

**Etnische verhoudingen
in Midden- en Oost-
Europa**

V88

L. Hagendoorn

1995

K. Phalet

R. Henke

R. Drogendijk

Sdu Uitgeverij Plantijnstraat, Den Haag, 1995

ex. 1

Bibliotheek Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Plein 1813 nr. 2 2514 JN 's-Gravenhage
Postbus 20004 2500 EA 's-Gravenhage
Telefoon 070 - 564100 toestel 4452/4454

**Wetenschappelijke Raad
voor het Regeringsbeleid**

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Etnische

Etnische verhoudingen in Midden- en Oost-Europa / L. Hagendoorn, K. Phaet, R. Henke, R. Drogendijk. - 's-Gravenhage ; Sdu Uitgeverij Plantijnstraat. - (Voorstudies en achtergronden / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid ; V 88)

ISBN 90-399-0883-4

Trefw.: etnische minderheden ; Midden-Europa / etnische minderheden ; Oost-Europa.

TEN GELEIDE

Ter ondersteuning voor het rapport Veiligheid en stabiliteit in Europa (Rapporten aan de Regering, nr. 48, 1995) heeft de WRR aan prof.dr Louk Hagendoorn gevraagd een studie te verrichten over de etnische verhoudingen in Midden- en Oost-Europa en de voormalige Sovjet-Unie.

De studie geeft een uitgebreid overzicht van de etnische verscheidenheid in genoemde gebieden, zoals dit tot dusverre in Nederland ontbrak. De raad meent dat deze studie een goede aanzet biedt voor verder onderzoek op dit complexe en voor de stabiliteit van Europa belangrijke terrein.

Dr Louk Hagendoorn is hoogleraar Algemene Sociale Wetenschappen aan de Rijksuniversiteit Utrecht. De studie is geschreven in samenwerking met dr Karen Phaet, drs Rian Drogendijk en drs Roger Henke, allen werkzaam bij de Vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Utrecht.

Mr J.P.H. Donner
Voorzitter WRR

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	9
Deel I Theorie en analyse	11
1. De wereld na het communisme	13
1.1 Na de Koude Oorlog	13
1.2 Hergroepering langs nieuwe lijnen: conflict tussen beschavingen	14
1.3 Een nieuwe fase in de geschiedenis: etno-nationalistische burgeroorlogen	16
1.4 De erfenis van de geschiedenis	18
1.5 De huidige situatie	20
2. De etnische factor in de communistische wereld	23
2.1 Inleiding	23
2.1.1 Het begrip etniciteit	24
2.1.2 Objectieve en subjectieve aspecten van etniciteit	25
2.1.3 Benaderingen van het verschijnsel etniciteit	26
2.1.4 Etniciteit en politiek	28
2.2 Etnische groep, nationale groep, staat, natie en nationalisme	29
2.3 Etnische compositie en etnische verhoudingen	32
2.3.1 Etnische verhoudingen in de Midden- en Oosteuropese landen	33
2.3.2 De dynamiek van etnische verhoudingen	36
2.4 Van etnisch antagonisme naar etno-nationalisme	37
2.4.1 Vormen van etno-nationalisme	38
2.4.2 De dynamiek van het nationalisme	39
2.4.3 Algemene factoren die etno-nationalisme bevorderen	40
2.5 Etno-nationalisme en etnische fragmentatie: modellen	41
2.5.1 Fragmentatie door de behoefte aan een duidelijke identiteit	41
2.5.1.1 <i>Anomie na het communisme</i>	43
2.5.1.2 <i>Het effect van het communistisch Paternalisme</i>	44
2.5.2 Opdeling door het nastreven van belangen	45
2.5.3 Taalstrijd en de versterking van het etnisch bewustzijn	47
2.5.4 Broeinest van historische, demografische, economische en sociale factoren	50
2.6 De relatie tussen etnische verhoudingen en de aard van het nationalisme	53
3. Conflictpotentieel in Midden- en Oost-Europa	57
3.1 Sequentie van het fragmentatieproces en typen conflicten	57
3.2 Kenmerken van afscheidingen en conflicten	61
3.2.1 Kenmerken van typen conflicten	62
3.2.2 Landen: waar concentreren zich de problemen?	63
3.2.3 Gewelddadige conflicten: vergelijkbare gevallen	66
3.2.4 Andere risicofactoren	70
3.3 Mogelijke conflictremmende factoren	70
3.4 Rusland op de weegschaal tussen stabilisatie en fragmentatie	72
3.5 De rol van West-Europa	74

Deel 2 Regio's en landen

77

4.	Midden- Europa	79
4.1	Inleiding	79
4.2	Midden-Europa: historische achtergronden	79
4.2.1	De oostelijke grens van Midden-Europa en het christendom	80
4.2.2	De westelijke grens van Midden-Europa: scheiding van staat en samenleving	80
4.2.3	De sociaal-economische onderontwikkeling van Midden- en Oost-Europa	81
4.2.4	De etno-linguïstische verdeeldheid	82
4.2.5	Het ontstaan van het politiek nationalisme: maatschappelijke veranderingen	82
4.2.5.1	<i>Bevolkingstoename en produktieverhogingen</i>	84
4.2.5.2	<i>De bourgeoisie in Oost en West</i>	84
4.2.6	Midden-Europa in de negentiende eeuw: tussen Oost en West	85
4.2.7	De negentiende-eeuwse geschiedenis: de grote rijken	85
4.2.7.1	<i>De overeenkomsten en verschillen tussen de rijken</i>	86
4.2.7.2	<i>De gebeurtenissen</i>	86
4.2.8	De twintigste-eeuwse geschiedenis: een lappendeken gehomogeniseerd	87
4.2.8.1	<i>Het voorspel: de eerste stap naar homogene natiestaten</i>	87
4.2.8.2	<i>Het interbellum</i>	88
4.2.8.3	<i>De etnische zuiveringen: de tweede stap naar homogene natiestaten</i>	88
4.2.8.4	<i>De communistische periode</i>	89
4.2.9	Midden-Europa tussen Duitsland en Rusland	90
4.2.10	Het huidige Midden-Europa en etnisch nationalisme	91
4.3	Polen	92
4.3.1	Historische achtergronden	92
4.3.2	Recente ontwikkelingen	93
4.3.2.1	<i>De val van het communisme</i>	93
4.3.2.2	<i>Post-communistische politiek</i>	94
4.3.3	Bevolking	94
4.3.4	Mogelijke conflicten	97
4.4	Tsjechië	98
4.4.1	Historische achtergronden	98
4.4.2	Recente ontwikkelingen	99
4.4.2.1	<i>De val van het communisme</i>	99
4.4.2.2	<i>Post-communistische politiek</i>	100
4.4.3	Bevolking	101
4.4.4	Mogelijke conflicten	102
4.5	Slowakije	102
4.5.1	Historische achtergronden	102
4.5.2	Recente ontwikkelingen	103
4.5.2.1	<i>De val van het communisme</i>	103
4.5.2.2	<i>Post-communistische politiek</i>	103
4.5.3	Bevolking	104
4.5.4	Mogelijke conflicten	105
4.6	Hongarije	107
4.6.1	Historische achtergronden	107
4.6.2	Recente ontwikkelingen	108
4.6.2.1	<i>De val van het communisme</i>	108
4.6.2.2	<i>Post-communistische politiek</i>	108
4.6.3	Bevolking	109
4.6.4	Mogelijke conflicten	111
4.7	De post-communistische economie	111
4.7.1	Het uitgangspunt en de moeilijkheden	111
4.7.2	Successen	112
4.7.3	Economie en politiek	115

5.	De Balkan	117
5.1	Geschiedenis in vogelvlucht	117
5.1.1	Etnogenese en kerstening	117
5.1.2	Middeleeuwse vorstendommen	118
5.1.3	Multinationale imperia	118
5.1.4	Nationalisme en natievorming: Balkanoorlogen en WO I	119
5.1.4.1	<i>Het voorspel</i>	120
5.1.4.2	<i>Het Verdrag van Berlijn</i>	120
5.1.4.3	<i>De Balkanoorlogen</i>	120
5.1.4.4	<i>De Eerste Wereldoorlog</i>	121
5.1.5	Fascisme en opportunisme: interbellum en WO II	122
5.1.6	De communistische republieken	123
5.1.7	De fluwelen revolutie en het nieuwe nationalisme	124
5.2	Etnische conflicten per land	124
5.2.1	Ex-Joegoslavië	124
5.2.1.1	<i>Recente ontwikkelingen en etnische compositie</i>	124
5.2.1.2	<i>Het Kosovo-conflict</i>	128
5.2.1.3	<i>Het Servisch-Kroatisch conflict</i>	130
5.2.1.4	<i>Het Bosnisch conflict</i>	133
5.2.1.5	<i>De Macedonische kwestie</i>	135
5.2.2	Bulgarije	137
5.2.2.1	<i>Recente ontwikkelingen en etnische compositie</i>	137
5.2.2.2	<i>De Turkse minderheid</i>	139
5.2.3	Albanië	140
5.2.3.1	<i>Recente ontwikkelingen en etnische compositie</i>	140
5.2.3.2	<i>De Griekse minderheid</i>	142
5.2.4	Roemenië	143
5.2.4.1	<i>Recente ontwikkelingen en etnische compositie</i>	143
5.2.4.2	<i>De Hongaarse minderheid</i>	145
5.2.5	Moldavië	147
5.2.5.1	<i>Etnische compositie</i>	147
5.2.5.2	<i>De Moldavische taalstrijd</i>	147
6.	De voormalige Sovjet-Unie	151
6.1	De Russische Federatie	151
6.1.1	Historische achtergrond	151
6.1.1.1	<i>Expansie van het Russische rijk</i>	151
6.1.1.2	<i>Rusland onder de tsaren</i>	151
6.1.1.3	<i>Ontstaan van de Sovjet-Unie</i>	152
6.1.1.4	<i>Nationaliteitenpolitiek in de Sovjet-Unie</i>	152
6.1.2	Russisch nationalisme	155
6.1.2.1	<i>In het tsarenrijk</i>	155
6.1.2.2	<i>Onder de communisten</i>	155
6.1.2.3	<i>Recent Russisch nationalisme</i>	155
6.1.3	Recente ontwikkelingen in de Russische politiek en economie	156
6.1.4	Nationaliteiten	158
6.1.5	Potentiële conflicten binnen de Russische Federatie	159
6.1.5.1	<i>Tatarstan</i>	160
6.1.5.2	<i>Siberië</i>	161
6.1.6	Desintegratie of consolidatie van de Russische Federatie	163
6.2	Witrusland	163
6.2.1	Historische achtergrond	163
6.2.2	Het Volksfront	164
6.2.3	Recente ontwikkelingen	165
6.2.4	Nationaliteiten	165
6.2.5	Potentiële conflicten	167
6.3	Oekraïne	168
6.3.1	Historische achtergrond	168
6.3.2	Roech	169

6.3.3	Recente ontwikkelingen	170
6.3.4	Nationaliteiten	170
6.3.5	Potentiële conflicten	172
6.3.5.1	<i>De splitsing van Oekraïne</i>	172
6.3.5.2	<i>De Krim</i>	173
6.3.5.3	<i>Transcarpathië</i>	174
6.3.5.4	<i>Noord-Boekovina</i>	175
6.3.5.5	<i>Polen</i>	175
6.3.6	Escalatie van conflicten	175
6.4	Baltische landen	176
6.4.1	Historische achtergronden	176
6.4.1.1	<i>Estland</i>	176
6.4.1.2	<i>Letland</i>	176
6.4.1.3	<i>Litouwen</i>	177
6.4.2	Recente ontwikkelingen	178
6.4.3	Nationaliteiten	179
6.4.4	Minderhedenbeleid en burgerschapswetten	179
6.4	Potentiële conflicten	181
6.5	De Kaukasus, Transkaukasus, en Kazachstan	181
6.5.1	De Kaukasus: historische achtergronden	181
6.5.1.1	<i>Bevolking</i>	182
6.5.1.2	<i>Recente ontwikkelingen en mogelijke conflicten</i>	185
6.5.1.3	<i>Strategische betekenis van de Koukasus voor Rusland</i>	186
6.5.2	De Transkaukasus: historische achtergronden	186
6.5.2.1	<i>Armenië</i>	187
6.5.2.2	<i>Bevolking Armenië</i>	188
6.5.2.3	<i>Azerbeidzjan</i>	189
6.5.2.4	<i>Bevolking Azerbeidzjan</i>	190
6.5.2.5	<i>Georgië</i>	191
6.5.2.6	<i>Bevolking Georgië</i>	191
6.5.2.7	<i>Conflicten in de Transkaukasus</i>	194
6.5.2.8	<i>Transkaukasische afhankelijkheid van Rusland</i>	196
6.5.3	Kazachstan: historische achtergronden	197
6.5.3.1	<i>Bevolking</i>	198
6.5.3.2	<i>Recente ontwikkelingen en etnische conflicten</i>	200
7.	Samenvatting	203
	Geraadpleegde literatuur	211

VOORWOORD

Deze studie is verricht in de periode van juni 1994 tot en met januari 1995, met als doel een overzicht te geven van de etnische verhoudingen in Midden- en Oost-Europa en een inschatting te maken van de mogelijke etnische conflicten in dat gebied. Voor de studie is gebruik gemaakt van direct toegankelijke bronnen en overzichtswerken in de Engelse, Duitse en Nederlandse taal. Hoofdstuk één, twee en drie en het deel over de Kaukasus, Transkaukasus en Kazachstan van hoofdstuk zes zijn geschreven door Louk Hagendoorn. Hoofdstuk vier is geschreven door Roger Henke, hoofdstuk vijf door Karen Phalet en hoofdstuk zes door Rian Drogendijk. Angelique van den Braak heeft het documentatiemateriaal verzameld en de eindredactie van de tekst verzorgd. Alle betrokkenen zijn werkzaam bij de Vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht en het *European Research Centre on Migration and Ethnic Relations* (Ercomer) gevestigd aan deze universiteit.

De hoofdstukken zijn geschreven als afgeronde eenheden die in principe in een willekeurige volgorde gelezen kunnen worden. In hoofdstuk één, twee en drie wordt een analyse gegeven van de processen die bij het ontstaan van etnische tegenstellingen en conflicten een rol spelen. In hoofdstuk één worden een aantal analyses van de internationale situatie na de koude oorlog weergegeven, in hoofdstuk twee worden definities en theorieën met betrekking tot etniciteit toegepast op de situatie in Midden- en Oost-Europa en in hoofdstuk drie wordt gezocht naar een bepaling van de risicosituaties in dat gebied. In hoofdstuk vier, vijf en zes worden de historische achtergronden, numerieke gegevens en actuele ontwikkelingen met betrekking tot de etnische verhoudingen in de Midden- en Oosteuropese landen geschetst. Hoofdstuk vier betreft de Visegradlanden, hoofdstuk vijf de Balkanlanden en hoofdstuk zes de voormalige Sovjet-Unie.

De auteurs hebben dankbaar gebruik gemaakt van informatie verschaft door het *Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien* in Keulen en door een aantal collega's in Midden- en Oost-Europa. Zij zijn de WRR en prof. dr. Z.R. Dittrich erkentelijk voor de waardevolle commentaren bij eerdere versies van de tekst. Voor de inhoud van de studie zijn zij uiteraard zelf verantwoordelijk.

Deel I

Theorie en analyse

De wereld na het communisme

1.1 Na de Koude Oorlog

De eerste reactie op de ineenstorting van het communisme was een euforie over het geweldloze en bevrijdende karakter van de omwentelingen in Midden- en Oost-Europa. Met het einde van die geschiedenis leek ook het rijk der (westerse) vrijheid te kunnen worden betreden. Dat bleek echter niet het geval. Er volgde een explosie van etnische conflicten die de euforie deed omslaan in verbijstering, die de naam kreeg van onbekende landstreken en steden: Nagorno-Karabach, Sarajevo, Transdnestrië, Abchazië, de Krim.

De berichten over etnische oorlogen en etnische 'zuiveringen' leidden tot speculaties over onstuitbare processen van etnische fragmentatie.

Na de stadia van euforie en verbijstering leek er een derde fase in te treden waarin men zocht naar tekenen van stabilisering in Oost-Europa. Die tekenen zijn er ook. Hoewel de economische omvorming van veel communistische landen niet zo vlot verloopt als men zou hopen, lijken Polen, Hongarije, Tsjechië en de ex-DDR hun weg te hebben gevonden ¹. De politieke omvorming van de vroegere communistische landen lijkt geslaagd en moeilijk meer terug te draaien.

Veel van de conflicten die men vreesde (zoals om Macedonië en de Krim) zijn niet opgetreden. De Russische Federatie is niet uiteengevallen en Rusland heeft zijn invloed in een deel van de vroegere Sovjet-Unie weten te herstellen ².

Er zijn drie studies die de veranderingen in de manier waarop sinds 1990 naar de internationale situatie werd gekeken illustreren. Elk van deze studies is exemplarisch voor de denkwijze en verwachtingen in de betreffende periode. De eerste studie werd in 1992, op verzoek van het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken, door Samuel Huntington - hoogleraar bestuurswetenschappen en directeur van het Institute for Strategic Studies van Harvard University - geschreven ³. Huntington schetst een nieuwe wereldorde en de haar kenmerkende conflicten. Hij voorspelt dat de oude ideologische tegenstellingen door nieuwe culturele tegenstellingen worden vervangen. Deze studie is de euforie al voorbij, maar reflecteert nog niet de verbijstering van de tweede fase. Dat is wel het geval bij een tweede studie, van de hand van Fred Riggs - emeritus hoogleraar politieke wetenschappen aan de Universiteit van Hawaii. Riggs ziet de explosie van etnische conflicten als het begin van een nieuwe trend in de geschiedenis, een 'historische vloedgolf' evenwaardig aan de fase van de vorming van nationale staten en hun koloniale expansie en de daarop volgende fase van bevrijdingsoorlogen en dekolonisatie ⁴. Een derde analyse, passend bij de huidige fase van voorzichtige nuchterheid, treft men aan in de overzichten en studies van het Duitse

¹ Y. Atanasyev, 'Russian reform is dead'; *Foreign Affairs*; 1994, 73, blz. 21-26; A. Amsden, 'Beyond shock therapy: The path to East European recovery'; *The American Prospect*; spring 1993, blz. 87-98; J. Brada, 'The transformation from Communism to Capitalism'; *Post-Soviet Affairs*; 1993, 9, blz. 87-110.

² A. Kozyrev, 'The lagging partnership'; *Foreign Affairs*; 1994, 73, blz. 59-71; Z. Brezinski, 'The premature partnership'; *Foreign Affairs*; 1994, 73, blz. 67-82.

³ S. Huntington, 'The Clash of Civilizations'; *Foreign Affairs*; Summer 1993, blz. 22-49.

⁴ F. Riggs, 'Ethnonational rebellions and viable constitutionalism'; Preliminary Draft, prepared for presentation at the *International Political Science Association (IPSA) Congress*, Berlin, August 1994.

Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien ⁵. In deze studie ligt het accent op de historische en politieke achtergronden van de huidige conflicten. De stand van zaken in de voormalige Sovjet-Unie wordt geïnventariseerd en de balans van instabiliteit en stabiliteit opgemaakt.

We geven deze studies kort weer. Zij laten zien dat de theorievorming omtrent de ontwikkelingen in de post-communistische wereld in zekere mate de actualiteit van de ontwikkelingen zelf weerspiegelen. Dat betekent dat we in de toekomst wellicht nieuwe zienswijzen mogen verwachten. De drie als exemplarisch aangemerkte studies hebben echter elk hun eigen theoretische waarde en zullen die ook nog enige tijd blijven behouden. De vraag of de internationale politieke tegenstellingen in de post-communistische wereld door fundamentele cultuurverschillen, door etnische tegenstellingen, of door historisch omstrede grenzen tussen nationale staten zullen worden bepaald, is nog niet beantwoord.

1.2 Hergroepering langs nieuwe lijnen: conflict tussen beschavingen

Huntington stelt:

'(It is my hypothesis) that the fundamental source of conflict in the new world will not be primarily ideological or primarily economic. The great divisions among humankind and the dominating source of conflict will be cultural. Nation states will remain the most powerful actors in world affairs, but the principal conflicts of global politics will occur between nations and groups of different civilizations. The clash of civilizations will dominate global politics. The fault lines between civilizations will be the battle lines of the future.'

Huntington stelt wat hij noemt een descriptieve hypothese op. Hij probeert uit het patroon van de huidige ontwikkelingen, spanningen en conflicten de contouren van de nieuwe internationale tegenstellingen en coalities af te leiden. Huntington start zijn analyse met de vraag welke de meest sterke en stabiele groepsvormen zijn waarmee mensen zich identificeren. Zijn antwoord is dat dit niet economische belangenorganisaties of politieke structuren zijn, maar culturele eenheden. De reden hiervan is dat de fundamentele van culturen meestal diep verankerd zijn in de geschiedenis en culturen slechts langzaam veranderen, langzamer althans dan politieke structuren en economische posities. In objectieve zin wordt een cultuur geschraagd door de taal, de godsdienst, door een specifiek beeld van de geschiedenis, door instituties en gewoonten. Subjectief is de cultuur verankerd in de identificatie met elk van deze elementen. Inhoudelijk verschaft de cultuur een interpretatie van de werkelijkheid. Deze ligt vast in een typische conceptie over de aard van de verhouding tussen individu en groep, staat en burger, ouders en kinderen en man en vrouw. De cultuur definieert voorts de rechten en plichten van mensen in diverse rollen en functies en geeft de verhouding weer tussen vrijheid en gezag, gelijkheid en onderschikking. De grote culturen van dit moment zijn volgens Huntington: het Westen, de orthodoxe landen rond Rusland, China, India, Japan, de islamitische wereld, Zuid-Amerika en Centraal- en Zuidelijk Afrika. Huntington noemt dit civilisaties. Het is duidelijk dat voor Huntington de godsdienst een belangrijk kenmerk van civilisaties is.

In de huidige fase van de geschiedenis, zo stelt Huntington, zien we dat de verschillen tussen de culturen zich in toenemende mate uitvergroten door een intensivering van de internationale contacten en de communicatie. Bovendien leidt nieuwe rijkdom in met name de Aziatische en Arabische landen tot een sterke identificatie met niet-westerse denkwijzen en concepties.

Huntington verwacht dat overeenkomsten in cultuur zullen leiden tot het aanhalen van economische banden. Reeds nu wordt de economische samen-

⁵ Bijvoorbeeld U. Halbach, *Das sowjetische Vielvölkerimperium; Nationalitätenpolitik und nationale Frage*; Mannheim, B.I. Taschenbuch Verlag, 1992 en U. Halbach, 'Falling States'? Nationale, staatliche und ökonomische Festigkeit der südlichen GUS-Länder; Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, Heft 20/21, 1994.

werking tussen China, Hong Kong, Taiwan en Singapore geïntensiveerd. Iran, Pakistan, Turkije, Kazachstan, Oezbekistan, Tadzjikistan, Turkmenistan en Afghanistan hebben een organisatie voor economische samenwerking opgericht. De Centraal-Amerikaanse gemeenschappelijke markt en de Europese Unie hebben een overeenkomstige culturele basis. Binnen deze blokken worden de economische belangen gecoördineerd. Dat scherpt de culturele verschillen met de andere blokken aan. Op den duur zal dat er volgens Huntington toe leiden dat met name op de breuklijnen tussen de grote culturen conflicten ontstaan.

In Europa loopt zo'n breuklijn vanaf de Fins-Russische grens tot in Bosnië: de grens tussen het westerse en het orthodoxe christendom. Deze scheidt de Baltische landen van Rusland, deelt Witrusland in tweeën, scheidt de West-Oekraïne van het orthodoxe oostelijke deel, splitst Roemenië in Transsylvanië met zijn grote Hongaarse minderheid (west) tegenover de rest (oost) en volgt dan de grens tussen Slovenië en Kroatië (west) en de rest van de Balkan (oost). Hier lag vroeger de grens tussen het Habsburgse en Ottomaanse Rijk. De volkeren aan de westkant zijn katholiek of protestant en kenden het feodalisme, de renaissance, de reformatie, de verlichting en de Franse en de industriële revolutie. Aan de oostkant leven orthodoxe christenen en moslims en lag ooit het Ottomaanse en Russische Rijk.

Een tweede breuklijn loopt tussen de westerse en islamitische beschavingen. In de middeleeuwen liep de lijn door Zuid-Europa en aan het einde van de negentiende eeuw door Noord-Afrika. Na de Tweede Wereldoorlog tekende zich op deze breuklijn een serie van conflicten af tussen islamitische en niet-islamitische landen: Israël tegen de Arabische landen, Frankrijk tegen Algerije, Engeland en Frankrijk tegen Egypte, Amerika tegen Libanon, Libië, Iran en Irak. Midden door Afrika laat dezelfde breuklijn een spoor van conflicten en burgeroorlogen na. De cirkel van conflicten loopt rond het islamitische gebied verder door naar India (conflicten tussen hindoes en moslims) en vervolgens via Tadzjikistan terug naar de Kaukasus, Transkaukasus (conflicten tussen Armenen en Azeri, Georgiërs en Abchazen, Osseten en Ingoesjen) en Bosnië (Serven tegen moslims).

Ook op de breuklijnen tussen de overige grote beschavingen zijn spanningen voelbaar. China (confucianistisch) houdt Tibet (boeddhistisch) en de islamitische minderheden onder controle. Het weigert westerse concepties omtrent mensenrechten te accepteren. Japan, een beschaving op zich, heeft een wankelende relatie met de Verenigde Staten. India, tevens een beschaving op zich, zoekt naar een hegemonische positie in Zuid-Azië en zet zich af tegen het islamitische Pakistan. Zuid-Amerika, de zesde 'unit', verkeert in een onbestemde relatie van afhankelijkheid en verzet ten opzichte van de Verenigde Staten. Nochtans domineert het Westen als beschaving de internationale politiek (en samen met Japan de wereldeconomie). Het tracht de andere beschavingen zijn definitie van de werkelijkheid op te leggen met begrippen als mensenrechten, democratie, vrije markt, scheiding van kerk en staat en rechtsstaat. De toekomstige conflicten zullen echter conflicten zijn waarin het Westen wordt uitgedaagd. Landen die over de breuklijnen van beschavingen heenlopen zullen verscheurd worden: Rusland, Joegoslavië, Turkije (westers en islamitisch) en Mexico (westers en Zuidamerikaans).

Huntington's analyse illustreert vooral de wijze van denken in de eerste fase na de Koude Oorlog. Er zijn, zo men zijn visie wil evalueren, gegevens die wel en gegevens die niet in zijn schema passen. Een aantal van de conflicten in de ex-Sovjet-Unie en op de Balkan valt inderdaad samen met godsdienstig-culturele verschillen: Armenen tegen Azeri, Serviërs tegen Kroaten, Grieken tegen Albanezen, en Georgiërs tegen Abchazen. Maar er zijn ook (dreigende) conflicten tussen overeenkomstige groepen: Georgiërs tegen Osseten, Slowaken tegen Hongaren, Grieken tegen Macedoniërs, en Moldaven tegen Transdniestriërs. Het is voorts niet altijd zo dat culturele verschillen tot conflicten leiden: Witrusland en Oekraïne zijn tot op heden niet uiteengevallen,

ondanks de breuklijn door het gebied. Tatarstan en Basjkortostan (beide islamitisch) zijn binnen de Russische Federatie gebleven, hoewel daar, na initiële onafhankelijkheidsverklaringen, ingewikkelde en verregaande autonomieverdragen voor nodig waren. In Kazachstan zijn gewelddadige conflicten tussen Kazachen (islamitisch) en Russen uitgebleven.

De analyse van Huntington is dus niet volledig. De huidige conflicten spelen zich voor een belangrijk deel af op een lager niveau af dan die van de grote civilisaties. Het begrip civilisatie is bovendien niet erg specifiek: gaat het om cultuur of om godsdienst? Als het om cultuur gaat wat is dan de rol van de taal; veel culturen kennen verschillende talen (bijv. India) en talen kunnen over cultuurverschillen heen lopen (Servië en Kroatië).

Tevens kan men met Huntington van mening verschillen over het belang van etniciteit. Tot op heden zijn praktisch alle gewelddadige en potentieel gewelddadige conflicten in de ex-communistische wereld etnische conflicten geweest. Deze conflicten hebben niet geleid tot doorslaggevend steun of openlijke interventie vanuit cultureel gelijkgestemde landen, hoewel men daar overigens wel steeds beducht voor is geweest. Etnische conflicten hoeven niet voort te vloeien uit cultuurverschillen, maar kunnen evengoed worden opgeroepen door demografische, economische of andere factoren. De etnische factor is veel specifiekere dan de culturele; er is slechts een handvol grote beschavingen op de wereld, maar er zijn honderden etnische groepen. De huidige conflicten lijken op een lager niveau (van identificatie) te liggen dan dat van de grote beschavingen.

1.3 Een nieuwe fase in de geschiedenis: etno-nationalistische burgeroorlogen

De analyse van Huntington was wellicht van een te vroege datum om het etnische karakter van de conflicten na de Koude Oorlog goed te kunnen zien. De verdergaande explosie van etnische conflicten bracht Riggs tot een analyse van de situatie na de Koude Oorlog waarin etniciteit centraal staat ⁶:

'In fact, I believe, what we now see is only the beginning of the end of a long-term nationalistic and industrial transformation of the world that arose during the 18th and 19th centuries in Western Europe. It produced the modern empires that conquered the world and produced the gigantic inter-state struggles of the 20th century, followed inescapably by the liberation movements born of modern imperialism which have exploded during the last few generations. The seeds of ethnonational violence generated by these movements have led, in rapid succession, to the emergence of more than a hundred states in which arbitrary but flimsy governments - supported artificially by global political forces - face growing anarchy, and struggle, with little success, to maintain their fragile authority by means of terror and the oppression of marginalized minorities.'

Riggs stelt vast dat zich nooit eerder in de geschiedenis op deze schaal etnonationale onafhankelijkheidsbewegingen en burgeroorlogen hebben voorgedaan. Wereldwijd lijken nu nationale staten aan etnische conflicten ten onder te gaan, stelt hij. Al in 1990 waren er niet minder dan 233 geregistreerde etnische conflicten ⁷. Het etnisch zelfbewustzijn vertaalt zich in nationalisme. De vraag is waarom dit geschiedt. Riggs' analyse verloopt als volgt.

Het nationalisme in West Europa was verbonden met de opkomst van de burgerij ⁸. De burgerij streefde naar een algemeen geldend rechts- en wetssysteem als de basis voor politiek en bestuur, omdat daarmee een stabiele structuur voor de realisering van haar economische belangen gegeven was.

⁶ F. Riggs, op. cit.

⁷ T. Gurr, *Minorities at risk: a global view of ethnopolitical conflicts*; Washington, Institute of Peace Press, 1993.

⁸ Zie ook: W. Pfaff, *The wrath of nations; Civilization and the furies of nationalism*; New York, Simon and Schuster, 1993.

Deze structuur werd in samenwerking met de vorsten tegen de belangen van de adel in gerealiseerd. De burgerlijke samenleving beruiste op twee belangrijke principes: volkssoevereiniteit en democratie. Dit proces was vroeg voltooid in Frankrijk en Groot-Brittannië. Dit waren de eerste echte nationale staten. Daarna volgden de Verenigde Staten⁹. Duitsland en Italië verenigden zich pas later tot echte nationale staten en de vorming van Rusland en Japan tot machtige moderne staten verliep volgens een afwijkend patroon. Twee grote imperia bleven achter in dit proces van nationale staatsvorming: het Ottomaanse Rijk en het Oostenrijks-Hongaarse Rijk. Hier vormde zich geen etnisch homogene burgerij die de economische stuwkracht leverde achter de nationale eenwording. Ook Rusland bleef in dit proces achter.

Riggs ziet de nationale staten als uitvalsbasis voor economische expansie. Men breidde de controle over grondstoffen en markten uit door het verwerven van koloniën en beschermde zich tegen elkaar door protectionisme. Dat systeem moest vast lopen. Het leidde ook tot een reeks van internationale oorlogen met als hoogtepunt de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Dit was volgens Riggs de eerste historische vloedgolf: vorming van nationale staten, kolonisatie en tenslotte een serie van grote internationale conflicten.

In deze ontwikkeling lag het einde van deze fase en de opkomst van de nieuwe historische golf besloten. Delen van de gekoloniseerde volkeren hadden hun opleiding in Europa genoten en hadden kennis gemaakt met de politieke ideeën over volkssoevereiniteit en democratie. Deze inheemse elite kreeg een rol in het koloniale bestuur en keerde zich vervolgens met de in het Westen geleerde begrippen tegen de overheersers. Zo ontstonden bevrijdingsbewegingen die het einde van de koloniale periode inluiden. Het uiteenvallen van de Sovjet-Unie (door Riggs gezien als het enige overgebleven koloniale rijk) markeert de laatste fase van deze tweede historische vloedgolf.

Na de dekolonisatie werden de vroegere koloniën nieuwe nationale staten. Maar hun vorm was geografisch en etnisch nogal willekeurig. Hoewel dikwijls multi-etnisch, werd en wordt de macht als regel uitgeoefend door een enkele etnische groep. Bovendien was en is het bestuur van veel van deze staten ineffectief en corrupt en stagneert de economische ontwikkeling. Deze staten zijn geen effectieve en goed functionerende gehelen, maar halfwas formaties: 'quasi-staten'. De tweede historische vloedgolf begint bij de koloniale bevrijdingsbewegingen en eindigt bij de vorming van deze quasi-staten.

De maatschappelijke chaos en anarchie in de quasi-staten leidt echter op zijn beurt tot verzet tegen de dominante groep. De onderdrukte groepen nemen daarbij de uitgangspunten van volkssoevereiniteit en democratie over die de koloniale elites tegen hun overheersers gebruikten en gebruiken die als rechtvaardiging voor zelfbestuur. Dit is het begin van een fase van etnische fragmentatie, waarvan men nu de voorbeelden kan zien in Azië, Afrika en de voormalige Sovjet-Unie. De post-koloniale quasi-staten zullen volgens Riggs aan dit geweld ten gronde gaan. Dit is de derde vloedgolf: die van de etno-nationale versplintering van quasi-staten.

De internationale gemeenschap reageert volgens Riggs momenteel geparaliseerd op deze ontwikkelingen. Enerzijds twijfelt zij aan de levensvatbaarheid van veel quasi-staten, maar anderzijds wil zij de internationale orde - een orde van *nationale staten* - handhaven en het uiteenvallen van de quasi-staten voorkomen.

Riggs' analyse past in de fase van de verbijstering na de koude oorlog. Overal deden zich etnische conflicten voor. Zelfs in Europa en Noord-Amerika leek de kracht van etnisch-nationale bewegingen toe te nemen (Catalonië, Schotland, Québec) en zelfs succes te boeken (België en Tsjecho-Slowakije). Maar dit is een momentopname, waaruit Riggs misschien te vlug een nieuwe trend af leidt. Het is immers niet duidelijk wat de oorzaken zijn van de etnische

⁹ Zie L. Greenfeld, *Nationalism; Five roads to modernity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

fragmentatie. Dat is niet duidelijk voor de volwaardige staten en nog minder voor de quasi-staten. Op dat laatste punt gaan we kort in.

Volgens Riggs is een quasi-staat een post-koloniale staat die autoritair wordt geregeerd door een specifieke etnische groep en die, ten gevolge van economische onderontwikkeling, bestuurlijke inefficiëntie en corruptie, maatschappelijk desintegreert. Het gevolg van dit complex van factoren is het ontstaan van etnische conflicten. Er zijn dus kennelijk vier oorzaken van het etnische conflict in quasi-staten: de multi-etnische samenstelling van de bevolking, de politieke dominantie van één etnische groep, een corrupt bestuur en economische onderontwikkeling. Riggs suggereert echter dat de willekeurige multi-etnische samenstelling van de post-koloniale quasi-staten de oorzaak van de politieke fragmentatie is. Multi-etniciteit kan echter geen oorzaak zijn, hoogstens een voorwaarde. Er zijn immers multi-etnische staten die geen fragmentatie vertonen, zoals de Verenigde Staten en Zwitserland. Dan moet de oorzaak liggen bij de politieke dominantie door één etnische groep, de economische stagnatie, of de corruptie.

Als we dat criterium aanhouden, dan lijkt de analyse van Riggs meer van toepassing te zijn op de (vooral Afrikaanse) ex-koloniale landen, dan op Midden-Europa en de voormalige Sovjet-Unie. Ten eerste waren de ex-communistische landen politiek en bestuurlijk bepaald geen etnische monolieten; er was erkenning voor een bepaalde mate van culturele (en soms economische en politieke) autonomie van etnische en nationale minderheden. Op de tweede plaats werden de communistische staten niet gekenmerkt door een alles doorringende corruptie. Er was wel sprake van terreur, maar deze was eerder politiek dan etnisch gericht.

1.4 De erfenis van de geschiedenis

Het begrip quasi-staat komt sterk overeen met het begrip 'failing state' dat door Helman en Ratner wordt gebruikt¹⁰. Helman en Ratner onderscheiden drie graden van 'mislukking' van staten: a. 'failed states', zoals Bosnië, Cambodja en Somalië, die reeds uit elkaar gevallen zijn, b. 'failing states', zoals Georgië, die op het punt staan uit elkaar te vallen en c. staten met een geringe stabiliteit, zoals de overige ex-sovjet- en ex-Joegoslavische staten. Hun impliciete uitgangspunt is dat een stabiele wereldorde niet gediend is met een groot aantal mislukte, mislukkende, of zwakke staten. Dat betekent, naar hun oordeel, dat er een grens zou moeten worden gesteld aan het recht op zelfbeschikking van volkeren¹¹. Hier gloort de derde reactie sinds het einde van de Koude Oorlog, die van de behoefte aan stabilisatie.

Ook een recente studie van Halbach, waarin de toepasbaarheid van het begrip 'failing state' op de ex-sovjetstaten ter discussie wordt gesteld, vormt een goede illustratie van deze nieuwe stemming¹². De stelling van Halbach is dat het nog te vroeg is om het 'falen' van de ex-sovjetstaten vast te stellen. Hij suggereert dat er eerder enige stabilisering lijkt op te treden. De politieke desintegratie van de Sovjet-Unie lijkt niet verder te gaan dan tot op het niveau van reeds eerder aanwezige territoriaal-politieke structuren. Er is dus een eindpunt aan de etnisch-politieke fragmentatie en dat eindpunt lijkt bereikt. De Sovjet-Unie is uiteengevallen langs de etnische scheidslijnen van het federale compromis dat Lenin sloot met de niet-Russische gebieden in het Russische Keizerrijk. De USSR bevestigde in haar staatsstructuur de verschillen tussen etnische groepen (nationaliteiten) door de erkenning van relatief autonome unierepublieken en Russische republieken. Men kan daar aan toevoegen dat hetzelfde patroon lijkt op te gaan voor de Balkan en Midden-Europa. De huidige conflicten op de Balkan en in Midden-Europa treden daar op waar de

¹⁰ 'Saving failed states'; G. Helman & S. Ratner, *Foreign Policy*, 1992/1993, 89, blz. 3-19.

¹¹ A. Etzioni, 'The evils of self-determination'; *Foreign Policy*, 1992/1993, 89, blz. 20-30.

¹² U. Halbach, op. cit.

vorming van etnische staten in het gebied van het voormalige Ottomaanse Rijk en het Oostenrijks-Hongaarse Rijk onvolledig was, of de grenzen omstreken waren.

Halbach laat vervolgens zien dat de staten die door het uiteenvallen van de Sovjet-Unie zijn ontstaan slechts ogenschijnlijk 'failing states' zijn. In feite zijn zij nog zo verbonden met Rusland dat ofwel het gehele systeem inclusief Rusland als één grote 'failing state' moet worden gezien, ofwel dat er in deze omvang een stabiel verband kan ontstaan, dus een partieel herstel van het oude Russische Rijk.

Halbach illustreert de eerste stelling, dat de etnische fragmentatie van de voormalige Sovjet-Unie heeft geleid tot staten die reeds een vergelijkbare nationaal-politieke structuur hadden, aan de hand van de aard van de etnische conflicten die zijn ontstaan. Het eerste voorbeeld is de Kaukasus en Transkaukasus. De conflicten in dit gebied vloeien voort uit het feit dat dit gebied de meest complexe politieke inbeddingsstructuur van de Sovjet-Unie had (republieken binnen republieken binnen de Unie). Dit leidde tot een neerwaartse spiraal van onafhankelijkheidsverklaringen, waarbij de afscheiding van de hogere politieke structuur de aanleiding vormde voor de afscheiding van een lagere structuur binnen deze hogere eenheid (bijv. Abchazië binnen Georgië, Tsjetsjenië binnen de Russische Federatie enz.). Er ontstonden conflicten, omdat veel van deze nieuwe staten oude aanspraken op elkaars grondgebied hadden. Een tweede voorbeeld is Moldavië. In Moldavië verklaarden zich twee gebieden onafhankelijk: Transdnestrië en het Gebied der Gagaoezen. Transdnestrië (Oekraïne) werd indertijd door Stalin bij Moldavië gevoegd om de Roemeense homogeniteit van Moldavië te doorbreken. In Transdnestrië vestigden zich toen veel Russen. Transdnestrië scheidde zich af nadat Moldavië een zelfstandige staat was geworden. De Gagaoezen in Moldavië vormen een van de weinige voorbeelden van een 'echte' etnische fragmentatie zonder reeds aanwezige politieke structuur - maar de Moldavische regering heeft de afscheidingstendens opgevangen door erkenning van culturele autonomie. Voor Transdnestrië (in Moldavië), de Krim (in Oekraïne) en Abchazië (in Georgië) geldt dat zij voorbeelden van 'ingebedde' afscheidingsbewegingen zijn waarbij een pro-communistische en pro-Russische politieke elite het voortouw nam; men scheidde zich dus af uit verzet tegen de opheffing van de Sovjet-Unie.

Voor de tweede stelling, dat de nieuwe staten niet zonder meer 'failing states' zijn, heeft Halbach de volgende argumenten. Ten eerste verkeren alle zuidelijke GOS-staten in een overgang van een plan- naar een markteconomie en heeft geen ervan zich tot op heden economisch echt los kunnen maken van Rusland. De roebel geniet er meer vertrouwen onder de bevolkingen dan de nationale munt. Een aantal staten valt nog steeds onder de roebelzone. Bijna alle staten hebben grote economische problemen en zijn voor hun energietoevoer en uitvoer van grondstoffen in hoge mate afhankelijk van Rusland. In alle staten is de produktie drastisch gedaald. De Centraalaziatische staten zijn economisch het meest onderontwikkeld, maar dat waren zij ook al tijdens de sovjetperiode. Alleen Kazachstan heeft met enig succes economische hervormingen doorgevoerd en buitenlandse investeringen weten aan te trekken. Gebrek aan economische levensvatbaarheid en stagnerende ontwikkeling zijn kenmerken van 'failing states', maar in dit geval gaat het om iets anders, namelijk economische afhankelijkheid. Of de economische levensvatbaarheid ontbreekt moet nog blijken.

Een andere vorm van afhankelijkheid is militair. Overal zijn de nieuwe nationale legers afhankelijk van Russische officieren en piloten. De zuidgrenzen van de Transkaukasus, Turkmenistan en Tadzjikistan worden nog steeds door Russische soldaten bewaakt. In Transdnestrië ligt een volledig Russisch leger. Er worden geen grenscontroles uitgevoerd op het verkeer tussen Rusland en de zuidelijke staten. Rusland heeft militair strategische belangen in bijna alle ex-sovjetlanden en streeft naar een systeem van bilaterale regelingen voor de instandhouding van niet minder dan dertig militaire bases bui-

ten Rusland. Alleen Oekraïne en de Baltische landen ontbreken in dit systeem, maar in Oekraïne ligt de ex-sovjet-Zwarte-Zeevloot (op de Krim). Rusland beargumenteert de noodzaak tot instandhouding van deze bases met conflictbeheersing en de bescherming van Russische minderheden.

Een derde gegeven is dat, met uitzondering van Armenië en Kirgizistan, in alle staten van de voormalige Sovjet-Unie weer (voormalige) communistische functionarissen aan de macht zijn gekomen, dat de voormalige communistische partij, als regel onder een andere naam, weer de sterkste partij is geworden en dat de oude nomenclatuur de nationale parlementen domineert.

Zijn de voormalige sovjetstaten 'failing states'? Er zijn enkele staten die in principe als zelfstandige levensvatbaar lijken: de drie Baltische landen, Kazachstan, Oekraïne en Moldavië (zonder Transdnestrië). Zij stellen zich onafhankelijk op, worden vooralsnog niet verscheurd door etnische conflicten en de economische ontwikkeling verloopt (met uitzondering van Oekraïne) niet zo negatief als in de overige ex-sovjetlanden. De drie Baltische staten zijn relatief laat aan de Sovjet-Unie toegevoegd, zijn relatief ver ontwikkeld, hebben zich het eerste afgescheiden en zijn sterk westers georiënteerd. Oekraïne en Kazachstan zijn grote landen (Oekraïne zowel demografisch als geografisch, Kazachstan vooral geografisch), bezitten een groot economisch potentieel en lopen het risico intern verscheurd te raken bij een te sterke oriëntatie op Rusland. Moldavië lijkt zich economisch positief te ontwikkelen en ligt aan de Europese rand van de voormalige Sovjet-Unie. Oekraïne heeft zijn potentiële conflicten met Rusland (vooralsnog) kunnen bezweren. Kazachstan heeft een formule gevonden voor de relatie met Rusland en Moldavië oriënteert zich niet langer sterk op Roemenië.

De situatie in de overige staten is ingewikkelder. Hun vermogen om als onafhankelijke staten te functioneren kan in feite nog niet aan de orde worden gesteld, meent Halbach. Er is hier niet zozeer sprake van 'failing states', maar van onvolledige onafhankelijkheid, van 'partial states' of 'substates'. Dit geldt in het bijzonder voor Witrusland¹³, de Kaukasus en Transkaukasus (mischien met uitzondering van Armenië) en voor de Centraalaziatische staten (met uitzondering van Kazachstan)¹⁴. De prijs voor de preciaire stabilisering van deze gehele regio is dus: de facto afhankelijkheid van Rusland. Als men hier van een 'failing state' wil spreken dan omvat deze het geheel, inclusief Rusland zelf. Rusland is in deze een 'Ordnungsmacht in Unordnung'¹⁵.

1.5 De huidige situatie

Wat zich aftekent in de voormalige communistische wereld is dus niet alleen een groepering langs de lijnen van civilisaties à la Huntington, of een ongebreidelde etnische fragmentatie binnen staten à la Riggs. Deze verschijnselen doen zich zeker voor, zoals in de volgende hoofdstukken duidelijk zal worden. Maar de feitelijke ontwikkeling is enerzijds complexer en anderzijds specifiek bepaald. Wat zich aan culturele hergroeperingen en processen van etnische fragmentatie heeft voorgedaan, is gevangen gebleven in de contouren van de staatsvormingsprocessen die zich aan het einde van de vorige en het begin van deze eeuw in de nu post-communistische wereld afspeelden. Deze staatsvormingsprocessen waren niet voltooid en veel van de territoriale grenzen waren en zijn opnieuw overstreden. Het bewustzijn van de eigen etnisch-culturele identiteit was zeker een belangrijk criterium bij deze staatsvorming. Het is duidelijk dat de *Middeneuropese landen* terug zijn op het wereldtoneel als politiek zelfstandige staten. Zij zijn verwickeld in moeizame economische en politieke omvormingsprocessen, die met meer succes verlopen in Polen, Hongarije, Tsjechië, Slowakije en Slovenië, dan in de Balkanlanden

¹³ U. Markus, 'Belarus: you can't go home again?'; *Current History*, 93, 1994, blz. 337-341.

¹⁴ M. Katz, 'Nationalism and the legacy of empire'; *Current history*; 93, 1994, blz. 327-331.

¹⁵ U. Halbach, op. cit.

Roemenië, Bulgarije, Albanië en de ex-Joegoslavische staten. Binnen en tussen deze staten doen zich etnische spanningen voor die veelal met reeds langer bestaande territoriale problemen (vroegere grenzen, grenscorrecties, gedwongen migratie enz.) te maken hebben. Deze spanningen worden door politieke leiders benut om de aandacht van interne problemen af te leiden of om hun positie te versterken. Instabiel is de situatie in Bosnië, Kosovo in Servië en Macedonië.

De ineenstorting van *de Sovjet-Unie* heeft geleid tot nieuwe staten op basis van reeds bestaande 'voorvormen' van politieke zelfstandigheid. Deze lagen verankerd in de op etnisch territoriale rechten gebaseerde inbeddingsstructuur van de Sovjet-Unie. De nieuwe ex-sovjetstaten proberen hun vroegere (relatieve) culturele autonomie om te zetten in politieke, economische en militaire zelfstandigheid. Ook hierbij treden oude territoriale conflicten, aspiraties en frustraties opnieuw op. In bepaalde gevallen leidt dit tot gewelddadig treffen. De factoren die geleid hebben tot de verzelfstandiging van deze staten en de factoren die leiden tot de huidige etnische tegenstellingen en conflicten in Midden- en Oost-Europa zijn daarmee overigens nog niet aangeduid. Hierop wordt in hoofdstuk twee ingegaan.

Enkele ex-sovjetlanden lijken zich tot zelfstandige staten te (kunnen) ontwikkelen. Dit zijn grotere landen, zoals Kazachstan¹⁶ en Oekraïne, en enkele kleinere landen, zoals de Baltische landen en Moldavië¹⁷. De andere staten verkeren nog in een zodanig grote afhankelijkheid van Rusland dat zij niet als zelfstandige staten kunnen worden aangemerkt. Zo hier sprake is van 'failing states' dan betreft dit oordeel eerder het hele systeem van staten, inclusief Rusland, dan elk ervan afzonderlijk.

¹⁶ P. Conway, 'Kazakhstan: land of opportunity'; *Current History*, 93, 1994, blz. 164-168.

¹⁷ Zie P. Goble, 'The Baltics: three states, three fates'; *Current History*, 93, 1994, blz. 332-336 en W. Crowther, 'Moldova after independence'; *Current History*, 93, 1994, blz. 342-347.

De etnische factor in de post-communistische wereld

2

2.1 Inleiding

Etnische tegenstellingen spelen momenteel een belangrijke rol in de wereld. De ineenstorting van het communisme en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie hebben daaraan bijgedragen. Dat roept de vraag op of het belang van etnische tegenstellingen iets nieuws is en wat de rol was van etnische verschillen in eerdere periodes van de moderne geschiedenis.

Het belang van en de belangstelling voor etnische verschillen is zeker niet nieuw. Maar de historische context waarin deze belangstelling was en is geplaatst is steeds verschoven. Antropologen en sociologen die belangstelling hadden voor etnische verschillen en tegenstellingen in de westerse wereld en haar koloniën keken in de koloniale periode anders tegen etnische groepen aan dan in de post-koloniale periode toen het staatsvormingsproces in Azië en Afrika door etnische verschillen bemoeilijkt leek te worden. Eveneens keek men anders naar de migratiegolven naar Noord-Amerika aan het begin van deze eeuw dan naar de latere post-koloniale en arbeidsmigratie naar Noordwest-Europa. De ineenstorting van de Sovjet-Unie plaatst het conflict-potentieel van etnische verschillen tenslotte weer in een ander licht.

Niet alleen verschoof de belangstelling in deze periodes, maar ook veranderde de aard van de 'etnische groepen' waar men oog voor had. In de westers-koloniale periode ging de belangstelling op de eerste plaats uit naar de 'primitieve' stamverbanden in de koloniën. Men bestudeerde ze om de vroege stadia in de cultuurgeschiedenis van de mensheid te leren kennen en verwachtte dat deze 'primitieve volkeren' hun typische kenmerken onder invloed van de moderniserende effecten van de westerse samenlevingen zouden verliezen. De grote migratiegolven naar de Verenigde Staten, Canada en Australië riepen belangstelling voor een ander aspect van etniciteit op, namelijk de vraag of de etnische verschillen in een migrantensamenleving na verloop van tijd zouden verdwijnen of niet. De vraag naar de mogelijkheden van assimilatie van etnische groepen stond hierbij centraal. Die vraag kwam na de Tweede Wereldoorlog terug met betrekking tot Noordwest-Europa, waar het de vestiging van ex-koloniale groepen en arbeidsmigranten in relatief homogene samenlevingen betrof. In dit geval ging het om de mogelijkheden tot integratie van etnisch/nationale minderheden. In Afrika en Azië kwam in dezelfde periode een ander aspect van etniciteit aan het licht: het bleek dat etnische verschillen het staatsvormingsproces in een aantal voormalige westerse koloniën danig bemoeilijkten. De vraag die hier aan de orde was betrof de mogelijkheden tot natievorming in multi-etnische samenlevingen. Het uiteenvallen van de Sovjet-Unie bracht weer een ander aspect van etniciteit naar voor: het desintegrerend effect van etnisch/nationale verschillen.

Antropologen en sociologen hadden veel minder belangstelling voor de etnische verschillen in Midden-, Zuid- en Oost-Europa. Dit was het veld van de historici en de politicologen. Maar ook hier verschoof de initiële belangstelling van het effect van etnische verschillen op modernisering en staatsvorming in de tweede helft van de vorige eeuw, naar de mogelijkheden van assimilatie en integratie van etnische groepen binnen nationale staten in de eerste helft van deze eeuw, om tenslotte te belanden bij de vraag naar de rol van etnische verschillen en etno-nationalisme bij de ineenstorting van de communistische wereld.

Met de ineenstorting van de Sovjet-Unie en haar communistische imperium werd voor het oog van het westerse publiek tevens de laatste lege plek op de

wereldkaart van etnische verschillen en tegenstellingen ingetekend. Etnische conflicten lijken zich nu wereldwijd voor te doen. De belangstelling richt zich vooral op het conflictpotentieel van etnische verschillen. De centrale vraag is of etnische verschillen een inherent conflictpotentieel bezitten, of slechts de vorm zijn waarin de uitwerking van andere conflictfactoren zich manifesteert. In dit hoofdstuk zal eerst worden ingegaan op de verschillende aspecten van het verschijnsel etniciteit en zullen de begrippen etnische groep, nationale groep, natie, staat en nationalisme kort worden omschreven. Daarna wordt een typering gegeven van de etnische verhoudingen in Midden- en Oost-Europa en van de diverse vormen van nationalisme die zich daar voordoen. In het tweede deel van dit hoofdstuk worden vier modellen geschetst van de mogelijke factoren die de versterking van etnische identificaties na de ineenstorting van het communisme bepaalden. Het doel daarvan is om de mogelijke achtergronden in kaart te brengen van de op etnische mobilisering en etnische identificatie gebaseerde nationale bewegingen en etnische conflicten in de voormalige communistische landen. De modellen onderscheiden zich van elkaar door uiteenlopende assumpties en een specifiek accent op bepaalde hoofdfactoren.

Het eerste model, *Fragmentatie* genoemd, neemt het einde van de Koude Oorlog en dus het wegvallen van de saamhorigheid binnen het Warschaupact als uitgangspunt en schetst waarom dit moest leiden tot de politieke fragmentatie van een aantal post-communistische staten. Er zijn twee varianten van dit model, namelijk *Anomie* en *Paternalisme*. In elk van deze modellen staan de motieven die tot etnische identificaties onder de bevolking leiden centraal. In het tweede model, *Opdeling* genoemd, staan de handelingen van lokale politieke elites centraal. In het derde model, *Taalstrijd*, worden de keuzeprocessen die het accepteren van de taal van de dominante etnische groep bepalen aangegeven. In het vierde model, *Broeïnest*, wordt het effect van langzaam werkende demografische, economische en sociale factoren op etnische identificatie, mobilisatie en nationalisme geïnventariseerd.

In het laatste deel van het hoofdstuk wordt de dynamiek van etnische mobilisatie en nationalisme geplaatst in de context van de specifieke groepsverhoudingen in de voormalige communistische wereld. Daarbij wordt niet alleen uitgegaan van de etnische compositie van een land, maar tevens van de wijze waarop de vroegere en huidige verhoudingen tussen de groepen de wederzijdse beeldvorming en de inhoud van het nationalisme bepalen.

2.1.1 Het begrip etniciteit

Het woord 'etnisch' is op dit moment in brede kring ingeburgerd. De technische term 'etnische groep', afkomstig uit de antropologie, is een veel gebruikt woord in het dagelijkse nieuws geworden. Dit proces is in de Noordwesteuropese landen en de Verenigde Staten verder voortgeschreden dan bijvoorbeeld in Frankrijk en Canada, waar men de term 'etnisch' met de nodige achterdocht bejegt. Het begrip 'etnisch' is dus niet alom gangbaar en geaccepteerd. Er wordt ook niet altijd eenzelfde typering van groepen mee aangegeven. Dat wordt duidelijk als we vaststellen welke groepen men voor ogen had bij de bestudering van primitieve volkeren, migranten in de Verenigde Staten en Europa en over welke groepen men het heeft bij de huidige etnische conflicten in de voormalige communistische wereld.

Bij 'primitieve volkeren' ging het om de aanduiding van stamverbanden met een mengeling van genetische verwantschap en typische culturele homogeniteit. Bij de migrantengolven naar de Verenigde Staten ging het om de aanduiding van groepen uit andere staten, dus om 'nationale minderheden', die zich op grond van deze herkomst en mogelijk op grond van godsdienst, taal en

culturele kenmerken van andere groepen onderscheiden. Bij de migratiebewegingen naar Europa ging het enerzijds om groepen met dezelfde nationaliteit (groepen uit de koloniën), maar verschillend op grond van herkomst en mogelijk tevens verschillend in huidskleur, taal, godsdienst en cultuur en anderzijds om groepen uit andere staten (arbeidsmigranten, vluchtelingen), verschillend in taal en cultuur en al dan niet verschillend in godsdienst. De term etnische groep had in dit laatste geval als regel tevens de bijbetekenis van 'minderheidsgroep', waarmee zowel een numerieke als een sociale verhouding wordt aangeduid.

In Midden-Europa en de voormalige Sovjet-Unie duidt de term 'etnische groep' eveneens op twee typen groepen. Ten eerste duidt hij op nationale minderheden afkomstig hetzij (a) uit andere landen (bijv. Hongaren woonachtig in Slowakije), hetzij (b) uit andere republieken in de voormalige Sovjet-Unie (bijv. Russen woonachtig in Oekraïne), of (c) uit andere republieken in de Russische Federatie (bijv. Tsjetsjenen woonachtig in Rusland), of in ex-Joegoslavië. Ten tweede duidt hij op volkeren met een beperkte vorm van culturele autonomie binnen een specifiek territorium (bijv. Adygeers in Rusland, of Gagaoezen in Moldavië), of met typische culturele kenmerken, historische achtergronden en mogelijk verschillend in uiterlijke kenmerken, taal en godsdienst (bijv. zigeuners in Hongarije, of Lesgiërs in Dagestan).

De term 'etnische groep' verwijst dus in het wetenschappelijke en dagelijkse taalgebruik naar een veelvoud van ongelijksoortige groepen. Deze groepen verschillen in de combinatie van kenmerken op grond waarvan zij als 'etnisch verschillend' worden gezien. De kenmerken die in de combinatie een rol kunnen spelen zijn: historische en/of geografische herkomst, taal, cultuur, godsdienst en nationaliteit. Het woord 'etnisch' geeft dus alleen aan dat een bepaalde verzameling van mensen door anderen of zichzelf als een 'volk' wordt gezien. De criteria waarop de door de betrokkenen ervaren of aan de betrokkenen toegeschreven gelijkheid of saamhorigheid is gebaseerd zijn variabel. Het begrip 'etnisch' is in dat opzicht onduidelijk. Sommigen verwerpen daarom het gebruik van dit begrip ¹.

Het is echter niet nodig om de term 'etnische groep' op grond van deze meerduidigheid te verwerpen. Onder de algemene term kan worden gespecificeerd welke typische combinaties van kenmerken in het geding zijn. De term 'etnisch' is dan niet meer een kortschrift dat de herhaling van de lijst van specificaties voorkomt ².

Belangrijke specificaties zijn:

1. dat etnische groepen met een andere nationaliteit (een eigen nationale staat) worden aangeduid als etno-nationale of nationale groepen,
2. dat etnische groepen die een minderheid vormen, worden aangeduid als numerieke (bijv. blanken in Zuid-Afrika) en/of sociale (bijv. Turken in Nederland) etnische of nationale minderheden en
3. dat de kenmerken waarin de aangeduide groepen verschillen van anderen zo nodig worden aangegeven.

Deze kenmerken kunnen variëren van uiterlijke kenmerken, tot taal, godsdienst, geschiedenis, cultuur, of herkomst. Daarbij kan een groep zelf andere kenmerken hanteren en van belang vinden dan buitenstaanders. Er is dus mogelijk een verschil tussen de kenmerken die leiden tot subjectieve identificatie met een groep (tot welke groep behoor ik) en de kenmerken die anderen gebruiken voor (eveneens subjectieve) etnische indelingen (tot welke groep behoort hij/zij).

2.1.2 Objectieve en subjectieve aspecten van etniciteit

¹ Zie bijvoorbeeld S. Rozemond, 'Etnocentrisme'; *Notitie Clingendael*; 1994. Rozemond herdefinieert etniciteit vervolgens als een subjectieve categorie gebaseerd op zelf-identificatie. In feite verwerpt hij dus alleen een primordialistische definitie van etniciteit. Dat is niet bepaald nieuw.² Een essentialistische definitie van etniciteit lijkt onmogelijk.

De kenmerken op grond waarvan etnische identificatie en categorisering plaatsvinden, zijn niet onbelangrijk. Zij hebben objectieve sociale consequenties. Een indeling op grond van godsdienstige verschillen verwijst naar een andere verdeling van aanzien, economische mogelijkheden, sociale en politieke rechten en invloed dan een verdeling op grond van nationaliteit of taal. Dit komt mede omdat de betreffende kenmerken naar onderscheiden institutionele aspecten van de samenleving verwijzen en dus ook in onderscheiden mate reguleerbaar en manipuleerbaar zijn. De greep van bepaalde groepen op de instituties van de staat, op de sectoren van de economie en op de cultuur kan leiden tot een inperking van de rechten en mogelijkheden van andere groepen, maar hoe dit plaats vindt hangt af van de mogelijkheden die de institutionele structuur biedt. Als etnische groepen in feite taalgroepen zijn dan is bijvoorbeeld de officiële taal die voor de wetgeving, de rechtspraak, het onderwijs en de communicatie geldt van belang. Maar voor religieuze groepen die dezelfde taal spreken is dit gegeven irrelevant.

Het subjectieve aspect van identificatie en categorisering verwijst naar het gegeven dat etniciteit niet altijd en voor iedereen van evenveel belang is. Identificatie en categorisering kunnen intens en belangrijk zijn, maar ook vluchtig en met de omstandigheden wisselend. Dit laatste wordt veroorzaakt door het feit dat identificatie en categorisering diverse doeleinden kunnen dienen, van het verduidelijken van een situatie, tot het realiseren van individuele of collectieve belangen of het verschaffen van een gevoel van veiligheid of zelfrespect. De situationele variabiliteit van identificatie en categorisering impliceert ook dat beide processen (sociaal en) politiek manipuleerbaar zijn. De strijd tussen politieke elites/entrepreneurs om kiezers en aanhang kan gevoerd worden in termen van concurrerende categoriseringsdimensies, waarvan etniciteit er één is.

Etnische identificaties kunnen verstrekkende sociale gevolgen hebben, omdat zij verwachtingen oproepen omtrent de wijze waarop mensen uit een andere groep zich tegenover de eigen groep zullen opstellen. Deze verwachtingen omtrent de doeleinden en gedragingen van andere groepen (stereotypen) leiden ertoe dat men de andere groep op een specifieke wijze (achterdochtig, defensief, agressief, enz.) tegemoet treedt.

2.1.3 Benaderingen van het verschijnsel etniciteit

Door de verschillende aspecten van het verschijnsel etniciteit worden in de diverse disciplines binnen de sociale wetenschappen andere accenten gelegd bij de bestudering ervan. Maar ook binnen de disciplines bestaan verschillen in benadering. In de antropologie staat een zogenaamd primordialisistische benadering van etniciteit tegenover een instrumentalistische benadering. De primordialisisten leggen het accent op de objectieve kenmerken van etniciteit³. Zij stellen dat etnische identificatie en categorisering plaatsvinden omdat de objectieve kenmerken waarop zij zijn gebaseerd een stabiele relevantie hebben voor individuen (geborgenheid, emotionele binding). De instrumentalisten stellen dat etnische kenmerken niet a priori tot identificatie leiden, maar dat identificatie het gevolg is van de overtuiging dat deze de realisering van specifieke individuele of collectieve belangen mogelijk maakt (door wederzijdse hulp, saamhorigheid, organisatie) en dat de kenmerken op grond waarvan men zich van anderen onderscheidt, afhankelijk zijn van de aard van deze belangen⁴. Daarom gaat het in sommige gevallen om groepsvorming (dus

³ Bijvoorbeeld C. Geertz, 'The integrative revolution: primordial sentiments and civil politics in the new states' in: *Old societies and new states: the quest for modernity in Asia and Africa*; door C. Geertz (red.), New York, Free Press, 1960, blz. 107-113; zie ook J. McKay, 'An exploratory synthesis of primordial and mobilisationist approaches to ethnic phenomena'; *Ethnic and Racial Studies*; 5, 4, 1982, blz. 395-420.

⁴ F. Barth, *Ethnic groups and boundaries*; Boston, Little, Brown, 1969.

'etnische' identificatie) op basis van taalverschillen en in andere gevallen om verschillen in godsdienst, herkomst, of nationaliteit. De aard van het etnisch onderscheid varieert in deze visie afhankelijk van de doelen, belangen of motieven die worden gediend met de etnische groepsvorming.

In de sociale psychologie ligt de nadruk op de analyse van individuele waarnemingen, motieven en doeleinden die tot (etnische) categorisering leiden. Het optreden van categoriseringsprocessen wordt daarbij benaderd als afhankelijk van de situatie, hoewel de rol van persoonlijkheidsfactoren (autoritaire trekken, projectie van negatieve motieven, functionaliteit van de vorming van vooroordelen) niet wordt ontkend. De centrale discussie heeft zich echter vooral gericht op de vraag of categorisering en groepsvorming en de daaruit voortvloeiende neiging om andere groepen negatief te waarderen of te discrimineren (de zogenaamde 'intergroup bias') primair is gebaseerd op verschillen in belangen (realistisch groepsconflict), of op perceptuele en motivationele processen (met name de behoefte aan heldere en nuttige indelingen, of het in stand houden van een op het groepslidmaatschap gebaseerd gevoel van eigenwaarde) ⁵. De sociaal-psychologen hebben dus een instrumentalistische visie op etnische identificatie (de identificatie volgt belangen of motieven), maar zij zijn het niet eens over de factoren die categorisering actief maken (belangen, of expressieve behoeften - saamhorigheid, zelfwaardering, enz.). Anders dan de primordialisten stellen zij (met de instrumentalisten) het variabele karakter van etnische identificaties voorop, maar herhalen dan vervolgens de discussie omtrent de werking van expressieve versus instrumentele motieven binnen dit voor de instrumentalisten kenmerkende uitgangspunt.

Ook sociologen leggen de nadruk op een situationele benadering van categoriseringsprocessen, hoewel zij zich meer richten op de maatschappelijke omstandigheden die daarbij een rol spelen dan de sociaal-psychologen ⁶. In de sociologie spitst de discussie zich toe op de vraag in hoeverre etnische identificatie en categorisering ad hoc-constructies zijn binnen moderne samenlevingen, of op werkelijke historische en culturele feiten zijn gebaseerd, of op zijn minst voorstellingen over reeds lang bestaande vormen van lotsverbondenheid vereisen ⁷. De laatste benadering impliceert dat men er van uit gaat dat voorstellingen politiek construeerbaar en manipuleerbaar zijn, maar niet volstrekt verzonnen kunnen worden. Het kunnen activeren van etnische en nationale identificaties veronderstelt in deze visie dat er een feitelijke historische basis aanwezig moet zijn voor plausibele constructies van etnisch-nationale lotsverbondenheid. Binnen de sociologie overheerst dus het instrumentalistische uitgangspunt, maar daarbinnen gaat de discussie over een 'leeg' instrumentalisme, waarbij etnische identificaties volstrekt geconstrueerd zijn, of een instrumentalisme dat het geschikte historische materiaal vereist om een geloof in een reeds lang bestaande etnische lotsverbondenheid op te roepen ⁸.

De politicologen hebben zich altijd op een instrumentalistisch standpunt gesteld en het primordialisme verfoeid. Zij zien etnische identificatie als een effect van etnische mobilisering. Het uitgangspunt is dat politieke elites, of politieke entrepreneurs, etnische identificaties activeren als dit hun belangen dient (behoud of verovering van politieke posities). De mobilisering vindt plaats door leden van etnische categorieën materiële of expressieve voordelen

⁵ *Social Psychology*; door M. Sherif & C. Sherif, New York, Harper & Row, 1969; 'Social categorization and intergroup behaviour' door H. Tajfel, C. Flament, M. Billig e.a., *European Journal of Social Psychology*; 1, 1971, blz. 149-178; J. Turner, 'A Self-Categorization Theory' in: *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*; door J. Turner (red.), Oxford, Basil Blackwell, 1987, blz. 42-67.

⁶ R. Jenkins, 'Rethinking ethnicity: identity, categorization and power'; *Ethnic and Racial Studies*; 17, 1994, blz. 197-223; J. Nagel, 'Constructing ethnicity: creating and recreating ethnic identity and culture'; *Social Problems*; 41, 1994, blz. 152-176.

⁷ E. Gellner, *Nations and nationalism*; Oxford, Basil Blackwell, 1983; B. Anderson *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*; London, Verso, 1983; A. Smith, *The ethnic origins of nations*; New York, Basil Blackwell, 1986.

⁸ A. Smith, op. cit., 1986 en A. Smith, *National identity*; London, Penguin, 1991.

in het vooruitzicht te stellen. De discussie tussen de psychologen omtrent de aard van de meest werkzame identificatie-bevorderende factoren wordt door de politicologen niet gevoerd. Zij gaan ervan uit dat zowel expressieve als instrumentele factoren werkzaam zijn, maar dat instrumentele factoren het meest effectief zijn. Succesvolle etnische mobilisering wordt echter niet alleen gezien als afhankelijk van individuele belangen en motieven, maar ook van de kenmerken en lokalisering van politieke elites en hun aanhang, van de aard van de concurrentie tussen de diverse politieke elites/entrepreneurs en van de aard en rol van de staatsinstituties⁹. Bovendien wordt de functionaliteit van het oproepen van etnisch/nationale identificaties geplaast in de context van de complexe structuur van verhoudingen tussen etnisch/nationale minderheden, (de staat van) de nationale meerderheid en, indien aanwezig, het 'moederland' van de nationale minderheid (bijv. Russen in Estland in verhouding tot Esten in Estland en deze beiden in verhouding tot Rusland en de Russische politiek ten opzichte van Russen in Estland)¹⁰. Met andere woorden, de kansen en mogelijkheden van etnische identificaties worden geanalyseerd als een effect van de wijze waarop de etnische compositie van een land en de daarmee samenhangende internationale verhoudingen etnische mobilisering mogelijk maken.

Samengevat blijkt de discussie tussen primordialisten en instrumentalisten, afkomstig uit de antropologie, in alle disciplines het uitgangspunt van de discussie en theorievorming over de aard en het belang van etniciteit te zijn geweest. Maar bijna niemand neemt een primordialistisch standpunt in. Het primordialisme wordt vooral gebruikt om zich tegen af te zetten. Als alternatief kiest bijna iedereen voor een 'instrumentalistische benadering'. Men verschilt echter in het accent dat men daarbij legt op (1) de situatie (sociaal psychologen), (2) de maatschappelijke omstandigheden en de noodzaak van constructies van etno-nationale verbondenheid (sociologen), of (3) het gewicht en de aard van het proces van etnische mobilisering door politieke entrepreneurs.

2.1.4 Etniciteit en politiek

Etnische groepen kunnen verschillen in hun sociale en economische mogelijkheden en politieke macht. Men kan zich tevreden stellen met de positie die de groep inneemt, of streven naar een verandering van deze positie. Zolang wordt gestreefd naar gelijke kansen voor etnische groepen binnen een gegeven land, hoeft de interne politiek-administratieve structuur van het land hierbij niet in het geding te komen. Dat is echter wel het geval indien men voor de eigen groep specifieke (culturele, linguïstische, economische, politieke of territoriale) rechten eist. Met name in de voormalige Sovjet-Unie had het behoren tot een etnisch-nationale groep in deze zin steeds directe politieke consequenties. Ten eerste waren de posities en rechten van groepen ongelijk en ten tweede probeerden etnisch-nationale groepen de bestaande verhoudingen voortdurend te veranderen¹¹.

In de beginperiode van de Sovjet-Unie kreeg iedere etnische groep die aan een aantal door de sovjetregering onder leiding van Stalin gestelde criteria voldeed (een eigen taal, een eigen economie, geografisch geconcentreerd en met een eigen 'nationaal karakter') een bepaalde mate van culturele en economische autonomie en (in het geval van de unierepublieken) het politieke recht op afscheiding van de Sovjet-Unie. De sovjetregering kwam echter op dit uitgangspunt terug toen zij wilde overschakelen van een systeem van lokaal georganiseerde economieën naar een centraal geleide sovjeteconomie.

⁹ P. Roeder, *Politicians' incentives and the ethnic agenda in the Soviet successor states*; University of California, unpublished paper, 1994.

¹⁰ R. Brubaker, *Nationalism reframed; The new national question in Eastern Europe*; Los Angeles, UCLA, unpublished paper, 1994.

¹¹ Zie R. Karklins, *Ethnic relations in the USSR*; Boston, Unwin Hyman, 1986.

Niettemin bleef het systeem van nationale autonomieën de jure bestaan. De opgelegde centrale economische planning schakelde de macht van de lokale nationale elites tijdelijk uit.

De centrale planning bleek echter in de jaren vijftig uitermate inefficiënt te zijn. Chroesjtsjov probeerde haar terug te draaien, maar dat mislukte. Brezjnef deed een tweede poging door naast de centrale planning ook een systeem van lokale ministeries belast met lokale economische planning in het leven te roepen. Dat versterkte weliswaar de lokale autonomie en de posities van de nationale (lees: lokale) bestuurlijke elites, maar de verdubbeling van de planningsbureaucratie vergrootte slechts de bestuurlijke chaos. Dat leidde tot economische stagnatie en was volgens sommigen het begin van de ondergang van de Sovjet-Unie¹².

De pendelbeweging van lokale autonomie naar centrale sturing weerspiegelde zich in een afwisseling van 'defensieve' (verzet tegen centralisering) en 'agressieve' (eis van meer autonomie) nationalistische tendensen in de unierepublieken. De onder Gorbatsjov ingezette democratisering verschaftte deze steeds aanwezige nationalistische onderstromen een uitzonderlijke kans. De lokale elites werden nu namelijk meer afhankelijk van de steun van de lokale bevolking. Etnisch/nationale identificaties werden zo een strijdmiddel in de concurrentie om politieke macht op lokaal niveau en een wapen in het verzet tegen het centrum. In een aantal unierepublieken (in de Kaukasus, Transkaukasus en de Baltische landen) kregen de lokale nationalistische bewegingen zoveel vaart dat afscheiding onvermijdelijk werd.

Deze eerste cyclus van etnische mobilisering leidde na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie tot een tweede cyclus van etnische mobilisering binnen de afgescheiden staten. Lokale etnisch-nationale minderheden werden op grond van hun inmiddels veranderde positie en belangen gemobiliseerd voor sub-nationale (binnen de staat opkomende) afscheidingsbewegingen. Met name deze tweede cyclus leidde tot een aantal gewelddadige 'etnische' conflicten (Abchazië, Zuid-Ossetië, Transdnestrië, Bosnië).

2.2 Etnische groep, nationale groep, staat, natie en nationalisme

Het begrip 'socialistische natie' vormde de basis van de communistische regimes. Hiermee werd een etnische natie bedoeld. Stalin had de etnische natie gedefinieerd als een volk met een eigen territorium, economie, taal en een specifieke collectieve mentaliteit of cultuur¹³. In feite was deze definitie van etniciteit ten diepste primordialistisch: etnische groepen werden beschouwd als 'etno-sociale organismen' met een eigen geschiedenis¹⁴. De sociaal en economisch hoogst ontwikkelde volkeren waren naties, de minst ontwikkelde etnische groepen. Tijdens de revolutie van 1917 gebruikte Lenin de slogan van het recht op zelfbeschikking van naties als een politiek wapen om de niet-Russische volkeren aan zijn zijde te krijgen¹⁵. In de grondwet van de USSR werd daarom het recht op afscheiding van de 'etno-naties' (de unierepublieken) vastgelegd.

De specifieke definitie van 'natie' in de communistische wereld, als een etni-

¹² G. Simon, *Nationalism and policy towards the nationalities in the Soviet Union*; Boulder, Westview press, 1986.

¹³ J. Stalin, 'Marxism and the national question' in: B. Franklin, *The essential Stalin: Major theoretical writings 1905-1952*; London, Croom Helm, 1973, blz. 57-61 (idem *Nationalism*; door J.-Hutchinson en A. Smith, Oxford, Oxford University Press, 1994, blz. 18-21).

¹⁴ V. Tishkov, *The Soviet Empire before and after Perestroika*; *Theory and Society*, 20, 1992, blz. 603-630.

¹⁵ Lenin hanteerde eenzelfde definitie van natie als Stalin. Hij was echter veel meer dan Stalin beducht voor het Russische nationalisme, dat hij als Grootrussisch chauvinisme karakteriseerde. Zie: Lenin (zj), *Het nationale vraagstuk en het proletarisch internationalisme*; Moskou, Uitgeverij Progress.

sche groep op een hoger ontwikkelingsniveau, is een reden om de begrippen etnische en nationale groep nader te bezien. De vraag is: wat is een etnische groep en hoe moet het begrip natie worden gedefinieerd?

Etnisch en nationaal

Als eerste moet worden vastgesteld dat de meeste huidige (West)europese staten een 'etnische' basis hebben ¹⁶. Bij 'etnisch' moet echter worden gedacht aan een gegeven dat relatief ver terug ligt in de geschiedenis, namelijk aan de volkeren die zich tijdens de volksverhuizingen voorafgaand aan de middeleeuwen in Europa vestigden. Sommige volkeren vermengden zich en anderen bleven relatief homogeen. Zo woonden er rond het jaar 1000 na Christus in Engeland Angelen, Saxen, Juten, Scandinaviërs en Kelten ¹⁷. Er was nog geen sprake van een Britse natie. De Britse eilanden werden tijdens de middeleeuwen bovendien door een Frans sprekende militaire aristocratie bestuurd. Pas onder Hendrik VII werden de Engelsen tot een natie-staat samen gesmeed. In 1707 werd een unie met Schotland aangegaan en in 1800 met Ierland. De Schotten, Ieren en inwoners van Wales bleven echter 'etnisch' onderscheiden van de inwoners van de rest van Groot-Brittannië (Engeland). Dit voorbeeld maakt duidelijk dat de betekenis van de begrippen 'etnische groep' en 'nationale groep' of 'natie' in een historisch perspectief nogal vaag is. Volkeren die verschillen in taal, woongebied en gebruiken kunnen gaandeweg onder eenzelfde politiek-administratieve eenheid worden gebracht die zich als staat of natie presenteert. Voorbeelden van een etnisch volledig 'zuivere' natie zijn er, als men het zo beziet, eigenlijk niet. Er is evenmin een automatisme in de ontwikkelingsgang van etnische groep naar natie. Stalin ging dus uit van een fictie.

In de tweede helft van de achttiende eeuw veranderde in Europa de verhouding tussen de oorspronkelijke volkeren (al dan niet scherp onderscheiden etnische groepen) en de staat. De staat was niet langer alleen het machtsinstrument van de politieke heersers, maar moest ook de voorwaarden scheppen voor en richting geven aan de nationale economische ontwikkeling. Er ontstonden 'nationale' bewegingen met als missie de identificatie met de eigen staat te versterken. De beweging onder de Polen na de eerste deling, de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring en de Franse Revolutie waren de voorbeelden voor het alom opkomende nationalisme. In multi-etnische staten met onderscheiden geografische concentraties van taalgroepen en herkenbare vormen van lokale culturele verscheidenheid leidde het nationalisme echter tot een versterking van de etnische verscheidenheid. Met name op de Balkan en in Midden-Europa deed zich dit effect voor.

Etniciteit en burgerschap

In principe is het niet nodig dat een staat van haar burgers vereist zich naar een homogeen cultuurpatroon te voegen. De verhouding tussen staat en burgers kan er een zijn van een politiek contract waarin de politieke rechten en plichten van de individuen en de staat over en weer zijn vastgelegd en waarbij individuele verschillen in taal, godsdienst en gebruiken er niet toe doen. In dat geval kan men spreken van een civiele conceptie van burgerschap. De staat kan zich echter ook als hoedster zien van een culturele groep (gekenmerkt door taal, gebruiken, een gedeelde geschiedenis en afkomstig uit een bepaald (cultuur)gebied). In dat geval is er sprake van een etnische conceptie

¹⁶ A. Smith, op. cit., 1986.

¹⁷ M. Cinerella, 'The United Kingdom' in: *Nationalism, ethnic conflict and conceptions of citizenship and democracy in Western and Eastern Europe*; vol. 2: *National Perspectives*; Utrecht, European Research Centre on Migration and Ethnic Relations, blz. 205-225.

van burgerschap¹⁸. Met name in Duitsland, Italië en een aantal Midden- en Oosteuropese landen speelde deze etnische definitie van burgerschap een belangrijke rol omdat het staatsvormingsproces laat plaats vond en men criteria moest zoeken om de grenzen af te bakenen. Het probleem met een etnische definitie van burgerschap (en het strategische voordeel bij 'state building') is echter dat er dikwijls geen hanteerbare territoriale grenzen mee kunnen worden afgebakend omdat de 'oorspronkelijke' etnische groep zich door migratie heeft verspreid. De vestiging van etnische naties roept daardoor diverse migratiebewegingen op: re-migratie van minderheidsgroepen naar het 'oorspronkelijke' territorium, uit-migratie van nationale minderheden uit het territorium en tendens tot territoriale afscheiding en irredentisme - dus een 'migratie' van grenzen - in overwegend door een etnische minderheid bewoond territorium dat aan het 'oorspronkelijke moederland' grenst.

Etnische en nationale groep

Een definitie van de begrippen etniciteit, nationaliteit en nationalisme zou eigenlijk zowel rekening moeten houden met de feitelijk bestaande verschillen tussen groepen als met het historisch fluide, cultureel bepaalde en subjectieve karakter van etnische en nationale identificaties. Dat klinkt echter niet erg uitnodigend en is wellicht ook niet nuttig. We gaan daarom uit van een eenvoudiger en meer pragmatisch principe, waarin groepen met een eigen staat en territorium worden aangemerkt als nationale groepen en groepen zonder eigen staat als etnische groepen. De zigeuners zijn dus volgens deze definitie een etnische groep en de Hongaren een nationale groep. Nationale groepen die buiten de 'eigen' staat wonen zijn nationale minderheden binnen een andere staat en etnische groepen die een numerieke minderheid vormen binnen een staat zijn etnische minderheden.

Zelfidentificatie

In de definities is echter niet aangegeven op grond waarvan men van 'groepen' kan spreken. Eén criterium dat daarvoor kan gelden is zelfidentificatie. Hanteert men dit criterium dan vormen de zes miljoen Oekraners buiten Oekraïne (volgens de sovjetcensus van 1989) dus nationale minderheden. Daarmee staat nog niet vast in welk opzicht deze Oekraners feitelijk verschillen van anderen. Van Oekraners in de Sovjet-Unie is het bijvoorbeeld bekend dat zij zich sterk assimileerden (taal, huwelijk) met de overige bevolking in de gebieden waar zij woonden. Van een evident 'etnisch' verschil hoeft dus geen sprake te zijn. De benaming 'nationale minderheid' is eigenlijk slechts een juridische vaststelling binnen de context van een gegeven politieke realiteit. In de voormalige Sovjet-Unie werd de nationaliteit in het paspoort vermeld als het om een officieel erkende nationaliteit ging (de bestaande republieken) en beide ouders dezelfde nationaliteit hadden. Bij ouders met een verschillende nationaliteit moest de betrokkene een keuze maken. Personen behorend tot etnische groepen zonder eigen unierepubliek of autonome republiek konden hun etnische identiteit niet als nationaliteit vermelden. Dit betekent dat de censusgegevens uit de Sovjet-Unie slechts een beperkte aanwijzing vormen van de feitelijke nationale en etnische identificaties. Deze gegevens laten evenmin zien in hoeverre een bepaalde groep door anderen als verschillend wordt gezien.

Staat, natie en nationalisme

Een staat is een politiek-administratieve eenheid die nader gedefinieerde

¹⁸⁾ L. Greenfeld, op. cit. en W. Pfaff, *The wrath of nations; Civilisations and the furies of nationalism*; New York, Simon and Schuster, 1993.

bevoegdheden heeft over de bevolking van een bepaald territorium. Een van de bevoegdheden van de staat is de definiering van de burgers die tot de staat behoren. Een natie is een 'geprojecteerde' eenheid van bevolking die het recht wordt toegeschreven op een eigen staat (door degenen die deze eenheid projecteren)¹⁹. De beoogde eenheid van bevolking kan gekenmerkt worden door een gemeenschappelijke geschiedenis, taal of cultuur (godsdiens), maar dit hoeft niet. De Hongaarse natie wordt door Hongaarse nationalistes primair etnisch gedefinieerd (op grond van taal en het behoren tot het vroegere hongaarse territorium), maar de Britse natie omvat Engelsen, Schotten en Welshmen. Nationalisme is een politieke beweging die zich ten doel stelt de politiek-administratieve zelfstandigheid van een geprojecteerde eenheid van bevolking te vergroten ten koste van de bevoegdheden van andere politiek-administratieve eenheden²⁰. Nationalisme kan impliceren dat men streeft naar volledige politieke zelfstandigheid in de vorm van een eigen staat.

Etnische conflicten

Om de terminologie niet onnodig ingewikkeld te maken, zullen we bij tegenstellingen en conflicten tussen etnische en nationale groepen van 'etnische conflicten' spreken. De term 'nationale conflicten' doet teveel denken aan conflicten tussen staten. Nationaliteiten-conflicten zou een goede benaming zijn, maar deze benaming is ongebruikelijk. Ook de term 'tussen-groepsconflicten' (*intergroup conflicts*) is adequaat en heeft als voordeel dat er geen specificatie van categoriseringsdimensies mee worden aangeduid, maar deze benaming is weinig elegant.

2.3 Etnische compositie en etnische verhoudingen

Naast de bovengenoemde begrippen zal in het vervolg ook de term etnische compositie worden gebruikt om de etnische verhoudingen in een land aan te geven. De term etnische compositie duidt het geheel van etnische groepen in een land aan. De etnische compositie heeft een aantal kenmerken. Een gegeven etnische compositie kan eenvoudig (weinig groepen: bijv. een meerderheid en een minderheid), of complex zijn (een meerderheid en vele minderheden, of alleen een serie numerieke minderheden)²¹. Strikt genomen is de etnische compositie de numerieke component van het systeem van (etnische) groepsverhoudingen dat een staat kenmerkt.

Het systeem van (etnische) groepsverhoudingen kent naast de numerieke ook een sociale, een historische en een internationale component²². De sociale component verwijst naar politieke machtsrelaties, economische ongelijkheid en culturele dominantie (als uitvloeisel van positieverschillen van de diverse etnische groepen binnen het systeem van de politieke, resp. economische en culturele instituties). De historische component verwijst naar de aard van de sociale groepsverhoudingen op een vroeger tijdstip (vroegere overheersers, voorheen ondergeschikte groepen, enz.) en de mate waarin deze voormalige

¹⁹ Met 'geprojecteerd' wordt bedoeld dat een bepaalde groep mensen het onderling eens is over de aard van de gemeenschappelijke kenmerken van degenen die tot de natie behoren, maar dat niet iedereen die deze kenmerken bezit van deze consensus weet, het daar mee eens is, of daar in geïnteresseerd is.

²⁰ De definities van nationalisme zijn een *mère à boire* en de theorievorming over nationalisme is inconsistent en chaotisch; zie J. Hutchinson en A. Smith, op. cit., voor een recent overzicht. We kiezen daarom voor een minimale definitie. Voor een gelijklopende opinie over het onderzoek naar nationalisme zie H. Dekker en D. Malova, "The concept of nationalism" in: *Nationalism, ethnic conflict and conceptions of citizenship and democracy in Western and Eastern Europe; Vol. 1: Theories and concepts*; Utrecht, European Research Center on Migration and Ethnic Relations, 1994, blz. 15-56.

²¹ Zie voor een analyse van het effect van meer complexe groepsverhoudingen op de sociale acceptatie van etnische minderheden: L. Hagendoorn, 'Intergroup biases in multiple group systems: the perception of ethnic hierarchies'; *European Review of Social Psychology*; 6, 1995 (forthcoming).

²² In hoofdstuk 3 zal het begrip etnische compositie in deze meer brede betekenis worden gebruikt.

verhoudingen de actuele groepsrelaties beïnvloeden (bijv. de Russen als voormalige dominante groep in het huidige Letland). De internationale component verwijst naar de bindingen tussen etnische groepen in een gegeven land met andere landen ('moederlanden') en het effect dat deze bindingen hebben op de binnenlandse interetnische relaties (bijv. het effect van de band van de Hongaren in Servië met het moederland Hongarije op de relatie tussen de Serviërs en Hongaren in Servië. Het gaat hierbij om complexe relationele patronen. De effecten daarvan zijn tot op heden nauwelijks bestudeerd ²³.

2.3.1 Etnische verhoudingen in de Midden- en Oosteuropese landen

In de voormalige communistische wereld kunnen drie regio's worden onderscheiden met verschillende configuraties van groepsverhoudingen: 1. Rusland (voorheen eveneens Joegoslavië en Georgië), 2. de niet-Russische voormalige sovjetstaten en 3. de Middeneuropese landen. De regio's verschillen in het al dan niet erkend zijn van territoriale autonomie van minderheden binnen staten (regio 1 wel en regio 2 en 3 niet, met uitzondering van de Krim in Oekraïne, voorheen Vojvodina en Kosovo in Servië en een tussenpositie voor Armenië (met Nagorno-Karabach buiten zijn territorium) en Azerbeidzjan (met Nachitsjevan idem) en het al dan niet aanwezig zijn van minderheden van Russen (regio 2 wel en regio 1 en 3 niet).

Er komen drie typische groepsrelaties voor: a. van een meerderheid met een minderheid van voormalige heersers (bijv. van Witrusen of Slowaken met Russische en Hongaarse minderheden), b. van een meerderheid met een minderheid van voormalige overheerste groepen (bijv. de relatie van de Hongaren met de Slowaken in Hongarije of van de Russen met de Azeri in Rusland) en c. van een meerderheid met kleine, verspreid wonende 'diasporaminderheden' (als regel groepen zonder eigen staat, of zonder sterke binding aan deze staat). Type a komt voor rondom Rusland en Hongarije, type b binnen Rusland en type c overal. Elk van de configuraties verwijst naar een ander type van potentiële etnische conflicten. We geven de mogelijke conflicten binnen elk van de drie regio's kort weer.

1. *Rusland*

In Rusland zijn er op de eerste plaats conflicten mogelijk tussen de Russen en de etnische minderheden in Rusland. Voor de Russische Federatie is het risico van dergelijke conflicten niet erg groot omdat Rusland momenteel etnisch nogal homogeen is: 82 procent van de bevolking bestaat uit Russen. Dit is het grote verschil met de voormalige Sovjet-Unie, waarin het aandeel van de Russische bevolking ongeveer 50 procent was. Maar binnen de Russische Federatie bestaan autonome republieken die een bepaalde mate van culturele en economische autonomie bezitten. Daar concentreren zich de risico's. In deze autonome republieken woont een niet-Russische, zogenaamde titulaire etnische groep (als regel een numerieke minderheid, maar in de Kaukasische republieken als regel de meerderheid) tezamen met een Russische meerderheid of minderheid en andere etnische minderheden. Dit kan tot spanningen leiden

- a. tussen Rusland en de titulaire groepen van de autonome republieken (hetgeen bijv. het geval is met betrekking tot Tsjetsjenië en Tatarstan),
- b. tussen Russen en de titulaire groep binnen de autonome republieken en
- c. tussen vertegenwoordigers van de titulaire etnische groep en Russen woonachtig buiten de autonome republieken (er wonen bijv. enkele miljoenen Tataren buiten Tatarstan).

²³ Zie R. Brubaker, op. cit., 1994, voor deze vaststelling.

- d. Tenslotte kunnen er spanningen ontstaan tussen de titulaire etnische groepen of
- e. de Russen en andere etnische groepen in de autonome republieken.

Er is dus sprake van een gelaagd patroon van potentiële etnische conflicten in de Russische Federatie, dat het gevolg is van de politieke inbeddingsstructuur van de Russische staat. Een conflict in een van deze lagen kan zich snel en gemakkelijk naar de andere lagen verspreiden. In principe impliceert deze etnische configuratie een hoog en licht ontvlambaar conflictpotentieel.

Georgië en het voormalige Joegoslavië kenden een vergelijkbare inbeddingsstructuur als de Russische Federatie. Deze landen zijn inmiddels door gewelddadige etnische conflicten verscheurd. Het verschil met de Russische Federatie was dat Georgië en Joegoslavië veel minder homogeen waren, dat de politieke autonomie van de Joegoslavische republieken groter was, dat het Joegoslavische staatsbestuur na 1980 afhankelijk was van een roulatie van presidenten uit de republieken en dat wat Georgië betreft Rusland de afscheiding van de autonome republiek Abchazië en het autonome gebied Zuid-Ossetië van buitenaf steunde. Een bijzonder conflict dat te maken heeft met een bestaande inbeddingsstructuur (uitbeddingsstructuur is in dit geval een beter woord) heeft zich tussen Armenië en Azerbeidzjan voorgedaan. In Azerbeidzjan is de autonome regio Nagorno-Karabach opgenomen met een meerderheid van Armenen en een minderheid van Azeri (in Armenië is omgekeerd de autonome regio Nachitsjevan opgenomen met een meerderheid van Azeri). In het geval van Nagorno-Karabach is er een gewelddadig conflict ontstaan tussen Armenië en Azerbeidzjan. De dreiging van interventie door Turkije heeft tot op heden een gewelddadig conflict om Nachitsjevan voorkomen.

2. *De overige ex-sovjetlanden*

Al deze landen, zoals Witrusland, Oekraïne, Estland, Letland, Litouwen, Moldavië, Kazachstan, enzovoorts hebben omvangrijke of kleine Russische minderheden. Enkele getallen: er zijn 1,2 miljoen Russen in Witrusland (12% van de Witruisische bevolking), in Oekraïne 11,4 miljoen (22%), in Estland, Letland en Litouwen resp. 474.000 (30%), 912.000 (34%) en 336.000 (9%) en in Kazachstan 6,4 miljoen (38%). De Russen hadden voorheen belangrijke posities in deze landen, maar zijn nu etnische minderheden. Dit kan tot spanningen leiden tussen de nationale meerderheid (een minderheid in Kazachstan) en de Russische minderheid en tengevolge daarvan tussen deze nieuwe staten en Rusland. De nieuwe staten kennen bovendien nog andere minderheden dan Russen, namelijk migranten uit Midden-Europa en uit de overige nieuwe staten, en groepen die door grensverschuivingen nationale minderheden zijn geworden (bijv. Polen in Oekraïne). Er is dus sprake van twee typen potentiële conflicten: (a) tussen de nationale meerderheid en de nieuwe Russische minderheid, met het risico van een conflict tussen Rusland en het betreffende land en (b) tussen de meerderheid en andere minderheden, met het risico van een conflict tussen buurlanden.

3. *De Middeneuropese landen*

In de Middeneuropese landen is het nationale bewustzijn sinds 1989 toegenomen. Oude nationale aspiraties zijn herleefd en oude territoriale problemen die samenhangen met over de grenzen wonende minderheden zijn opnieuw aan de orde gesteld. De gevolgen van het uiteenvallen van het Oostenrijks-Hongaarse en Ottomaanse Rijk en de grensveranderingen die daar na de Balkanoorlogen en de Eerste Wereldoorlog op volgden zijn in deze regio nog steeds werkzaam. Deze factoren roepen spanningen op (a) tussen de meerderheid en bepaalde minderheden in een aantal landen en kunnen tevens tot conflicten tussen de betrokken staten leiden (of omgekeerd: de minderheden

worden het slachtoffer van conflicten tussen staten omdat de interne vijandigheid ten opzichte van een minderheid toeneemt bij een conflict met het betreffende 'moederland'). Bovendien is er (b) het risico dat kleine minderheidsgroepen zonder 'moederland' tot zondebok worden gemaakt (evenals in West-Europa). Het was tot op heden niet ongewoon dat de negatieve gevolgen van de economische veranderingen werden toegeschreven aan het 'internationale zionisme' en de joden, of dat de angst voor sociale daling werd vertaald in agressie tegen zigeuners. Dit komt voor in Polen, Slowakije, Roemenië, Bulgarije en Rusland. Tenslotte zijn er in deze landen (c) asielzoekers en vluchtelingen uit de oorlogsgebieden in Bosnië.

De potentiële etnische conflicten in de drie genoemde regio's verschillen doordat er sprake is van andere historische achtergronden, doordat de etnische compositie anders is en omdat mogelijke conflicten andere internationale consequenties hebben. De ingewikkeldheid van de relationele patronen die in het geding zijn moet niet worden onderschat. Naast de diadische patronen waarbij het om een eenvoudige relatie tussen meerderheid en minderheid gaat, zijn er tevens triangulaire patronen waarbij elkaar beïnvloedende relaties tussen meerderheid, minderheden en 'moederlanden' in het geding zijn. Bovendien zijn er vierhoeksverhoudingen en ingebedde triangulaire patronen (zie overzicht 2.1 voor een inventarisatie van voorbeelden en aantallen). Binnen deze patronen is er een dynamische relatie tussen groepsidentificatie, etnische mobilisatie en de formulering en realisering van nationalistische doeleinden. Het meest complex zijn ongetwijfeld de ingebedde patronen. Volgens sommige auteurs concentreren zich de gewelddadige etnische conflicten tot op heden binnen dit type ²⁴.

Overzicht 2.1 Patronen van etnische verhoudingen in Midden- en Oost-Europa

A. INGEBEDDE PATRONEN

1. **Vierhoeksverhoudingen** waarbij een nationale minderheid een substantieel deel uitmaakt van de bevolking in twee andere landen en in beide een officieel territorium met een zekere mate van bestuurlijke autonomie (autonome republiek of autonoom gebied) is toegewezen:
Osseten in Georgië en in Rusland. Moederland: *Ossetie*.
Aantal: 1

2. **Triangulaire patronen in de Russische Federatie** waarbij een Russische minderheid meer dan tien procent van de lokale bevolking vormt in een autonome republiek en min of meer territoriaal is geconcentreerd:
Russen in Basjkortostan, Kabardino-Balkarië, Kalmukkië, Noord-Ossetië, Tatarstan, Tsjetsjenië, Tsjoevasjië en Toeva. Moederland: *Rusland*.
Aantal: 8

3. **Triangulaire patronen elders** waarbij een nationale minderheid een substantieel deel uitmaakt van de bevolking in een ander land en een officieel territorium (autonome republiek of autonoom gebied) met een zekere mate van bestuurlijke autonomie is toegewezen:
Armenen in Nagorno-Karabach (Azerbeidzjan). Moederland: *Armenië*.
Azeri in Iran. Moederland: *Azerbeidzjan*.
Albanezen in Servië (Kosovo). Moederland: *Albanië*.
Hangaren in Servië (Vojvodina). Moederland: *Hangarije*.
Aantal: 4

²⁴ P. Roeder, *Politicians' incentives and the ethnic agenda in the Soviet successor states*; University of California, unpublished paper, 1994.

4. **Diadische patronen** waarbij een nationale of etnische minderheid een substantieel deel uitmaakt van de bevolking in een land en een officieel territorium (autonome republiek of autonoom gebied) met een zekere mate van bestuurlijke autonomie is toegewezen:
Gagoezen in Moldavië.
Abchazen en Adzjaren in Georgië.
Basjkieren, Tataren, Boerjaten, Tsjetsjenen, Ingoesjen, enzovoort in Rusland.
Aantal: tientallen

B. NIET-INGEBEDDE PATRONEN

1. **Triangulaire patronen** waarbij een nationale minderheid een substantieel deel uitmaakt van de bevolking in een ander land en min of meer territoriaal is geconcentreerd, maar geen erkende territoriale autonomie bezit:
Russen in Witrusland, Estland, Letland, Oekraïne, Moldavië, Kazachstan, Turkmenistan, Kirgizistan.
Moederland: Rusland.
Hongaren in Roemenië, Slowakije en Servië. Moederland: Hongarije.
Albanezen in Servië en Macedonië. Moederland: Albanië.
Duitsers in Polen en Rusland. Moederland: Duitsland.
Turken in Bulgarije. Moederland: Turkije.
Bulgaren in Macedonië. Moederland: Bulgarije.
Grieken in Macedonië en Albanië. Moederland: Griekenland.
Serven in Kroatië en Bosnië. Moederland: Servië.
Kroaten in Bosnië. Moederland: Kroatië.
Slowaken in Tsjechië. Moederland: Slowakije.
Polen in Litouwen. Moederland: Polen.
Polen in Witrusland. Moederland: Polen.
Aantal: minstens 25
2. **Diadische patronen** waarbij een nationale of etnische minderheid een substantieel deel uitmaakt van de bevolking in een land, niet noodzakelijk territoriaal is geconcentreerd en geen erkende territoriale autonomie bezit:
Zigeuners in Hongarije, Bulgarije, Slowakije en Roemenië.
Joden in Hongarije en Rusland.
Enzovoort.
Aantal: beperkt

2.3.2 De dynamiek van etnische verhoudingen

Tot op heden is de dynamiek van deze patronen niet bestudeerd. Er is wel literatuur over het effect van nationale bewegingen op de ontwikkeling van staten, over de ambities van nationale minderheden en over de rol van etniciteit in de relaties tussen staten, maar niet over de wijze waarop de wederzijdse reacties van de elites binnen de minderheden, binnen de meerderheidsstaat en in de moederlanden de aard en ontwikkeling van concepties omtrent nationale zelfbepaling beïnvloeden ²⁵.

Een aantal uitgangspunten voor de analyse van triangulaire relaties is door Brubaker geformuleerd ²⁶. Hij schetst in abstracto het dynamische proces van wederzijdse beïnvloeding in de concurrentie om aanhang tussen politieke entrepreneurs binnen elk van de triangulaire elementen. Iedere actor houdt in dit proces de reacties van de anderen (minderheid, meerderheidsstaat en moederland) in de gaten en past daar voortdurend zijn standpunten, doeleinden en eisen binnen de betreffende driehoeksverhouding bij aan. Binnen de natio-

²⁵ W. Connor, 'Nation building or nation destroying?'; *World Politics*; 24, 1972, blz. 329-355; D. Horowitz, *Ethnic groups in conflict*; Berkely, University of California Press, 1991; N. Chazan, 'Irredentism, separatism and nationalism'; in: *Irredentism in international politics*; door N. Chazan (red.), Boulder, Lynne Rienner and Adamantine Press, 1991.

²⁶ R. Brubaker, op. cit.

nale minderheid gaat het om standpunten met betrekking tot het al dan niet behoren tot een etno-culturele eenheid die verschilt van de numeriek of politiek dominante omringende natie en die derhalve erkenning eist van bepaalde culturele of politieke rechten (gaande van het gebruik van de eigen taal tot volledige onafhankelijkheid). Binnen de nationale minderheid strijden daarbij onderscheiden etno-nationale politieke partijen om aanhang en doen dit door verschillende eisen te stellen die meer of minder vergaande concepties omtrent de politieke zelfstandigheid van de minderheid weerspiegelen. Aldus ontstaan varianten van wat en wie de nationale minderheid is. Er vindt een politieke constructie plaats van de kenmerken en rechten van de minderheid.

Een zelfde proces voltrekt zich binnen de staat waarin de minderheid zich bevindt. De meerderheid kan de staat zien als een civiele staat, of als een nog onvoltooide natie-staat waarin de taal, economische positie, en politieke heerschappij van de meerderheidsgroep moet worden gevestigd. Als het laatste standpunt veld wint, stelt het de minderheden in staat om de staat als een nationalistisch bolwerk af te schilderen dat etnische minderheden onderdrukt. Dit is dan vervolgens een plausibele rechtvaardiging voor de eigen nationalistische eisen. Maar dat versterkt weer de meer extreme posities binnen de meerderheid, die de minderheid nu als deloyaal of irredentistisch kan af schilderen. Ook hier strijden politieke entrepreneurs en partijen om de kiezersgunst met meer of minder verstrekkende standpunten. Hieruit vloeien uiteindelijk de beslissingen voort die men neemt met betrekking tot de officiële taal, de vereisten voor burgerschap en de toegang tot bepaalde economische posities. Tenslotte kan men in het moederland verschillen in de kijk op de nationale minderheden buiten de staatsgrenzen. Men kan de externe minderheden zien als volledige staatsburgers waarvoor men verantwoordelijk is, of als burgers van een andere staat waarvoor men hoogstens sympathie koestert. Dit wordt beïnvloed door de manier waarop de minderheid in het buitenland wordt behandeld en bepaalt de hoop die de externe minderheid kan hebben met betrekking tot steun uit het moederland.

2.4 Van etnisch antagonisme naar etno-nationalisme

Feitelijke verschillen in kenmerken of posities tussen etnische groepen hoeven niet als tegenstellingen te worden ervaren en tot conflicten te leiden. De verschillen in kenmerken en posities moeten eerst als belangrijk en onrechtvaardig worden ervaren. Men moet het gevoel hebben dat de andere etnische groep een blokkade vormt voor de eigen rechten en mogelijkheden. Dan ontwikkelen zich negatieve stereotypen over de andere etnische groep. In deze stereotypen worden aan de andere groep doelstellingen toegeschreven die een gevaar vormen voor de eigen groep (overheersing, discriminatie, verraad, uitbuiting, enz.) en de leden van de andere groep worden op grond daarvan op een negatieve manier gekarakteriseerd (dominant, egoïstisch, onbetrouwbaar, lui, enz.).

Er is dus meer in het geding dan louter een karakterisering van de andere groep, zoals bij uitspraken dat Surinamers lui of Nederlanders zuinig zijn. Het gaat tevens om geprojecteerde intenties van de andere groep als collectiviteit. De Russen in Litouwen kunnen bijvoorbeeld worden voorgesteld als een vijfde colonne die er op uit is om Rusland te helpen Litouwen opnieuw te bezetten, of de Hongaren in Slowakije kunnen worden afgeschilderd als pionnen van een zionistisch aangestuurd Hongarije dat Slowakije uiteen wil laten vallen om het daarna te incorporeren. De negatieve voorstellingen over de andere groep gaan gepaard met negatieve gevoelens (agressie, woede, angst, minachting), die de basis vormen voor het handelen ten opzichte van de andere etnische groep. Pas door zulke handelingen krijgt de etnische tegen-

stelling een 'objectief karakter. Men steunt een nationalistische partij, sluit zich aan bij een nationalistische beweging of stelt eisen. Deze handelingen leiden tot negatieve reacties bij de andere groep en de conflictspiraal komt dan op gang. Er bestaat een wisselwerking tussen de inhoud van de stereotypen omtrent andere etnische groepen en de aard van het nationalisme. In de stereotypen worden aan andere groepen bepaalde doeleinden en intenties toegeschreven waarop het nationalisme het antwoord vormt. Omdat stereotypen gemakkelijk door politieke entrepreneurs kunnen worden gemanipuleerd vormen zij als regel het uitgangspunt van de politieke propaganda van nationale bewegingen ²⁷.

2.4.1 Vormen van etno-nationalisme

Nationalisme heeft vele gezichten ²⁸. Er is een Nederlands nationalisme waarin wordt geëist dat 'Nederland voor de Nederlanders' is. Er was een Pools nationalisme in de jaren tachtig waarin de katholieke kerk fungeerde als symbool van het anticommunisme. Er is een irredentistisch nationalisme van Hongaren die eisen dat Transsylvanië en Zuid-Slowakije met hun Hongaarse bevolkingen weer bij Hongarije gevoegd worden en er is een Vlaams nationalisme dat streeft naar de zelfstandigheid van Vlaanderen. In de unierepublieken van de voormalige Sovjet-Unie ontwikkelden zich aan het einde van de jaren tachtig nationale bewegingen gericht op afscheiding. In de Baltische landen vormden zich weer als reactie daarop Russisch-nationalistische Interfronten ²⁹ gericht tegen deze afscheidingsbewegingen. De context, inhoud en doelstellingen van al deze nationale bewegingen en nationalismen verschillen. Het is mogelijk de diverse nationalismen in te delen op grond van hun doelstelling. Maar de doelstellingen van nationalistische bewegingen liggen niet vast; een zelfde nationale beweging kan zich van het ene type tot het andere ontwikkelen. Naar hun doelstelling echter kunnen bepaalde vormen van nationalisme als meer positief worden beschouwd dan anderen. Als een nationale beweging slechts gericht is op het aankweken van een positieve identificatie met de eigen groep, of meer mogelijkheden, respect, of bepaalde rechten voor de eigen groep eist, dan is dat een meer positieve doelstelling dan wanneer zij ten doel heeft om de belangen van andere groepen te schaden ³⁰. Het is natuurlijk mogelijk dat de positieve doelstellingen van de ene groep door andere groepen als negatief worden waargenomen. Het gaat echter niet om deze subjectieve kwalificatie, maar om de aard van de doelstelling zelf, namelijk een nationalisme gebaseerd op het recht van zelfbeschikking tegenover een nationalisme dat het recht op zelfbeschikking van andere volkeren ontkent. De vraag welke groepen wel en welke niet als een volk met recht op zelfbeschikking beschouwd moeten worden (Tataren in Rusland? De Tsjetsjenen? De Lesgiërs in Dagestan en Iran?) is uiteindelijk een politieke vraag.

Nationalisme als zelfbeschikking

Sommige auteurs maken een onderscheid tussen patriottisme en nationalisme. Patriottisme wordt dan als een positieve variant van nationalisme

²⁷ P. Roeder, op. cit.

²⁸ Zie de inleiding in J. Hutchinson en A. Smith, op. cit., blz. 3-16. Een overzicht van alle historische en regionale Europese varianten van nationalisme is te vinden in *Veranderende grenzen; Nationalisme in Europa, 1815-1919 en 1919-1989*; door A. Bosch en L. Wessels (red.), Nijmegen/Heerlen, SUN/OU, 1992.

²⁹ Dat was de naam van deze Russische nationalistische organisaties.

³⁰ Het gaat hierbij niet om een definitieve bepaling. Of een bepaalde vorm van nationalisme als positief of negatief wordt gezien hangt natuurlijk af van het perspectief van de waarnemer. Hier wordt echter een indeling gehanteerd op grond van de kwaliteit van de doelstelling van het nationalisme en niet op grond van de evaluatie van deze doelstelling door de betreffende groep of door buitenstaanders.

opgevat en imperialistisch nationalisme als een negatieve variant ³¹. In feite kan men binnen patriottisme echter weer twee varianten onderscheiden, namelijk een passieve identificatie met de eigen nationale groep in de vorm van liefde voor eigen land en volk en een actieve eis van zelfbestemming en onafhankelijkheid. Deze eis kan inhoudelijk meer of minder ver gaan: van behoud van eigen cultuur en vrijheid van godsdienst tot controle over het onderwijssysteem en de staat. De actieve vorm van patriottisme kan zich voor doen als een andere groep als overheersers wordt gezien.

Nationalisme als beschikking over anderen

De intenties van een nationalistische beweging hoeven echter niet altijd positief te zijn. Patriottisme kan zich ontwikkelen tot een meer agressieve vorm van nationalisme als een andere groep als een onderdrukker wordt gezien die men moet inbinden of verjagen, of als een vijfde colonne van een andere mogendheid. In Estland kreeg de Russische minderheid na de onafhankelijkheid daarom niet zomaar alle politieke rechten (stemrecht alleen indien men lang genoeg in Estland had gewoond en taal beheerste). Van een werkelijk negatieve variant van nationalisme is sprake als andere nationale groepen als binnendringers worden gezien en worden buitengesloten of uitgestoten. Een extreme variant hiervan is de doelstelling buitenlands gebied te veroveren en bij het moederland te voegen. Dit is imperialistisch nationalisme. Irredentisme kan als een vorm tussen positief en negatief worden beschouwd als de minderheid de samenvoeging met het moederland ziet als een vorm van zelfbeschikking (positief) en het moederland de controle over het betreffende gebied met geweld nastreeft (negatief).

2.4.2 De dynamiek van het nationalisme

De relatie tussen etnische tegenstellingen en nationalisme is dynamisch van aard. De economische en sociale omstandigheden in een land bepalen de agenda's van de politieke entrepreneurs, de doelstellingen van de politieke partijen en de stemming onder de bevolking. Deze drie elementen vormen als het ware het decor (omstandigheden), de spelers (entrepreneurs en partijen) en de toeschouwers (bevolking) bij het politieke toneelstuk dat vervolgens in de context van de etnische compositie van een land wordt opgevoerd. De context en het decor bepalen welke etnische stereotypen overtuigend genoeg zijn om de toeschouwers met nationalistische uitroepen in vervoering te brengen.

Maar de samenleving is geen schouwburg. In de werkelijkheid heeft het toejuichen van nationalistische uitspraken ook een effect op de relaties tussen de betrokken groepen. Daardoor worden wederzijds de stereotypen scherper en negatiever. Dat maakt de relaties op zijn beurt weer slechter. Er ontstaat een spiraal van negatieve effecten tussen de groepsverhoudingen, de stereotypen en de vormen van nationalisme. Zo kan zich uit een mildere vorm van nationalisme een agressieve variant ontwikkelen.

Het volgende scenario vormt hiervan een goed voorbeeld. Het betreft de Hongaarse minderheid in Slowakije. Stel dat een nationalistische groep van Slowaakse Hongaren culturele autonomie opeist voor de Hongaren in Slowakije (hetgeen het geval is). Dit is niet meer dan een vorm van actief patriottisme. Maar nationalistische Slowaken kunnen de eis van culturele autonomie opvatten als een eerste stap naar afscheiding van Slowakije. Dus verwerpen zij de eis van culturele autonomie en pogen zij de invloed van de

³¹ Zie het onderscheid tussen emanciperend nationalisme en staatsnationalisme bij *Nationalisme in Europa en de Sovjet Unie; Emancipatie of onderdrukking in een nieuw gewaad*; door S. Verschuuren e.a. (red.), Amsterdam, Van Gennip, 1991; zie het onderscheid tussen patriottisme en nationalisme bij L. Doob, *Patriotism and nationalism; Their psychological foundations*; New Haven, Yale University Press, 1964; bij R. Kosterman en S. Feshbach, 'Towards a measure of patriotic and nationalistic attitudes'; *Political Psychology*; 10, 1989, blz. 257-274 en bij J. Plamenatz, 'Two types of nationalism'; in: *Nationalism, the nature and evolution of an idea*; door E. Kamenka, (red.), London, Edward Arnold, 1976, blz. 22-36.

(door hen als nationalistisch waargenomen) Hongaarse politieke partijen in Slowakije aan banden te leggen (bijv. door een voor deze partijen ongunstige verandering van de kiesdistricten, zoals Meciár's HZDS beoogt). Dit versterkt echter alleen maar de negatieve beeldvorming onder de Hongaarse minderheid omtrent de Slowaken en versterkt hun patriottisme: zij eisen nu niet alleen culturele maar ook politieke autonomie. Nu ontstaat er dus een echte afscheidingsbeweging onder de Hongaarse minderheid. Dat is echter zeer bedreigend voor de Slowaken die in het gebied wonen waar de Hongaren in de meerderheid zijn. Naarmate de afscheidingsbeweging meer steun krijgt, zullen de Slowaken in de rest van Slowakije hun landgenoten in het door Hongaren bewoond deel sterker gaan steunen, terwijl de Slowaakse Hongaren de hulp inroepen van Hongarije. De spanning neemt toe en de kans op een gewelddadig conflict tussen de Slowaken en Hongaren in het betreffende gebied, vervolgens tussen de Slowaakse Hongaren en de rest van Slowakije, en tenslotte tussen Slowakije en Hongarije stijgt. De dynamiek van het nationalisme leidt als het ware tot zelfontbranding van een dergelijk conflict. Een dergelijk zelfontbrandingsmechanisme ligt niet alleen klaar in Slowakije, maar in veertig of meer triangulaire en diadische groepspatronen in de voormalige communistische wereld. Dat is de erfenis van de geschiedenis in dat deel van de wereld. De factoren die de zelfontbranding van deze conflicten afremmen zullen we proberen aan te geven in hoofdstuk drie.

2.4.3 Algemene factoren die etno-nationalisme bevorderen

Er zijn diverse algemene factoren die etnische mobilisatie en nationalisme bevorderen. Een eerste factor is de definitie van burgerschap die in een land bestaat. Bij een civiele definitie van burgerschap wordt het burgerschap, zoals we zagen, toegekend aan iedereen die in het betreffende land is geboren, ongeacht de etnische of culturele kenmerken. Bij een etnische definitie van burgerschap kunnen alle personen die van oorsprong tot de betreffende nationale groep behoren burgerschap claimen, ongeacht of zij in het land geboren zijn of niet. De civiele definitie van burgerschap impliceert dat de relatie tussen de burger en de staat een zuiver politieke is en dat etnische verschillen er niet toe doen. Etnische verschillen kunnen dus ook geen grond zijn voor het verkrijgen van bijzondere rechten. Bij een etnische definitie van burgerschap is dit wel het geval. Het is niet bekend in hoeverre de legale definitie van burgerschap die in een bepaald land geldt als regel ook wordt gedeeld door de bevolking. Voorzover dit het geval is, mag worden verwacht dat etnische politieke partijen, etnische mobilisatie, etnische identificatie en dus ook etnische tegenstellingen meer voorkomen in landen met een etnische definitie van burgerschap. In Midden- en Oost-Europa komt het hanteren van etnische definities van burgerschap meer voor dan in West-Europa.

Een andere factor die etnische mobilisatie en etnische identificaties kan bevorderen is een gevoel van politieke machteloosheid onder de bevolking. Daardoor neemt de loyaliteit ten opzichte van de bestaande overheid af en de behoefte aan identificatie met de eigen etnische groep in principe toe. Het verlies van het vertrouwen in de overheid kan door een aantal factoren worden opgeroepen: instabiliteit van het politieke systeem, het optreden van extremistische politieke entrepreneurs, het blootgesteld worden aan populistische en nationalistische propaganda, een verslechtering van de economische omstandigheden, verlies van inkomen, neerwaartse sociale mobiliteit, het om zich heen grijpen van corruptie en misdaad, het geconfronteerd worden met grote groepen migranten die het land binnen komen en (een circulair effect) het ontstaan van etnische tegenstellingen en conflicten zelf.

Een derde factor die etnische mobilisatie en etnische identificatie kan bevorderen is de aanwezigheid van een democratisch systeem. Roeder wijst op dit effect in een recente analyse van het gedrag van politieke entrepreneurs in de

voormalige Sovjet-Unie³². Regionale bestuurders die voor het behoud van hun functie afhankelijk zijn van lokale kiezers, kunnen 'de etnische kaart gaan spelen' als zij denken dat dit electorale winst oplevert. In de periode dat lokale bestuurders in de communistische staten van boven af werden benoemd was dit effect nog niet aanwezig. In de Sovjet-Unie werd echter al onder Gorbatsjov de benoeming van de lokale bestuurders gedeeltelijk van het centrale naar het lokale niveau verlegd. Men moest toen gaan concurreren om de gunst van de lokale kiezers. Toen vanaf 1990 alle lokale bestuurders van lokale verkiezingen afhankelijk werden nam het optreden van 'etnische politieke entrepreneurs' een hoge vlucht. Vanaf het moment dat de Russische president Jeltsin eind 1993 verklaarde dat alle regionale leiders verantwoordelijk werden gehouden voor het behoud van de Russische Federatie nam de activiteit van 'etnische entrepreneurs' weer enigszins af.

2.5 Etno-nationalisme en etnische fragmentatie: modellen

Er bestaan in de literatuur uiteenlopende verklaringen van de toegenomen relevantie van etnische tegenstellingen in Midden- en Oost-Europa na de ineensdorting van het communisme. We zullen vier van dergelijke verklaringen bespreken. In elk ervan wordt uitgegaan van een specifieke factor die een keten van effecten oproept. Om die reden noemen we het modellen. Deze modellen zijn hypothetisch. Ze zijn niet getoetst en gezien de materie ook moeilijk toetsbaar. Ze kunnen echter wel dienen als 'frames' waarin men de voorvallen in de diverse ex-communistische landen kan plaatsen. De modellen onderscheiden zich door uiteenlopende assumpties en een specifiek accent op bepaalde hoofdfactoren.

2.5.1 Fragmentatie door de behoefte aan een duidelijke identiteit

Het *eerste model* gaat uit van het sociaal-psychologische effect van het verdwijnen van de tegenstelling tussen de communistische en de westerse wereld³³. Het uitgangspunt is dat het wegvallen van een overkoepelende tegenstelling, die de partners in de twee kampen tot onderlinge solidariteit dwong, leidt tot differentiatie binnen de kampen en dus nieuwe onderlinge tegenstellingen³⁴. Hierdoor worden nationale saamhorigheidsgevoelens opgeroepen waarbij men geneigd is opnieuw te definiëren wie wel en niet tot de eigen groep behoort. Dat leidt tot verdergaande differentiatieprocessen binnen nationale staten, omdat groepen met een andere etnische of nationale identiteit niet automatisch worden vertrouwd. Op deze manier worden nieuwe groepsgrenzen getrokken.

In de sociale psychologie wordt er van uit gegaan dat de indelingen die mensen hanteren als regel voortvloeien uit een afweging van de feitelijk bestaande overeenkomsten en verschillen tussen waargenomen actoren in een bepaalde situatie³⁵. Indelingen verwijzen echter tevens naar feitelijk bestaande sociale verbanden in de samenleving en specificeren zo de aard van de solidariteit van de groepen die in het geding zijn. De solidariteit van politieke partijen, vakbonden, ondernemingen, sociale klassen is een andere dan die van geloofsgenoten, landgenoten en leden van eenzelfde etnische groep. De aard van de

³² P. Roeder, op. cit.

³³ L. Hagendoorn, 'The mechanism of fragmentation after the Cold War'; 1994, in: *Collective identities and development in Europe*; door K. Von Benda-Beckman en M. Verkuyten (red.), London, London College University Press, (forthcoming); L. Hagendoorn, 'Sociaal-psychologische aspecten van politieke fragmentatie-processen na de Koude Oorlog'; *Psychologie en Maatschappij*; 66, 1994, blz. 38-49.

³⁴ 'Reducing intergroup bias: the benefits of recategorization' door S. Gaertner, J. Mann, A. Murrell e.a., *Journal of Personality and Social Psychology*; 57, 2, 1989, blz. 239-249.

³⁵ 'Is limited information processing capacity the cause of social stereotyping?'; door P. Oakes en J. Turner, in: *European Review of social Psychology*; Vol. 1; door W. Stroebe & M. Hewstone (red.), Chichester, Wiley, 1990, blz. 11-135.

groepsbinding die mensen ervaren met betrekking tot diverse groepen loopt dus uiteen. Sommige indelingen verwijzen naar instrumentele vormen van solidariteit ter realisering van belangen, terwijl andere verwijzen naar een vorm van solidariteit die uiteenlopende belangen overstijgt. Deze laatste indelingen verwijzen naar territoriaal afgebakende gemeenschappen (van geloofsgenoten, landgenoten, volksgenoten). De kracht van zulke 'gemeenschapsindelingen' - op basis van godsdienst, nationaliteit en etniciteit - blijkt uit onderzoek naar vooroordelen. Godsdienstige, nationale en etnische indelingen roepen sterkere vooroordelen ten opzichte van leden van andere groepen op, dan indelingen op grond van inkomen, status of sekse ³⁶.

De ineenstorting van het communisme impliceerde dat de gangbare indelingen, die verwezen naar verschillen in klasse, economische positie en daarmee samenhangende politieke standpunten, in het dagelijkse leven onbruikbaar werden. Niet alleen was de strijd op leven en dood tussen het kapitalisme en het communisme verdwenen, maar ook de ideologische relevantie van klasseverschillen en juiste politieke standpunten binnen de samenleving. Het gevolg van het eerste was dat nationale verschillen belangrijk werden. Het gevolg van het tweede was dat men andere criteria moest vinden om zich van anderen binnen de nationale context te onderscheiden en de eigenwaarde te bepalen. Omdat de links-rechtsdimensie was weggefallen, kwamen gemeenschapscriteria, zoals godsdienst, nationaliteit en etniciteit hiervoor als eerste in aanmerking. Het nadeel van zulke criteria is echter dat de staat verdeeld raakt in kleinere gemeenschappen en dat de kans op het ontstaan van nationalistische bewegingen, die gericht zijn op deling en afscheiding, toeneemt. Het differentiatieprincipe impliceerde dus een tendens tot fragmentatie van de nationale context. Maar de behoefte aan sociale differentiatie verdwijnt niet na een opdeling in etnisch nationale gemeenschappen, zeker niet als de nieuwe gemeenschap ook niet etnisch homogeen is. Zo ontstaat er een tendens tot steeds verdergaande opsplitsing. De situatie in Joegoslavië en met name in Bosnië vormt hiervan een uiterste voorbeeld. Het fragmentatieprincipe voltrekt zich als een soort automatisme.

Maar alleen op grond van een behoefte aan sociale differentiatie en de neiging tot het gebruiken van etnisch/nationale indelingen onder de bevolking valt een staat niet uit elkaar. Daarvoor moeten de indelingen die in het sociale leven van belang zijn opgepakt worden door politieke krachten. Hier komt de rol van politieke elites in het geding. Politieke elites kunnen de tendens tot etnische differentiatie en fragmentatie gebruiken om aan de macht te komen. Lager geplaatste elites kunnen hun positie versterken als zij groepsbindingen activeren die het belang onderstrepen van de lokale gemeenschap waarin zij de centrale rol spelen. Dit is de politieke motor van het fragmentatieproces. Door beelden van een imaginaire etnische gemeenschap op te roepen kunnen elites de bevolking suggereren voor een collectieve uitdaging geplaatst te zijn tegenover een concurrerende etnische gemeenschap. Door terug te grijpen op een dramatische of glorieuze gemeenschappelijke geschiedenis wordt het beeld van een samenhangende en bedreigde etno-nationale gemeenschap het breekijzer onder de bestaande politieke orde.

Samengevat verloopt de dynamiek van het fragmentatieproces als volgt. De ineenstorting van het communisme vroeg om nieuwe indelingen om zich van anderen te kunnen onderscheiden. Gemeenschapsindelingen met een mogelijk territoriale connotatie, zoals nationaliteit, godsdienst en etniciteit dienden

³⁶ 'Social identity and social distance among Hong Kong schoolchildren'; door M. Brewer, H. Ho, J. Lee e.a., *Personality and Social Psychology Bulletin*; 13, 2, 1987, blz. 156-165; 'The effects on intergroup relations of mixing Roman Catholics and Protestants: an experimental investigation' door B. Commins en J. Lockwood, *European Journal of Social Psychology*; 8, 1978, blz. 383-386; 'The effect of multiple category membership on intergroup evaluations in a North-Indian context; Caste, class and religion' door L. Hagendoorn en R. Henke, *British Journal of Social Psychology*; 30, 1991, blz. 247-260; 'Models of crossed categorization and intergroup relations' door M. Hewstone, M. Islam en C. Judd, *Journal of Personality and Social Psychology*; 64, 5, 1993, blz. 779-793.

zich hierbij als eerste aan. Het politieke gebruik van zulke indelingen gaf sommige (nieuwe en lokale) politieke elites een voordeel in de strijd om de macht. Maar de prijs is etnische fragmentatie. Afhankelijk van de uitkomst van de machtsstrijd herhaalt de tendens tot fragmentatie zich op een lager niveau binnen de nieuw ontstane samenlevingen. Zij houdt pas op als het fragmentatieproces stuit op een resistente politiek structuur, op een etnisch homogeen gemeenschap, of op een niveau waarop geen nog specifiekere gemeenschapsvoorstellungen meer aanwezig zijn.

Het *Fragmentatiemodel* heeft een aantal beperkingen. Het maakt niet duidelijk waarom de bevolking op grote schaal de consequenties van etnische tegenstellingen en conflicten zou willen dragen. Een behoefte aan sociaal onderscheid kan gerealiseerd worden zonder steun aan radicale etnische entrepreneurs. De aantrekkingskracht die 'etnische politiek' voor de kiezers heeft wordt dus onvoldoende duidelijk gemaakt. Bovendien maakt het model niet duidelijk waarom er al etno-nationalistische bewegingen in de Sovjet-Unie bestonden voordat het communistische stelsel ineens stortte. Op deze punten gaan de modellen *Opdeling en Taalstrijd* in.

2.5.1.1 *Anomie na het communisme*

In het fragmentatiemodel is de algemene behoefte aan het maken van onderscheid om de eigen sociale identiteit en status te bepalen het mechanisme achter de tendens tot fragmentatie. Het feit dat de fragmentatie langs etnische en nationale scheidslijnen verloopt is eigenlijk secundair. Dit zijn slechts de indelingen die het meest voor de hand liggen na het obsoleet worden van de klasse-indelingen. Ook Hobsbawm volgt een dergelijke verklaring van de etnische conflicten in Midden- en Oost-Europa na het einde van de Koude Oorlog³⁷. Hij beschouwt etniciteit (en godsdienst) als 'obvious fall-back positions' in het sociale leven na de politieke desintegratie van de communistische staten. Maar etniciteit en godsdienst hebben in zijn ogen een andere functie, namelijk een morele.

Hobsbawm brengt naar voren dat de communistische staat een morele orde vertegenwoordigde. Met de ineenstorting ervan ontstond er een moreel vacuüm, dus een situatie van sociale anomie. De norm van verplichting, solidariteit en steun aan de eigen etnische of godsdienstige gemeenschap komt nu in de plaats van de oude communistische norm van verplichting aan het communistisch ideaal. In de Sovjet-Unie, Joegoslavië en Tsjecho-Slowakije lag de terugkeer van de etnische solidariteit ook voor de hand omdat etnische verschillen de grondslag vormden voor de autonomie van de federale republieken. De etnisch-territoriale onderscheidingen waren dus 'fracture lines' waarlangs de staat op een natuurlijke wijze uiteen zou vallen.

Een beperking van het anomie-model is dat het niet duidelijk wordt wat de bepalende factor van etnische fragmentatie is: het bestaan van etnische verschillen en de kracht van etnische groeperingen als normatieve gemeenschappen, of de politieke structuur van de multi-etnische federaties. Als de politieke structuur bepalend was dan zou de Sovjet-Unie uiteen hebben moeten vallen tot op het niveau van de autonome republieken en regio's binnen de Russische Federatie. Dit is (tot op heden) niet het geval. Als het om de normatieve kracht gaat van etnische gemeenschappen dan wordt onvoldoende duidelijk waarom de etnische fragmentatie in de ex-communistische wereld beperkt is gebleven tot een fractie van de feitelijk bestaande etnische verschillen.

³⁷ E. Hobsbawm, 'Ethnicity and nationalism in Europe today'; *Anthropology Today*, 8, 1992, blz. 3-8.

In de fragmentatie- en anomiemodellen wordt etno-nationalisme als het gevolg gezien van het wegvallen van het communisme. Verder brengt in haar verklaring het tegenovergestelde naar voren: juist het voortbestaan van de communistische moraal en indelingsschema's leidt tot een opleving van etnische tegenstellingen³⁸. Deze verklaring duiden we in navolging van Verder aan met (het te eufemistische woord) *Paternalisme*.

Verder baseert haar analyse op een ontleding van de betekenis van het begrip 'natie' in de communistische staten. Zij vat 'natie' op als een ideologische constructie van de relatie tussen staat en subject. Deze relatie kan verschillende vormen aannemen. In West-Europa en de Verenigde Staten wordt zij opgevat als burgerschap en bestaat de natie in de vorm van collectieve soevereiniteit van de subjecten die deelnemen aan het politieke leven in de staat. In Duitsland en in een aantal landen in Midden- en Oost-Europa ontstond een relatie gebaseerd op etniciteit, waarin de natie diegenen omvatte met een gemeenschappelijke taal, geschiedenis of culturele identiteit. De socialistische staten probeerden een derde type relatie te creëren waarin burgerschap noch etniciteit centraal stond. Hier lag de nadruk op de morele binding tussen subject en staat, waarbij de staat de subjecten het recht te verschafte op een deel van het herverdeelde sociaal-materiële produkt. In deze relatie ligt het accent niet op zelfstandigheid of etnische solidariteit, maar op afhankelijkheid van de staat. Verder noemt dit 'socialistisch paternalisme'. Zij laat zien hoe dit socialistisch paternalisme leidde tot een dichotoom wereldbeeld, zowel bij de voorstanders als bij de tegenstanders van het socialisme.

Zowel voorstanders als tegenstanders van het communisme konden een eenvoudige goed-slecht indeling hanteren om de situatie in de communistische samenleving weer te geven. Voor de voorstanders waren 'communisme' en 'arbeiders' goed en 'kapitalisme' en 'bezitters' slecht. De vijanden waren de klassevijand en de dissidenten binnen de samenleving, vijandige landen en de vijand in het kapitalistische Westen. De tegenstanders die zich slecht bedienden wisten door het communistische regime keerden dit schema om: de 'oppositie' was goed en 'het regime' slecht. In abstracto hanteerde iedereen een schema van 'wij' (goed) tegenover 'zij' (slecht). Het was een patroon van zelf-definitie waarbij anderen (de klassevijand, de communisten) werden beschuldigd voor al het kwaad in de wereld. Onderlinge solidariteit was in beide gevallen minder gebaseerd op een positieve doelstelling dan op een gemeenschappelijke vijand. De verdeling tussen voorstanders en tegenstanders van het communisme lag daarbij niet alleen tussen personen, maar ook in de individuen zelf omdat er publiek vele voorstanders waren, maar privé overwegend tegenstanders (met name in Midden-Europa). De communistische werkelijkheid was dus niet alleen dichotoom, maar ook schizofreen. Er was sprake van een algemeen en functioneel wantrouwen.

Het einde van het communisme betekende ook het einde van de functionaliteit van dit dichotome schema. Maar het verwijt-schema was het enige dat men kende en dat als uitgangspunt voor de zelfdefinitie diende. Het zocht wanhopig naar nieuwe inhouden binnen het post-communistische krachtenveld. Hier manifesteerde zich nu de 'etnische ander'. In een aantal uiteenlopende contexten bleek een dergelijk schema functioneel om nieuwe vijanden aan te wijzen. Verder analyseert dit aan de hand van de situatie in Roemenië. Men kon zeggen dat de winkels leeg waren omdat zigeuners alles stalen, dat het land was ineengestort omdat de Russen Roemenië een communistisch stelsel hadden opgedrongen, dat buitenlandse investeringen uitbleven omdat Hongarije de etnische tegenstellingen had opgerakeld, enzovoort. Zo kon het

³⁸ K. Verder, 'Comment: Hobsbawn in the East', *Anthropology Today*, 8, 1992, blz. 8-10.

idioom van etnische en nationale verschillen worden gebruikt om de schuld voor alle misstanden bij anderen te leggen.

Wie maakt nu gebruik van de nieuwe etnische verwijschema's? Ten eerste voorheen communistische lokale politici in economisch zwakke gebieden in Roemenië met veel Hongaren. Deze politici konden zich niet zomaar ontwikkelen tot kapitalistische 'entrepratchiks' en verzetten zich daarom tegen de economische transformatie en de invloed van westerse kapitalisten³⁹. Ten tweede nieuwe 'entrepratchiks' die electoraal zwak staan tegenover economisch meer succesvolle 'entrepratchiks'. Deze gebruiken nationalistische ideeën als een wapen in de strijd tegen democratie en markt. Beiden vinden gehoor bij kiezers die veel te verliezen hebben bij de economische omvorming in de ex-communistische landen, zoals arbeiders die werkloos zullen worden door de sluiting van fabrieken en niet-actieven. Met name in Rusland, Slowakije, Oost-Duitsland, Roemenië en Bulgarije zijn zulke kiezers rijk vertegenwoordigd vanwege de verouderde industrieën en het moeizame karakter van de economische transformatie. Men bindt deze groep aan zich door haar privileges te beloven op grond van etnisch/nationale kenmerken: men wil banen voor de eigen nationale groep, verzet tegen de invloed van 'buitenlandse investeerders en joden' en een aanpak van de criminaliteit van 'zigeuners en andere vreemde elementen'. Het doel is daarbij om de eigen politieke positie veilig te stellen.

Samengevat zegt Verder dat etno-nationalisme een projectie van antidemocratische, antimarkt-, antisemitische en antiminderheidsthema's is door een oude lokale ex-communistische elite in economisch zwakke multi-etnische gebieden in Midden- en Oost-Europa. De projectie werkt omdat zij een nieuwe invulling geeft aan een oud verwijschema. Met name bij degenen die door de economische veranderingen worden bedreigd en hun oude privileges hebben verloren slaat dit nieuwe etno-nationalistische verwijschema aan.

Een beperking die de analyse van Verder gemeen heeft met de beide andere modellen is dat de verklaring niet kan gelden voor het nationalisme in de voormalige Sovjet-Unie voordat het communisme ineenstortte. Het is een verklaring van het post-communistische etno-nationalisme, niet van het etno-nationalisme dat vooraf ging aan de ineenstorting van het sovjetcommunisme.

2.5.2 Opdeling door het nastreven van belangen

Een verklaring voor het nationalisme dat leidde tot het uiteenvallen van de Sovjet-Unie wordt door Furtado en Hechter gegeven⁴⁰. Bij deze verklaring, die we aanduiden als het *Opdelingsmodel*, staan de belangen centraal die mensen ertoe brengen om nationalistische bewegingen te steunen. De verklaring berust op het uitgangspunt dat mensen zich solidair voelen met een groep als deze groep hen goederen verschaft die via andere groepen niet kunnen worden verkregen. De vraag is nu welk type 'goederen' een nationale beweging haar aanhang biedt. Volgens Furtado en Hechter gaat het om exclusief aan de leden van de eigen groep voorbehouden economische kansen en politieke rechten die worden verworven door controle te verkrijgen over het eigen territorium en het bijbehorende staatsapparaat. Furtado en Hechter illustreren hun model aan de hand van een analyse van het ontstaan van nationalistische bewegingen in Estland en Oekraïne in de tweede helft van de jaren tachtig.

Een nationalistische beweging kan worden opgevat als een groep die gemeenschappelijke goederen (banen, promotiekansen, recht op uitkeringen, kiesrecht, recht op gebruik van de moedertaal) verschaft aan een op basis van culturele criteria vastgestelde cliëntèle (groep kiezers). Het middel dat hierbij in

³⁹) Entrepratchiks zijn voorheen communistische bestuurders die kapitalistische ondernemers zijn geworden.

⁴⁰) 'The emergence of nationalist policies in the USSR: A comparison of Estonia and the Ukraine' door C. Furtado en M. Hechter, in: *Thinking theoretically about Soviet Nationalities*; door A. Motyl (red.), New York, Colombia University Press, 1992, blz. 169-204.

het geding is en aan de kiezers wordt voorgehouden is territoriale soevereiniteit. De realisering van territoriale soevereiniteit maakt het voeren van een beleid mogelijk dat de gewenste collectieve goederen voor de aanhangers toegankelijk zal maken via controle over het staatsapparaat. Via deze controle kunnen wetten worden uitgevaardigd die bepalen wie staatsburgers zijn en welke de officiële taal is. Daarvan hangen economische kansen en politieke rechten af.

Alleen kansen en rechten die zijn voorbehouden aan leden van de eigen culturele gemeenschap kunnen leiden tot aanhang van een nationalistische beweging. Om te voorkomen dat men passief zou afwachten of de nationale beweging sterk genoeg wordt om deze goederen te realiseren, moet de beweging naast collectieve goederen, zoals territoriale soevereiniteit, ook individuele goederen bieden. Dit wordt gerealiseerd door de actieve leden van de beweging uitzicht te geven op posten in de beweging, het staatsapparaat en de economie. De beloning voor het deelnemen aan de nationalistische beweging ligt in de bevoorrechte positie die actieve leden gaan innemen als de beweging slaagt.

In hun analyse van de nationale bewegingen in Estland en Oekraïne constateren Furtado en Hechter dat aan een aantal specifieke voorwaarden voldaan moet zijn voordat een nationale beweging kan ontstaan. Op de eerste plaats moet er concurrentie tussen politieke partijen mogelijk zijn. Daaraan werd voldaan toen in het kader van *glasnost* een democratisering van onderaf ontstond en toen vervolgens in 1990 de monopoliepositie van de Communistische Partij verviel en er algemene verkiezingen voor de sovjets in de republieken werden gehouden. Vanaf dat moment beschikten de nationalistische partijen over 'goederen' waarmee zij de electorale strijd met andere konden aangaan: de kans op banen en politieke voorrechten voor de eigen aanhang. De solidariteit ten opzichte van de communistische partij daalde onmiddellijk toen deze haar monopolie in dit opzicht verloor en de aanhang van het Ests Volks Front (EVF) in Estland en de Oekraïense Beweging voor steun aan de Perestroika (Roeh) in Oekraïne nam toe.

Het EVF in Estland kwam snel in een spiraal van steeds verdergaande eisen in de richting van autonomie terecht. Eerst ging het om grotere autonomie binnen de Sovjet-Unie, waarbij men eisen stelde als regionale zelffinanciering (om de ondernemingen op het eigen grondgebied te kunnen controleren), uitbreiding van de eigen fiscale bevoegdheden, invloed op de unieministeries op het eigen grondgebied en de mogelijkheid om nieuwe typen ondernemingen te financieren buiten het kader van het centrale economische beleid om. Het EVF was tevens om milieutechnische redenen tegen de uitbreiding van de mijnbouw in Noordoost-Estland (olie en fosfor) en om de in-migratie van Russische arbeiders te weren (de in-migratie van Russische arbeiders betekende niet alleen dat deze arbeiders banen hadden die anders de Esten zouden toekomen, maar tevens een versterking van de positie van de Russische taal in Estland - Russische kinderen hoefden officieel geen Ests te leren).

Daarna gingen de eisen verder. De Estse Republiek moest de enige eigenaar worden van alle grond, lucht, water, natuur, grondstoffen, industrie, transport faciliteiten en ondernemingen in Estland. De Estse regering moest het Ests uitroepen tot officiële taal (de taalwet van 1989), hetgeen impliceerde dat ook Russische kinderen Ests moesten leren. De in 1989 door het EVF voorgestelde kieswet beperkte het actief kiesrecht tot diegenen die twee jaar in een district of vijf jaar in Estland hadden gewoond en bepaalde dat men alleen passief kiesrecht had als men vijf jaar in het betreffende district had gewoond. Dit perkte de rechten van de Russische migranten verder in. Door deze eisen van het EVF liep de in-migratie van Russen meteen terug. Gealarmeerd richtten de Russen in Estland een tegenorganisatie op: het Interfront. Maar de

eisen voor de invoering van het Ests als officiële taal werden ondersteund door culturele organisaties, intellectuelen en uitgevers die daar een direct voordeel in zagen. Door haar controle over lokale raden en departementen was het EVF nu gaandeweg in staat haar eigen activisten posities toe te wijzen in het staatsapparaat.

De groei van Roech in Oekraïne verliep minder snel dan die van het EVF. Dit was ten dele een gevolg van het feit dat (het oostelijke deel van) Oekraïne minder verschillend was van Rusland dan Estland. Oostoeekraïners spreken veelal Russisch en hebben een sterke panslavische identiteit. Dientengevolge was Roech veel minder dan het EVF in staat exclusieve goederen te verschaffen aan het gehele Oekraïense kiezersvolk. Bovendien bleef de Oekraïense CP zich tegen Roech verzetten en hield zij vast aan een strikte controle op de toegang tot de economische en politieke elite. Bovendien verschaftte de Oekraïense Communistische Partij haar leden de mogelijkheid om carrière te maken in de CPSU, dus in het centrum van het sovjetsysteem. De Oekraïense CP bood haar leden dus 'goederen' (carrière kansen) waarover de Estse CP nauwelijks beschikte. Pas toen Roech in 1990 samen met andere partijen in het Democratisch Blok een kwart van de zetels veroverde (op basis van de stemmen in Galicië) bleek dat Roech de kiezers iets kon leveren: zetels in het parlement, dus politieke invloed en in de toekomst misschien economische kansen. Daardoor werd de Oekraïense CP gedwongen tot een keuze tussen een door Roech geleide afscheidingsbeweging in Galicië, of zich afzetten tegen het centrum in Moskou. Samen met Roech koos de CP voor het laatste.

Samengevat wordt in het *Opdelingsmodel* gesteld dat individuen zich achter een nationalistische beweging scharen als deze hen concrete voordelen biedt: banen, carrières en opleidingen in de eigen taal. Nationalistische elites bieden dit aan in ruil voor de macht. Waar in de modellen *Fragmentatie*, *Anomie* en *Paternalisme* de steun voor elites is gebaseerd op vage factoren, zoals solidariteit op grond van een gedeelde etnische geschiedenis en collectieve vijanden, is de redenering in het *Opdelingsmodel* concreet en instrumentalistisch. Zij stelt dat individuen hun steun geven aan een nationalistische beweging als deze beter dan andere politieke bewegingen in staat lijkt aan de directe individuele belangen van de aanhangers tegemoet te komen.

Het *Opdelingsmodel* wijst daarbij tevens op de rol van etno-nationale assimilatie bij de realisering van belangen. Assimilatie biedt bepaalde kansen en mogelijkheden aan etnische minderheden die anders afwezig zijn. Dat impliceert dat de mate van assimilatie een effect heeft op het ontstaan van nationale bewegingen. Een belangrijk onderdeel van assimilatie is het overnemen van de taal van de dominante etnisch/nationale groep. Het verband tussen taal en nationalisme wordt uitgewerkt in het *Taalstrijdmodel*.

2.5.3 Taalstrijd en de versterking van het etnisch bewustzijn

Het *Taalstrijdmodel* maakt duidelijk op welke wijze een specifieke taalpolitiek het etnische of nationale bewustzijn van subgroepen binnen een staat of federatie kan verzwakken of versterken. Het model is uitgewerkt door Laitin, Petersen en Slocum aan de hand van een analyse van de taalpolitiek in de voormalige Sovjet-Unie⁴¹. Deze analyse is zowel relevant voor de taalregelingen in complexe multi-etnische staten, zoals bijvoorbeeld de voormalige Sovjet-Unie en het huidige Rusland, als voor staten waarin een anderstalige etnisch-nationale minderheid zich geografisch zou kunnen afscheiden. Het model laat tevens de voor- en nadelen zien van culturele autonomie van minderheden, waarbij het gebruik van de eigen taal in onderwijs en bestuur wordt toegestaan.

Volgens Laitin, Petersen en Slocum (1992) was het nationalisme in de Sovjet-

⁴¹ 'Language and the state: Russia and the Soviet Union in comparative perspective', door D. Laitin, R. Petersen en J. Slocum, in A. Motyl (red.), op. cit., blz. 129-160.

Unie niet primair een gevolg van het late proces van staatsvorming binnen het Russische imperium, van verzet tegen de economische dominantie van het centrum, of een gevolg van primordiale etnische verschillen, maar vooral een (soms onbedoeld) gevolg van politieke maatregelen neergelegd in taalwetten. De analyse begint met de vraag wat de voor- en nadelen zijn van het invoeren van een centrale taal of het laten bestaan van talloze lokale talen in een multi-etnische staat. De belangen van de centrale elite en de lokale elites lopen hierbij uiteen.

Voor de heersende etnische groep in een multi-etnisch imperium is het uit hoofde van bestuur en wetgeving eenvoudiger als de lokale elites de centrale taal invoeren. Voor lokale elites is het gemakkelijker om de lokale taal te handhaven. Maar invoering van de centrale taal biedt ook voor de lokale elites een voordeel: de communicatie met het centrum verloopt gemakkelijker en beheersing van de centrale taal opent kansen op promotie naar het centrum. De optimale combinatie is dat er, naast de bestaande lokale talen één officiële taal wordt gesproken, die van het centrum. Dit is wat in Frankrijk en Spanje gebeurde: er waren lokale talen en dialecten, maar voor de wetgeving, de rechtspraak en het onderwijs werd de officiële hof- en bestuurstaal ingevoerd. Deze situatie is in Rusland nooit ontstaan. Er werd een complexer compromis gesloten waarin ook lokale talen de functie van officiële taal bleven vervullen. Dat is een blijvende bron van etno-nationaal zelfbewustzijn en nationalistische gevoelens geweest.

De Russische tsaren waren zich van het belang van het invoeren van het Russisch als officiële taal zeer goed bewust. Zij probeerden dan ook het Russisch in Oekraïne, Witrusland, de Baltische landen, Georgië en Kazachstan in te voeren. Naast het onderwijs in de lokale taal werd er onderwijs in het Russisch gegeven. De lokale elite in deze gebieden nam het Russisch inderdaad over en stuurde haar kinderen bij voorkeur naar Russischtalige scholen. Dit vergrootte immers de kansen van de kinderen op hogere functies en op een carrière binnen het Russische imperium. Maar de bevolking had alleen in de Baltische en Slavische provincies belangstelling voor het Russisch. In de overige gebieden speelde het Russisch geen rol. Dit lag voor een deel aan de houding van de Russen zelf. Vertegenwoordigers van de islamitische volkeren werden van het tsaristische hof, van functies in het centrale bestuursapparaat en van gemengde huwelijken uitgesloten. Voor de islamitische bevolkingen bood het leren van het Russisch dus geen voordelen. Maar ook in de gerussificeerde gebieden was de russificatie slechts partieel. De staatsvorming in Rusland werd pas voltooid toen de alfabetisering van de afzonderlijke volkeren binnen het Russische imperium al volop in gang was (midden negentiende eeuw) en men dus had leren lezen en schrijven in de eigen taal. In Engeland, Frankrijk en Spanje daarentegen begon de alfabetisering van de bevolking pas ná de vestiging van de bestuurlijke eenheid van de staat en kon meteen gebruikt gemaakt worden van de officiële taal. In Rusland kwam de staatsopbouw te laat tot stand voor een effectieve taalhomogenisering. Mede daardoor werd de poging tot taalhomogenisering ook vanuit het Russische staatsapparaat zelf tegengewerkt. Terwijl het ministerie van Onderwijs het Russisch wilde invoeren was het ministerie van Financiën voor instandhouding van de lokale talen omdat de managers van de lokale fabrieken en ondernemingen dan de taal van de arbeiders spraken en omdat men verzet en onlusten vreesde bij gedwongen invoering van het Russisch. Buiten Oekraïne en Witrusland werd daarom geen taalhomogenisering nagestreefd.

De erkenning van lokale talen als officiële taal kon ten tijde van de Sovjet-Unie niet meer worden teruggedraaid. Integendeel, alle volkeren kregen het recht op onderwijs in de eigen taal. Dientengevolge werd het onderwijs in Oezbekistan in tweeëntwintig, in Oekraïne in zeventien en in Dagestan in twintig talen gegeven. Onder Stalin veranderde deze situatie op een wijze die niet alleen het gebruik van het aantal talen verminderde, maar tevens de autonomie van de afzonderlijke republieken vergrootte. Stalin bepaalde dat

de nationale groep binnen elk van de republieken het titulaire recht had op het lokale bestuur. Deze bescherming van de lokale nationale groepen leidde tot migratiebewegingen naar hun eigen titulaire republieken en dus tot etnische homogenisering van de republieken. Dat versterkte het gebruik van de taal van de titulaire groep in het onderwijs (naast het Russisch voor het hoger onderwijs in de meeste republieken ⁴²) en het publieke leven. De titulaire meerderheid kon daardoor haar positie in het lokale bestuur en de economie nog verder versterken en via een systeem van etnische patronage in stand houden. De taalhomogenisering in de Sovjet-Unie vond dus primair in de republieken plaats.

Het uitgebalanceerde systeem van etnische patronage via de eigen taal in de republieken kwam in het geding door Gorbatsjov's *perestrojka*. Dit gebeurde op een tegenstrijdige manier. Enerzijds ontstonden er nationalistische taal-revivalbewegingen die het Russisch volledig wilden uitschakelen. Anderzijds eisten lokale minderheden het recht op het gebruik van de eigen taal. De lokale elites raakten gevangen tussen hun verplichtingen aan het centrum en een tegenstroom van nationalistische tendensen onder de titulaire meerderheid en de minderheden in hun republieken.

Zij moesten kiezen voor de zich aankondigende nieuwe nationale elite van anti-Russische nationalist, intellectuelen, professionals, die belang had bij de eliminatie van het Russisch (banen op de universiteiten en in het culturele leven) en arbeiders uit de titulaire groep die de concurrentie van migranten en minderheden in de bedrijven wilden uitschakelen, òf proberen de lokale minderheden te gebruiken als wapen in de strijd tegen de nieuwe nationalist die naar taal-homogenisering streefden. Indien de nieuwe nationalistische elite een meerderheid van de bevolking achter zich zou krijgen zou de oude elite zichzelf uitschakelen met het handhaven van het Russisch en de invoering van andere talen. Maar met het Russisch waren contacten met en carrières in het centrum gegeven. De lokale minderheden stonden voor eenzelfde dilemma. Als iedereen zich bij de nationalistische beweging zou aansluiten zou zowel het leren van de taal van het centrum als van de minderheidstalen overbodig zijn. Omdat de groei van de nationale bewegingen de verwachtingen met betrekking tot de toekomst bepaalde, versterkte deze groei zichzelf door de rationele keuzes van alle betrokken partijen: de keuze voor de taal van de titulaire meerderheid werd steeds massaler.

De door Gorbatsjov op 4 juli 1990 vastgestelde nieuwe taalwet bevestigde de uitkomst van dit proces. Iedere unie en autonome republiek kon zelf de officiële taal bepalen. Enerzijds was dit een erkenning van de nationale bewegingen in de unierepublieken. Anderzijds werd het risico van etnische conflicten daarmee in handen van de lokale elites gelegd, die nu moesten kiezen tussen extreme nationalist die de meerderheidstaal als officiële taal wilden en de elites van de lokale minderheden die erkenning van hun eigen taal eisten. Het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in zelfstandige (unie)republieken bevestigde vervolgens slechts de ontstane taalautonomie. Het risico van etnische conflicten werd nu het risico van al de nieuwe staten die waren ontstaan. Het *Taalstrijdmodel* maakt duidelijk dat de vaststelling van de officiële taal samenhangt met de economische kansen en politieke invloed van de etnisch-nationale groepen in de voormalige Sovjet-Unie en de huidige Russische Federatie. Het model maakt tevens duidelijk dat de etnisch-nationale inbeddingsstructuur van de Sovjet-Unie heeft geleid (a) tot migratiebewegingen en veranderingen in de etnisch-nationale homogeniteit van de republieken, (b) tot een versterking van het etnisch-nationale bewustzijn van titulaire etnisch-nationale groepen en (c) tot een versterking van op taal-homogenisering gerichte nationale bewegingen en van etnisch-nationale conflicten toen de *perestrojka* het politieke leven democratiseerde.

⁴² Alleen Georgië en Armenië kenden een volledig onderwijssysteem in de eigen taal.

2.5.4 Broeïnest van historische, demografische, economische en sociale factoren

Er zijn een aantal historische, sociale, culturele, economische en politieke factoren die de achtergrond vormen van de etnische tegenstellingen en conflicten die ten gevolge van processen van sociale vergelijking, anomie, het terugvallen op oudere verwijt-schema's en de strijd om de officiële taal en lokale autonomie en de realisering van de daarmee samenhangende belangen kunnen ontstaan. De factoren die in de modellen *Fragmentatie, Anomie, Paternalisme, Opdeling en Taalstrijd* zijn genoemd, katalyseren in die zin het effect van deze achtergrondfactoren. In het nu volgende *Broeïnestmodel* wordt een aantal van dergelijke factoren geschetst. Het wordt ontleend aan een analyse van het conflict om Nagorno-Karabach door Yamskov⁴³. Met het *Broeïnestmodel* wordt geen algemeen model weergegeven. Het biedt echter wel een stramen om de relevante dieper liggende factoren van geval tot geval te inventariseren.

Yamskov onderscheidt drie typen factoren die aan het ontstaan van etnische conflicten in de Kaukasus hebben bijgedragen: (a) historische achtergrondfactoren, zoals oorlogen, invasies, en overheersing, (b) algemene sociale factoren, zoals verschillen tussen etnische en politiek-administratieve grenzen, wettelijk vastgelegde politieke ongelijkheid tussen etnische groepen, en ongelijkheid in de levensstandaard van etnische groepen en (c) directe oorzaken, zoals (1) verschillen in taal en cultuur, (2) de gevolgen van verschillen in de levensstandaard en de ongelijke representatie van etnische groepen binnen beroepsgroepen en politieke organen en (3) veranderingen in de omvang en spreiding van etnische groepen over een gegeven territorium tengevolge van migratie en bevolkingsgroei. Deze factoren kunnen leiden tot verschillende typen van etnische conflicten: (1) cultureel-linguïstische conflicten gericht op het herstel van de inheemse taal en op culturele autonomie, (2) sociaal-economische conflicten voortvloeiend uit de eis tot het ongedaan maken van ongelijke levensstandaarden, ongelijke verdelingen van goederen en van ongelijke verdelingen van beroepen over etnische groepen, (3) territoriale conflicten en conflicten omtrent de vaststelling van de politieke status binnen de staatsstructuur van de USSR of ex-sovjetstaten; deze betreffen eisen tot grensveranderingen, veranderingen in de hiërarchische positie van staatseenheden, het oprichten van nieuwe staatseenheden en het feitelijk implementeren van formeel bestaande rechten, (4) politieke conflicten voortvloeiend uit het streven naar volledige onafhankelijkheid of afscheiding. Het conflict om Nagorno-Karabach (NK) doorliep een ontwikkeling van type 1 tot type 4. Bijna alle genoemde aspecten speelden er een rol in. De achtergrondfactoren die in het conflict om NK een rol speelden waren de volgende:

Geschiedenis. Een belangrijk historisch gegeven dat op de achtergrond speelt bij het conflict om NK is de genocide op 1,5 miljoen Armenen door het Turkse leger in 1915. De Turken steunden de Azerbeidzjaanse nationalist. Azeri worden nog steeds als 'Turken' gezien.

Taal. De taal is een belangrijke factor in het conflict om NK. De autonomie van NK impliceerde dat de Armeense bevolking de Armeense taal mocht gebruiken en recht had op onderwijs in de eigen taal of op aparte lessen in het Armeens. Maar het aanstellingsbeleid met betrekking tot leraren in NK was zodanig dat alleen leraren opgeleid in NK of in Azerbeidzjan werden aangenomen en het was voor aankomende leraren onmogelijk om een leraaropleiding in Armenië te volgen. Het gevolg was dat alleen leraren die de geschiedenis en cultuur van NK vanuit het perspectief van Azerbeidzjan hadden geleerd in het onderwijs terecht kwamen. De culturele banden met Armenië waren verbroken. Dit vormde een onderdeel van een politiek van gedwongen assimilatie door Azerbeidzjan. Ook Armeense cultuurmonumen-

⁴³ A. Yamskov, 'Ethnic conflict in the Transcaucasus: the case of Nagorno Karabach'; *Theory and Society*; 20, 1991, blz. 631-660.

ten, zoals kerken, kloosters en khachkars (stenen kruizen), werden in NK systematisch vernietigd.

Economische positie. Een belangrijke oorzaak van het conflict in NK vormde de levensstandaard van de Armenen in NK vergeleken met die in Armenië en Azerbeidzjan. De bevolking in Nagorno-Karabach (NK) had weliswaar een hogere levensstandaard dan de bevolking in Azerbeidzjan, maar duidelijk lager dan die in Armenië. De bevolking van NK legde de schuld van haar relatief lagere levensstandaard bij de regering van Azerbeidzjan. Deze verdeelde de rijkdom opgebracht door NK over de armere provincies van Azerbeidzjan. De Azerbeidzjaanse regering volgde echter de gangbare sovjet-politiek van herverdeling van rijkdom van rijkere over armere gebieden.

Relatieve bevolkingsgroei

Een volgende factor achter het conflict was de vrees van de Armenen in NK dat NK op termijn zijn autonomie zou verliezen en in Azerbeidzjan zou worden opgenomen omdat het aandeel van de Azeri in de bevolking snel steeg. Bij de oprichting van NK als autonome provincie in Azerbeidzjan in de jaren twintig vormden Armenen 94 procent en Azeri 6 procent van de bevolking (131.500 inwoners)⁴⁴. In 1979 (162.000 inwoners) was het aandeel van de Azeri in de bevolking echter gegroeid tot 23 procent⁴⁵. Op grond van deze trends kon worden voorspeld dat de Armeense bevolking binnen vijftien tot twintig jaar haar meerderheidspositie en dus ook haar autonome status kwijt zou raken⁴⁶.

Economische concurrentie

Een bijkomend effect van de snelle groei van het Azerbeidzjaanse bevolkingsdeel was de omvangrijke migratie van Azeri naar de steden en een alom toenemende werkloosheid.

Geëiste statusverandering

Het conflict om NK ontbrandde toen Armenië en NK de samenvoeging van NK met Armenië eisten. Azerbeidzjan hanteerde historische argumenten om dit te verwerpen. Het stelde dat er van oudsher Azerbeidzjaanse herders in het gebergte van NK hadden gewoond en dat de weidegronden van dit gebied historisch onder de Azerbeidzjaanse Khans van Karabach hadden gevallen. De Khans van Karabach worden als de voorouders van de Azeri in de regio gezien. Het Khanaat van Karabach was een belangrijke Azerbeidzjaanse staat die later door de Russen werd veroverd. Voor Azerbeidzjaanse historici is geen inspanning teveel om de bevolking van Azerbeidzjan en NK van dit verleden op de hoogte te stellen⁴⁷.

Het *Broeinstmodel* laat zien wat de achtergrondfactoren en de mogelijke katalysatoren van een etnisch conflict zijn.

1. Er moet sprake zijn van een historische vijandschap tussen de betrokken groepen. In het conflict om NK gaat dit terug op de verdrijving van de Armenen uit Anatolië door de Turken, de genocide van 1915 en de associatie van de Azeri met de historische Turkse overheersers. De Russen waren de

⁴⁴ In de in Armenië gelegen autonome republiek Nachitsjevan vormden de Armenen 15 procent en de Azeri 85 procent van de bevolking.

⁴⁵ In Nachitsjevan (240 duizend inwoners) was het aandeel van de Armenen gedaald tot 1,4 procent.

⁴⁶ Een dergelijke situatie deed zich voor in Abchazië binnen Georgië. De Abchazen wisten hun autonomie echter te behouden ondanks het feit dat ze in 1979 nog maar 17 procent van de bevolking vormden terwijl de Georgiërs 44 procent van de bevolking omvatten. Om het gevaar van invoeging in Georgië te keren streefde de Abchazische autonome republiek vanaf het einde van de jaren zeventig naar een uniestatus binnen de USSR of invoeging in de Russische Federatie.

⁴⁷ Een vergelijkbare situatie bestaat in Kosovo, dat door de Serviërs als hun geboorteland wordt beschouwd maar momenteel in meerderheid door Albanese moslims wordt bewoond.

- beschermers van de Armenen tegen de Turken. Deze factoren leiden tot een sterk etnisch zelfbewustzijn onder de Armenen.
2. Voorts moet er sprake zijn van bedreigde belangen. Dat is de katalysator van het conflict. In het conflict om NK gaat het hierbij om twee typen katalysatoren, namelijk enerzijds de *verwachting* dat NK zijn autonomie binnen Azerbeidzjan op grond van demografische ontwikkelingen zou kunnen verliezen en voorgoed in het armere Azerbeidzjan zou kunnen worden opgenomen en anderzijds de *verwachting* dat een samenvoeging met Armenië de bewoners van NK een grotere welvaart zou brengen op grond van de sterkere economische positie van Armenië.
 3. Tenslotte is er het politieke aspect van het conflict, de reden waarom men de confrontatie aangaat en bereid is geweld te gebruiken. Beide partijen waren er van overtuigd dat zij goede historische, legale en politieke argumenten hebben om de claims van tegenpartij te verwerpen. De Azeri zien NK als een historisch deel van Azerbeidzjan, terwijl de Armenen de meerderheid van de bevolking vormen.

Het conflict om NK laat zien dat etnische conflicten zich niet alleen voordoen na de ineenstorting van het communistisch systeem. Dat betekent dat het conflict niet volledig verklaard kan worden op grond van de factoren genoemd in de *Fragmentatie, Anomie en Paternalismemodellen*. De oorzaken van het conflict gaan verder terug dan de *perestroika* (democratisering). In dat opzicht is het conflict om NK wellicht een uitzondering. In een aantal andere opzichten komt het conflict om NK echter wel met andere potentiële, dreigende, of bestaande conflicten overeen.

Op de eerste plaats is het een conflict waarin er tussen de betrokken groepen een historische vijandschap bestaat en een van beide groepen als historische overheerser wordt gezien (de 'Turkse' Azeri). Een dergelijke verhouding geldt ook voor de Slowaken en Hongaren in zuid-Slowakije, de Roemenen en Hongaren in Transsylvanië in Roemenië, de Baltten en Kazachen ten opzichte van de Russen in de Baltische Landen en Kazachstan en de volkeren in de Balkan ten opzichte van de Turken en Serven.

Op de tweede plaats gaat het om een conflict waarbij zodanige politiek-administratieve grenzen zijn getrokken dat aan een bevolkingsgroep een zekere mate van autonomie moest worden toegekend binnen een andere politieke eenheid. In dat opzicht komt de situatie van NK overeen met die van de Krim en enigszins met die van Zuid-Ossetië in Georgië, Kosovo in Servië, de Krajina in Kroatië en Transdnestrië in Moldavië.

Op de derde plaats gaat het om een conflict waarbij de bevolking zich in zijn autonomie bedreigd voelt en denkt beter af te zijn door opname in het moederland. De bedreiging van de autonomie door demografische ontwikkelingen speelde ook in de Baltische landen (met name Letland) een rol door de immigratie van Russen en de relatief sterke groei van de Russische bevolking. De relatieve economische deprivatie in vergelijking met het moederland gold voor de Moldaven in relatie tot Roemenië en geldt voor de Hongaren in Slowakije in relatie tot Hongarije en voor de Russen in Oekraïne en Kazachstan in relatie tot Rusland.

De afzonderlijke factoren in broeinest achter het conflict in NK zijn dus tevens bij een aantal andere (potentiële) conflicten herkenbaar. De 'uitbedding' van de Armenen in NK als administratief-politieke eenheid binnen Azerbeidzjan lijkt daarbij een bijzondere rol te spelen; in dat opzicht moet men het ergste vrezen voor de Krim, Transdnestrië, Zuid-Ossetië en Kosovo. Deze factor roept bijna automatisch een irredentistische beweging op in de richting van het moederland als dit een verbetering van de economische positie van de bevolking lijkt in te houden.

In overzicht 2.2 worden de factoren die leiden tot etnische tegenstellingen, etno-nationalisme en/of etnisch conflict genoemd in elk van de behandelde modellen samengevat.

Overzicht 2.2 Factoren die etnische tegenstellingen oproepen of versterken

MODEL	FACTOREN	VAN TOEPASSING
FRAGMENTATIE	1. wegvallen solidariteit Warschau Pact	na ineenstorting communisme
	2. wegvallen relevantie klasse-indelingen	na ineenstorting communisme
	3. sociale differentiatie t.b.v. zelfwaardering	
	4. machtsstrijd politieke elites	na lokale democra- tisering
	5. opgeroepen beelden imaginaire gemeenschap	
ANOMIE	1. ontstaan moreel vacuüm na communisme	na ineenstorting communisme
	2. bestaan autonomie federale republieken	staten met inbed- dingsstructuur
PATERNALISME	1. geleerde verwijtschema's met externe vijanden	na ineenstorting communisme
	2. economisch zwakke gebieden met minderheden: - waarin electoraal zwakke entrepratchiks	na lokale democra- tisering
	- waarin voorheen communistische lokale politici	na lokale democra- tisering
OPDELING	1. Belangen: concrete economische voordelen en politieke invloed te verkrijgen door steun aan een nationalistische beweging die streeft naar culturele, economische en/of politieke autonomie. 2. monopolie-positie nationale beweging	na perestroika
TAALSTRIJD	1. bestaan autonome federale republieken	staten met inbed- dingsstructuur
	2. beperkte taal-homogenisering	
	3. taal van meerderheid is officiële taal	
	4. versterking nationalistische elite	na perestroika
BROEINEST	1. historische vijandschap 2. verschil etnische en administratieve grenzen 3. ongelijke posities van etnische groepen 4. gevoelens van relatieve economische deprivatie 5. gevoelens van demografische bedreiging 6. discriminatie van eigen taal etnische groep 7. economische concurrentie tussen etnische groepen 8. onverenigbare 'historische rechten'	

2.6 De relatie tussen etnische verhoudingen en de aard van het nationalisme

Het is de moeite waard om de mogelijke verbanden aan te geven tussen de diverse modellen ter verklaring van etnisch/nationale tegenstellingen en conflicten (*Fragmentatie*, *Opdeling*, etc) en de diverse vormen van nationalisme. Men mag aannemen dat de factoren genoemd in het *Broeinestmodel* de aard van de (historisch, sociaal, numeriek) gegeven verhouding tussen etnische/nationale groepen bepalen en dat deze zich weerspiegelt in de inhoud van de (negatieve) stereotypen van de betreffende groepen over elkaar. Op grond van deze stereotypen zal men geneigd zijn om datgene te doen wat de

positie van de eigen groep versterkt en tegen de vijandige bedoelingen van andere groep ingaat.

Hoe sterk men zich hierbij identificeert met de eigen groep en afzet tegen de andere groep wordt vervolgens bepaald door de factoren genoemd in de modellen *Fragmentatie*, *Anomie en Paternalisme* (behoefte aan eigenwaarde, effect van normatieve druk, behoefte aan verwijt-schema's). De factoren genoemd in de modellen *Opdeling* en *Taalstrijd* bepalen de in het geding zijnde belangen aan die tot deelname aan een nationalistische beweging leiden. Het momentum van de nationale beweging en de intensiteit van een eventueel etnisch conflict wordt tenslotte bepaald door de *Broeiness*-factoren. De mogelijke samenhang van (a) de etnische verhoudingen (de historische, sociale en numerieke kenmerken van de etnische compositie in een land), (b) de daarmee samenhangende stereotypen en (c) de in de modellen geschetste determinanten met (d) de aard en inhoud van het nationalisme is weergegeven in figuur 2.1.

De vormen van nationalisme zijn:

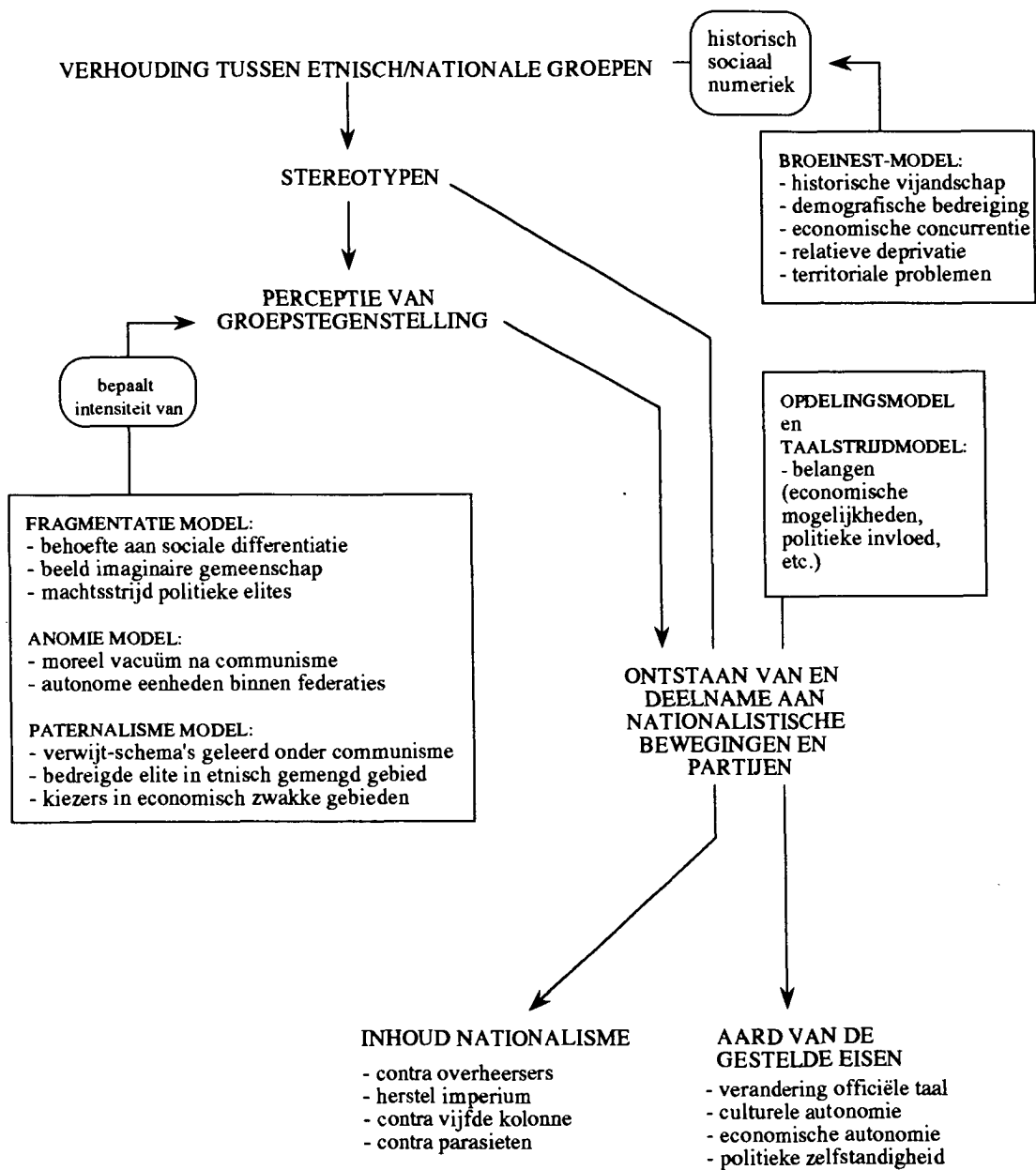
1. Contra-overheersernationalisme

Als een etnisch/nationale groep wordt overheerst door een andere groep die de politieke controle over het land heeft en de betere economische posities bezet, dan vergroot men zijn kansen op goede economische posities en politieke invloed door een nationalistische beweging te steunen die zich ten doel stelt het land onder controle te brengen van de etnische groep waartoe men zelf behoort en daarbij enige kans van slagen heeft. De nationale beweging kan zich ten doel stellen de taal van de eigen etnische groep tot officiële taal te verheffen, of het territorium van de eigen etnische groep af te scheiden van de staat van de overheersende groep en een onafhankelijke staat uit te roepen (zelfbeschikking). In beide gevallen krijgt de eigen etnische groep meer controle over en kansen binnen het regeringssysteem, het onderwijs, de culturele instituties en de economie. Het beeld (stereotype) dat de overheerste groep in dit geval van de overheersende groep heeft is dat deze er naar streeft de controle over de eigen groep te behouden en dominant en egoïstisch is. De reactie daarop is jaloezie, verontwaardiging en haat en de eis dat aan de bevoorrechte positie van de betreffende groep een einde wordt gemaakt. Het ligt voor de hand dat met name de hoger opgeleide representanten van de overheerste groep met weinig politieke invloed een dergelijke patriotistische nationale beweging zullen steunen. Deze vorm van nationalisme leidde tot de afscheiding van de unierepublieken van de voormalige Sovjet-Unie, van Transdniestrië van Moldavië, van Slovenië en Kroatië van Joegoslavië en kan zich in de toekomst manifesteren bij de etnische en nationale minderheden binnen deze nieuwe staten.

2. Herstel-van-imperiumnationalisme

Een andere reden om een nationalistische beweging te steunen is dat een etnisch/nationale groep haar voorheen dominante en bevoorrechte positie heeft verloren (ineenstorting imperium, relatieve economische achterstand, verslechtering economische positie), gefrustreerd is door het verlies van deze positie en er (economisch en politiek) belang bij heeft deze positie te herstellen (*beschikking over anderen*). Kenmerkend voor een dergelijk motief en een dergelijke vorm van nationalisme is een nostalgie naar het verleden en de bereidheid om de oude toestand met geweld te herstellen. Dit kan de vorm aannemen van agressief imperialisme en irredentisme. Bepaalde groepen Russen, Serven en Hongaren in binnen- en buitenland koesteren momenteel zulke doelstellingen. Het beeld (stereotype) dat men van de eigen groep heeft is in dit geval dat men zich in het verleden heeft opgeofferd voor andere (kleinere, zwakkere, overheerste) groepen en deze heeft beschermd en geholpen in hun ontwikkeling. Deze andere groepen 'verraden' hun 'beschermers' nu en keren zich tegen hen. Zij hebben de eigen groep van zijn rechtmatige positie beroofd en proberen nu hun vroegere beschermers te discrimineren en te verjagen. Zij worden daarom niet alleen gezien als zwak en dom, maar ook als

Figuur 2.1 Samenhang etnische verhoudingen, conflictbevorderende factoren en nationalisme

ondankbaar, onbetrouwbaar en vals. Dat leidt tot gevoelens van minachting, ressentiment en agressie en de behoefte hen te straffen en opnieuw te onderwerpen. Het ligt voor de hand dat met name representanten van de groep van vroegere overheersers die hoger opgeleid zijn, weinig kansen hebben, sociaal of in inkomen zijn gedaald, hun baan hebben verloren en weinig politieke invloed hebben een dergelijke agressieve vorm van nationalisme zullen ondersteunen. Deze reactieve vorm van nationalisme kan zich manifesteren onder Russische, Hongaarse en Servische minderheden in het buitenland en tevens in de moederlanden zelf.

3. Contra-vijfde-colonnenationalisme

Deze vorm van nationalisme is een reactie op de eerder genoemde vormen van nationalisme. Zij is gericht tegen etnisch/nationale minderheden in het eigen land die tot de groep van vroegere overheersers behoren en waarvan men vermoedt dat ze samen met het moederland uit zijn op een herstel van de vroegere dominante positie. Men ziet de leden van betreffende groep als marionetten in de handen van buitenlandse mogendheden die agressieve en imperialistische intenties hebben. De betreffende minderheid kan zowel in een betere als in een slechtere sociaal-economische positie verkeren dan de eigen etnische groep. Op grond van het eerste vreest men de (politiek-economische) invloed van een dergelijke minderheid, op grond van het tweede haar ressentiment en verbetenheid om de verloren positie terug te krijgen. In beide gevallen wordt de andere groep als veeleisend en als onbetrouwbaar gezien, roept zij gevoelens van angst en vrees op en is men er op gericht de positie van de betreffende groep te verzwakken. Dit is de reactie die kan optreden ten opzichte van de Russische minderheden in de niet-Russische landen van de voormalige Sovjet-Unie, ten opzichte van Hongaren in Slowakije, Roemenië en Servië, ten opzichte van Serven in Kroatië en Macedonië en van Turken in Bulgarije en Griekenland. Dit is een gemakkelijk door politici manipuleerbare vorm van nationalisme waarbij wordt ingespeeld op algemene gevoelens van bedreiging en frustratie veroorzaakt door politieke instabiliteit en economische chaos. Degenen die het meest zijn getroffen door gevoelens van anomie (anomie), het meest gevoelig zijn voor tijdens het communisme aangeleerde verwijtschema's (paternalisme) en degenen die menen dat hun economische mogelijkheden en politieke invloed zullen toenemen als de betreffende minderheidsgroep wordt buitengesloten of tot uit-migratie naar het moederland wordt gedwongen, zullen een beweging met dergelijke doelstellingen het eerste steunen.

4. Contra-parasietennationalisme

Dit is een uitingsvorm van nationalisme die al dan niet tezamen met de vorige varianten kan optreden. De basis ervan is frustratie over een verloren gegane positie, gebrek aan sociaal aanzien, relatieve deprivatie en gebrek aan politieke invloed. Het centrale motief is in dit geval het herstellen van het zelfrespect door vergelijking met anderen met een nog geringer aanzien (*Fragmentatiemodel*). De andere etnische groep wordt in dit geval gezien als een parasiet die leeft ten koste van de eigen groep. De leden van de andere groep worden gezien als onproductief, amoreel, en ongciviliseerd en impulsief of geslepen. Dit roept gevoelens van afkeer en walging op en de neiging hen te ontlopen, bestraffen, of uit te stoten. Dit is een typische reactie met betrekking tot diasporaminderheden, zoals joden en zigeuners.

In deel twee zullen de etnisch/nationale verhoudingen in de voormalig communistische landen van Midden- en Zuid-Europa en de voormalige Sovjet-Unie worden geschetst. Per land zullen de etnische verhoudingen, hun historische achtergronden en eventuele feitelijke en potentiële etnisch/nationale conflicten worden besproken. In hoofdstuk drie wordt nagegaan welke van de in deel twee behandelde factoren en modellen ter verklaring van etnische tegenstellingen in meer algemene of meer specifieke zin werkzaam zijn (geweest).

3.1 Sequentie van het fragmentatieproces en typen conflicten

In hoofdstuk twee zijn een aantal modellen geschetst ter verklaring van etno-nationalistische bewegingen. In het broeinestmodel is een overzicht gegeven van de historische, demografische, economische, sociale en politieke factoren die kunnen leiden tot een vijandige situatie tussen etnische groepen. Historische vijandschap, ongelijk groeiende bevolkingen, relatieve economische deprivatie, economische concurrentie, werkloosheid en ongelijke machtsverhoudingen door territoriale onderschikking spelen daarbij een belangrijke rol. Deze factoren verwijzen naar langlopende trends in bevolkingsgroei en economische ontwikkeling en naar bestaande culturele en institutioneel-politieke verhoudingen.

Het opdelings- en taalstrijdmodel zijn veel beperkter toepasbaar dan het broeinestmodel. Het opdelingsmodel is vooral van toepassing op multi-etnische staten waarin quasi-autonome etno-territoriale eenheden (autonome republieken of gebieden) zijn ingebed, zoals in de Sovjet-Unie, Joegoslavië en Georgië het geval was. Deze drie staten vielen uiteen langs de grenzen van deze etno-territoriale eenheden. Het opdelings- en taalstrijdmodel treden pas in werking als er sprake is van (electorale) concurrentie tussen lokale politieke elites (elites binnen de autonome eenheden). Door de aanwezigheid van officiële of feitelijke lokale autonomie wordt het dan voor nationale bewegingen aantrekkelijk om deze autonome bevoegdheden te verwerven en te gebruiken voor de realisering van de exclusieve belangen van de aanhang. Pas met de *perestrojka* in de Sovjet-Unie werd de controle over het politieke apparaat van de autonome republieken inzet van electorale strijd.

In Joegoslavië raakte het fragmentatieproces in een stroomversnelling nadat het communistische stelsel in Midden- en Oost-Europa was ingestort. In Georgië volgde het interne fragmentatieproces op de afscheiding van Georgië. De waarde van het opdelings- en taalstrijdmodel voor het verklaren van het uiteenvallen van Joegoslavië en Georgië is beperkter dan voor de Sovjet-Unie. In Joegoslavië waren taalverschillen minder belangrijk dan in de Sovjet-Unie en in Georgië werd het verzet van de Abchazische en Ossetische politieke elite van buitenaf gestimuleerd door Rusland.

De fragmentatie van de Sovjet-Unie en Joegoslavië vormt het eerste stadium van het manifest worden van de etno-nationale tegenstellingen na het verdwijnen van het communisme. Het opmerkelijke van dit stadium is dat het relatief gewelddoos verliep. Dat geldt niet voor het tweede stadium dat hierop volgde. De conflicten binnen een aantal van de nieuw ontstane staten (Georgië, Bosnië, Moldavië) waren wel gewelddadig. Maar in andere gevallen bleef het binnen dit stadium bij het afkondigen van afscheidingen binnen de nieuwe eenheden, of bij eisen van culturele of politieke autonomie van minderheidsgroepen. Er kan dus een onderscheid worden gemaakt tussen feitelijke, dreigende en mogelijke etno-nationale conflicten. De feitelijke conflicten verkeren in een gewelddadig stadium, de dreigende conflicten betreffen groepen die zich onafhankelijk hebben verklaard en de mogelijke conflicten betreffen eisen van culturele of politieke autonomie. Sommige van deze conflicten betreffen territoriale eenheden met een autonome status, andere betreffen etnische of nationale minderheden die deze autonomie nastreven, maar (nog) niet bezitten.

Het streven naar culturele of politieke autonomie is in Midden- en Oost-Europa voor een aantal groepen belangrijker geworden dan voorheen. De nieuwe verhoudingen ontstaan door afscheidingen en veranderingen in de

politieke verhoudingen zijn hier debet aan. Minderheden voelen zich soms bedreigd, bevolkingen zijn vatbaar geworden voor nationalistische ideeën en politieke entrepreneurs wijten de economische en sociale onzekerheid aan etnische tegenstellingen om zo stemmen te trekken. In de modellen fragmentatie, anomie en paternalisme is aangegeven van welke mechanismen politieke entrepreneurs gebruik kunnen maken om de perceptie van etnisch-nationale tegenstellingen te versterken.

Het zou de moeite waard zijn om alle afscheidingen en (dreigende) conflicten tussen etnisch-nationale groepen in de voormalige communistische wereld aan de hand van de onderscheiden modellen te analyseren. Het broeinestmodel is daarbij het meest algemeen toepasbare model, de overige modellen lijken vooral onder speciale condities op te gaan. Een dergelijke analyse vereist echter een inventarisering van economische, demografische en andere gegevens die deze studie te buiten gaat, mochten de betreffende gegevens voor alle landen en groepen al beschikbaar zijn. Daarom wordt volstaan met een inventarisering en ordening van de conflicten die voor een dergelijke analyse in aanmerking komen en een vergelijking ervan in termen van de etnische compositie die in het betreffende geval in het geding is. Bij de etnische compositie gaat het om de numerieke verhoudingen tussen de etnische groepen, de bestaande machtsverhoudingen (nu en vroeger) en de kenmerkende verschillen tussen de groepen (taal, godsdienst, lokale autonomie). Hiervoor wordt gebruik gemaakt van de numerieke en historische gegevens die in hoofdstuk vier, vijf en zes worden gepresenteerd. In deze hoofdstukken wordt een overzicht gegeven van de historische achtergronden van de etnische verhoudingen in de diverse landen en worden de bestaande en dreigende conflicten vervolgens meer in detail beschreven.

Om de bestaande (potentiële) conflicten in te delen wordt zowel gelet op de fasering van de fragmentatie van de diverse staten als op de aard van de in het geding zijnde groepsverhoudingen (groepen met een 'ingebedde' autonomie versus 'gewone' minderheden, afscheiding versus afscheiding binnen afgescheiden eenheden). Dit levert de volgende indeling van conflicten op:

1. Het vroegste conflict was het conflict om Nagorno-Karabach (NK). Het manifesteerde zich al voordat de Sovjet-Unie uiteen was gevallen. NK was uitzonderlijk door het vroege tijdstip en tevens doordat het een merkwaardige 'uitbeddingsstructuur' betrof. NK was een autonome regio met een meerderheid van Armenen, gesitueerd in de republiek Azerbeidzjan in de Sovjet-Unie. Er is maar één overeenkomstig geval van een dergelijke 'uitbeddingsstructuur': Nachitsjevan. Daarbij betrof het bij NK tevens een dubbele 'uitgebedde triangulaire verhouding', namelijk (a) tussen de Armenen in NK, Armenië en Azerbeidzjan en b. tussen de Azeri in NK, de Armenen in NK en opnieuw Azerbeidzjan. Deze complexe structuur was ontworpen om de vijandige relaties tussen de betreffende groepen te reguleren, maar raakte uit evenwicht door een combinatie van demografische en economische ontwikkelingen (broeinest-factoren). Er is dus reden om NK als een apart geval te beschouwen.
2. De eerste golf van afscheidingen betrof de sovjetrepublieken en de Joegoslavische republieken. De afscheidingen in de Sovjet-Unie begonnen met de republieken die het laatst aan het Russische Rijk en de USSR waren toegevoegd: Estland, Letland en Litouwen, daarna Georgië, Armenië en Azerbeidzjan en tenslotte pas Oekraïne, Witrusland, Kazachstan, en Moldavië. Zo bleef de Russische Federatie (die overigens ook streefde naar een zekere mate van autonomie) over. Deze afscheidingen leidden niet tot echte etnische conflicten. Er was wel sprake van etnisch-nationale tegenstellingen met de Russen, maar het geweld was miniem. De afscheidingen volgden het patroon van de etnisch-nationale inbeddingsstructuur van de Sovjet-Unie die kwam bloot te liggen toen de communistische ideologie zijn legitimiteit had verloren. In Joegoslavië, met een vergelijkbare inbeddingsstructuur, gebeurde hetzelfde: Slovenië en Kroatië splitsten zich eerst af, gevolgd door Bosnië en Macedonië. Servië bleef over. Het derde geval in deze categorie was Tsjecho-Slowakije dat uiteen viel in Tsjechië en Slowakije.

3. Pas in het stadium van de afscheidingen binnen afgescheiden eenheden ontstonden er *gewelddadige conflicten*. Dit betrof (a) de afscheidingen van de autonome republieken/gebieden Abchazië en Zuid-Ossetië binnen Georgië, gevolgd door een gewelddadige poging van Georgië om de afscheiding ongedaan te maken, (b) de afscheiding van de Russische republiek Tsjetsjenië uit de Russische Federatie, gevolgd door een (late) poging van Rusland om het gezag over Tsjetsjenië met geweld te herstellen, (c) de afscheiding van het door Russen gecontroleerde Transdnestrië - een gebied dat vroeger bij Oekraïne behoorde en waar de Russische minderheid was geconcentreerd - van Moldavië, (d) de oorlog in Bosnië tussen Bosniërs, Serven en Kroaten en (e) de afscheiding van Krajina van Kroatië.

Deze gevallen zijn niet in alle opzichten hetzelfde. Abchazië, Zuid-Ossetië en Tsjetsjenië betreffen afscheidingen van autonome eenheden, de overigen niet. In alle gevallen behalve Tsjetsjenië en Zuid-Ossetië gaat het om afscheidingsbewegingen van minderheidsgroepen, in Abchazië en Transdnestrië zelfs van minderheden binnen het af te scheiden gebied. Bij de Serven en Kroaten in Bosnië en bij de Serven in Kroatië spelen de triangulaire patronen met het moederland een belangrijke rol, maar bij de andere niet.

Er is één kenmerk dat deze conflicten gemeenschappelijk lijken te hebben. Het betreft steeds groepen (de afscheidende partij) die vrezen voor hun lokaal dominante positie en gezien hun territoriale plaatsing (aan de rand van de grotere eenheid) een feitelijke afscheiding kunnen realiseren. Laten we de voorbeelden nalopen. Tsjetsjenië is een van de weinige (drie van de twintig, waarvan twee in de Kaukasus ¹ Russische republieken waarin de titulaire groep tevens de numerieke meerderheid vormt en ligt aan de rand van de Russische Federatie. Ook in Zuid-Ossetië vormen de Osseten de etnische en titulaire meerderheid. Zij zijn bevreesd om hun titulaire privileges te verliezen in het nieuwe Georgië. In Abchazië vreesde de titulaire minderheid van de Abchaziërs de opkomende dominantie van de Georgiërs toen de bescherming van de Sovjet-Unie was weggevallen. In Transdnestrië vreesde de voorheen dominante Russische minderheid om haar macht te verliezen aan de Moldaven en in Bosnië en Krajina vrezden Bosniërs, Serven en Kroaten elkaars overheersing. In al deze gevallen was de afscheiding geografisch realiseerbaar en er was sprake van godsdienstig/culturele verschillen en traditionele vijandschap tussen de conflicterende groepen.

4. Een volgende type betreft dreigende afscheidingen binnen nieuwe zelfstandige staten. Het verschil met het vorige type is dat de conflicten in deze categorie tot op heden niet een gewelddadige vorm hebben aangenomen, mogelijk omdat er andere achtergrondfactoren in het geding zijn, of omdat de tegenstander anders op het dreigende conflict heeft gereageerd. Dit betreft Tatarstan en Basjkortostan in de Russische Federatie, het gebied van de Gagaoezen in Moldavië en De Krim in Oekraïne.

Basjkortostan en Tatarstan eisen politieke autonomie. Beide zijn autonome republieken in de Russische Federatie met een islamitische titulaire groep (een minderheid van 22% Basjkieren in Basjkortostan, die echter tezamen met de islamitische Tataren (23%) in de meerderheid zijn tegenover de Russen (39%); in Tatarstan de helft van de bevolking (49%) tegenover een Russische minderheid van 43%). Op grond van de huidige verdragen met de Russische Federatie is het niet duidelijk of de beide republieken wel of niet autonoom zijn (zie hoofdstuk zes). De Gagaoezen (een meerderheid in het eigen gebied) eisten politieke autonomie binnen Moldavië, maar moesten zich tevreden stellen met het behoud van hun culturele autonomie (taal). De Krim is een autonome republiek binnen Oekraïne die in meerderheid bewoond wordt door Russen (67%). De Krim heeft zich in 1992 onafhankelijk verklaard

¹ In de Kaukasus Tsjetsjenië en Noord-Ossetië. De derde is Tsjoevasjië; er zijn slechts acht Russische republieken waarin de Russen de numerieke minderheid vormen: naast de drie genoemde in Dagestan, Kabardino-Balkarië en Kalmukkië in de Kaukasus en voorts in Tatarstan en Toeva.

en wil in de Russische Federatie worden opgenomen. In elk van deze gevallen, behalve de Gagaoezen, gaat het om titulaire groepen. Deze afscheidingspogingen volgen dus het inbeddingspatroon van de Russische Federatie en Oekraïne.

Het is niet onmogelijk dat het Russische ingrijpen in Tsjetsjenië nog meer gevallen aan de categorie van dreigende afscheidingen binnen de Russische Federatie zal toevoegen. De autonome republieken Tsjoevasjië (een titulaire meerderheid van 68% tegenover 27% Russen), Mari (een titulaire minderheid van 43% tegenover een Russische minderheid van 48%), Oedmoertië (een titulaire minderheid van 31% tegenover 59% Russen), Jakoetië (titulaire minderheid van 33% tegenover 50% Russen) en Karelië (10% Kareliërs en 74% Russen)² hebben inmiddels eenzelfde autonome status als Tatarstan opgeëist³. Echter alleen in Tsjoevasjië vormt de titulaire groep de numerieke meerderheid. Alleen Karelië ligt aan de grens van de Russische Federatie en kan zich ook daadwerkelijk afscheiden, de overige republieken liggen midden in Rusland (zie kaart 6.1). Afscheiding van Karelië is onwaarschijnlijk omdat de Russen er de overgrote meerderheid vormen.

5. Tenslotte zijn er *omstreden minderheden* (of soms meerderheden) die om reden van hun omvang, territoriale concentratie en/of historische achtergrond in conflict kunnen raken met de dominante etnisch-nationale groep. Hier gaat het vooral om potentiële of mogelijke conflicten. Het betreft de volgende groepen:
 - a. De Russische minderheid in Kazachstan (38% van de bevolking), Letland (34%), Estland (30%), Oekraïne (22%), Moldavië (13%), Witrusland (12%) en Litouwen (9%). De omvang van deze minderheden is weergegeven op kaart 3.1.
 - b. De Hongaarse minderheid in Servië (17%, geconcentreerd in Vojvodina), Slowakije (11%) en Roemenië (7%, geconcentreerd in Transsylvanië). Vojvodina is een voorheen autonome provincie in Servië.
 - c. De Albanese meerderheid (90%) van de voorheen autonome provincie Kosovo in Servië en de Albanese minderheid (21%) in Macedonië.
 - d. De Georgische minderheid (46%) in Abchazië en in Zuid-Ossetië (29%).
 - e. De Oekraïense minderheid (14%) in Moldavië.
 - f. De Turkse minderheid (10%) in Bulgarije.
 - g. De Poolse minderheid (7%) in Litouwen.
 - h. De zigeuners (6%) in Hongarije.
 - i. West-Oekraïne.
 - j. De kleine minderheid van Grieken (2%) in Albanië.

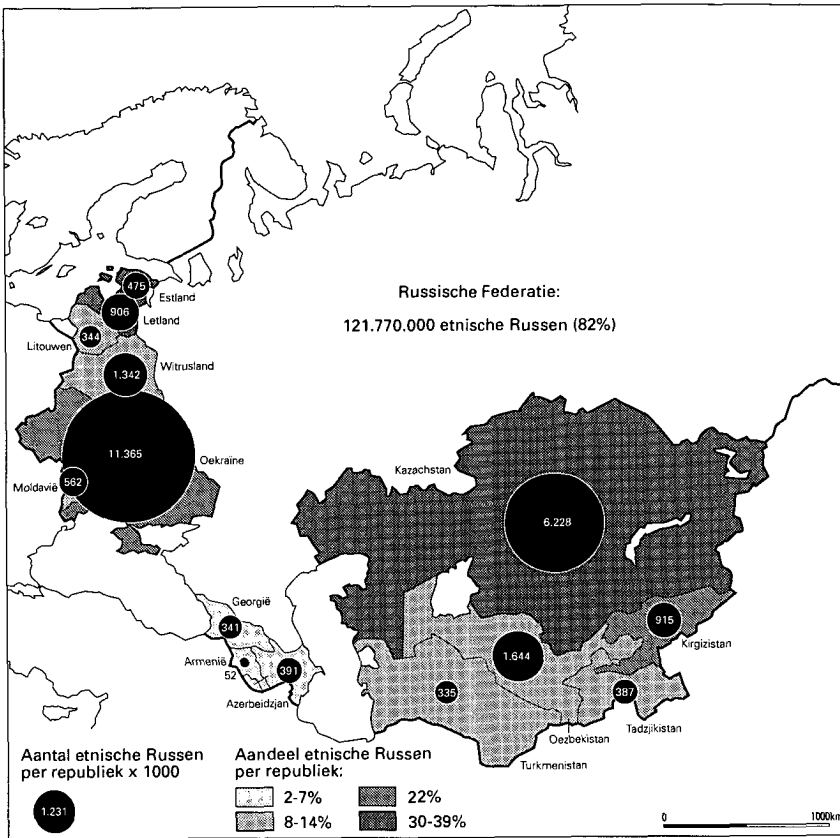
Alleen in het geval van de Georgiërs in Abchazië en Zuid-Ossetië is het kortstondig tot gewelddadige conflicten gekomen. Een deel van de Georgiërs uit Abchazië en Zuid-Ossetië is uit angst voor 'etnische zuiveringen' en vijandelijkheden gevlucht.

Bepaalde groepen in deze vijfde categorie worden onderdrukt door de etnisch-nationale meerderheid (bijv. Albanesen in Servië), politiek gediscrimineerd (bijv. Russen in Estland, Hongaren in Roemenië), of negatief bejegend door (een deel van) de meerderheidsbevolking (bijv. Hongaren in Slowakije en Roemenië, Turken in Bulgarije en zigeuners in Hongarije).

West-Oekraïne is een apart geval. Hier vormt het verschil in godsdienst (katholiek, terwijl het oostelijke deel orthodox is) en culturele achtergrond (Galicië behoorde tot het Habsburgse Rijk) de achtergrond van de latente tegenstelling met oost-Oekraïne. Het gevaar van Oekraïne is niet zozeer een etnische, maar een cultureel-regionale opdeling.

² Karelië wil aansluiting bij Finland, zie B. Szajkowski, *Encyclopedia of conflicts, disputes and flashpoints in Eastern Europe, Russia and the successor states*; London, Longman, 1993.

³ *NRC-Handelsblad*; 7 januari 1995.

3.2 Kenmerken van afscheidingen en conflicten

Op grond van de volgende kenmerken kunnen de conflicten in de vijf categorieën worden vergeleken: (a) de aard van de etnische compositie (meerderheid-minderheid verhouding), (b) de aard van de verschillen tussen de betrokken groepen (taal, godsdienst, assimilatie in taal en huwelijk), (c) de politieke voorwaarden voor een versterkt etnisch-nationaal bewustzijn van de minderheidsgroep (culturele of politieke autonomie binnen het grotere geheel, steun van het moederland), (d) politieke dominantie van de antagonistische groep, verlies van een dominante positie doordat de eigen groep een minderheid wordt door afscheiding en (e) de historische argumenten voor etno-nationalistische eisen (oude aanspraken vanuit het moederland, verzet tegen een al lang bestaande overheersing door de andere groep, een al lang bestaande historische vijandschap).

Zo verschillen Georgiërs en Russen in taal, maar Serviërs en Kroaten niet. Tsjetsjenen en Russen verschillen in godsdienst, maar Russen op de Krim en Oekraïners niet. Oekraïners assimileerden zich aan de Russische taal en cultuur, maar Kazachen niet. De zich afscheidende Esten vormden een autonome republiek in de Sovjet-Unie, maar de Transdnestriërs in Moldavië niet. De zich afscheidende Bosnische Serven worden gesteund door hun moederland, maar voor Tsjetsjenië ligt de situatie anders.

3.2.1 Kenmerken van typen conflicten

Een vergelijkende analyse van de vijf onderscheiden typen conflicten leidt tot de volgende kenmerken:

1. Alle conflicten betreffen overheersingsrelaties tussen etno-nationale groepen. Het gaat in alle gevallen om groepen die zich verzetten tegen een feitelijk bestaande of gevreesde vorm van overheersing. Dat geldt voor alle afgescheiden republieken van de voormalige Sovjet-Unie en de Russische Federatie (verzet tegen de dominante positie van de Russen) en voor de afgescheiden republieken van Joegoslavië (verzet tegen de dominantie van de Serven). Het geldt tevens voor de afscheidingen binnen afgescheiden gebieden en voor de omstreden minderheden.
Bij de afscheidingen binnen afscheidingen geldt tevens dat de zich afscheidende groep in een aantal gevallen een overheersende groep was die door de afscheiding in een minderheidspositie terecht is gekomen (Russen in Moldavië, Serven in Bosnië en Kroatië), of een overheerste groep was die een zekere mate van lokale autonomie dreigt te verliezen (Abchaziërs en Zuidosseten in Georgië). Door een afscheiding binnen de afscheiding pogen de betreffende groepen hun dominantie te herstellen, met als gevolg een gewelddadig conflict waarbij de moederlanden van de bedreigde groepen betrokken raken en etnische zuiveringen volgen (door Serven en Kroaten in Bosnië, Abchaziërs en Osseten in Abchazië en Zuid-Ossetië).
2. Een typisch kenmerk van de eerste golf van afscheidingen is dat het etnisch-nationale groepen betrof met een zekere mate van administratief-territoriale autonomie en een rudimentair bestuurlijk apparaat. Bovendien betrof het in alle gevallen etnisch-nationale groepen die de numerieke meerderheid vormden in het zich afscheidende gebied. Deze kenmerken zijn bij de afscheidingen binnen afscheidingen en de dreigende afscheidingen slechts in minder dan de helft van de gevallen aanwezig. Bij de afscheidingen binnen afscheidingen zijn Transdnestrië en de door de Serven gecontroleerde gebieden in Bosnië en Kroatië nooit autonoom geweest, evenmin als de door Kroaten gecontroleerde gebieden in Bosnië. Bij de dreigende afscheidingen was het gebied van de Gagaoezen in Moldavië niet eerder autonoom. Het gaat in deze gevallen juist om het realiseren van een bepaalde vorm van autonomie. Bij de omstreden minderheden was er evenmin ooit sprake van enige vorm van politieke autonomie, behalve bij de Albanen in Kosovo. De meeste van de feitelijke en dreigende afscheidingen binnen afscheidingen betreffen numerieke minderheden binnen het autonome gebied (de uitzonderingen zijn Tsjetsjenië en Tsjoevasjië in Rusland, Zuid-Ossetië, de Gagaoezen, de Russen op de Krim, de Albanen in Kosovo).
3. Er zijn vier kenmerken die vooral voorkomen bij de omstreden minderheden, dreigende afscheidingen en afscheidingen binnen afscheidingen (in die volgorde): het gaat om groepen die zich van de dominante groep onderscheiden in taal en in godsdienst, die zich niet hebben aangepast aan de taal en cultuur van de dominante groep (assimilatie) en die in veel gevallen (met name bij de omstreden minderheden) vroegere overheersers waren (Russen buiten Rusland, Hongaren buiten Hongarije, Turken buiten Turkije). De tijdperiode van de vroegere overheersing lijkt er niet veel toe te doen. Bij de dreigende conflicten en omstreden minderheden lijkt het niet erkend zijn van de eigen taal in het gebied waarin de minderheid woonachtig is een belangrijke bron van spanningen te zijn.

Het is duidelijk dat de problemen zich concentreren bij bepaalde groepen en typen van verhoudingen. Dat zijn (a) de Hongaarse minderheden rond Hongarije, (b) de Russische minderheden rond de Russische Federatie, (c) de verhouding tussen islamitische, orthodoxe en katholieke groepen en staten op de Balkan, (d) de islamitische autonome republieken binnen de Russische Federatie, en (e) de verhouding tussen de christelijke en islamitische groepen en staten in de Transkaukasus. Dat suggereert dat de heersende groep van de

drie grote voormalige imperia (Oostenrijk-Hongarije, Ottomaanse Rijk, USSR) steeds een probleemgroep is en dat verschillen in godsdienst een grote rol spelen bij (mogelijke) conflicten. Het eerste verwijst naar de relevantie van de historische achtergronden van de huidige etnisch-nationale conflicten en het tweede verwijst naar de these van Huntington dat cultureel-godsdienstige verschillen de achtergrond vormen van de conflicten in de post-communistische wereld ⁴.

Deze conclusie is echter minder duidelijk als er een onderscheid wordt gemaakt tussen enerzijds gewelddadige conflicten en anderzijds dreigende en mogelijke conflicten. Het geweld concentreerde zich in Nagorno-Karabach, Bosnië en de Krajina, Georgië, Moldavië en in de Kaukasische regio in de Russische Federatie. Het betrof het verzet van etnisch-nationale groepen tegen de consequenties van de nieuwe groepsverhoudingen die waren ontstaan ten gevolge van er aan voorafgaande afscheidingsprocessen, of dreigden te ontstaan ten gevolge van mogelijke veranderingen in hun autonome status (NK). Het betrof niet altijd een verzet tegen de overheersers uit een vroegere imperiale periode (wel bij de strijd tegen de Moslimen in Bosnië, de Georgiërs in Abchazië en Zuid-Ossetië, de Russen in Tsjetsjenië en de Azeri in NK, maar niet bij het verzet tegen de Moldaven in Transdnestrië) ⁵. Evenmin betreft het conflict steeds groepen met een verschillende godsdienst (niet in Transdnestrië, slechts ten dele in Zuid-Ossetië). Bovendien zijn er een groot aantal gevallen waarbij de relatie met vroegere overheersers en godsdienstig verschillende groepen niet tot geweld in de vorm van oorlog heeft geleid (bij de Russische minderheden rond de Russische Federatie, de Hongaarse minderheden rond Hongarije, Albanen in Servië, Albanen in Macedonië, en Ingoesjen, Kabardijnen, Awaren (Dagestan) en Tataren in Rusland.

Dit betekent dat vroegere overheersing en godsdienstverschillen niet de oorzaak zijn van gewelddadige conflicten, maar argumenten die in de strijd worden gebruikt. De oorzaak is een verschuiving in de machtsposities tussen de etnische groepen en het verzet van een van beide groepen daartegen. Een verschil in politieke rechten (bijv. geen stemrecht voor Russen in de Baltische landen, of verandering van kiesdistricten in Slowakije), veranderingen in de status van de eigen taal of eigen namen (Bulgaarse Turken en Hongaarse Slowaken) en het inperken van economische mogelijkheden leidt tot een dergelijke verschuiving.

3.2.2 Landen: waar concentreren zich de problemen?

De problemen kunnen ook gesitueerd worden per land. Dat levert een indeling op van landen waar etnische conflicten onwaarschijnlijk zijn tot landen met een groot risico van etnische conflicten.

1. Geen conflict

De kans op etnische conflicten is het kleinst in landen met een zeer homogene etnisch-nationale bevolking. Tot deze categorie behoren Polen (96% Polen), Tsjechië (95% Tsjechen), Hongarije (98% Hongaren), Albanië (98% Albanen) en Armenië (93% Armenen). Toch is er antisemitisme in Polen, maar dat lijkt echter vooral een politiek spookverschijnsel te zijn dat niet tot etnische conflicten zal leiden. Hetzelfde geldt voor de negatieve houding ten opzichte van zigeuners in Hongarije, Bulgarije, Roemenië en Slowakije. Hongarije, Albanië en Armenië kunnen echter wel in conflicten van hun nationale minderheden in buurlanden betrokken raken. Deze landen zijn dus extern conflict-afhankelijk.

2. Conflict theoretisch mogelijk, maar onwaarschijnlijk

Dit lijkt te gelden voor twee typen landen: (a) landen die worden gekenmerkt door een grote etnisch-nationale homogeniteit (meer dan 80%) en kleine minderheidsgroepen (elk 5% of minder), al dan niet territoriaal geconcentreerd en

⁴ S. Huntington, 'The Clash of Civilizations'; *Foreign Affairs*; Summer 1993, blz. 22-49.

⁵ Er bestaat in Bosnië een beeld van de Moslimen als collaborateurs van de Ottomanen.

al dan niet grenzend aan het moederland en (b) landen met een redelijke mate van etnisch-nationale homogeniteit (meer dan 70%) en diverse kleine (minder dan 10%) verspreid wonende minderheden. Er is maar één land dat aan de eerste set van criteria voldoet: Slovenië (85% Slovenen, 5% Kroaten en 4% Serven). Aan de tweede set van criteria voldoen Georgië (zonder Abchazië, Zuid-Ossetië en Adzjarië - 70% Georgiërs en 8% Armenen, 7% Russen en 6% Azeri) en Azerbeidzjan (83% Azeri, 6% Russen en 6% Armenen). Binnen het gekortwiekte Georgië en binnen Azerbeidzjan (afgezien van NK en Nachtsjevan) zijn etnische conflicten onwaarschijnlijk.

3. Mogelijk conflict rond een 'compacte' minderheid

Een derde categorie bestaat uit landen die etnisch-nationaal relatief homogeen zijn (een nationale groep van meer dan 75% van de bevolking), waarbinnen zich een substantiële etnisch-nationale minderheid bevindt (meer dan 5% van de bevolking), die geconcentreerd is op een territorium grenzend aan het moederland. Tot deze categorie behoren: Litouwen (80% Litouwers en 9% Russen), Witrusland (78% Witrussen en 13% Russen), Slowakije (86% Slowaken en 11% Hongaren), Roemenië (89% Roemenen en 7% Hongaren), Kroatië (78% Kroaten en 12% Serven - aansluitend op veroverde delen van Bosnië), Bulgarije (86% Bulgaren en 10% Turken). In al deze gevallen gaat het om minderheden die gezien kunnen worden als voormalige overheersers en dus als een vijfde colonne van hun moederland. Hierdoor kunnen aan deze minderheid imperialistische en irredentische intenties worden toegeschreven. Verschillen in taal, cultuur en godsdienst, gepaard gaande aan beperkingen van de politieke rechten van de minderheid, eisen van culturele autonomie, of een weigering van de gewenste culturele autonomie door de dominante groep vergroten de kans op (eventueel triangulaire) gewelddadige conflicten in deze categorie.

De kans op conflicten is hierbij het grootst in zuid-Slowakije (taalverschil en inperking van de politieke rechten van de Hongaren door een verandering van kiesdistricten met als doel het aantal Hongaren in het parlement te reduceren), Transsylvanië in Roemenië (taalverschil) en Bulgarije (taal en godsdienstverschil). In Witrusland lijkt de kans op conflicten tussen Witrussen en Russen gering door de grote mate van assimilatie tussen beide bevolkingsgroepen.

4. Kans op opdelingsconflicten en irredentisme

Deze kans bestaat voor landen met een matige etnische homogeniteit (50-75%) en een grote (meer dan 20% van de bevolking), in een gebied grenzend aan het moederland geconcentreerde etnisch-nationale minderheid. Dit zijn: Estland (62% Esten en 30% Russen), Letland (52% Letten en 34% Russen), Oekraïne (73% Oekraïners en 22% Russen), Kazachstan (38% Kazachen en 38% Russen) en Macedonië (65% Macedoniërs en 21% Albanen). Dit zijn risicolanden. Als Oekraïne of Kazachstan langs etnische lijnen uiteenvallen ontstaan er onoverzienbare conflicten. Maar Oekraïne en Kazachstan gaan voorzichtig om met de Russische minderheid. Het gevaar in Oekraïne en Kazachstan schuilt minder in de houding van de titulaire nationale groep dan in de kans op irredentisme onder de Russen. Het irredentisme onder de Russen wordt gestimuleerd door een negatieve behandeling door de titulaire groep, door nationalisme in Rusland en door ongunstige discrepanties in de economische ontwikkeling van Oekraïne en Kazachstan vergeleken met de Russische Federatie (een relatief slechte economische situatie in Oekraïne en Kazachstan zal de gevoelens van relatieve deprivatie onder de Russische minderheden vergroten).

In Moldavië (64% Moldaven, 14% Oekraïners en 13% Russen) heeft het gewelddadige conflict zich reeds gemanifesteerd in de vorm van de oorlog om Transdnestië en in Kroatië in de oorlog tussen Kroatië en de zich afscheidende Serven (12%) in de Krajina. Kosovo in Servië (66% Serviërs en 17% Albanen) en Montenegro (62% Montenegrijnen en 14% Muslimanen) behoren in feite ook tot de categorie van gebieden waar zich een conflict voor kan doen, maar de minderheid waar het om gaat is procentueel kleiner.

5. Mogelijke conflicten in de Russische federatie

De Russische Federatie behoort bij de categorie van landen met een grote mate van etnisch-nationale homogeniteit (82% Russen). Om die reden ligt het niet voor de hand dat het land door etnische conflicten verscheurd zal worden. Maar in dit geval is de inbeddingsstructuur van de Russische Federatie de risico-factor. Het risico van afscheidingsconflicten is het grootst bij de groep van islamitische republieken in het Wolgagebied (Tatarstan met 49% soennieten en Basjkortostan met 50% soennieten) en in de Kaukasus.

Tatarstan en Basjkortostan hebben reeds een grote mate van onafhankelijkheid. Het verdrag tussen de Russische Federatie en Tatarstan laat echter open welke grondwet telt: die van Tatarstan of die van de Russische Federatie. Hoewel dit kan leiden tot conflicten, is een afscheiding van Tatarstan en Basjkortostan om geografische redenen niet waarschijnlijk. Rusland kan de afgescheiden republieken gemakkelijk economisch en militair isoleren.

In de Kaukasus zijn de risico's groter. Het gaat weliswaar om relatief kleine republieken die in theorie militair onder controle zijn te houden, maar er zijn complicerende factoren. De meeste republieken zijn pas laat en na langdurige strijd in het midden van de vorige eeuw aan het Russische Rijk toegevoegd, er is een algemene afkeer van de Russen en de voormalige Sovjet-Unie doordat een aantal van de Kaukasische volkeren door Stalin in de Tweede Wereldoorlog massaal is gedeporteerd naar Centraal-Azië, er is een wijdverspreid wapenbezit onder de bevolking en het Kaukasus Gebergte leent zich uitstekend voor een langdurige guerilla ⁶. Bovendien is er sprake van een zekere samenwerking tussen de islamitische Kaukasische volkeren in de vorm van de Confederatie van Kaukasische Staten (gevormd in 1992 door Abchazië, Adygeja, Karatsjai-Tsjerkessië, Kabardino-Balkarië, Noord-Ossetië, Zuid-Ossetië, Tsjetsjenië, Ingoesjetië en Dagestan).

Maar het risico van afscheiding is niet voor alle republieken even groot. Het concentreert zich bij de republieken waarin de titulaire groep tevens de numerieke meerderheid vormt. Dat is alleen in Tsjetsjenië, Kabardino-Balkarië en Noord-Ossetië het geval ⁷. In Dagestan is er weliswaar een meerderheid van 71 procent lokale etnische groepen tegenover 9 procent Russen, maar deze meerderheid is etnisch zeer heterogeen. In Tsjetsjenië, Kabardino-Balkarië en Noord-Ossetië vormen de Russen 23 procent, respectievelijk 32 procent en 30 procent van de bevolking. Noord-Ossetië is echter niet geheel islamitisch en is altijd Russisch georiënteerd geweest. Het afscheidingsprobleem lijkt zich dus te concentreren bij Tsjetsjenië en Kabardino-Balkarië.

Het risico dat de afscheiding van Tsjetsjenië (en eventueel Kabardino-Balkarië) het begin zal zijn van het uiteenvallen van de Russische Federatie is gering. De Russische Federatie is daarvoor etnisch te homogeen. Slechts in drie of vier (afhankelijk van hoe men wil rekenen in het geval van Kabardino-Balkarië) Russische republieken is de titulaire etnische groep numeriek in de meerderheid (Tsjetsjenië, Noord-Ossetië, Kabardino-Balkarië en Tsjoevasjië). De eerste drie zijn tevens grensrepublieken.

⁶ Stalin vertrouwde niet op de loyaliteit van de Kaukasische volkeren toen de Duitsers in de tweede wereldoorlog de Kaukasus naderden. Hij liet de Tsjetsjenen, Ingoesjeten, Karatsjiërs, Balkaren en Kalmukken deporteren naar Kazachstan en andere Aziatische sovjetrepublieken. Hetzelfde gebeurde met de Mesketen uit Georgië, de Krimtataren en de Duitsers van de Duitse Wolgarepubliek. Geschat wordt dat in totaal meer dan 1.600.000 mensen werden gedeporteerd. Alleen de deportatie van de Tsjetsjenen, Ingoesjeten en Tataren werd in 1946 officieel bekend gemaakt. Delen van het grondgebied van de Tsjetsjeens-Ingoesjetische Republiek werden bij Georgië en Noord-Ossetië gevoegd. Noord-Ossetië, Dagestan en Kabardinië bleven bestaan. De rest werd bij Rusland gevoegd. Het land en bezit van de autochtone bevolking werd overgenomen door Russen en Russische migranten. Pas in 1956 kwam de deportatie van de Kaukasische volkeren pas in de openbaarheid. In 1957 werden de vier verdwenen republieken (niet die van de Wolgaduitsers en de Krimtataren) weer hersteld. De grensveranderingen werden grotendeels terug gedraaid. Met name de gedeporteerde Tsjetsjenen en Ingoesjeten keerden snel terug, met alle problemen van dien. Zie R. Conquest, *The nation killers, the Soviet deportation of nationalities*; London, Macmillan, 1970.

⁷ Althans als voor Kabardino-Balkarië de Kabardijnen (48%) en Balkaren (9.4%) tezamen worden genomen (zie Szajkowski, op. cit., blz. 162).

Er is wel een gevaar dat een conflict om Tsjetsjenië leidt tot steun uit de andere islamitische republieken in de Kaukasus (met name Ingoesjetië en Dagestan). Een betrokkenheid bij het conflict om Tsjetsjenië van Dagestan met zijn ongehoorde etnische diversiteit, kan werken als een lont in het kruiwat van de gehele Kaukasus. Een ander gevaar van een conflict om Tsjetsjenië is dat de kosten van de militaire inspanning de economische hervormingen en de politieke stabiliteit in de Russische Federatie in gevaar brengen. Tevens kan het een aanleiding vormen voor de sterk aan Rusland gebonden delen van de voormalige Sovjet-Unie (Witrusland, Georgië, Kazachstan) om zich verder van Rusland los te maken.

3.2.3 Gewelddadige conflicten: vergelijkbare gevallen

Een andere manier om de risico's van etnisch-nationale conflicten in de voormalige communistische wereld te analyseren is het vaststellen van (potentieel) vergelijkbare gevallen van de gewelddadige conflicten die zich hebben voorgedaan. Daarbij kan worden gekeken naar de overeenkomst in etnische compositie, geografische ligging, godsdienstige en culturele verschillen (taal) tussen de betrokken groepen, politiek-administratieve setting, aard van de historische achtergronden en relaties met moederlanden tussen conflictgebieden en potentiële conflictgebieden. Hierbij kunnen Nagorno-Karabach, Abchazië, Zuid-Ossetië, Tsjetsjenië, Transdnestrië, de Krajina en Bosnië als uitgangspunt voor de vergelijking worden gebruikt.

1. Nagorno-Karabach (NK)

NK heeft een 'compacte' minderheid van 23 procent Azeri naast een numerieke meerderheid van 77 procent Armenen. In NK werd gevreesd dat de titulaire rechten van de Armenen in de toekomst in gevaar zouden komen door de snelle groei van het islamitische Azerbeidzjaanse bevolkingsdeel. Door inbedding van NK in Azerbeidzjan was de mogelijkheid gegeven dat Azerbeidzjan de titulaire status van NK zou veranderen. Het *nationalisme* van de Armenen in NK was gericht tegen de Azerbeidzjaanse *overheersers*.

Wat betreft de dreigende omslag van de meerderheid-minderheidsverhouding kan NK vergeleken worden met Letland. Het grote verschil is echter dat de grote Russische minderheid in Letland (34%) geen autonome status heeft. In andere opzichten kan NK worden vergeleken met Litouwen, Servië, Bosnië, Bulgarije en Kazachstan: de meerderheid en de minderheid verschillen in godsdienst, cultuur en/of taal en hun relatie wordt gekleurd door een historische vijandschap. Maar verder gaat de vergelijking niet, want in geen van deze gevallen is er sprake van een autonome status van de titulaire groep binnen het territorium van het moederland van de minderheidsgroep. Dat kenmerk maakt NK en dus ook het conflict aldaar uniek. Het was een conflict binnen een driehoeksrelatie tussen twee relatief homogene moederlanden (Armenië en Azerbeidzjan) en een titulaire etnisch-nationale meerderheid van een autonome eenheid die onder het gezag was geplaatst van het moederland van de minderheid. Deze uitbeddingsstructuur en de geografisch geringe afstand van NK tot Armenië maakte een afscheiding van NK uit Azerbeidzjan mogelijk. Die afscheiding leidde tot het gewelddadige conflict. Het enige vergelijkbare geval in dit opzicht lijkt Nachitsjevan te zijn: een autonome republiek met een titulaire meerderheid van Azeri, 'uitgebed' buiten Azerbeidzjan (tussen Armenië en Turkije). Maar de uitbedding is in dit geval echter een louter geografische, want Nachitsjevan behoort tot Azerbeidzjan. Mede daardoor is de titulaire status van de meerderheid niet in gevaar. Het conflict in NK is dus uniek.

2. Abchazië

Abchazië vormde een autonome republiek binnen de unirepubliek Georgië in de Sovjet-Unie. De Abchaziërs vormden er de titulaire minderheid (17%), naast een grotere minderheid van Georgiërs (46%) en een bijna even grote

groep Russen (16%). De Abchaziërs onderscheiden zich door hun godsdienst (moslims) van de Georgiërs en Russen. De Abchaziërs werden tijdens de (latere) sovjetperiode door de Sovjet-Unie beschermd tegen de dominantie van de Georgiërs en scheidden zich daarom af, na de afscheiding van Georgië. Zij waren bevreemd hun titulaire status in het zelfstandige Georgië te verliezen. De Abchaziërs zien de Georgiërs als de historische overheersers van hun gebied. Het *Nationalisme* van de Abchaziërs was gericht *Tegen* de Georgische *Overheersers*.

In termen van het verschil in godsdienst en het verzet tegen historische overheersers zijn er talloze met Abchazië vergelijkbare gevallen te vinden. De typische inbeddingsstructuur, de minderheidspositie van de titulaire groep en de quasi-triangelaire relatie met Rusland maakt het conflict om Abchazië echter bijzonder. Qua inbeddingsstructuur is Abchazië vergelijkbaar met Zuid-Ossetië, Nagorno-Karabach, Vojvodina en Kosovo in Servië en met de autonome republieken in de Russische Federatie. In Zuid-Ossetië, Nagorno-Karabach, Kosovo en vier van de twintig Russische republieken vormt de titulaire groep echter de meerderheid en niet een minderheid zoals in Abchazië. Deze vallen dus af. De Abchaziërs zou men tevens kunnen vergelijken met de Hongaarse minderheid in Vojvodina, of de Russische minderheden buiten Rusland, maar deze Hongaarse en Russische minderheden zijn in geen enkel geval titulaire groepen van autonome republieken of gebieden. Aldus blijft de vergelijking met de zestien Russische republieken met een titulaire minderheid over. Hiervan hoeft echter alleen gekeken te worden naar de vergelijking met de geografisch afscheidbare republieken die aan de rand van de Russische Federatie liggen, zoals Abchazië aan de rand van Georgië lag. Het moeten dan tevens republieken zijn met een numerieke minderheid (minder dan 50% van de bevolking) van Russen (de Georgiërs vormden een minderheid in Abchazië). De in aanmerking komende randrepublieken met een numerieke titulaire minderheid zijn: Boerjatië, Gorno-Altai, Toeva, Jakoetië, Dagestan en Kalmukkië. Maar in Abchazië waren niet alleen de Abchaziërs in de minderheid, maar ook de Georgiërs. In het geval van de Russische Federatie moet het dus ook gaan om republieken waarin niet alleen de titulaire groep, maar ook de Russen een minderheid vormen. In drie van de genoemde republieken vormen de Russen echter de meerderheid: Boerjatië (70%), Toeva (64%) en Gorno-Altai (60%). Deze vallen dus eveneens af. Dan blijven als in termen van etnische compositie vergelijkbare gevallen Jakoetië, Dagestan en Kalmukkië over. In Jakoetië (33% Jakoeten en 50% Russen) is de Jakoetse bevolking echter overwegend orthodox, zij het dat er resten van sjamanisme zijn. Het godsdienstig-culturele verschil is hier dus niet zo groot als in Abchazië tussen Abchaziërs en Georgiërs. In Dagestan is er officieel geen titulaire etnische groep; er zijn 32 etnische groepen waarvan 22 minderheden geaffilieerd met andere titulaire republieken. De Awaren vormen in Dagestan de grootste minderheidsgroep (28%) en de Russen vormen 9 procent van de bevolking. De situatie in Dagestan is dus etnisch complexer dan in Abchazië. In Kalmukkië vormen de Kalmukken (45%) de titulaire minderheid. De bevolking bestaat voor 38 procent uit Russen. Het verschil met Abchazië is dat de Kalmukse titulaire minderheid veel groter is dan de Abchazische en zich wellicht minder bedreigd voelt door de Russen dan de Abchaziërs door de Georgiërs.

Aldus kan worden vastgesteld dat een situatie die lijkt op die van Abchazië wordt aangetroffen in twee Russische republieken: Jakoetië en meer nog Kalmukkië. Hier bestaat een kans op afscheidingsconflicten. De vergelijking heeft tevens duidelijk gemaakt hoe ingewikkeld de etnische compositie van Dagestan is. Dagestan en Kalmukkië liggen beide in het Kaukasische deel van de Russische Federatie.

3. Zuid-Ossetië en Tsjetsjenië

Zuid-Ossetië vormde een autonoom gebied in Georgië met een titulaire meerderheid van overwegend orthodoxe Osseten (66%) en een Georgische (29%) en

een Russische minderheid (2%). Tsjetsjenië vormde een autonome Russische republiek met een titulaire meerderheid van islamitische Tsjetsjenen (58%) en een Russische minderheid (23%). In beide gevallen gaat het om een afscheiding van autonome randrepublieken met een titulaire meerderheid en om een *Nationalisme gericht Tegen Overheersers*.

In paragraaf 3.1 is reeds geconstateerd dat in de Russische Federatie alleen Kabardino-Balkarië en Noord-Ossetië vergelijkbare republieken met een titulaire meerderheid vormen. Buiten de Russische Federatie en Georgië komt een vergelijkbare inbeddingsstructuur met een titulaire meerderheid alleen voor op de Krim in Oekraïne (67% Russen en 26% Oekraïners). De Krim heeft zich in 1992 onafhankelijk verklaard van Oekraïne en wil aansluiting bij de Russische Federatie. *Kabardino-Balkarië, Noord-Ossetie en De Krim* hebben dus een etnische compositie vergelijkbaar met Tsjetsjenië en Zuid-Ossetië en zijn dus in dit opzicht vergelijkbare gevallen.

4. Transdnestrie en De Krajina

Transdnestrië was van 1924 tot 1944 een autonome republiek in Oekraïne. Daarna werd het een onderdeel van Moldavië, zonder autonome status. Het huidige Transdnestrië is kleiner dan het oorspronkelijke Transdnestrië. De bevolking van Transdnestrië bestaat voor 41 procent uit Moldaven, voor 28 procent uit Oekraïners en voor 23 procent uit Russen (deze groepen verschillen in taal, maar niet in godsdienst). Er is in Transdnestrië dus geen numerieke meerderheidsgroep. De Russische minderheid controleert de industrie in het gebied⁸. Na de afscheiding van Moldavië uit de Sovjet-Unie in 1990, scheidde Transdnestrië zich in 1992 onder leiding van conservatieve Russische communisten af van Moldavië. Het nationalisme van de Russische minderheid was gericht op het behoud of herstel van het Russische sovjetimperialisme. Dit leidde tot een militair conflict, waarbij het veertiende Russische leger de zijde koos van de Russen in Transdnestrië. De afscheiding is sindsdien bevroren door een wapenstilstand waarop Rusland toezicht houdt. De Krajina scheidde zich af van Kroatië nadat Kroatië zich had afgescheiden van Joegoslavië. Het verschil met Transdnestrië is dat de zich afscheidende Serven in de Krajina de numerieke meerderheid vormen. De conflicten in Transdnestrië en de Krajina wijken van de bovengenoemde conflicten af doordat zij afscheidingen betreffen die gedragen worden door een niet-autonome etnisch-nationale groep⁹. Dat maakt het moeilijk om de vergelijkbare gevallen vast te stellen, omdat in principe alle situaties met 'gewone' minderheidsgroepen in aanmerking komen.

Voor de vergelijking met Transdnestrië moet worden gezocht naar minderheidsgroepen die, net als de Russen in Transdnestrië, in een gebied wonen dat in het verleden ooit autonoom was, in principe geografisch afscheidbaar is, van de ene naar de andere staat (of unierepubliek) werd overgeheveld en waarin geen numerieke etnisch-nationale meerderheid aanwezig is. Een dergelijk overgeheveld gebied is de Krim (in 1954 overgeheveld van Rusland naar Oekraïne). Maar op de Krim zijn de Russen numeriek in de meerderheid, terwijl in Transdnestrië geen enkele groep de meerderheid vormt.

Een etnische compositie met alleen minderheden komt voor in een aantal Russische republieken, zoals Dagestan (veel kleine minderheden), Kalmukkië (45% Kalmukken en 38% Russen), Karatsjai-Tsjerkessië (31% Karatsjaiers, 10% Tsjerkessiërs en 42% Russen) en Basjkortostan (22% Basjkieren, 23% Tataren en 39% Russen), maar dit zijn allemaal autonome republieken met een titulaire groep. Een situatie vergelijkbaar met Transdnestrië zou pas ontstaan als deze republieken zich afscheiden van de Russische Federatie. In termen van de etnische compositie kunnen er maar twee met Transdnestrië

⁸⁾ Zie Szajkowski, op. cit., blz. 409.

⁹⁾ De Serven in de Krajina hadden in het Habsburgse Rijk militaire autonomie binnen Kroatië. Men kan dit als een beperkte vorm van autonomie beschouwen.

vergelijkbare gevallen worden gevonden, namelijk het huidige afgescheiden Abchazië (er is daar geen numerieke meerderheid) en Bosnië. In Abchazië zou de minderheid van de Georgiërs zich kunnen afscheiden om zich bij Georgië te voegen. In Bosnië proberen de minderheden van Serven en Kroaten zich af te scheiden en de door hun gecontroleerde gebieden bij Servië respectievelijk Kroatië te voegen. Vergelijkbaar met Transdnestrië zijn dus Bosnië en het nu zelfstandige Abchazië. Een zelfde situatie *zou kunnen* ontstaan in Dagestan, Kalmukkie, Karatsjai-Tsjerkessie en Basjkortostan als deze zich van de Russische Federatie afscheiden. Het is opvallend dat in deze vergelijking opnieuw een aantal Kaukasische republieken als risicogebied naar voor komen. In al de genoemde gevallen betreft het de afscheiding van een etnisch-nationale minderheid met een irredentistisch herstel-van-imperiumnationalisme.

Voor vergelijking met de Krajina komen in principe alle omstreden minderheden in het voormalige Joegoslavië en de voormalige Sovjet-Unie in aanmerking (afscheidings gebieden). Maar er zijn in dit geval twee additionele kenmerken van belang. Het gaat om een afscheiding van een gebied dat wordt bewoond door een voorheen dominante groep die door de afscheiding in een minderheidspositie terecht is gekomen en van oudsher een vijandige relatie heeft met de nieuwe meerderheid. Het gaat tevens om een afscheiding die is gekoppeld aan een groter conflict in een aangrenzend gebied waarin geen (numerieke of titulaire) meerderheidsgroep aanwezig is en een aantal minderheden om de macht strijden (Bosnië). Het eerste kenmerk maakt de situatie van de Russische minderheden in Estland, Letland, Litouwen en Kazachstan vergelijkbaar, maar het tweede kenmerk maakt de situatie in de Krajina uniek. Het is moeilijk om vast te stellen in hoeverre het tweede kenmerk hierbij doorslaggevend is.

5. Bosnië

De situatie in Bosnië wordt gekenmerkt door het bestaan van een dubbele niet-ingebedde triangulaire relatie tussen minderheden (31% Serven en 17% Kroaten) met een aangrenzend moederland (Servië en Kroatië) en een derde quasi-titulaire etnische minderheid zonder moederland (44% Muslimanen). De groepen verschillen in godsdienst en cultuur. De groepen wonen tevens door elkaar heen.

Een vergelijkbare dubbele niet-ingebedde triangulaire relatie wordt alleen in het huidige Abchazië aangetroffen. Het buurland Georgië vormt hier het moederland van de Georgische minderheid en Rusland het moederland van de Russische minderheid, terwijl de quasi-titulaire minderheid van de Abchaziërs geen extern moederland heeft. Er zijn geen andere overeenkomstige situaties. In Basjkortostan (met een Tataarse minderheid met Tatarstan als moeder/buurland en een Russische minderheid met Rusland als moeder/buurland tegenover een minderheid van quasi-titulaire Basjkieren) *zou* een vergelijkbare situatie ontstaan na afscheiding van de Russische Federatie. Het feit echter dat Basjkieren en Tataren beide moslims zijn maakt echter in dat geval een conflict tussen Basjkortostan en Tatarstan minder waarschijnlijk.

Conclusie: We hebben nu op grond van de gehanteerde criteria (etnische compositie, al dan niet inbedding, geografische afscheidbaarheid, taal en godsdienstverschillen en historische vijandschap) zes potentiële etnisch-nationale conflicten gelokaliseerd. Vier ervan betreffen de Kaukasus: Kabardino-Balkarie, Kalmukkië, Noord-Ossetië en het nieuwe Abchazië. Eén betreft de autonome republiek Jakoetië en één De Krim in Oekraïne. Bij al deze potentiële conflicten, met uitzondering van Abchazië, is de Russische Federatie direct betrokken of in het geding. Voorts hebben we drie conflictsituaties gelokaliseerd die ontstaan als Dagestan, Basjkortostan of Karatsjai-Tsjerkessie zich afscheiden van de Russische Federatie. Vier van de zes potentiële conflictgebieden liggen in de Kaukasus. Voor drie van de mogelijk toekomstige

conflictgebieden na afscheiding geldt hetzelfde. De etnische compositie in de Kaukasus maakt dit gebied tot de 'hot spot' van de voormalige communistische wereld¹⁰. Voorts is vastgesteld dat er een risico is van conflicten rond de Russische minderheden in Estland, Letland, Litouwen en Kazachstan. Het voorbeeld van de Krajina in Kroatië suggereert echter dat dit risico niet alleen bepaald wordt de situatie van de minderheden in het betreffende land, maar in verband gebracht moet worden met andere, reeds bestaande conflicten. De concentratie van de potentiële conflicten in de Kaukasus en in de overige delen van de voormalige Sovjet-Unie impliceert dat de consequenties van deze conflicten voor West-Europa waarschijnlijk niet direct in de vorm van additionele vluchtelingenstromen voelbaar zullen zijn.

3.2.4 Andere risicofactoren

Waarom ontbreken veelgenoemde potentiële conflictgebieden zoals Macedonië, Kosovo en Transsylvanië bij de uitkomst van de vergelijking? Het risico met betrekking tot Macedonië schuilt niet zozeer in de etnische compositie (een meerderheid van Macedoniërs en een minderheid van Albanese), als wel in de aanspraken van Servië, Bulgarije en Griekenland op Macedonië. Dit is een factor die buiten de etnische compositie ligt. Dat maakt deze factor echter niet minder reëel: de aanspraken van de drie buurlanden op Macedonië kunnen inderdaad leiden tot een groot conflict op de Balkan (zie hoofdstuk vijf). Een etnisch-nationaal conflict tussen Macedoniërs en Albanese in Macedonië zou de aanleiding kunnen vormen tot een dergelijk conflict. De risico's van een etnisch conflict in Macedonië zijn daardoor extra groot. De etnische verhoudingen in Macedonië zijn echter op zich niet afwijkend van die in een groot aantal andere landen.

Wat betreft Kosovo wordt het risico eveneens door een bijzondere factor bepaald, namelijk het feit dat Servië de autonomie van het door een meerderheid van Albanese bewoonde Kosovo heeft opgeheven. De repressie van de Albanese in Kosovo kan bijdragen aan het opleven van een Albanese nationalisme in Kosovo, dat zich zowel keert tegen de Servische overheersers als aansluiting eist bij een 'Groot-Albanië'.

De Hongaren in Transsylvanië zijn geen bijzonder geval. Zij vallen onder de categorie van de ongeveer 20 omstreden minderheden in Midden- en Oost-Europa. In al deze gevallen kunnen er fricties en conflicten optreden, bijvoorbeeld omdat aan deze minderheden bepaalde burgerrechten worden onthouden, er discriminatie of onderdrukking van deze groepen plaats vindt, deze groepen culturele of politieke autonomie eisen, of omdat zulke groepen gevoelig blijken voor nationalistische bewegingen in het moederland. Tot op heden hebben dit soort fricties en conflicten echter niet geleid tot het gebruik van geweld op grote schaal.

3.3 Mogelijke conflictremmende factoren

In hoofdstuk twee is geconstateerd dat de dynamiek van het nationalisme het zelfontbrandingsmechanisme vormt van meer dan veertig triangulaire en dia-dische etnische verhoudingen in Midden- en Oost-Europa. Er hebben inmiddels zes gewelddadige etnisch-nationale conflicten plaatsgevonden. Er zijn zes potentiële conflicten gelokaliseerd. Wat remt het manifest worden van potentiële conflicten af? Een dergelijke vraag kan alleen op grond van een precieze analyse van alle mogelijke gevallen worden beantwoord. Dat is in dit bestek onmogelijk. We noemen een aantal factoren die bij een dergelijke analyse onderzocht zouden kunnen worden.

¹⁰ Zie 'How many Chechnias?'; *The Economist*; 1995, blz. 23-25, voor een vergelijkbare inschatting.

1. Factoren die betrekking hebben op de kenmerken en de aard van de verhoudingen tussen de etnisch-nationale groepen.
 Hierbij zouden de volgende factoren remmend kunnen werken op het manifest worden van conflicten: de minderheidsgroep is zeer klein (bijv. minder dan 5% van de nationale bevolking), de minderheid is niet geografisch geconcentreerd, de minderheid woont in een gebied dat is omringd door een andere etnisch-nationale groep, de minderheid woont in een gebied dat niet grenst aan het moederland, het moederland is geen buurland en de minderheid is geassimileerd aan de meerderheid (taal en gemengde huwelijken).
 Als deze factoren remmend werken dan zal er bijvoorbeeld niet vlug een gewelddadig conflict ontstaan rond de Grieken in Albanië (2%), of de Gagaoezen in Moldavië (3,5%), ook al is er sprake van incidenten. Evenmin zullen joden en zigeuners, of (in Rusland) Armenen en Georgiërs aanleiding geven tot conflicten (te zeer verspreid)¹¹, noch zullen Tatarstan en Basjkortostan een gewelddadig afscheidingsconflict aangaan (beide zijn omringd door Rusland), of zullen de Russen in Kirgizistan (22% van de bevolking) zich afscheiden van Kirgizistan (grenst niet aan Rusland). Tenslotte zal de culturele affiniteit tussen de Witrussen, Oekraïners en Russen (veel Witrussen en Oekraïners spreken Russisch en het aantal gemengde huwelijken is relatief hoog) het ontstaan van conflicten tussen deze groepen afremmen.
2. Politieke factoren.
 Er zijn vijf politieke factoren die remmend kunnen werken: wettelijke bescherming van de rechten van minderheden, het voeren van een positief minderhedenbeleid, het toekennen van culturele en economische autonomie, directe repressie van of militaire controle over de minderheidsgroep en een geringe invloed van nationalistische partijen op het gevoerde beleid. Zo is de wettelijke bescherming van de rechten van minderheden in Hongarije en Oekraïne goed geregeld en voeren beide landen een beleid waarbij de eigen taal en cultuur van minderheden worden beschermd en gestimuleerd. Moldavië voorkwam een mogelijk conflict met de Gagaoezen door deze bevolkingsgroep culturele autonomie toe te kennen. Tatarstan kreeg binnen de Russische Federatie vergaande economische autonomie. De repressie van de Albanen in Kosovo door de Serviërs heeft tot op heden een gewelddadige confrontatie tussen beide groepen voorkomen (maar dit is een onbetrouwbare factor). Tatarstan en Basjkortostan kunnen zich niet gemakkelijk met geweld van de Russische Federatie afscheiden omdat zij geen eigen leger hebben en gemakkelijk door Russische troepen kunnen worden ingesloten. Deelname van een nationalistische partij aan de regering, zoals onder Meciar in Slowakije in 1994, is niet bevorderlijk voor de relaties tussen Slowaken en Hongaren in Slowakije.
3. Internationale factoren.
 Factoren die remmend kunnen werken zijn: protesten of interventies van internationale organisaties, economische sancties van het betreffende land, het niet-erkennen van afscheidingen en onafhankelijkheidsverklaringen, en (indirect) economische hulp. Zo lijkt de Russische regering gevoelig te zijn voor buitenlandse kritiek op de militaire interventie in Tsjetsjenië en heeft de Estse regering geluisterd naar de adviezen van de Hoge Commissaris van de CSVE bij de grondwettelijke vaststelling van de burgerrechten van de nationale minderheden. De snelle erkenning van Slovenië en Kroatië door de Europese Unie lijkt het uiteenvallen van Joegoslavië en het conflict in Bosnië daarentegen bevorderd te hebben. Maar het effect van niet-erkenning hoeft ook niet altijd positief te zijn. Geen enkel land heeft Tsjetsjenië erkend en dat heeft wellicht de Russische militaire interventie in Tsjetsjenië eerder doen plaats vinden. Economische sancties kunnen remmend werken, maar zijn dikwijls niet effectief. De economische sancties tegen Servië hebben geen effect

¹¹ Maar ze kunnen wel het slachtoffer worden van discriminatie als zij als parasieten worden gezien.

gehad op de oorlog in Bosnië. Maar de Russische Federatie heeft een machtig wapen tegen Oekraïne als zij tijdens een conflict om de Krim de energietoevoer naar Oekraïne stop zou zetten.

Onder de internationale factoren die remmend werken nemen de mogelijke internationale consequenties van conflicten tevens een belangrijke plaats in. Als andere landen in een conflict betrokken kunnen raken zijn de allianties die deze hebben met overige landen van belang. Allianties met uitgebalan- ceerde krachtsverhoudingen werken remmend. Zo lijkt een mogelijke allian- tie tussen Griekenland en Servië tegenover Bulgarije en Albanië remmend te werken op het ontstaan van een gewelddadig conflict om Macedonië.

Internationale economische afhankelijkheid kan ook remmend werken op ont- staan van etnische conflicten. Een gerichte stimulering van de economische hervormingen in de post-communistische landen door de Europese Unie en de Verenigde Staten kan leiden tot een verbetering van de economische omstan- digheden. Dit kan het effect van nationalistische electorale campagnes in de Midden- en Oosteuropese landen verminderen. Economische investeringen, handelsverdragen en hulp kunnen tevens worden gebonden aan het realiseren van democratische verhoudingen en het respecteren van rechten van min- derheden. Bij dreigende etnisch-nationale conflicten kan het opschorten van verdragen ¹², investeringen en economische hulp worden gebruikt als druk- middel om de uitbarsting van het conflict te voorkomen.

3.4 Rusland op de weegschaal tussen stabilisatie en fragmentatie

De eerste fase van stabilisering in de landen van de voormalige Sovjet-Unie, die leek in te zetten met de uitschakeling van het Russische parlement door president Jeltsin, heeft met het militaire ingrijpen van de Russische Federatie in Tsjetsjenië een voorlopig eindpunt bereikt. Het ingrijpen maakte een einde aan de voorzichtigheid waarmee Rusland tot dan toe met afscheidingsten- densen van Russische republieken was omgegaan, maar paste wel in de lijn van de stabiliseringspolitiek die de Russische regering leek te volgen ¹³. Door een einde te maken aan de onafhankelijkheid van Tsjetsjenië werd aan de overige Russische republieken duidelijk gemaakt dat de Rusland bereid was de samenhang van de Federatie met militair geweld in stand te houden. Als Tsjetsjenië onder militaire controle gebracht blijkt te kunnen worden en pre- sident Jeltsin zijn positie kan handhaven dan is daarmee het voortbestaan van de huidige Russische Federatie voorlopig verzekerd.

De risico's van het ingrijpen waren echter groot. Een volledige militaire con- trole van de gebieden in de Kaukasus met vijandige en bewapende bevolkin- gen is niet eenvoudig. Het ingrijpen maakte tevens de zwakte en het gebrek aan organisatie van het Russische leger duidelijk. Dit is een signaal voor de Russische republieken die hun autonomie willen vergroten dat de Russische Federatie militair niet zo sterk is als werd gedacht. Dat kan de tendens tot afscheidingen versterken. In dat geval heeft het ingrijpen in Tsjetsjenië aver- echts gewerkt. De Russische republieken in de Kaukasus zullen dan waar- schijnlijk als eersten hun onafhankelijkheid ten opzichte van de Russische Federatie opeisen (zie paragraaf 3.2).

De kosten van het ingrijpen kunnen voorts een negatief effect hebben op de economie van de Russische Federatie en op de economische hervormingen. Daardoor kan er een vertraging optreden in de investeringen vanuit het bui- tenland en in de kredietverlening door de internationale financiële organisa- ties. Dit kan tot instabiliteit leiden in de Russische politieke verhoudingen. Al deze mogelijke effecten zullen zich nog sterker voor doen als het ingrijpen in Tsjetsjenië blijkt te zijn mislukt.

¹² De Europese Unie heeft in begin 1995 van dat middel reeds gebruik gemaakt uit protest tegen het gewelddadige ingrijpen in Tsjetsjenië.

¹³ De afhankelijkheid van Jeltsin van de Russische legertop wordt er opnieuw door bevestigd.

Yergin en Gustafson schetsen drie mogelijke scenario's voor de politieke en economische ontwikkeling van Rusland in de komende vijftien jaar¹⁴. Het eerste scenario is *Doormodderen*, het tweede *Tweekoppige adelaar* en het derde *Chudo*. Alle drie de scenario's betreffen een mogelijke weg naar een Russisch kapitalisme.

Doormodderen is een voortzetting van de huidige situatie en wordt gekenmerkt door (1) een zwakke Russische centrale regering die hervormingen zegt na te streven maar deze slechts gedeeltelijk kan implementeren, (2) een strijd om macht, inkomsten en bezit tussen de oude en de nieuwe elite op centraal en regionaal niveau, (3) een vacuüm-achtige atmosfeer door het buiten werking stellen van de oude legaal-constitutionele structuur en het ontbreken van een nieuw systeem van heldere constitutionele regels, (4) een zwakke verbinding tussen de voormalige sovjetstaten, waarbij niet wordt samengewerkt, maar waarbij men wel economisch van elkaar afhankelijk is, (5) een afbrokelende centraal geleide economie die ongereguleerd en ongecontroleerd wordt geprivatiseerd, (6) een zwakke en ineffectieve financiële infrastructuur, het ontbreken van marktdiscipline en van een faillissementswetgeving en (7) een gedemoraliseerd en ongeorganiseerd leger en politie-apparaat. *Doormodderen* kan in zichzelf vastlopen, of door onvoorziene omstandigheden tot twee andere (sub)scenario's leiden: chaos en Russische beer. In chaos raakt het centrale systeem zo verzwakt dat het land uiteen valt een autonome regio's: bijvoorbeeld een noordwestelijke vrije economische zone rond St. Petersburg, een zelfstandige economische regio in het Verre Oosten gelieerd aan Japan, een Zuidrussische confederatie en een centraal deel onder leiding van Moskou. Als reactie op chaos kan het scenario Russische beer ontstaan, waarbij het leger de centrale controle herstelt en de democratie voor een langere periode vervangt door een militaire dictatuur.

Tweekoppige adelaar wordt gekenmerkt door een combinatie van een voortgaande opbouw van de markteconomie en een ouderwetse centrale controle. In dit geval komt er een coalitie van drie conservatieve maar pragmatisch ingestelde groepen tot stand: directeuren van zeer grote ondernemingen (onder leiding van de defensie-industrie), de centrale bureaucratie in Moskou en de top van het militaire apparaat, de politie en de veiligheidsdienst. Zij nemen de macht over, maken een einde aan de misdaad en ontwerpen een effectieve financiële en monetaire structuur voor de Russische economie. Maar de economie wordt nog steeds centraal geleid en men vindt een sterk staatsapparaat belangrijker dan een snelle ontwikkeling van de markteconomie. De omvorming van de economie leidt weliswaar tot het afbouwen van inefficiënte industriële conglomeraten, maar de uitvoering ervan is traag, waardoor er steeds budgettaire problemen zijn. Dit is de lange weg naar het kapitalisme, misschien stabiel, maar misschien ook niet bestand tegen de tijd die vereist is.

Chudo is het meest positieve scenario: het Russische 'Wirtschaftswunder'. In dit geval is men er in geslaagd een wettelijk systeem van garanties voor eigendom en eigendomsrechten te ontwerpen en te implementeren. De munt is gestabiliseerd en er wordt belasting geheven. Er is een constitutioneel compromis gesloten tussen de autonome eenheden en het centrum van de Russische Federatie. Externe handel, gestimuleerd door de opening van westerse markten voor Russische produkten, leidt tot de opbouw van een deviezenvoorraad. Er kunnen binnenlandse investeringen plaatsvinden, doordat het Westen schuldaflossingen reduceert en temporeert. De privatisering versnelt zich en er begint economische groei op te treden. Ondanks talloze problemen en onevenwichtigheden, worden de economische omstandigheden van de Russische bevolking gestaag beter. Er ontstaat een bredere instemming met het democratische systeem.

Het risico van een mislukt ingrijpen in Tsjetsjenië, of in andere zich afscheidende Russische republieken of regio's, is dat het huidige

¹⁴ Russia 2010 and what it means for the world; door D. Yergin en T. Gustafson, New York, Random House, 1993.

Doormodderenscenario uitmondt in *Tweekoppige adelaar* of Chaos. De toch al niet zo grote kansen op een 'Wirtschaftswunder' zullen er in ieder geval niet door worden vergroot.

3.5 De rol van West-Europa

De rol die West-Europa kan spelen bij het beperken van de risico's van etnisch-nationale conflicten in Midden- en Oost-Europa is beperkt. Niettemin lijken er drie typen maatregelen te zijn die het risico van etnisch-nationale conflicten kunnen verkleinen: (1) het stellen van voorwaarden met betrekking tot de rechten van minderheden bij het opnemen van Midden- en Oosteuropese landen in de Europese organisaties, (2) het hanteren van economische sancties bij etnisch-nationale conflicten en (3) het stimuleren van de economische ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa door een coördinatie van de economische ondersteuning van de betreffende landen vanuit West-Europa.

Het eerste type maatregelen geldt nu reeds voor de opname van Midden- en Oosteuropese landen in de Raad van Europa. Bij de opname in de Europese Unie zouden deze voorwaarden kunnen worden aangescherpt. Dat kan met name de positie van de Hongaren in Slowakije verbeteren. Het tweede type maatregelen is door de Europese Unie beproefd in het conflict om Tsjetsjenië, namelijk in de vorm van het opschorten van een handelsverdrag met de Russische Federatie. Het is de vraag of dit veel succes heeft. Het dreigen met economische maatregelen is nuttiger dan het uitvoeren ervan, omdat de uitvoering meestal beide partijen nadelen bezorgt. Op de lange termijn is een economische ondersteuning van de Midden- en Oosteuropese landen de beste verzekering tegen etnisch-nationale conflicten. Politieke entrepreneurs worden er door beroofd van een gedesillusioneerde, zondebokken zoekende aanhang.

Een werkelijk effectieve economische ondersteuning van de Midden- en Oosteuropese landen vereist een betere coördinatie op Europees niveau dan nu het geval lijkt te zijn. Men zou hiervoor kunnen streven naar een zekere onderlinge 'taakverdeling'. Deze zou gebaseerd kunnen worden op een systeem van geschakelde samenwerkingsverbanden, waarin zowel de geleidingstructuur van de Europese Unie, als de economische, culturele en geografische affiniteiten tussen de Westeuropese en de Midden- en Oosteuropese landen verdisconteerd zijn.

Het initiatief en het zwaartepunt van de economische ondersteuning en stimulering van de Oosteuropese regio zou kunnen liggen bij de noordelijke EU-landen met de sterkste munt. Duitsland neemt daarbij een centrale plaats in en heeft tevens een groot economisch (en politiek) belang bij stabiliteit en stimulering van de Oosteuropese landen. Daarbij zou Duitsland zich primair kunnen richten op Tsjechië, Hongarije en (samen met Oostenrijk) op Slowakije, Slovenië en Kroatië. Nederland, België, Luxemburg en Denemarken zouden zich primair kunnen richten op Polen. Dit past bij het individualisme dat zowel de betreffende Westeuropese landen als Polen kenmerkt en komt tegemoet aan de nog steeds sterke terughoudendheid in Polen ten opzichte van Duitsland. Daarnaast zouden Denemarken en Zweden zich kunnen richten op de Baltische landen en, in samenwerking met de Benelux, op Witrusland. Aldus coördineert de noordelijke groep zijn inspanningen min of meer langs de lijnen van de nu reeds bestaande investeringsvoorkeuren. In het Duitse aandachtsgebied is er slechts één belangrijk etnisch conflict mogelijk: rond de Hongaren in Slowakije. In het Benelux-Scandinavische aandachtsgebied kan zich hoogstens een conflict voordoen rond de Russische minderheden in Estland en Letland.

In Zuid-Europa zou een vergelijkbare structuur kunnen worden opgebouwd, waarbij Frankrijk, Spanje, Italië en Griekenland de stimulering van Roemenië, Moldavië, Bulgarije, Albanië, Macedonië en eventueel Servië onderling coördineren. Hierbij kan gebruik gemaakt worden van bestaande

culturele affiniteiten (Frankrijk met Roemenië en Moldavië; Griekenland met Bulgarije en Servië; Spanje en Italië met Albanië). Het aantal feitelijke en mogelijke etnisch-nationale conflicten in dit stimuleringsgebied is natuurlijk veel groter.

De twee noordelijke stimuleringsgroepen (Benelux-Scandinavië en Duitsland) zouden onderling de stimulering van Oekraïne kunnen coördineren, terwijl de noordelijke en de zuidelijke stimuleringsgroepen tezamen, onder leiding van Duitsland en Frankrijk, de hulp, ondersteuning en economische politiek ten opzichte van de Russische Federatie gestalte zouden kunnen geven. Een dergelijk patroon doet recht aan de rol en belangen van Duitsland in Europa, erkent de relevantie van de Duits-Franse samenwerking en kan gebruik maken van de instituties van de Europese Unie om de coördinatie van de economische relaties met de Midden- en Oosteuropese landen te implementeren. Het effect van economische sancties bij dreigende etnische conflicten in Midden- en Oost-Europa, is bij een dergelijke structuur vele malen groter dan bij een systeem van ongecoördineerde bilaterale relaties. De regeling van de onderlinge afstemming van de EU-landen zou tevens kunnen worden gebruikt als een uitgangspunt voor een intensivering van de economische inspanningen van de Europese Unie in de vorm van een 'Marshall Plan' voor de Midden- en Oosteuropese landen.

Deel 2

Regio's en landen

4.1 Inleiding

De val van de muur heeft een reeds lang bekend maar veelal veronachtzaamd gegeven in de schijnwerpers gezet, namelijk de grote verschillen die er bestaan tussen de voormalige Oostbloklanden. Schematisch valt het blok te verdelen in een aantal kleinere eenheden wier historische ontwikkeling, alsook huidige economische en internationaal-politieke positie en aspiraties zoveel gemeenschappelijkheden kennen dat het zinvol lijkt hen in deze studie te groeperen: Midden-Europa, de Balkan en Rusland en de andere delen van de voormalige Sovjet-Unie. De opbouw van het onderhavige gedeelte over Midden-Europa ziet er als volgt uit:

Begonnen wordt met een schets van een aantal historische ontwikkelingen die ertoe geleid hebben dat de Middeneuropese staten anders zijn dan zowel de Westeuropese als de Oosteuropese. Deze situering van Midden-Europa 'tussen Duitsland en het voormalige Rusland' wordt inzichtelijk gemaakt door middel van allereerst de bespreking van een aantal negentiende-eeuwse sociaal-economische, demografische en sociologische ontwikkelingen die in deze regio een specifiek verloop gekend hebben (4.2.1-4.2.6). Vervolgens komt de politieke geschiedenis van de negentiende en de twintigste eeuw aan bod (4.2.7-4.2.8). Beide invalshoeken worden tot slot geresumeerd in een tweetal paragrafen over de rol van etno-nationalisme in het tussen Duitsland en Rusland oscillerende Midden-Europa. Hierna stappen we over naar de afzonderlijke landen waarbij de respectievelijke paragrafen voorafgegaan worden door overzichten van de nationale geschiedenissen. Deze paragrafen besteden aandacht aan recente politieke ontwikkelingen en tendenties, de huidige etnische samenstelling en potentiële intra- en internationale etnische conflicten. Afgesloten wordt met een paragraaf waarin de economische ontwikkelingen in regionaal verband besproken worden. De overeenkomsten tussen de Middeneuropese landen zijn groot genoeg om hun moeilijkheden en ontwikkelingen gecombineerd te bespreken.

4.2 Midden-Europa: historische achtergronden ¹

De nationale geschiedenissen van de verschillende Middeneuropese landen liggen ingebed in historische ontwikkelingen die de staatsgrenzen overstijgen. Iedere beschrijving van deze ontwikkelingen impliceert reeds een interpretatie en interpretaties hebben altijd iets arbitrairs.

Zo dekt de titel van dit hoofdstuk weliswaar het gebied van de na-oorlogse staten Polen, Tsjecho-Slowakije en Hongarije maar is daarmee nog niet eenduidig. Voor sommigen betekent 'Midden-Europa' het oosten van West-Europa, een interpretatie die veel aanhangers heeft in Midden-Europa zelf. Voor anderen staat het voor het westen van Oost-Europa, tot voor kort het officiële Sovjetperspectief. Meestal, zo ook in onderhavig verhaal, wordt het gedefinieerd het als een intermediaire regio die gekenmerkt wordt door zowel Oost-als Westeuropese karakteristieken. Die karakteristieken hebben een histori-

¹ Bronnen: J.F. Brown, *Hopes and Shadows; Eastern Europe after communism*; Harlow, Longman, 1994; *The Columbia history of eastern Europe in the twentieth century*; door J. Held (red.), New York, CUP, 1992; *Nationalisme in Europa en de Sovjet-Unie; Emancipatie of onderdrukking in een nieuw gewaad*; door S. Verschuuren e.a. (red.), Amsterdam, van Gennep, 1991, blz. 59-100; P. Magocsi, *Historical atlas of East Central Europe*; Seattle, University of Washington Press, 1993; J. Rupnik, *The other Europe*; London, George Weidenfeld & Nickolson, 1989; *Veranderende grenzen; Nationalisme in Europa, 1815-1919 (I)*; door A. Bosch en L. Wessels (red.), Nijmegen/Heerlen, SUN/OU, 1992; *Veranderende grenzen; Nationalisme in Europa, 1919-1989 (II)*, door A. Bosch en L. Wessels (red.), Nijmegen/Heerlen, SUN/OU, 1992.

sche verankering in de middeleeuwen maar ontlenuen hun sociologische verklaringskracht aan hun invloed op de gebeurtenissen van de negentiende en twintigste eeuw die tot de tegenwoordige natiestaten hebben geleid.

4.2.1 De oostelijke grens van Midden-Europa en het christendom ²

De oostgrens van Midden-Europa loopt nog steeds bijna gelijk met de grens tussen het westerse (rooms-katholieke en protestantse) christendom en het orthodoxe christendom die terug gaat tot de elfde eeuw: de Polen, Balten, Tsjechen, Slowaken, Hongaren, Slovenen, en Kroaten aan de ene kant, de Russen, (de meeste) Witrussen, Oekraïners, Serven, Bulgaren en Roemenen aan de andere. Het voor 'korte' tijd (1240-1480, de Tataarse verovering van Rusland) of langere tijd (de Ottomaanse verovering van de Balkan) coëxistent zijn van deze grens met de scheidslijn tussen moslims en christenen heeft haar karakter van een fundamentele culturele kloof in Middeneuropese, met name Poolse en Hongaarse ogen, versterkt. Evenals de uiteenlopende politiek-ideologische ontwikkeling in West- en Midden-Europa en Rusland, met name vanaf de achttiende eeuw: de (humanistische) scheiding van kerk en staat in het Westen versus de eenheid van beide in Rusland. Het nog steeds actuele belang van de kerk en intellectuelen, religie en cultuur, in de Middeneuropese identificatie met West-Europa en in haar afwijzing van de (Russische) pan-Slavische broederschapsgedachte stoelt mede op deze oude scheidslijn. Ook de tegengestelde positie die de katholieke en de orthodoxe kerken innamen en -nemen ten opzichte van de wereldlijke macht hangt er mee samen. Hoewel beide als de belichaming van culturele en nationale ambities van Midden- en Oosteuropese volkeren gezien kunnen worden heeft de katholieke kerk meer een traditie van verzet terwijl de orthodoxe kerk zich vaker gelieerd heeft aan de staatsmacht ³.

4.2.2 De westelijke grens van Midden-Europa: scheiding van staat en samenleving ⁴

Het westerse patroon van de verhouding tussen staat en samenleving, gekristalliseerd in de verlichtingsgedachte van de staat als een sociaal contract tussen autonome individuen, heeft zich ontwikkeld uit de middeleeuwse feodale contractideologie waarin koning en leenheren en de centrale macht en de opkomende stedelijke burgerij contractsluitende 'partners' waren. Deze idee van het sociale contract en de nauw verwante idee van een onafhankelijke justitiële macht impliceren een scheiding van staat en maatschappij. Het Russische patroon is tegenovergesteld: de staat geeft vorm aan de samenleving, domineert haar, is belangrijker dan haar individuele leden. De tegengestelde modellen ontmoeten elkaar in Midden-Europa en bepalen haar meest westelijke grens: Duitsland en Oostenrijk waren tot 1945 (en zijn dat latent nog steeds vrezende sommigen) in dit perspectief Middeneuropese landen. Om te begrijpen waarom Midden-Europa, in onze engere zin, zichzelf echter als de regio tussen Duitsland en Rusland definieert moeten we nog andere ontwikkelingen in ogenschouw nemen: de economische geschiedenis van het gebied, zijn etno-linguïstische verdeeldheid en de opkomst van het politiek nationalisme.

² Zie met name J. Rupnik, op. cit., blz. 3-23.

³ Zie bijvoorbeeld J.F. Brown, op. cit., blz. 452-453.

⁴ Zie met name J. Rupnik, op. cit.

Kaart 4.1 Midden-Europa in 1902: nog gedomineerd door de grote rijken

4.2.3 De sociaal-economische onderontwikkeling van Midden- en Oost-Europa

De middeleeuwse Middeneuropese rijken (Bohemen, Polen-Litouwen, Hongarije) leken in hun sociale en institutionele structuren meer op de Westeuropese rijken dan op het reeds toentertijd etatistisch bestuurd Russische West-Europa beantwoordde haar middeleeuwse economische crises, net als de negentiende-eeuwse crises sterk demografisch bepaald (zie onder), met een kapitalistische koloniale expansie en een daaraan gekoppelde ontwikkeling van stedelijke centra als focussen van economische activiteit. De Middeneuropese landadel daarentegen wentelde haar lasten af op de boeren en greep terug op pre-kapitalistische feodale oplossingen. De sociaal-economische deling van Europa die dit tot gevolg had liep dwars door Duitsland, en

scheidde een Oosten af zo ongeveer langs de lijnen van het latere ijzeren gordijn. In het Oosten ontstond hierdoor ook geen invloedrijke burgerlijke klasse zoals die welke vanaf de achttiende eeuw steeds dwingender haar stempel op de Westeuropese politiek wist te drukken. Behalve in Tsjechië (Bohemen-Moravië) bleef de bourgeoisie getalsmatig klein. De ondernemers en handelaars die de Middeneuropese markt beheersten waren overwegend van Duitse of joodse afkomst (in de Balkan waren het de Grieken) en konden zich niet tot een politieke elite ontwikkelen. De landbezittende adel bleef er dominant. Duitsland vormt wat dit betreft natuurlijk een uitzondering omdat haar westelijke delen het westerse pad van sociaal-economische ontwikkeling gevolgd waren en omdat er een invloedrijke bourgeoisie ontstond, gedeeltelijk afkomstig uit de lagere landadel, die entrepreneurs- en handelsactiviteiten ontlooipte.

4.2.4 De etno-linguïstische verdeeldheid

Wie de etno-linguïstische kaart van Europa van de negentiende eeuw, de eeuw van het politieke nationalisme, vergelijkt met de staatkundige kaart zal niet om een merkwaardige discrepantie heen kunnen (zie kaart 4.1 en 4.2). Midden- en Oost-Europa is tot de Eerste Wereldoorlog een etno-linguïstische lappendeken, maar staatkundig in slechts drie grote multi-nationale rijken verdeeld: het Habsburgse, het Ottomaanse en het Russische. De 'oostelijke' regio van West-Europa is linguïstisch homogeen, enkel Duits- en Italiaanstaligen, maar staatkundig versplinterd in ontelbare kleine vorstendommen. Hoewel de staatkundige eenwording van Duitsland (net als in 'klassieke' natiestaten als Groot-Britannië, Frankrijk, Nederland overigens) voorafging aan de ontwikkeling van een nationale identiteit werd zij in ieder geval gedragen door meer dan de adel alleen, namelijk ook door de liberale bourgeoisie, en was het grondgebied dat het Duitse politieke nationalisme als het hare beschouwde etno-linguïstisch homogeen ⁵. In Midden-Europa werden nationalistische aspiraties enkel gedragen door de getalsmatig kleine adel die daarbij aanspraak maakte op 'historische gebieden' die grote etno-linguïstische minderheden bevatten wier potentiële nationale aspiraties volledig genegeerd werden ⁶.

4.2.5 Het ontstaan van het politiek nationalisme: maatschappelijke veranderingen ⁷

De huidige Middeneuropese minderhedenproblemen kunnen als directe uitlopers gezien worden van een ideologische ontwikkeling die de regio vanaf de negentiende eeuw in haar greep houdt, die van het politiek nationalisme ⁸: de ideologische creatie van nationalisme als een romantisch cultureel ideaal van duidelijk onderscheiden volkeren met een 'eigen' cultuur, en de verbinding van dat ideaal met politiek gedachtengoed uit de verlichting, te weten de idee van volkssoevereiniteit. Deze ontwikkeling is onlosmakelijk verbonden met een reeks andere maatschappelijke ontwikkelingen ⁹. Centraal daarin staan

⁵ Zie bijvoorbeeld B. Slay, 'The macroeconomics of transition in Eastern Europe'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3) 1, januari 1994, blz. 43 en J. van Osta, 'Nationalisme en natievorming, 1815-1870; Italië en Duitsland'; *Veranderende grenzen I*, op. cit., 1992.

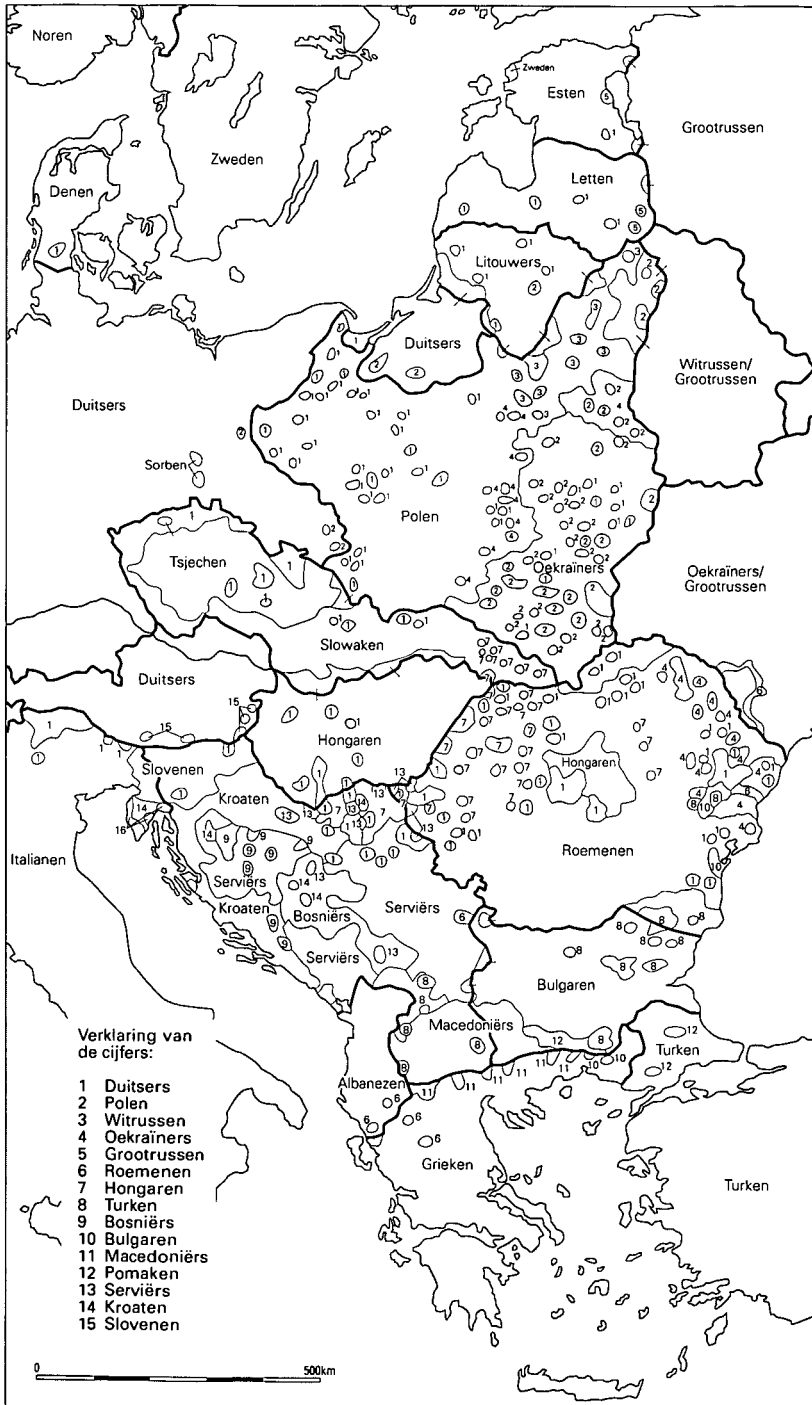
⁶ Zie bijvoorbeeld S. Verschuuren, 'Nationalisme in Europa, een theoretisch-historisch inleiding'; in: *Nationalisme in Europa en de Sovjet-Unie*; op. cit.

⁷ Er is met name geput uit *Veranderende grenzen II*, op. cit. en J. Oerlemans, 'Voor en tegen de vooruitgang; Sociale mobiliteit en culturele radicalisering'; in: *Veranderende grenzen I*, op. cit., blz. 165-225.

⁸ Hetgeen natuurlijk niet betekent dat dit nationalisme ook een voldoende voorwaarde is voor het ontstaan van de concrete historische gebeurtenissen.

⁹ Uiteraard is de beschrijving van relevante sociaal-economische, maatschappelijke ontwikkelingen arbitrair in de zin dat zij net zo goed bijvoorbeeld de vijftiende eeuw als beginpunt had kunnen nemen om onder andere de toenemende bestuurlijke centralisatie, de reformatie en de boekdrukkunst als factoren mee te kunnen nemen.

Kaart 4.2 Midden-Europa in 1921: nog steeds een etnische lappendeken

de met elkaar verweven industriële en de agrarische revoluties die zich in deze eeuw hebben voltrokken en hun veelal niet ontwarbare oorzaken en gevolgen. Veel genoemde elementen van dit moderniseringsproces zoals secularisatie, urbanisatie, intensievere communicatie, verbeterde gezondheidszorg, stijging van de onderwijsparticipatie, enzovoorts worden hier buiten beschouwing gelaten. Voor een beter begrip van de specifieke ontwikkeling van Midden-Europa zijn echter een kleine uitwijding over de bevolkingsexplosie en de toegenomen sociale mobiliteit op zijn plaats.

4.2.5.1 *Bevolkingstoename en produktieverhogingen*

Vanaf ongeveer 1750 neemt overal in Europa, maar met sterke verschillen tussen afzonderlijke landen, de bevolking snel en met een in de loop van de negentiende eeuw toenemend groeitempo toe: van 140 miljoen in 1750 naar 469 miljoen in 1913. Een belangrijke oorzaak van het dalende sterftecijfer dat hieraan ten grondslag lag waren de produktieverhogingen in de landbouw (de 'agrarische revolutie') die samenhangen met landhervormingen, uitbreidingen van het bebouwde areaal, de introductie van nieuwe gewassen, en de toepassing van efficiëntere produktiemethoden ¹⁰. In de causale samenhang tussen industrialisatie en deze agrarische revolutie ligt een belangrijke oorzaak voor het ontstaan van de 'moderne' onderontwikkeling besloten ¹¹. In Engeland is de agrarische revolutie reeds begin achttiende eeuw begonnen, de rest van West-Europa volgde in de tweede helft van die eeuw (met uitzondering van Frankrijk) en in Oost-Europa pas begin van de negentiende eeuw. De industriële revolutie, dat wil zeggen de ongehoorde produktieverhogingen in steeds grootschaligere urbane industriële centra, volgde de agrarische revolutie op ongeveer een halve eeuw. Dat betekende dat West-Europa, inclusief Duitsland dat als een van de eerste landen aanhaakte bij de Engelse ontwikkelingen, in de eerste helft van de negentiende eeuw snel industrialiseerde terwijl Oost-Europa in die periode de rol speelde van grondstoffen- en landbouwproductenleverancier. In de tweede fase van de industriële revolutie toen technologische veranderingen steeds sneller plaatsvonden en in combinatie met de snel gegroeide communicatie- en transport-infrastructuur een nieuw internationaal economisch speelveld creëerden, verloor Engeland haar koppositie aan Duitsland en raakte Oost-Europa nog verder achterop. De economieën van de verschillende Europese landen raakten steeds meer verflochten en zij werden daardoor ook steeds gevoeliger voor internationale conjunctuurbewegingen. Voor Oost-Europa, afhankelijk van de landbouw, vertaalde zich met name de 'grote depressie' van 1873-1896, toen de prijs van landbouwproducten bijzonder laag was in een relatieve achteruitgang van welvaart. Hoe belangrijk zulke conjunctuurontwikkelingen waren moge blijken uit het rechtstreekse verband dat te leggen valt tussen de ernstige economische crisis van 1846-1848 en de opstanden in heel Europa van 1848 ¹².

4.2.5.2 *De bourgeoisie in Oost en West*

De negentiende-eeuwse intelligentsia, verantwoordelijk gesteld voor de 'uitvinding' van het moderne nationalisme, vond met name gehoor bij de door het moderniseringsproces groeiende bourgeoisie bestaande uit industriëlen, beoefenaars van vrije beroepen en de middenklasse van onderwijzers, ambtenaren en kantoorpersoneel. In West-Europa, inclusief Duitsland, waar de heersende adel zelf economisch participeerde in de nieuwe industriële- en handels-

¹⁰ Het belang van ingrijpende veranderingen in de produktiestructuur van de primaire sector in traditionele Europese samenlevingen moge duidelijk zijn: zo'n tachtig procent van de bevolking was werkzaam in die sector.

¹¹ De invloed van andere determinanten niet te na gesproken natuurlijk.

¹² Zie J. Kok, 'Samenlevingen in een stroomversnelling; Demografische, economische en sociale ontwikkelingen'; in: *Veranderende grenzen I*; op. cit., blz. 155.

sectoren, begonnen de geschetste veranderingen zich in de tweede helft van de negentiende eeuw te vertalen in grotere welstand voor velen, een definitieve afbraak van de standenmaatschappij van het ancien régime, en een breed bereik van onderwijs en media. En de bourgeoisie, die het voortouw had genomen in het moderniseringsproces, wierf aanhang onder een groeiend gedeelte van de zich emanciperende massa om sterker te staan in haar politieke strijd om de macht. Voorzover er in Midden-Europa van modernisering sprake was, nam de staat het voortouw. Een zich uitdijende militaire bureaucratie floreerde terwijl de burgerij politiek zwak en gefragmenteerd bleef. De Middeneuropese intellectuele elite, zich pijnlijk bewust van het vergeleken met de 'westerse' standaard 'onderontwikkelde' karakter van hun samenlevingen, verheerlijkte weliswaar het boerenfolk als de ziel van de natie, de incarnatie van de authentieke nationale cultuur, maar beschouwde de staat als de enige maatschappelijke kracht die de natie vooruit zou kunnen helpen. De twee belangrijkste ideologieën van negentiende-eeuws Midden-Europa, nationalisme en socialisme, zijn dan ook beide extreem etatistisch: hun centrale politieke thema is het verwerven van de staatsmacht om tot een transformatie van het sociale en economische systeem te komen.

4.2.6 Midden-Europa in de negentiende eeuw: tussen Oost en West

Valt er, bij wijze van samenvatting van het bovenstaande, iets te concluderen over de vermeende 'intermediaire' antecedenten van de Middeneuropese regio? In termen van religieuze en culturele waarden lijkt Midden-Europa duidelijk aan de westerse zijde van de oost-west scheiding te liggen. In termen van sociaal-economische ontwikkeling echter aan de oostelijke zijde. In termen van politiek-bestuurlijke tradities tenslotte tussen beide in. De Middeneuropese eigenheid lijkt beïnvloed door al deze factoren maar gedetermineerd door geen van alle ¹³. De spanning tussen de burgerlijk liberale idealen van haar intellectuele elite en de semi-totalitaire etatistische middelen die zij, gegeven de sociaal-economische realiteit van onderontwikkeling en afhankelijkheid, noodzakelijk achtte, lijkt een noch steeds actuele paradox van de Middeneuropese situatie. Zoals de nu volgende korte politieke geschiedenis van de regio in de negentiende eeuw zal laten zien is de loop der gebeurtenissen zeker wel beslissend bepaald door de complexiteit van haar etnische samenstelling. Ook het gepostuleerde bestuurlijk-politiek intermediaire karakter van de Middeneuropese regio zal hierin nogmaals blijken. Een beschouwing van de wederwaardigheden van Midden-Europa in onze eigen eeuw zal vervolgens een continuering van haar onzekere, tussen west en oost slingerende positie laten zien. Zij zal ook laten zien dat haar geschiedenis onlosmakelijk verbonden is met die van de grootmachten aan haar westelijke en oostelijke grenzen, Duitsland en Rusland, en dat van alle beschreven invloeden haar etnische puzzel de meeste veranderingen heeft ondergaan.

4.2.7 De negentiende-eeuwse geschiedenis: de grote rijken

Het begin van de negentiende eeuw werd gekenmerkt door de spectaculaire gebiedsveroveringen van het napoleontische Frankrijk. Een aanzienlijk gedeelte van Midden-Europa is heel even Frans geweest. Op het Congres van Wenen (1815) herstelden de overwinnaars van Waterloo de oude orde waarbij het honoreren van dynastieke claims en het creëren van een machtsevenwicht centraal stond terwijl het principe van nationale zelfbeschikking nog nauwelijks een rol speelde. In het Westen verschenen de klassieke natiestaten terug met hun burgerlijke opvatting van 'nationaliteit'. De reep in het midden van het Duitse en Italiaanse taalgebied bleef staatkundig verbrokken (er is wel de koepelconstructie van de 'Duitse bond'). De rest van Midden- en Oost-

¹³ Onder anderen J. Rupnik, op. cit., blz 20-21.

Europa werd verdeeld tussen drie grote multinationale rijken: het Russische Tsarenrijk, de Habsburgse Donaumonarchie, en het Ottomaanse Turkije (zie kaart 4.1).

4.2.7.1 De overeenkomsten en verschillen tussen de rijken

Alle drie zijn traditionele monarchieën bij de gratie Gods, waar geregeerd wordt met militair machtsvertoon en ten behoud van het ancien régime in de brede betekenis van het woord. Een staatsdragend volk van vergelijkbare dominantie als in Engeland, Frankrijk en in het latere Duitsland en Italië ontbreekt. De rijken zijn veel minder coherent dan (natie)staten: hele volkeren bezitten een aparte status en tal van gebieden genieten een vergaande vorm van autonomie. Het Habsburgse rijk was echter geen autocratie op de Russische of Ottomaanse manier. De Habsburgers stonden haar burgerij meer politieke vrijheden toe, respecteerden een traditie van lokaal zelfbestuur, en eerbiedigden een zekere scheiding van kerk en staat. Bovenal echter kenden de Habsburgers een bureaucratie die constitutioneel verankerd was, en relatief eerlijk en efficiënt functioneerde, terwijl de Russische en Turkse bureaucratieën principieel arbitrair waren en door endemische corruptie slechts matig efficiënt. Deze bestuurlijke traditie is de erfenis die Midden-Europa blijvend anders gemaakt heeft dan de Russische gebieden.

4.2.7.2 De gebeurtenissen ¹⁴

Het Congres van Wenen resulteerde in een Habsburgs Rijk dat geregeerd werd met Duits als ambtelijke voertaal maar twintig procent Duits spreken- den herbergde ¹⁵. In de eerste helft van de negentiende eeuw was de bedreiging die nationale tegenstellingen en geschillen inhielden voor het voortbestaan van het rijk door de grote verschillen in sociaal-economische ontwikkeling en de gebrekkige regionale integratie van de afzonderlijke volkeren nog niet alomtegenwoordig. Dat deel van de eeuw werd afgesloten met het revolutiejaar 1848 waarin de met de napoleontische veroveringen verspreide zelfbeschikkingsideeën explosief tot uiting kwamen (met als directe oorzaak de revolutie in Frankrijk). Maar de Donaumonarchie wist met behulp van hardhandig legeringrijpen, wat Hongarije betreft zelfs door de te hulp geroepen Tsaristische troepen, haar hele rijk te pacificeren. De aristocratische bovenlaag verkoos reeds snel opnieuw centralistisch en germaniserend beleid boven het alternatief van een meer federalistisch bestuur maar verzwakte door haar (met name economisch) megalomane pretenties in de Krimoorlog, gevolgd door nederlagen tegen Frankrijk en Piemonte-Sardinië (1859) en Pruisen en Italië (1866). Keizer Frans Joseph zag zich genoopt tot een vergelijk (Ausgleich) met de Hongaren. Als gemeenschappelijk heerser bleef hij zeggenschap houden over de buitenlandse politiek, oorlogsaangelegenheden en financiën maar verder waren de Hongaren soeverein in het aan hen toegewezen gedeelte. Beide rijkdelen bleven echter multinationale eenheden en de in de tweede helft 'eindelijk' op gang komende sociaal-economische moderniseringsprocessen vertaalden zich in een groeiend ressentiment van de van dit compromis uitgesloten groepen. De Hongaren zetten een steeds harder Magyariserings-beleid in en gingen zich als een klassieke natie-staat gedragen hetgeen door de Roemenen, Slowaken, en later ook de Kroaten als directe onderdrukking werd ervaren. De Duitse Habsburgers waren minder chauvinistisch maar de Tsjechen voelden zich duidelijk achtergesteld door de afspraak. Aan het eind van de eeuw kreeg bovendien het Duitse nationalisme

¹⁴ Met name geput uit N. van Sas, 'Het Europese statenstelsel, 1814/1815-1870'; in: *Veranderende grenzen I*; op. cit.; Z.R. Dittrich, 'Oost-Europa tot circa 1870-1880'; in: *Veranderende grenzen I*; op. cit., blz. 412-439; A. van Goudoever, 'Het nationaliteiten-vraagstuk in Oostenrijk-Hongarije, 1867-1918'; in: *Veranderende Grenzen I*; op. cit.

¹⁵ A. van Goudoever, op. cit., blz. 442.

onder invloed van het doorslaan van de machtsbalans tussen Oostenrijk-Hongarije en Duitsland naar de Duitse kant steeds meer antislavische, anti-hongaarse en antisemitische trekken en herleefde de Grootduitse gedachte.

De Polen woonden grotendeels in gebieden binnen het Russische rijk. Zij werden na het eerste kwart van de negentiende eeuw geconfronteerd met een steeds intenser wordende russificatiepolitiek en de Poolse opstand van 1830-31 en de rebellie van 1863-64 werden afgestraft ¹⁶.

4.2.8 De twintigste-eeuwse geschiedenis: een lappendeken gehomogeniseerd ¹⁷

4.2.8.1 *Het voorspel: de eerste stap naar homogene natiestaten*

Gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw brak de modernisering in heel Midden- en Oost-Europa door ¹⁸, economisch en sociaal, en kreeg het nationalistische gedachtengoed, met name de völkische variant, overal brede aanhang, zij het niet overal direct met politiek-burgerlijke doelstellingen. Het succes van het Italiaanse nationalisme (eenwording Italië: 1861) en het Duitse nationalisme (eenwording Duitsland: 1871) waren inspirerende voorbeelden, en kringen in Rusland steunden minderheden buiten eigen grenzen ¹⁹. Het einde van de Eerste Wereldoorlog waarin Oostenrijk-Hongarije als verliezer werd aangemerkt, bleek, in combinatie met de Russische revolutie, de ondergang van de twee multinationale rijken die Midden-Europa hadden gedomineerd en een historische gelegenheid voor de herverdeling van haar territorium in onafhankelijke natiestaten. Die gelegenheid werd door deze naties met beide handen gegrepen en tijdens de vredesconferenties in Parijs werden de nieuwe grenzen van de door hen geproclameerde staten definitief vastgelegd ²⁰. Bij de onderhandelingen speelde een lijst van veertien door de Amerikaanse president Wilson geformuleerde principes, geïnspireerd door een geloof in de onvermijdelijke overwinning van de liberale democratie, een grote rol. Het recht op nationale zelfbeschikking was er daar één van maar bij de Parijse regelingen in de vele onvermijdelijke twijfelgevallen en als het de overwinnaars uit machtpolitieke redenen beter schikte werd het snel overboord gezet. De ingrijpende herindeling van Europa leverde een situatie op die veel leek op de huidige. Hier relevante verschillen zijn de volgende:

Tsjecho-Slowakije heeft de Karpatho-Oekraïne nog binnen haar grenzen en herbergt een aanzienlijke Duitse minderheid in het aan Duitsland grenzende Sudetenland. Polen ligt oostelijker dan nu waarbij in oost-Polen de Witrusen en de Oekraïners domineren en de Oostzeegebieden grotendeels Duits blijven. Hongarije krijgt haar huidige omvang maar herbergt een grotere Duitse

¹⁶ De Polen waren het enige Middeneuropese volk dat militair in opstand kwam. Beide opstanden waren aristocratisch geleid.

¹⁷ Bronnen: A. Bosch, 'Veranderende grenzen: nationalisme in Europa, 1919-1989'; in: *Veranderende grenzen I*; op. cit., blz. 13-22; W. Meching, 'Natie, identiteit en nationalisme'; in: *Veranderende grenzen I*; op. cit., blz. 23-58; W. Roobol, 'De Europese internationale betrekkingen tussen de twee wereldoorlogen'; in: *Veranderende grenzen II*; op. cit., blz. 227-257; P. Lewis, *Central Europe since 1945*; London, Longman, 1994; L. Karvonen, *Fragmentation and consensus: Political organization and the interwar crisis in Europe*; New York, Columbia University Press, 1993; *The Columbia history of eastern Europe in the twentieth century*; op. cit.; A. Gerrits, 'Nationalisme en politieke veranderingen in Centraal- en Oost-Europa'; in: *Nationalisme in Europa en de Sovjet-Unie*; op. cit., blz. 59-100 en *De terugkeer van Midden-Europa; Historische atlas 1914-1994*; Amsterdam, Volkskrant, 1994.

¹⁸ Niet zozeer geleid door de vrije loop van de maatschappelijke krachten maar eerder door grootscheeps staatsoptreden.

¹⁹ Het Aziatische departement en bepaalde kringen in de Russische samenleving propageerden het pan-Slavisme dat een doorn in het oog van zowel het Habsburgse als het Ottomaanse Rijk was.

²⁰ Al naar gelang de landen waarover men het heeft wordt in de praktijk vaak gesproken over de Vrede van Versailles dan wel de Trianon. In feite werden de vredesonderhandelingen gehouden in verschillende voorsteden van Parijs en werden er meerdere verdragen gesloten waaronder dat in Versailles (1919 met Duitsland) en Trianon (1920 met Hongarije) maar ook bij voorbeeld Saint-Germain (1919 met Oostenrijk).

minderheid dan tegenwoordig. De verdragen zijn bitter bekritiseerd door tijdgenoten en historici maar gegeven de toenmalige etnische verdeeldheid en de relevante machtsbelangen die gediend moesten worden was het resultaat niet ver verwijderd van het maximaal haalbare in termen van de etnische homogeniteit van de nieuwe staten ²¹.

4.2.8.2 *Het interbellum*

De belangrijkste directe erfenissen van de nieuwe territoriale verdeling waren de talloze grenskwesties die de onderlinge verhoudingen tussen de nieuwe staten verstoorden en grote economische problemen ten gevolge van grenzen die dwars door de historisch ontstane economische ruimte sneden ²². Op de omvangrijke minderheden binnen de meeste grenzen werd overwegend gereageerd met een repressieve minderhedenpolitiek. De erfenis van de keuze voor het liberaal-democratische model die in de meeste staten, Duitsland inclusief (de *Weimar-Republiek*), gemaakt werd betekende een grondwettelijke verankering van het primaat van de wetgevende macht boven de uitvoerende macht. Hiermee werd de democratisering en pluralisering van de politiek die sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw in gang gezet was geformaliseerd en versterkt maar werd ook een belangrijk ingrediënt gegeven van de politieke instabiliteit die de deur openzette naar de autoritaire keuzes van de jaren dertig. Antidemocratische bewegingen van links en rechts beloofden gouden bergen en in geheel Midden- en Oost-Europa, Duitsland inclusief, maar met uitzondering van Tsjecho-Slowakije, hield het democratisch bestel niet lang stand. Tsjechië was de meest industrieel ontwikkelde regio van het Habsburgse rijk geweest, de meest burgerlijke maatschappij, en sterk op West-Europa gericht ²³. In de andere Middeneuropese landen strandde het democratische experiment eerder mede omdat deze elementen minder sterk aanwezig waren. Maar een ander majeur ingrediënt voor de opkomst van autoritaire machtsovernames, de niet opgeloste nationaliteitenproblematiek, deed in centralistisch bestuurd Tsjecho-Slowakije niet alleen de Sudetenduitsers en de Hongaren maar later zelfs de Slowaakse partners van de Tsjechen vervreemden. En de europolitieke situatie deed de rest (zie ook 4.2.9). Er mag op gewezen worden dat de democratie in geheel Europa onder druk stond, en op meer plaatsen dan Midden- en Oost-Europa sneuvelde (Spanje, Italië).

4.2.8.3 *De etnische zuiveringen: de tweede stap naar homogene natiestaten*

Waar de Tweede Wereldoorlog en de daarop aansluitende periode tot zeg 1950 toe leidde was een etnische homogenisatie van de Middeneuropese natiestaten tot hun huidige vorm. Daarmee werd de tweede stap in het proces gezet dat zijn eerste formele beslag had gekregen tijdens de Parijse vredesbesprekingen na de Eerste Wereldoorlog. Allianties met Nazi-Duitsland stelden enkele volkeren tijdens de Tweede Wereldoorlog in staat hun natie-staatdromen te verwezenlijken: De Slowaken hadden enkele jaren een 'onafhankelijke' vazalstaat, en Hongarije lijfde in 1940 kwijtgeraakte Slowaakse en Noordtranssylvaanse gebieden in. Maar deze verworvenheden werden hen weer ontnomen na de geallieerde overwinning. De enige Middeneuropese

²¹ Zie bijvoorbeeld W. Roobol, op. cit., blz. 233.

²² Dit probleem is tot op zekere hoogte vergelijkbaar met de onderlinge economische afhankelijkheid van de staten van de voormalige Sovjet-Unie, en zelfs breder, die van het Oostblok als geheel.

²³ Ten gevolge van de nederlaag in de opstand tegen de Habsburgers (1620) raakte Tsjechië het grootste deel van de eigen adel kwijt. In tegenstelling tot Polen en Hongarije, waar tot het eind van de negentiende eeuw het nationale bewustzijn door de adellijke bovenlaag gedragen werd, waren het in Tsjechië intellectuelen en, gaande de relatief vroege modernisering, de bourgeoisie die hierin het voortouw namen. En dezen prefereerden een democratische en pragmatische politieke stijl boven adellijke onafhankelijkheidsromantiek.

territoriale veranderingen van enig gewicht ten opzichte van de interbellumperiode resulteerden uit sovjetannexaties: Karpatho-Roethenië (vroeger Tsjechoslowaaks, nu Russisch), oost-Pruisen (vroeger Duits, nu Pools) en oost-Polen (nu Russisch). Polen kreeg ter compensatie van het verlies van de oostelijke gebieden in het westen een stuk Duitsland begrensd door de rivieren Oder en Neisse. Deze laatste veranderingen van de kaart van Midden-Europa gingen gepaard met een enorme, grotendeels gedwongen volksverhuizing van Duitsers (met goedkeuring van de westelijke geallieerden), Polen, Oekraïners en in mindere mate Slowaken en Hongaren. Dit is niet de plaats om de gruwelijke details hiervan te beschrijven, maar het globale beeld is essentieel voor begrip van het huidige Midden-Europa.

Een geïnformeerde schatting van de invloed van de Tweede Wereldoorlog op de bevolking van Midden- en Oost-Europa noemt een aantal van 23 miljoen mensen dat betrokken is geweest bij allerlei vormen van verhuizing, evacuatie, uitwijzing, hervestiging en moord: één op iedere vier inwoners ²⁴. Het etnisch homogeniserend effect hiervan blijkt uit een vergelijking van de bevolkingscijfers tussen de jaren dertig en zeventig.

Tabel 4.1 Nationale meerderheid en minderheden in Midden- en Oost-Europa

Interbellum (jaren dertig)	Na WO II (jaren zeventig)			
totale bevolking	94.521.473	100%	110.231.409	100 %
nationale meerderheid	70.948.261	75%	102.209.973	92,8%
minderheden	23.643.212	25%	8.021.436	7,2%

Bron: Eastern European national minorities 1919-1980; A handbook; door S. Horak e.a. (red.), Littleton, Col. 1985, blz. 4, zoals aangehaald in: Veranderende grenzen; Nationalisme in Europa, 1919-1989; door A. Bosch en L. Wessels (red.), Nijmegen, SUN, 1992, blz. 454.

4.2.8.4 De communistische periode ²⁵

De Verenigde Staten en de Sovjet-Unie namen de rol van de Europese staten als wereldmacht over. Na de bevrijding door het Rode Leger werden in alle 'Oostbloklanden' in snel tempo communistische regimes ingericht. Europa werd in tweeën verdeeld en in West-Europa werd die situatie gaandeweg steeds meer geaccepteerd. In eigen huis steeg de waardering voor de parlementaire democratie proportioneel tot de afwezigheid daarvan achter het *ijzeren gordijn*.

Achter dat gordijn werd gewerkt aan een permanente totalitaire hervorming en ideologische mobilisering van de Middeneuropese maatschappijen op een manier die beduidend verder ging dan de semi-autoritaire, conservatieve staatsvoering van de interbellum little dictators ²⁶, die ondanks alles politiek pluralisme niet onmogelijk maakten. De tijdens het interbellum ingezette economische ontwikkeling werd onder de communisten met planeconomische voortvarendheid ter hand genomen en Midden-Europa veranderde binnen één generatie radicaal van karakter. Een industrialisatiegolf met een aan het

²⁴ Zie voor vergelijkbare schattingen P. Magocsi, op. cit., blz. 164-168.

²⁵ Bronnen: A. Gerrits, op. cit., 1991; A. Gerrits, op. cit., 1992; J.F. Brown, op. cit. en M. Glenny, *The rebirth of history; Eastern Europe in the age of democracy*; London, Penguin, 1990.

²⁶ Een term van Anthony Polonski: A. Polonski, *The little dictators*; London, 1975.

Westen gelijke groei van het BNP en de urbanisatie die daarbij hoort, een snelle uitbouw van de sociale voorzieningen, snelle stijging van de scholingsgraad, en een stijging, zij het minder spectaculair dan in het Westen, van de levensstandaard ²⁷. De planeconomische aanpak bleek echter vanaf halverwege de jaren zeventig definitief niet meer te voldoen en mondde uit in een permanente economische crisis die een centrale factor was in de omwenteling van 1989 (voor wat betreft de aanzienlijke verschillen tussen Middeneuropese landen, zie paragraaf 4.2.7). Ondanks internationalistische retoriek bleef ook in Midden- en Oost-Europa de natie-staat centraal staan. In een poging de regimes te versterken werden vanaf de jaren vijftig steeds meer compromissen gesloten met het door etnische en religieuze overtuigingen bepaalde traditionele nationalisme om de eigen heerschappij te legitimeren. Het lukte de staat echter nergens dit gedachtengoed te monopoliseren want de meeste dissidenten putten uit dezelfde bron. Op het niveau van ideeën over de staatsmacht waren het traditionele Middeneuropese nationalisme en het communisme beide etatistisch en dus compatibel, met betrekking tot nationale minderheden stelde de communistische ideologie en praktijk uitdrukkelijke beperkingen aan het nationalisme van zowel de meerderheidsgroep als de minderheden: aanpassing werd beloond maar een zekere mate van culturele vrijheid werd toegestaan (door de bank genomen waren minderheden beter af dan in het interbellum) ²⁸. Hun politieke nationalistische aspiraties werden daardoor echter niet bevredigd. Iedere keer dat de politieke teugels werden gevierd, men denke aan Tsjecho-Slowakije 1968, gaven de minderheden uiting aan hun onvrede. En dat het traditionele nationalisme van de meerderheden er niet door bevredigd kon worden is inmiddels ook meer dan duidelijk geworden. Hoe dit ook zij, de *Pax Sovietica*, de Russische heerschappij over Midden- en Oost-Europa heeft stand gehouden zolang de Sovjet-Unie bereid was de hoge kosten voor de militaire bezetting te dragen. Zodra duidelijk werd dat de nomenclatuur niet meer op militaire steun van het Kremlin hoefde rekenen verdween de onaantastbaarheid van de communistische regimes ²⁹. De 'hervormers' binnen de nationale partijen namen het roer over en werden meestal zelf weer (in veel gevallen slechts tijdelijk zoals later weer zou blijken) overspoeld door de door niemand verwachte revolutionaire loop van de gebeurtenissen in 1989. Maar essentieel in dit geheel was de houding van de (toen nog) Sovjet-Unie.

4.2.9 Midden-Europa tussen Duitsland en Rusland ³⁰

Ter afsluiting van de regionale historische beschrijvingen zijn nog enkele observaties op hun plaats. Allereerst over de rol van de grootmachten. Rusland is de traditionele imperialistische dreiging uit het Barbaarse Oosten voor met name de Polen en de Hongaren. Voor de Tsjechen en Slowaken is Rusland en de pan-Slavische ideologie vaak een nuttig tegenwicht geweest voor de dreiging van Duitse overheersing ³¹. Deze antipathieën zijn een weerspiegeling van de bemoeienissen van beide grootmachten met de regio: voor beide is Midden-Europa het mikpunt van hun pan-Germaanse/pan-Slavische ambities geweest en een buffer tussen de eigen staat en de collega-groot-

²⁷ De groei van het BNP werd mogelijk gemaakt door verhoging van de arbeidsproductiviteit door overheveling van arbeid uit de laagproductieve landbouwsector naar de industrie, in tegenstelling tot de groei in het Westen die gebaseerd was op nieuwe industriële produktietechnieken.

²⁸ Zie bijvoorbeeld A. Gerrits, op. cit., 1992, blz. 456.

²⁹ Dit wil niet zeggen dat de *Pax Sovietica* uitsluitend op dwang was gebaseerd, zelfopgelegde normatieve controlemechanismen speelden binnen de nationale partijen ook een rol. Zie A. Gerrits, op. cit., 1992, voor verwijzingen.

³⁰ Rupnik's analyses van de Middeneuropese situatie, met name zijn hoofdstukken over de 'perceptions of Russia' en 'the German Mirror' zijn nog steeds onovertroffen: J. Rupnik, op. cit.

³¹ In beide gevallen is er sprake van politieke tegentradities die hun inspiratie juist zochten bij de door de mainstream afgewezen partner.

macht. Het nieuwe Europa van 1918-1938 was slechts mogelijk door het machtsvacuüm van tijdelijk weggevalle Duitse en Russische macht en hield slechts zolang stand als het vacuüm duurde³². Het werd door zijn initiatiefnemers geconcentreerd als een Midden-Europa zonder Duitsland. Het einde van die periode werd ingeluid door de Westeuropese weigering zich hard te maken voor de Middeneuropese onafhankelijkheid (München 1938) en een vergelijk tussen de rivaliserende machten (het Stalin-Hitlerpact 1939) en mondde uiteindelijk uit in een Midden-Europa zonder Duitsers onder Russische heerschappij³³. De heersende stemming na veertig jaren communisme is alom anti-Russisch en beheerst door de vrees dat in de Russische politiek de voorstanders van Russische hegemonie weer de bovenhand zouden kunnen krijgen. Duitsland kan weer dienen als model van modernisatie en economisch succes, meer dan als dreiging, hoewel ook dat sentiment nooit ver onder de oppervlakte ligt in met name Polen en tot op zekere hoogte Tsjechië. De Middeneuropese weg naar het Westen loopt via Duitsland en houdt daar tot nu toe ook nog steeds op. Duitsland heeft als eerste de deur opengezet, voorzichtig in de jaren zestig, op volle kracht vanaf de jaren zeventig (Brandt's *Ostpolitik*). Het voerde, ondanks de binnenlandse molensteen van de economische en sociale integratie van de voormalige DDR, haar economische investeringen in Midden-Europa enorm op, voegde er een culturele dimensie aan toe en begon openlijker haar rol als grootmacht op het politieke vlak te claimen³⁴. De rest van West-Europa (en ook de VS overigens) blijft hierbij ver achter. Midden-Europa doet fervente pogingen van grotere/verdere delen van het Westen een handreiking te krijgen (EU, NAVO) maar meer dan symbolische gebaren worden vooralsnog niet gemaakt. Midden-Europa lijkt algemeen erkend te worden als het speelveld van Duitsland en Rusland. In zekere zin is het enthousiasme van het Westen voor regionale samenwerking tussen Middeneuropese landen een uiting van dezelfde terughoudendheid om verantwoordelijkheid te nemen voor het gebeuren in zijn 'eigen' oostelijke delen. Die samenwerking, genoemd naar Visegrád, de Hongaarse stad waar de presidenten van (toen nog) Tsjecho-Slowakije (Havel), Polen (Walensa) en Hongarije (Antall) in februari 1991 confereerden over de vorming van een politieke, diplomatieke, economische, en veiligheidsalliantie, wordt weliswaar óók gedragen door oprechte Middeneuropese (en Westeuropese/VS) overtuiging dat burenhulp beter is dan onverschilligheid, laat staan burenruzie, maar drijft in ieder geval toch mede op de hoop dat handelen naar de westerse applausmeter de kansen op nauwere banden met de EU en de NAVO vergroot³⁵. Geen der landen van de Visegrád'driehoek' zal namelijk een toetredingskans verhogende politieke of economische stap achterwege laten enkel omdat ze een ander land van de alliantie schaadt. De race om Europa wordt uiteindelijk individueel en op het scherpst van de snede gestreden.

4.2.10 Het huidige Midden-Europa en etnisch nationalisme

Ten slotte een aantal eerste opmerkingen over het conflictpotentieel van de etnische tegenstellingen. Met de post-communistische wijzigingen in de terri-

³² Zie J. Rupnik, op. cit.

³³ Meer dan tien miljoen Duitsers werden verdreven uit met name Polen en Tsjechië, zie ook 4.2.8.

³⁴ Overall werden Goethe-instituten opgericht, en het verbreiden van de Duitse taalvaardigheid werd succesvol gestimuleerd: in 1991 opteerde vijftig procent van de Tsjechoslowaakse schoolkinderen voor Duits als eerste buitenlandse taal tegen dertig procent Engels en zelfs in Polen opteerde dertig procent voor Duits, en dit terwijl Polen en Tsjecho-Slowakije de meest anti-Duitse staten zijn. Zoals Brown zegt 'German business executives were quick to see the connection between language study and economics, quicker than any of their international competitors' (J.F. Brown, op. cit., blz. 283). En hetzelfde kan natuurlijk gezegd worden voor de Polen en Tsjechen die de keus voor het Duits maken.

³⁵ Zie bijvoorbeeld *East European Security Reconsidered*; door J. Lampe en D. Nelson (red.), Washington, Woodrow Wilson Center Press, 1993 en J. Veen, 'Terugkeer naar Europa: De veiligheids- aspiraties van de Oosteuropese landen'; *Oost-Europa Verkenningen*, 133, juni 1994, blz. 3-11.

toriale verdeling van Europa, de eenwording van Duitsland en de verzelfstandiging van Slowakije, is de voorlopig laatste stap gezet naar de vorming van homogene Middeneuropese natiestaten. De minderheden die overgebleven zijn bewonen allen etnisch gemengde regio's en slechts een Balkanachtig oorlogsscenario met etnische zuiveringen zou tot potentieel stabiele andere grenzen kunnen leiden. Hoe groot de kans is op zo'n oorlog hangt af van interne en externe factoren. De belangrijkste historische kenmerken van de Middeneuropese politieke cultuur zijn haar tweeslachtige karakter, met om dominantie strijdende autoritaire en liberale stromingen, en de overheersende rol die de grootmachten op het verloop van die strijd hebben uitgeoefend. In termen van nationalisme is in Midden-Europa de potentieel totalitaire Duitse variant van een *Kulturnation* op zoek naar een politieke identiteit altijd dominant geweest maar nooit zonder enige mate van bourgeois-liberale ondertoon. En de communistische periode heeft het Middeneuropese nationalisme grotendeels van zijn irredentistische tendenties ontdaan en de huidige staatsgrenzen een grote mate van legitimiteit gegeven³⁶. De Balkan laat momenteel echter zien hoe weinig op grond van dit soort continuïteiten voorzien kan worden. De belangrijkste 'les' die het verleden lijkt te leren is dat, hoezeer het ontstaan van intra- en interstatelijke nationaliteitsconflicten in Midden-Europa ook door interne, deels historisch (zie boven), deels economisch (zie onder) gedetermineerde factoren mogelijk gemaakt en aangewakkerd wordt, het uiteindelijk verloop, met name de al dan niet gewelddadige ontwikkeling ervan, vooral door de houding van de internationale politiek lijkt te worden bepaald. Het is zoals Brown concludeert: 'history had returned to Europe; so must diplomacy'³⁷. De beste garantie voor het uitblijven van nieuwe conflicten lijkt een actieve Westeuropese rol, economisch, en in termen van veiligheidsbeleid, een rol vergelijkbaar met die van de VS na 1945, een rol die vooralsnog slechts gedeeltelijk en alleen door Duitsland geaccepteerd wordt.

4.3 Polen³⁸

4.3.1 Historische achtergronden³⁹

De eerste Poolse staat werd gevormd in de tiende eeuw onder heerschappij van Mieszko I. Na een periode van uitbreiding viel het rijk uiteen in deelrijken

³⁶ Zie bijvoorbeeld A. Gerrits, op. cit., 1992, blz. 458.

³⁷ J.F. Brown, op. cit., blz. 307.

³⁸ Bronnen: J.F. Brown, op. cit.; T. Zoethout, 'Oosteuropese dilemma's; Economische hervormingen in Polen en Hongarije'; *Oost-Europa Verkenningen*; 135, oktober 1994, blz. 12-25; E. van Schaik, 'Warschause wederwaardigheden; De Poolse ex-communisten terug aan de macht'; *Oost-Europa Verkenningen*; 131, februari 1992, blz. 15-21; E. van Schaik, 'De Polen in Litouwen'; in: *Tussen recht en repressie; Minderheden in Oost-Europa*; door E. van Schaik en H. Ramkema (red.), Amsterdam, Instituut voor Publiek en Politiek, 1994; H. Ramkema, 'De Duitsers in Polen'; in: *Tussen recht en repressie*; op. cit., blz. 57-73; K. Sword, 'Ethnic Poles in Ukraine, Belarus and Lithuania'; in: 'Minorities in Central and Eastern Europe'; *Minority Rights Group International Report*; 93/1, blz. 19-22; R. Muhs, 'Ethnic Germans in Poland, Czechoslovakia and Hungary'; in: 'Minorities in Central and Eastern Europe'; *Minority Rights Group International Report*; 93/1, blz. 37-40; L. Vinton, 'Poland'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)16, april 1994, blz. 62-67; A. Lynch, 'Postcommunist political dynamics; Ex uno Plura'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994; A. Sabbat-Swidlicka, 'Poland; The end of the solidarity era'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994; A. Kloskowska, 'Nation, race and ethnicity in Poland'; in: 'Race, ethnicity and nation; International perspectives on social conflict'; door P. Ratcliffe (red.), London, UCL Press, 1994, blz. 199-221; P. Murrell, 'What is Shock Therapy? What did it do in Poland and Russia?'; *Post-Soviet Affairs*; (9)2, 1993, blz. 111-140; 'Russia and Poland; The anatomy of transition'; door S. Maital & B-Z. Milner, *Challenge*; september/oktober 1993, blz. 40-47; 'Transit migration in Poland'; *Migration Information Programme*; april 1994; T. Szayna, 'Ethnic Poles in Lithuania and Belarus; Current situation and migration potential'; *RAND Project on Migration Within and From the Soviet Union*; augustus 1993 en M. Glenn, op. cit.

³⁹ Voor de historische overzichten is voor alle landen gebruik gemaakt van vergelijkbare korte typering in M. Boden, *Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa; Ursprünge, Entwicklungen, Krisenherde*; München, Olzog, 1993; B. Szajkowski, *Encyclopedia of conflicts, disputes and flashpoints in Eastern Europe, Russia and the successor states*; Harlow, Longman, 1993 en de rapporten van *Radio Free Europe/Radio Liberty inc.*, als ook P. Magocsi, op. cit.

die in 1320 weer verenigd werden in één staat. In 1386 verbond zich het Poolse koningshuis door een huwelijk met de tot het katholicisme bekeerde grootvorst van Litouwen. Uit een zuiver Poolse staat ontstond hiermee een veelvolkerenstaat. Het Pools-Litouwse rijk groeide in de vijftiende en zestiende eeuw uit tot de regionale grootmacht. Alle bedreigingen, Duitsers in het noordwesten, Tataren in het zuidoosten en Russen in het oosten werden overwonnen en in 1569 werden beide rijkdelen bij de Unie van Lublin politiek en economisch nauwer met elkaar verbonden. In de daarop volgende twee eeuwen verzwakte de eenheidsstaat in toenemende mate door het politiek-bestuurlijke getouwtrek tussen de 'familierepublieken' van adellijke grootgrondbezitters. De staat kwam daardoor steeds meer in de greep van zijn buurlanden. Deze neergang culmineerde in een gefaseerde opdeling van Polen tussen Rusland, Duitsland (Pruisen) en Oostenrijk (Habsburgse rijk) die begon in 1772 en eindigde met een totaal verdwijnen van Polen van de landkaart in 1795. Napoleon riep een afhankelijk 'Hertogdom Warschau' in het leven en na diens nederlaag werd tijdens het Congres van Wenen (1814/15) 'Congres-Polen' gevormd met de Russische tsaar als koning. Er vonden verschillende onsuccesvolle opstanden plaats (1830, 1846, 1848, 1863). Het antwoord van de heersers was een felle russificatie-politiek van het tsaristische bewind in Congres-Polen en germanisatie in de door Pruisen ingelijfde gebiedsdelen. Het nationaal bewustzijn breidde zich uit van de adel naar grote delen van de gewone bevolking. Bij de Parijse vredesbesprekingen na WO I werd er weer een onafhankelijk Polen geschapen dat na enkele referenda en militaire operaties in 1921 zijn uiteindelijke vorm krijgt: een veelvolkerenstaat wiens grenzen door bijna alle buurlanden betwist werden. In 1926 greep maarschalk Pilsudski met een putsch de macht in de jonge parlementaire democratie. In 1939 werd Polen voor de vierde maal verdeeld tussen Duitsland en Rusland. Veel Polen uit het Russische gedeelte werden gedeporteerd naar het oosten en hun plaats werd ingenomen door Russen en Oekraïners. Ook in het Duitse gedeelte vonden massale deportaties plaats. In Polen vielen relatief de meeste slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog: 6 miljoen (waaronder 2 miljoen joden). De Poolse communisten kwamen na de bevrijding onder Russische protectie aan de macht. Rusland behield alle geannexeerde gebiedsdelen en Polen werd gecompenseerd met Duits grondgebied ten oosten van de rivieren Oder en Neisse. Wederom vonden massale volksverhuizingen plaats van met name Duitsers, Polen en Oekraïners die een bijna homogene Poolse natie-staat tot gevolg hadden. In 1947 wonnen de communisten de eerste (gemanipuleerde) naoorlogse verkiezingen. In 1952 werd een grondwet in sovjetstijl aangenomen. In 1956 vond een eerste anticommunistische opstand plaats; periodiek herhaalde zich de onrust, aanvankelijk gedragen door specifieke groepen (1968 studenten, 1970 arbeiders) die zich vanaf 1976 aaneensloten hetgeen uiteindelijk in 1980 resulteerde in de oprichting van de vrije vakbond Solidariteit. De vakbond overleefde de staat van beleg (1981-1983) en met actieve steun van de katholieke kerk, die altijd stand heeft weten te houden tegen de communisten, en gesteund door Gorbatsjov's perestrojka, wist zij de regering na een nieuwe stakingsgolf in 1988 te bewegen tot een ronde-tafelconferentie over de toekomst van het land. Dit resulteerde in de eerste halfvrije verkiezingen na 1947 waarin de communisten weggestemd werden.

4.3.2 Recente ontwikkelingen

4.3.2.1 De val van het communisme

Wat opvalt aan de omwenteling in Polen vergeleken met die in de andere landen is de vroege inzet ervan en de late afronding. Nergens was het communisme zo weinig geworteld als in Polen ⁴⁰. Gedurende de gehele naoorlogse

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld J.F. Brown, op. cit., blz. 66.

periode was er sprake van passief verzet afgewisseld met opstanden. De oprichting van de vrije vakbond Solidariteit in 1980 wordt algemeen gezien als het begin van het einde van het communisme in geheel Midden- en Oost-Europa. Hoewel vanaf 1981 ondergronds, werd het verzet van de coalitie van intellectuelen en arbeiders voortgezet, en leidden in 1989 tot de eerste semi-vrije verkiezingen van de regio. Echte vrije verkiezingen werden echter pas in oktober 1991 gehouden, meer dan een jaar na de verkiezingen in (toen nog) Tsjecho-Slowakije en Hongarije (voorjaar 1990).

4.3.2.2 Post-communistische politiek

De post-communistische politiek wordt nog steeds gedomineerd door de voormalige leider van Solidariteit, Lech Walensa. Hij volgde in december 1990 generaal Jaruzelski op als president en is dat tot op heden gebleven. In die tijd is een breed scala van kabinetten en parlementen de revue gepasseerd. De regeringen volgden vanaf het eerste kabinet van Tadeusz Mazowiecki, dat moest werken met een parlement waarin 65 procent van de zetels gereserveerd was voor de communisten en hun voormalige bondgenoten, tot de overwinning in de vrije verkiezingen van de opvolgers van die communisten in september 1993, het economische 'shock-therapie' beleid, Balcerowiczplan genoemd naar de minister van EZ die het implementeerde. In de tussentijd was Solidariteit ten onder gegaan, had Walensa in aanzienlijke mate zijn geloofwaardigheid bij het Poolse en grotendeels ook buitenlandse publiek verspeeld, en kon het niveau van het eindeloze geruzie tussen de talloze partijen niet anders dan als chaotisch omschreven worden. Het oordeel van de kiezers over de politieke anarchie en de door het economische beleid gecreëerde inflatie, werkloosheid en algemene malaise lag besloten in de overweldigende meerderheid voor de 'post-communisten' tijdens de laatste verkiezingen. De politieke arm van de intellectuele vleugel van Solidariteit, de katholieke partijen en Walensa's partij waren de grote verliezers. Inmiddels lijkt Polen met haar beleid de economische horde genomen te hebben (hetgeen echter nog niet betekent dat de burgers merkbaar beter af zijn, zie onder 4.7) en de post-communisten zijn geen verkapte erfgenamen van de oude nomenclatuur: de democratische waarden worden in ere gehouden en hoewel de rem op de economische hervormingen gezet is zijn zij niet teniet gedaan. In hoeverre een regering met een comfortabele parlementaire meerderheid, maar een contraire president een stabilisatie van Polen's politieke leven betekent is voornog onduidelijk. De verhoging van de kiesdrempel voor de verkiezingen van 1993 heeft in ieder geval lijn gebracht in de schier eindeloze kakofonie die daaraan voorafging. Bovendien bleek in die verkiezingen ook dat zelfs onder de daarvoor economisch zeer uitnodigende omstandigheden het niet de radicaal-populistische en etnisch-nationalistische splinterpartijen waren die de proteststemmen verzamelden maar democratische alternatieven⁴¹. Het voorlopige oordeel over Polen's democratische systeem kan dan ook positief zijn.

4.3.3 Bevolking⁴²

Tussen de wereldoorlogen maakten Polen zo'n zeventig procent uit van de Poolse staatsburgers. Het huidige Polen is nagenoeg etnisch homogeen, hoe onzeker de schattingen van de minderheden ook mogen zijn. Het bestaan van minderheden werd in het naoorlogse Polen ontkend en het overheidsbeleid was sterk poloniserend. In 1989 werden de bakens verzet, met name om de economisch catastrofale uitstroom van *Deutschstämmige* tegen te gaan. Er is geen sprake van openlijke conflicten tussen Polen en minderheidsgroepen hoewel met name Roma (soms met fysiek geweld⁴³) en joden (het wordt wel

⁴¹ Zie met name E. van Schaik, op. cit.

⁴² Zie met name M. Boden, op. cit., blz. 287-229.

⁴³ L. Vinton, op. cit., blz. 63.

'antisemitisme zonder joden' genoemd ⁴⁴⁾ door velen openlijk afgewezen worden. De minderheden leven grotendeels in de perifere gebieden. Of de *Duitsers* de grootste minderheid vormen is omstreden, dat zij de best georganiseerde is en degene met de sterkste lobby in het buurland is onbetwist. Hun verenigingsleven is opgebloeid, hun politieke vertegenwoordigers hebben de weg naar het parlement gevonden, onderwijs in eigen taal, eigen media, het is allemaal in opkomst. Negentig procent woont in de Oppersilezische districten Opole (37% van de inwoners is van Duitse afstamming), Czestochowa en Katowice tegen de noordoostelijke Tsjechische grens. Van de *Oekraïners* leeft tweederde in de westelijke gebieden. Voor de oorlog woonden meer dan vijf miljoen Oekraïners in zuid- en oost-Polen, aangrenzend aan Oekraïne. Honderdvijftigduizend zijn in 1947 gedeporteerd naar het Westen in reactie op de opstand van dit volk tegen de Poolse en Russische machthebbers. Bijna 95 procent woont op het platteland. De meeste *Witrusen* zijn boeren en leven in het district Bialystok tegen de Witrusische grens. Velen zijn gepoloniiseerd.

In onderstaande tabellen worden de meest recente bevolkingscijfers gegeven. In 4.2 staat de omvang van de verschillende etnische groepen uitgedrukt in zowel numerieke aantallen als in percentages van de totale bevolking van Polen. In 4.3 staat de omvang van de Polen in het omringende buitenland, uitgedrukt in numerieke aantallen, in percentages van de totale bevolking van dat land en tot slot, in percentages van het aantal Polen in Polen (de meest voor de hand liggende referentiegroep voor Polen buiten Polen). Kaart 4.3 geeft de vestigingsgebieden aan van de Polen in de buurlanden

Tabel 4.2 Etnische groepen in Polen, schattingen 1993

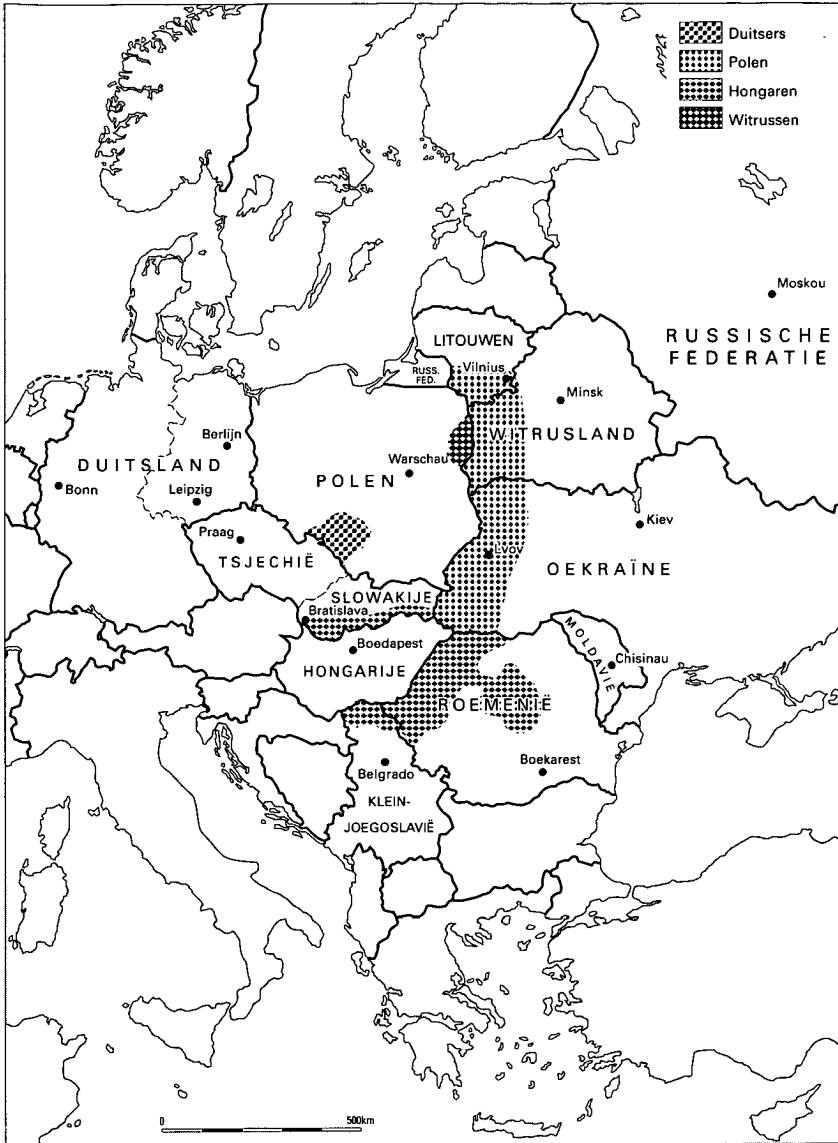
Etnische groepen	aantal	in %
Polen	36.777.000	96,0%
Witrusen	306.000	0,8%
Oekraïners	306.000	0,8%
Duitsers a)	192.000	0,5%
Overig	728.000	1,9%
Totaal	38.309.000	100 %

Bronnen: M. Boden, *Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa; Ursprünge, Entwicklungen, Krisenherde*; München, Olzog, 1993; J.F. Brown, *Hopes and shadows; Eastern Europe after communism*; Harlow, Longman, 1994; 'Minorities in Central and Eastern Europe', *Minority Rights Group International Report*; 93/1; '1993; The Year in Review'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994 en *Tussen recht en repressie; Minderheden in Oost-Europa*; door H. Ramkema en E. van Schaik (red.), Amsterdam, Instituut voor publiek en politiek, 1994.

a) De schattingen lopen op tot 800.000 Duitsers (de Duitse 'Bund der Vertriebenen').

⁴⁴⁾ L. Marącz, 'Aardverschuiving in Hongarije; De nieuwe politieke verhoudingen in Hongarije'; *Oost-Europa Verkenningen*; 133, juni 1994, blz. 3-11.

Kaart 4.3 Midden-Europa in 1994: de resterende minderheden

Tabel 4.3 Polen in het buitenland, census 1989 a)

Land	aantal inwoners	aantal Polen	% Polen	% van Polen in Polen
Duitsland b)	79.753.000	242.000	0,3 %	0,63%
Tsjechië/Slowakije c)	15.568.000	62.000	0,3 %	0,17%
Witrusland	10.152.000	18.000	4,1%	1,14%
Oekraïne	51.471.000	219.000	0,43%	0,60%
Litouwen	3.675.000	258.000	7,0 %	0,70%
Letland	2.667.000	60.000	2,3 %	0,16%
Totaal		1.259.000		3,40%

Bron: M. Boden, op. cit.; J.F. Brown, op. cit.; 'Minorities in Central and Eastern Europe'; op. cit.; '1993; The Year in Review'; op. cit. en *Tussen recht en repressie*; op. cit.

a) Polen in de andere gebieden van de voormalige Sovjet-Unie (als ook in de VS enz.) niet meegerekend.

b) Census 1991.

c) Census 1991; waarvan 59.100 in Tsjechië.

De Poolse minderheden in haar *oostelijke buurlanden* zijn een erfenis uit de tijd dat grote delen van westelijk Witrusland en Oekraïne deel uitmaakten van het Pools-Litouwse rijk. Aantallen worden uiteraard, zoals in geval van bijna alle Oosteuropese minderheden, betwist ⁴⁵. De status van de minderheden is relatief goed, een erfenis uit de sovjettijd, maar in alle landen is sprake van historisch gefundeerd wantrouwen tussen de Polen en de titulaire nationaliteiten ⁴⁶. Op overheidsniveau is men echter erg terughoudend omdat er veel gedeelde belangen zijn (bijv. pro-EEG).

4.3.4 Mogelijke conflicten

Polen's potentiële conflicthaarden liggen, net als die van Hongarije, alle in de buurlanden. Ondanks een sporadisch irredentistisch geluid uit de mond van een Poolse populist bestaat er geen reële aanhang voor een Grootpoolse gedachte. Polen heeft belang bij goede relaties met zijn buurlanden, omdat het Westen dat graag ziet en omdat die landen de buffer zijn tussen Rusland en de eigen grenzen. De eerste niet-communistische regering omarmde de onschendbaarheid van bestaande grenzen als een basisprincipe van internationale politiek, doordrongen van het feit dat iedere discussie daarover ook de Poolse claim op de vroeger Duitse gebieden aan haar westgrens in gevaar zou brengen.

Op hun beurt hebben Witrusland, Litouwen en Oekraïne belangen bij een

⁴⁵ Voor de gehele voormalige Sovjet-Unie is zou het totaal op basis van de hier gehanteerde cijfers neerkomen op 1,1 miljoen; hogere inschattingen spreken van 2 tot zelfs 4 miljoen. Behalve een politiek-strategisch opportunisme weerspiegelen deze controverses ook conceptuele onduidelijkheid over het begrip etniciteit. I.c. is men slechts een Pool als men Pools spreekt, of ook als men zich als Pool identificeert? En als men dat slechts binnenskamers doet? Of is het van Poolse afstamming zijn reeds voldoende? Maar tot welke graad dan.... . Antwoorden op dit soort vragen bepalen natuurlijk in meerdere of mindere mate de validiteit van etnische aantallen in iedere volkstelling.

⁴⁶ Tijdens en na de tweede wereldoorlog hebben Oekraïners en Polen bijvoorbeeld etnische zuiveringen doorgevoerd in door de 'anderen' bewoond gebied.

goede relatie met Polen. Met Oekraïne heeft Polen het meest recent, namelijk tijdens WO II, etnische zuiveringen door Oekraïense troepen, en net na WO II, massadeportatie van Oekraïners door Polen, nog op zeer slechte voet gestaan. De 300 duizend Oekraïners in Polen leven verspreid en zijn nauwelijks politiek gerepresenteerd. De 220 duizend Polen in Oekraïne leven eveneens verspreid en hebben te maken met een voorbeeldige minderhedenwetgeving. Oekraïne heeft er alle belang bij dat zij geen problemen krijgt met haar aanzienlijke Russische minderheid. Alle andere minderheden hebben voordeel van de uiterst liberale wetgeving die daar het gevolg van is ⁴⁷. Met Witrusland is de relatie, net als met Oekraïne historisch vertroebeld door de lange periode dat Polen heerste over delen van die landen, maar noch van staatswege noch in het publieke debat worden de antipathieën opgeklopt tot potentiële conflicten. De grootste pijn ligt momenteel bij de actieve bekeringspolitiek die door Poolse clerus in de grensgebieden wordt bedreven, niet alleen onder etnische Polen maar ook onder andere Witrusen ⁴⁸. De Litouwse Polen, die zichzelf als 'tutejszi', 'van deze streek' beschouwen, zijn wel degelijk in conflict met hun 'litouwiserende' bewind maar de opstelling van de Poolse staat is behoedzaam en de tutejszi koesteren wantrouwen tegen zowel Litouwse als Poolse intenties ⁴⁹. Vergeleken met de veel problematischere situatie van de Hongaarse verhouding met zijn buurlanden vormen de potentiële conflicten van Polen geen dreiging.

4.4 Tsjechië ⁵⁰

4.4.1 Historische achtergronden ⁵¹

In de tiende eeuw kwam het oostelijke gedeelte van het Moravische Rijk onder Hongaarse heerschappij en het westelijke gedeelte binnen de invloedssfeer van het Heilige Roomse Rijk. Na initiële dynastieke conflicten verwierf Bohemen-Moravië zich een centrale rol binnen het Heilige Roomse Rijk en ontwikkelde zich in de veertiende eeuw tot de machtigste staat van Midden-Europa. De Hongaren groeiden inmiddels uit tot de dominante macht in de Balkan en controleerden eind vijftiende eeuw ook Moravië en delen van oostelijk Bohemen. In 1526 werd de betwiste troon van Bohemen-Moravië bezet door Ferdinand I van Oostenrijk (die ook koning van de niet door het Ottomaanse Rijk bezette gebiedsdelen van Hongarije werd), waarmee een Habsburgse heerschappij over de Tsjechen gevestigd werd die pas in 1918 voorbij zou zijn. Een opstand in 1620 eindigde met een versterkte greep van het Habsburgse Rijk op Bohemen-Moravië. In de negentiende eeuw leefde het nationale bewustzijn weer op. De mislukte revolutie van 1848 en onsuccesvolle pogingen om een autonome status binnen het rijk te verwerven, vergelijkbaar met die van Hongarije na de installatie van de 'dubbelmonarchie' in

⁴⁷ Bijvoorbeeld J.F. Brown, op. cit., blz. 208.

⁴⁸ Persoonlijke mededeling van D. Rotman aan L. Hagendoorn, december 1994.

⁴⁹ E. van Schaik, op. cit., zie verder onder de landenbeschrijvingen van Oekraïne, Witrusland en Litouwen.

⁵⁰ Bronnen: Z.R. Dittich, 'Stagnerende verzoening: De moeizame relatie tussen Duitsers en Tsjechen'; *Oost-Europa Verkenningen*; 135, oktober 1994, blz. 12-25; J.F. Brown, op. cit.; H. Krutzen, 'Praag en Bratislava: verdeeld erfgoed; De nazaten van het communisme in Tsjechië en Slowakije'; *Oost-Europa Verkenningen*; 131, februari 1994, blz. 22-30; J. Plichtová, 'Czechoslovakia as a multi-cultural state in the context of the region: 1918-1992'; in: 'Minorities in Central and Eastern Europe'; *Minority Rights Group International Report*; 93/1, blz. 11-18; R. Muhs, op. cit.; J. Pehe, 'The Czech Republic'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)16, april 1994, blz. 50-54; J. Pehe, 'The Czech Republic: a succesful transition'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994, blz. 70-75; M. Glenny, op. cit.; J. Pehe, 'Slovaks in the Czech Republic: a new minority'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)23, juni 1993, blz. 59; J. Obrman, 'Suden Germans controversy in the Czech Republic'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)2, januari 1994, blz. 9-16 en 'Transit Migration in the Czech Republic'; *Migration Information Programme*; mei 1994.

⁵¹ Voor de historische overzichten is voor alle landen gebruik gemaakt van vergelijkbare korte typeringen in M. Boden, op. cit.; B. Szajkowski, op. cit. en de rapporten van *Radio Free Europe/ Radio Liberty inc.*, als ook P. Magocsi, op. cit.

1867, waren hiervan concrete uitingen. Toen het Habsburgse Rijk in 1918, aan het eind van de door haar verloren wereldoorlog, ineens stortte grepen vele onderdrukte volkeren, waaronder de Tsjechen, hun kans, en verklaarden zich onafhankelijk. De Slowaken sloten zich bij hen aan en hun onafhankelijkheid werd internationaal geformaliseerd tijdens de vredesbesprekingen van Parijs. Hoewel de Slowaken autonomie beloofd was werd het nieuwe Tsjecho-Slowakije sterk gedomineerd door Bohemen. Tsjecho-Slowakije bleek het enige liberaal-democratische experiment dat tijdens het interbellum slaagde (in alle andere nieuwe democratieën, Polen, Duitsland, Italië, de Baltische landen, Hongarije en de Balkan kwamen vroeger of later dictators aan de macht). In 1938 stemden Frankrijk en Groot-Brittannië in met de annexatie van gebiedsdelen met een Duitse meerderheid door Duitsland en iets later ook met claims van Polen en Hongarije. In 1939 werd het restant van Tsjechië bezet en Slowakije werd onder protectie van Hitler een 'klerikaal-fascistische onafhankelijke' staat. Vanaf 1940 erkenden de geallieerden reeds het bestaan van Tsjecho-Slowakije en in 1945 werd het Tsjecho-Slowakije van tussen de wereldoorlogen hersteld, met uitzondering van Roethenië dat aan de Sovjet-Unie verviel. De communisten verwierven veel zetels tijdens de eerste naoorlogse verkiezingen en namen de macht in 1948 definitief over. De oplossing van het minderhedenprobleem bestond uit de massale deportatie van Duitsers en in mindere mate Hongaren. De creatie van een regionale Slowaakse regering en een eigen Slowaaks parlement deed niet genoeg af aan de politieke dominantie van de Tsjechen in de nieuwe staat. In 1968 maakte een inval van Warschau Pacttroepen een einde aan de Praagse lente. De hervormingscommunisten werden weggezuiverd, maar een van de democratiseringsissues, meer Slowaakse autonomie, werd uitgewerkt in een nieuwe federale staatsstructuur. De volgende golf van hervormingen zette in met het ontstaan van de mensenrechtenbeweging Charta '77, en in 1989 dwong de dissidentenbeweging verkiezingen af die in Tsjechië gewonnen werden door Burgerforum en in Slowakije door Publiek tegen Geweld, brede coalities van dissidentengroepen van allerlei pluimage. De politieke machthebbers in Tsjechië en Slowakije zetten in 1992 een splitsing van Tsjecho-Slowakije door, tegen de stemming van de publieke opinie in, toen zij het niet eens konden worden over een confederatieve staatsvorm.

4.4.2 Recente ontwikkelingen

Tsjecho-Slowakije is pas eind 1992 uit elkaar gevallen. De meeste ontwikkelingen die relevant zijn voor Tsjechië zijn dan ook relevant voor Slowakije. Eerder dan beschrijvingen herhalen in de paragrafen over de respectieve landen is hier gekozen voor een complementaire opzet waarbij de beschrijvingen van de landenparagrafen elkaar aanvullen. Dit impliceert echter dat er enkele arbitraire keuzes gemaakt zijn met betrekking tot het vermelden van gebeurtenissen onder Tsjechië of Slowakije. Het verdient dan ook aanbeveling de paragrafen over deze landen als één geheel te lezen.

4.4.2.1 *De val van het communisme*

In tegenstelling tot Polen en Hongarije hebben eerdere hervormingspogingen niet tot een graduele aanloop naar de gebeurtenissen van 1989 geleid. De Praagse lente van 1968 werd gevolgd door twintig jaren van zogenaamde orthodoxe 'normalisatie'politiek. Hoewel de aanloop van de omwenteling gelegd kan worden bij de ondertekening van Charta '77 in februari 1977 bleef deze mensenrechtenbeweging tot vlak voor de massademonstraties die het bewind ten val brachten een intellectuele aangelegenheid die weinig concrete politiek-maatschappelijke effecten kende, vergelijkbaar met de pre-1989 hervormingen die in Polen en Hongarije plaatsvonden. Daar staat dan weer tegenover dat in geen enkel Midden Europees land de communistische macht zo snel volledig overgenomen werd door de dissidenten. Net als de Oostduitse

val van de muur sprak de Tsjechoslowaakse omwenteling door haar waarlijk revolutionaire karakter sterk tot de verbeelding, zeker gezien de 'verlichte' regering die zij aan het bewind bracht onder leiding van de wereldberoemde toneelschrijver Havel. De omwenteling werd georkestreerd door twee brede coalities van dissidentengroepen, Burgerforum in Tsjechië (OF) en Publiek tegen Geweld (VPN) in Slowakije, waarin de latere politici reeds een prominente rol vervulden. Maar deze start betekende ook dat meer dan in de andere landen er na de omwenteling gezocht moest worden naar de richting die men economisch en bestuurlijk op wilde. Uiteenlopende politieke meningen moesten eerst een organisatorische basis creëren uit de pluriforme coalitie die hen tot nu onderdak had verleend op grond van hun gezamenlijke revolutionaire doel.

4.4.2.2 *Post-communistische politiek*

De omvorming van Burgerforum in echte politieke partijen, of in ieder geval verkiezingsplatforms, is verbazingwekkend soepel verlopen en kostte ongeveer een jaar. Als machtigste loot kwam de Burgerlijke Democratische Partij (ODP) van eerst minister van financiën, en vervolgens minister-president Klaus uit de bus. In beleidstermen betekende dit op economisch terrein een keuze voor het shocktherapiemodel en op bestuurlijk terrein een harde opstelling tegenover Slowaakse autonomie-eisen. De laatste zouden eind 1992 tot een splitsing van Tsjecho-Slowakije leiden, de meest ingrijpende politieke gebeurtenis na 1989. Slowaaks ongenoegen over Praags centralisme dateert al van het ontstaan van Tsjecho-Slowakije (1918) en heeft de gehele periode tot 1989 bepalend beïnvloed. Praag 1968 werd bijvoorbeeld mede mogelijk door de verzwakking van het toenmalige Nowotny-regime ten gevolge van Slowaakse agitatie tegen Praags centralisme⁵². Ook dat Charta '77 een bijna puur Tsjechische aangelegenheid was en zelfs dat de revolutie grotendeels een Tsjechische aangelegenheid bleef houdt verband met Slowaakse ambities zich van het Praagse centralisme te bevrijden. Na 1989 uitte dit zich in Slowaakse eisen voor een nieuwe confederatieve staatsvorm ter vervanging van de in hun ogen door de Tsjechen gedomineerde federatie. De Tsjechen, Havel inclusief, besteedden daar in den beginne weinig aandacht aan, druk als men was met het vormgeven aan het economische beleid en andere dringende zaken. De Slowaakse prioriteiten lagen echter anders en het feit dat de eerste effecten van de shock-therapie met name Slowakije hard troffen versterkte die gevoelens alleen maar. De eisers, inmiddels aangevoerd door Meciár's Beweging voor een Democratisch Slowakije (HZDS), een partij voortgekomen uit Publiek tegen Geweld, radicaliseerden en aan zijde van de Tsjechoslowaakse regering kreeg de centrum-rechte stroming van Klaus de overhand op meer gematigden zoals Havel. Voor Klaus was confederatie niet bespreekbaar. In juni 1992 won Klaus' partij de verkiezingen in Tsjechië terwijl Meciár hetzelfde deed in Slowakije. Beide politici waren tegen een referendum over de toekomst van Tsjecho-Slowakije omdat geen van beide het soort compromis dat de meeste gewone burgers zouden prefereren aanvaardbaar vond⁵³. In Klaus' visie zouden Tsjechische kansen aansluiting te vinden bij West-Europa staan of vallen met snelle economische successen en zo weinig mogelijk intern politiek geharrewar. Indien dat niet met de Slowaken kon dan maar liever helemaal zonder dat Oosteuropese blok aan het voortvarende Tsjechische been⁵⁴. Einde van het lied was dat per 1 januari 1993 de

⁵² Zie bijvoorbeeld J.F. Brown, op. cit., blz. 53.

⁵³ In beide gebiedsdelen bleek uit opiniepeilingen dat de meerderheid van de bevolking voor het in enigerlei voortzetten van een gezamenlijke Tsjechoslowaakse staatsvorm was.

⁵⁴ Een apocrief verhaal wil dat een van de namen die in omloop waren als nieuwe naam voor de Tsjechische republiek 'Oost-Duitsland' luidde. Dat is een mooie illustratie van de Tsjechische ambities onder Klaus; volledig opgenomen worden in het Westen.

Tsjechische en Slowaakse Federatieve Republiek ophield te bestaan zonder dat het volk/de volkeren zich daarover uitgesproken hadden. Klaus zit nog steeds zeker in het zadel, zij het met slechts een geringe meerderheid in het parlement. Er heerst relatieve politieke en economische stabiliteit en de Tsjechische geschiedenis, politieke instituties, en alle andere predisponerende ingrediënten voor aansluiting bij het Westen zijn wellicht het meest 'compatibel' van alle Middeneuropese landen. Daar staat tegenover dat als er één Middeneuropees land is dat het risico loopt economisch en cultureel gedomineerd te gaan worden door Duitsland dat Tsjechië is. In samenhang met mogelijke negatieve effecten van de economische hervormingen die tot nu toe grotendeels uitgebleven zijn, zoals met name toename van de werkloosheid (zie 4.7), kan het tot nu toe succesvolle scenario in de toekomst dus nog onverwachte destabiliserende politieke consequenties hebben.

4.4.3 Bevolking ⁵⁵

De meest ingrijpende gebeurtenis van de laatste tijd was de scheiding van Tsjechië en Slowakije per nieuwjaar 1993. De Tsjechen wonen nu in een zeer homogene natie-staat. Er is geen sprake van spanningen tussen Tsjechen en *Slowaken* op persoonlijk niveau (aan beide zijden van de huidige grens was zelfs een meerderheid van de bevolking tegen deling). Een recente ontwikkeling is de wederopkomst van *regionalisme* dat zich van etnisch jargon bedient, met name in Moravië, waar ongeveer een zevende van de Tsjechen woont; de basisgriep klinkt erg 'Slowaaks': Praags, nu niet te begrijpen als Tsjechisch maar specifieker als Boheems centralisme. Tweederde van de *Duitsers*, een restant van de bijna 3,5 miljoen die voor de oorlog in Tsjecho-Slowakije leefden, wonen verspreid in noord- en west-Bohemen. Er is sprake van verregaande assimilatie en ondanks de recentelijk opgerakelde kwestie van Tsjechische herstelbetalingen voor na de oorlog in beslag genomen bezit, een zekere culturele opleving onder geassimileerde Duitsers, en materiële steun uit het buurland (met name om uit-migratie tegen te gaan) lijkt het 'te laat' voor een herleving van het *Deutschtum* in Tsjechië ⁵⁶.

Tabel 4.4 Etnische groepen in Tsjechië, census 1991

Etnische groep	aantal	in %
Tsjechen	9.776.000	94,85%
Slowaken a)	322.000	3,12%
Polen	59.000	0,57%
Duitsers	48.000	0,47%
Roma b)	28.000	0,27%
Overig	74.000	0,72%
Totaal	10.307.000	100 %

Bron: M. Boden, op. cit.; J.F. Brown, op. cit.; 'Minorities in Central and Eastern Europe'; op. cit.; '1993; The Year in Review'; op. cit. en Tussen recht en repressie; op. cit.

a) Een onbekend aantal Slowaakse ambtenaren (40.000?) van het voormalige Tsjecho-Slowakije is inmiddels naar huis teruggekeerd, dus dit aantal is een overschatting.

b) Sinds 1993 is er een instroom van Slowaakse Roma dus dit aantal is een onderschatting.

⁵⁵ Zie met name M. Boden, op. cit., blz. 296-297.

⁵⁶ Zie bijvoorbeeld Z.R. Dittrich, op. cit., 1994 en J. Obrman, op. cit.

Tabel 4.5 Tsjechen in Slowakije a)

Aantal inwoners	aantal Tsjechen b)	in %	in % Tsjechen in Tsjechië
5.269.000	53.000/64.000	1,0/1,2%	0,54/0,65%

Bron: M. Boden, op. cit.; J.F. Brown, op. cit.; 'Minorities in Central and Eastern Europe'; op. cit.; '1993; The Year in Review'; op. cit. en *Tussen recht en repressie*; op. cit.

a) Over Tsjechen in Duitsland zijn geen gegevens bekend.

b) Verschillende interpretaties van de censusgegevens levert substantieel andere aantallen op.

4.4.4 Mogelijke conflicten

Het enige potentiële conflict van Tsjechië is er merkwaardigerwijs één met buurland Duitsland over schadeloosstelling voor tijdens de bezetting geleden Tsjechische schade enerzijds en terugkeermogelijkheden voor verdreven Sudetenduitsers en restitutie van indertijd in beslag genomen Duitse bezittingen anderzijds. Begin 1992 hebben beide landen een vriendschapsverdrag getekend maar bovenstaande kwesties werden daar uitgehouden omdat er geen compromis te bereiken viel. Inmiddels zijn deze kwesties door actuelere zaken naar de achtergrond verdwenen maar verhinderen vooralsnog de volledige normalisering van de politieke betrekkingen. Over de aanzienlijke Slowaakse minderheid in Tsjechië: zie onder 4.5.4.

4.5 Slowakije ⁵⁷

4.5.1 Historische achtergronden ⁵⁸

In de negende eeuw maakten de Slowaken deel uit van het Westslavische Groot-Moravische Rijk dat ook Bohemen omvatte. Begin van de tiende eeuw namen de Hongaren de macht over in de Slowaakse delen van het rijk. De volgende duizend jaar vielen de Slowaken onder enigerlei vorm van Hongaars bewind. Aan het begin van de zestiende eeuw namen de Habsburgers de Hongaarse troon over. Eind achttiende eeuw ontstond een beweging van Slowaaks nationaal bewustzijn die in de negentiende eeuw gesteund werd door de Habsburgers om daarmee de groeiende macht van de Hongaren tegen te gaan. In 1867 dwongen de Hongaren echter een compromis af dat hen een grote mate van onafhankelijkheid opleverde. De Hongaren begonnen een intensieve 'magyariserings' campagne die onder andere tot massale Slowaakse uit-migratie naar met name de VS leidde. De Habsburgse dubbelmonarchie viel uiteen na haar nederlaag in de Eerste Wereldoorlog. Slowaken en Tsjechen kwamen in Pittsburg overeen een democratische federatieve staat te stichten en verklaarden op 28 oktober 1918 Tsjecho-Slowakije onafhankelijk.

⁵⁷ Bronnen: 'Ander nieuws uit Bratislava; Slowakije na anderhalf jaar onafhankelijkheid'; door H.W. Hoen en S. Knypstra, *Oost-Europa Verkenningen*; 133, juni 1994, blz. 19-29; H. Kruyzen, op. cit.; J. Plichtová, op. cit.; H. Kruyzen, 'De Hongaren in Slowakije'; in: *Tussen recht en repressie*; op. cit.; S. Fischer, 'Slovakia'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)16, april 1994, blz. 68-71; S. Fischer, 'Slovakia; The first year of independence'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994, blz. 87-91; B. Szajkowski, op. cit.; M. Glenn, op. cit.; E. Bakker, 'De Hongaarse minderheid na de fluwelen revolutie'; *Geografie*; 3, oktober 1994; A. Reisch, 'Hungarian Slovak relations; A difficult first year'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc.*; (2)50, december 1994; P. Huncik, *The Hungarian minority of Slovakia; An overview*; Mimeograph, 1993 en Z. Skovierova, 'Ethnic consciousness and cohabitation in a Slovak-Hungarian community'; *Ethnologia Europaea*; 24, 1994, blz. 51-58.

⁵⁸ Voor de historische overzichten is voor alle landen gebruik gemaakt van vergelijkbare korte typeringen in M. Boden, op. cit.; B. Szajkowski, op. cit. en de rapporten van *Radio Free Europe/ Radio Liberty inc.*, als ook P. Magocsi, op. cit.

Tijdens de Parijse vredesconferentie werd de federatie internationaal erkend als een tweetalige, twee natie-staat, maar de eerste Tsjechoslowaakse grondwet voorzag niet in een uitgewerkte federatieve structuur en de staat werd de facto centralistisch vanuit het Tsjechische Praag bestuurd. Het economisch achtergebleven, rurale Slowakije maakte in tegenstelling tot Tsjechië, dat al het industriële hart geweest was van het Habsburgse Rijk, geen snelle industriële ontwikkeling door. De Slowaakse nationalisten radicaliseerden en in maart 1939 verklaarde Jozef Tiso's klerikaal-fascistische nationalistische partij Slowakije onafhankelijk. Vanaf 1939 tot de Russische bevrijding in 1945 bestond er een door Hitler gedoogde onafhankelijke fascistische staat. Een gewapende opstand in 1944 werd door de Duitsers neergeslagen. Tegen het einde van WO II besloten de oorlogswinnaars tot heroprichting van het tussenoorlogse Tsjecho-Slowakije. Wederom waren de Tsjechen niet bereid substantiële autonomie toe te kennen aan Slowakije. Het weinige dat toegestaan werd bleek na de communistische machtsovername in 1948 van generlei invloed in de sterk centralistische bestuurde partijstaat. In 1960 begon Slowaakse agitatie tegen Praags centralisme en verzwakte het conservatieve bewind van Novotny. De val van diens bewind mondde uit in de benoeming van de Slowaakse hervormer Dubcek tot partijleider en concrete plannen voor een federatieve staatsvorm. Tijdens de Praagse lente van 1968 werd de reformbeweging met militair Warschau Pactgeweld gebroken en er volgde een lange periode van 'normalisatie'. De federatieve plannen van de hervormers werden echter wel uitgevoerd, zij het dat de nieuwe instituties onder het nieuwe centralistische bewind niet erg invloedrijk bleken. De volgende golf van hervormingen zette in met het ontstaan van de mensenrechtenbeweging Charta 77, en in 1989 dwong de dissidentenbeweging verkiezingen af die in Slowakije gewonnen werden door Publiek tegen Geweld, een brede coalitie van dissidentengroepen van allerlei pluimage. De politieke machthebbers in Tsjechië en Slowakije zetten in 1992 een splitsing van Tsjecho-Slowakije door tegen de stemming van de publieke opinie in, toen zij het niet eens konden worden over een confederatieve staatsvorm.

4.5.2 Recente ontwikkelingen

4.5.2.1 *De val van het communisme*

De Slowaakse tegenhanger van het Tsjechische Burgerforum werd relatief laat opgericht. Hoewel het Slowaakse volk de strijd tegen het communisme steunde, waren het startschot en het momentum van de 'fluwelen' revolutie ontegenzeggelijk Tsjechisch. Belangrijke reden daarvoor was dat gedurende de periode van normalisatie Slowakije een veel van Tsjechië onafhankelijker bestaan leidde dan voorheen: bijna alle 'lokale' partijkaders waren Slowaken en hun invloed in de overkoepelende Tsjechoslowaakse burelen nam aanzienlijk toe. Voor veel Slowaken had anticommunisme daarom een anti-Slowaakse connotatie die hun animo tot actieve deelname remde.

4.5.2.2 *Post-communistische politiek*

Reeds snel na 1989 namen in Slowakije nationalistische anti-Tsjechische gevoelens toe. Een van de eerste daden van de nieuwe Tsjechoslowaakse regering, in Slowaakse ogen (nog steeds) een Tsjechisch gremium, was de intentie uitspreken om de Slowaakse wapenindustrie te sluiten⁵⁹. Uit moreel oogpunt wellicht lovenswaardig, maar in Slowaakse ogen uiteraard desastreus. De meeste buitenlandse investerings- en andere aandacht ging naar Tsjechië, de eerste negatieve effecten van de economische hervormingen waren het hardst voelbaar in het economisch veel eenzijdiger ontwikkelde en van de sovjet-

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld 'Ander nieuws uit Bratislava; Slowakije na anderhalf jaar onafhankelijkheid'; op. cit., blz. 19.

markt afhankelijke Slowakije. Op de golf van die gevoelens werd Meciár's Beweging voor een Democratisch Slowakije (HZDS), een afsplitsing van Publiek tegen Geweld, snel de belangrijkste partij van Slowakije. Net als zijn belangrijkste Tsjechische contrahent in het touwtrekken om een nieuwe staatsvorm voor hetgeen inmiddels Tsjechische en Slowaakse Federatieve Republiek heette, Klaus, had Meciár geen behoefte aan een referendum. Zijn belangrijkste kiezersblok, de arbeiders in de zware Slowaakse industrie, was weliswaar Slowaaks-nationalistisch ingesteld, en voorstander van een losser staatsverband maar niet van Slowaakse onafhankelijkheid omdat zij wisten dat Slowakije zonder Tsjechië economisch nog slechter af zou zijn. Een referendum zou dus een handenbindertje vormen en Meciár wilde waarschijnlijk het maximaal haalbare bereiken door middel van maximale eisen⁶⁰. Hoe dit ook zij, kort na Meciár's verkiezingsoverwinning in juni 1992, kwamen de federatiepartners overeen per 1 januari van het jaar daarop onafhankelijk te worden. Meteen na die onafhankelijkheid vertoonde HZDS tekenen van ernstige factiegevechten en Meciár ontpopte zijn demagogische aard en gedroeg zich als een dictator ten opzichte van alles wat hem in de weg stond, niet in het minst de media. Vertrouweling Michal Kováč die begin 1993 tot president gekozen werd keerde zich uiteindelijk tegen hem en bracht zijn kabinet een jaar na aantreden tot val. Het vertrouwen van de bevolking in hun premier was in dat jaar dramatisch gedaald van 74 tot 25 procent⁶¹. De nieuwe regering werd gevormd door onder andere de post-communistische SDL, had een duidelijk democratischer gehalte en streefde naar het consistentere en openlijker tot uitvoering brengen van de economische hervormingen die onder Meciár al stilzwijgend waren ingezet. In de verkiezingen van najaar 1994 kwam de populistische HZDS echter weer als grootste bovendrijven hetgeen veel zegt over de politieke intuïtie van Meciár en zijn vermogen onvrede over de enorme werkeloosheid en de dalende levensstandaard in stemmen om te zetten. In hoeverre Slowakije hiermee verder komt in de vaart der volkeren is natuurlijk zeer de vraag want meteen na de overwinning werd de strijd tegen de media weer opgepakt.

4.5.3 Bevolking

Slowakije is het enige Midden-Europese land met een intern minderhedenprobleem: de Hongaren. Slowakije is duizend jaar Hongaars territorium geweest en een aanzienlijke minderheid van de voormalige 'heersers', wier overheid een felle maygariseringspolitiek gevoerd had tegen Slowaken, vond zich na Trianon terug in de nu Slowaakse grensdistricten. In een tweetal districten (Dunajská streda en Komárno, in de zuidwesthoek van Slowakije) vormen zij nu nog de meerderheid en in de meeste andere maken de Hongaren dertig procent of meer van de bevolking uit. Onder westerse druk na de oorlog heeft men moeten afzien van de voorziene grootschalige deportatie van Hongaren (deportatie van Duitsers werd wel toegelaten) maar de verhuizingen die plaatsvonden hebben door het specifieke karakter van de verplaatste subgroepen wel bijgedragen aan de verankering van het probleem (zie onder). De relatie tussen Slowaken en Hongaren lijkt in veel opzichten op die tussen de Roemenen en de Hongaren in Transsylvanië: gecontroleerde animositeit. Vooralsnog met uitblijven van fysiek geweld maar met veel wederzijdse intimidaties. De *Hongaren* willen een speciale status, cultureel maar ook bestuurlijk en bezitten (vooralsnog, 4.5.4) een relatief succesvolle politieke lobby. Slowakije heeft het minst hoopgevende minderhedenbeleid van alle Midden-Europese landen. Zoals overal elders in Midden-Europa zijn de grotendeels ongeorganiseerde *Roma* de zondebokken van de regio die even zo

⁶⁰ Zie bijvoorbeeld J.F. Brown, op. cit., blz. 62.

⁶¹ Zie H. Krutzen, op. cit., blz. 30.

vaak het slachtoffer worden van skinheadgeweld als van eclatant racistische uitlatingen van prominente politici zoals Meciár ⁶².

Tabel 4.6 Etnische groepen in Slowakije, census 1991

Etnische groep	aantal	in %
Slowaken	4.511.000	85,61%
Tsjechen	53.000	1,00%
Hongaren	567.000	10,76%
Roma a)	81.000	1,53%
Overig	57.000	1,08%
Totaal	5.269.0000	100 %

Bron: M. Boden, op. cit.; J.F. Brown, op. cit.; 'Minorities in Central and Eastern Europe'; op. cit.; '1993; The Year in Review'; op. cit. en *Tussen recht en repressie*; op. cit.

a) Schattingen vallen echter veel hoger uit: 400.000 of nog meer.

Tabel 4.7 Slowaken buiten Slowakije a)

Land	aantal inwoners	aantal Slowaken	Slowaken%	% van Slowaken in Slowakije
Tsjechië	10.307.000	322.000	3,12%	7,14%
Hongarije	b) 9.337.500	110.000	1,06%	2,44%
Totaal		432.000		9,58%

Bron: M. Boden, op. cit.; J.F. Brown, op. cit.; 'Minorities in Central and Eastern Europe'; op. cit.; '1993; The Year in Review'; op. cit. en *Tussen recht en repressie*; op. cit.

a) Niet meegeteld zijn Slowaken in Duitsland omdat hierover geen gegevens bekend zijn.

b) Als aantal Hongaren is 90 procent van de bevolking van Hongarije genomen; zie 4.6.3 voor deze keuze.

De Slowaakse minderheid in *Hongarije* woont grotendeels rond Budapest en in het zuidoosten van het land. Haar etnisch bewustzijn is vrij diffuus, zij zijn zeer lang uitgeleverd geweest aan een effectieve assimileringpolitiek, en gegeven de huidige voorbeeldige minderhedenwetgeving in Hongarije is er geen sprake van enigerlei conflict.

4.5.4 Mogelijke conflicten

De aanzienlijke Slowaakse minderheid in Tsjechië herbergt weinig conflictpotentieel. Zij leeft verspreid, is grotendeels goed geïntegreerd in de Tsjechische samenleving en heeft tot nu toe geen gemeenschappelijke belangen. De Tsjechische minderhedenwetgeving is liberaal en eventuele toekomstige wensen ten aanzien van scholingsfaciliteiten in de eigen taal en andere culturele 'privileges' zullen dan ook niet snel tot moeilijkheden leiden. De Hongaarse minderheid binnen eigen grenzen daarentegen is een echt probleem. De historische achtergronden van de wederzijdse animositeit zijn boven reeds geschetst. De meest recente periode waarin die animositeit de vrije loop gelaten kon worden was WO II en de jaren daarna voordat de communisten de macht overnamen. Tijdens WO II werd zuidelijk Slowakije weer bij Hongarije gevoegd en kregen de Slowaken een maygariseringscampagne over zich

heen. Op hun beurt startten de Slowaken een slowakiseringscampagne nadat het gebied weer bij Tsjecho-Slowakije gevoegd was. Er werd flink onteigend in die korte periode en ook werden Hongaren en Slowaken uitgewisseld met het buurland waar zij 'thuishoorden'. De Hongaren die naar Hongarije moesten waren vooral grotere boeren of anderszins ongewenste klassevijanden. De Slowaken die ervoor in de plaats kwamen waren overwegend zeer kleine boeren en landarbeiders die wisten dat zij grond zouden krijgen. Zij werden door de communistische machthebbers echter gebruikt om te experimenteren met collectieve landbouw⁶³. Alles bij elkaar genomen is het 'Hongaarse' gebied in Slowakije nu relatief achtergesteld, met bijvoorbeeld een hogere werkeloosheid dan het landelijk gemiddelde. De huidige Slowaakse regering is vrij openlijk bezig met het ondermijnen van de Hongaarse culturele vrijheden. Toezeggingen ten aanzien van het aanpassen van de minderhedenwetgeving aan het Europese niveau, gedaan door de regering ten tijde van het sluiten van een verdrag met de EU, zijn geblokkeerd door het parlement. Van alle controversen is het Slowaakse voorstel de districtsindeling van het land te herzien op een manier die het bevolkingsaandeel van de Hongaren in nog slechts één district boven de 20 procent zou doen uitkomen, het meest explosief. Momenteel is een coalitie van drie Hongaarse politieke partijen in staat een redelijke hoeveelheid, 10 procent, van de zetels te veroveren hetgeen na zo'n herindeling uitgesloten zou zijn. Iedere parlementaire Hongaarse vertegenwoordiging zou daarmee verdwijnen zodat grieven nog slechts op straat te uiten zouden zijn met alle escalatiegevaars die dat in zich bergt. De Hongaarse Slowaken stellen een claim voor een voor hen gunstige herindeling van de districten tegenover die van de Slowaken en vragen culturele autonomie voor 'hun' gebied. De houding van Hongarije is gematigd en gericht op het mobiliseren van internationale druk (EU, OVSE) op de buurlanden zoals Slowakije om minderhedenrechten te respecteren. Tegelijkertijd zijn de 'droit de regard' claims van prominente Hongaarse politici soms in jargon gekleed dat bij Slowaken (en Roemenen) de angst voor irredentisme wakker houdt. Hongarije en Slowakije hebben bovendien een jarenlang dispuut gehad over een hydro-elektriciteitsproject bij de Donau (de Gabčíkovo-dam) dat de relaties ernstig vertroebelde. Gegeven twee van dergelijke twistpunten springt de mate waarin de bilaterale relatie van beide zijden zo vriendschappelijk mogelijk vormgegeven wordt in het oog, net zoals eenzelfde gematigdheid opvalt in de relatie Hongarije-Roemenië. Net zoals in het 'Roemeense' geval kan uit de huidige rust echter weinig voorspeld worden over de toekomstige ontwikkelingen. Met name zo gauw het economisch evident beter zou gaan in Hongarije dan in Slowakije terwijl de Slowaakse assimilatie-druk op de Hongaren zou voortduren of zelfs toenemen, zou onder de Slowaakse Hongaren, waarvan de meesten boeren zijn en dus niet snel zullen migreren, een afscheidingsbeweging kunnen ontstaan⁶⁴.

⁶² Er zijn weliswaar talloze Roma-organisaties maar die proliferatie weerspiegelt een verdeling in clans die gezamenlijke belangenbehartiging in de weg staat, zie bijvoorbeeld G. Puxon, 'Roma; Europe's gypsies'; *Minority Rights Group International Report*; London, 1987.

⁶³ Zie bijvoorbeeld P. Huncik, op. cit. en persoonlijke mededeling P. Huncik aan L. Hagendoorn, november 1994.

⁶⁴ Hier bestaat een parallel met Moldavië: de Moldavische nationalistenvilden in eerste instantie Moldavië bij Roemenië voegen, tot bleek dat ze het zelf beter hadden dan de Roemenen (gesprek P. Huncik en L. Hagendoorn, november 1994).

4.6 Hongarije ⁶⁵

4.6.1 Historische achtergronden ⁶⁶

In de tiende eeuw vestigden de Hongaren, een nomadisch volk uit de oostelijke Oekraïne, zich in de Donauvlakte en breidden het door hen beheerde territorium in eerste instantie uit naar zuid-Slowakije, en Transsylvanië. Later werd daar de rest van Slowakije, Roethenië, Slavonië, Kroatië en Bosnië aan toegevoegd. Transsylvanië en Kroatië hebben onder dit Hongaarse bewind echter altijd een semi-autonome status gehad. Wat het inmiddels gestaag oprukkende Ottomaanse Rijk er aan de zuidkant op veroverde werd in eerste instantie aan de noordwestkant gecompenseerd (delen van Oostenrijk, Moravië, en delen van Polen). In 1526 werden de Hongaren in Mohács door de Ottomanen verslagen en verloren hun koning. De Habsburgers verwierven de noordelijke en westelijke gebiedsdelen, van Slowakije tot Kroatië (Koninkrijk Hongarije), terwijl de rest opgenomen werd in het Ottomaanse rijk. Transsylvanië behield wederom een relatief autonome status onder Hongaarse bewind. Het onsuccesvolle Ottomaanse beleg van Wenen in 1683 betekende een ommekeer: voor het einde van de eeuw veroverden de Habsburgers het grootste gedeelte van het oorspronkelijke Hongaarse Rijk. In 1711 werd het laatste verzet gebroken van de traditioneel anti-Habsburgse Hongaarse adel en werd bevestigd dat het gehele voormalige Hongaarse koninkrijk onder Habsburgs bestuur viel. In het Europese revolutiejaar 1848 kwamen ook de Hongaren in opstand en de Habsburgers hadden in 1849 de hulp van tsaristische troepen nodig om hen te bedwingen. Minderheden in de Hongaarse gebiedsdelen (Kroaten, Roemenen, Serven, Slowaken, Karpatho-Rusyns) konden zich niet vinden in het Hongaars-nationalistische karakter van de opstand en eisten onafhankelijkheid van Hongarije. De Habsburgers verdeelden Hongarije echter in multinationale regionen die centraal bestuurd werden. In 1867 zagen zij zich echter gedwongen deze staat van beleg op te heffen en tot een vergelijk te komen ('Ausgleich') waarmee de Koninklijke en Keizerlijke monarchie van Oostenrijk-Hongarije ontstond. De intensieve Hongaarse Magyariserings-politiek die hierna gevoerd werd zette veel kwaad bloed bij de minderheden en stimuleerde nationalistische gevoelens bij met name Roemenen, Slowaken, en Kroaten. Als verslagen oorlogsmacht moest Hongarije tijdens de Parijse vredesbesprekingen (1919-1920) ongeveer tweederde van haar historische gebiedsdelen prijsgeven en zestig procent van haar bevolking en werd gereduceerd tot de huidige proporties. Het autocratische interbellumbewind van Horthy was sterk revisionistisch ingesteld en verkreeg door een alliantie met de axismachten in de periode 1938-1945 delen van Slowakije en Transsylvanië terug. In 1945 werd Hongarije weer tot haar interbellumgrenzen teruggebracht. Een gedeelte van de Hongaarse Slowaken werd 'geruild' tegen Slowaakse Hongaren en bijna alle Duitse Hongaren werden verdreven. Tussen 1945 en 1949 werd Hongarije, onder protectie van het Sovjet-leger, stapsgewijs een stalinistische staat. Aan een liberaliseringsbeweging na Stalin's dood werd in 1956 door sovjettroepen een einde gemaakt.

⁶⁵ Bronnen: L. Marác, op. cit.; J.F. Brown, op. cit.; P. Csikós, 'Hongaarse hervormers; De verwachte terugkeer van de Hongaarse ex-communisten'; *Oost-Europa Verkenningen*; 131, februari 1994, blz. 31-37; H. Poulton, 'The Hungarians, Croats, Slovaks, Romanians and Rusyns/Ukrainians of the Vojvodina'; *Minority Rights Group International Report*; 93/1, blz. 27-31; R. Muhs, op. cit.; L. Marác, 'De zigeuners in Hongarije'; in: *Tussen recht en repressie*; op. cit., blz. 95-109; W. de Buck, 'De Hongaren in Roemenië'; in: *Tussen recht en repressie*; op. cit., blz. 110-130; E. Oltay, 'Hungary'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)16, april 1994, blz. 55-61; E. Oltay, 'Hungary, political fragmentation and economic recession'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994, blz. 76-80; B. Szajkowski, op. cit.; G. Schöpflin en H. Poulton, *Romania's ethnic Hungarians*; *Minority Rights Group International Report*, London, 1990; M. Glenny, op. cit. en G. Csepeli & A. Orkény, *Ideology and political beliefs in Hungary; The twilight of State Socialism*; London, Pinter, 1992.

⁶⁶ Voor de historische overzichten is voor alle landen gebruik gemaakt van vergelijkbare korte typering in M. Boden, op. cit.; B. Szajkowski, op. cit. en de rapporten van *Radio Free Europe/Radio Liberty inc.*, als ook P. Magocsi, op. cit.

In 1989 kregen de hervormers in de Hongaarse partij de overhand, spraken zich uit voor een pluriform politiek stelsel en openden de grens met Oostenrijk, het begin van de val van het ijzeren gordijn.

4.6.2 Recente ontwikkelingen

4.6.2.1 De val van het communisme

Net als Polen liep Hongarije voor op de andere 'Oostblok'landen wat het doorbreken van het machtsmonopolie van de communistische partij betreft. Ten eerste werd sinds 1961 reeds een economische hervormingspolitiek in gang gezet die met ups en downs een infra-structureel fundament voor een democratisch en marktgericht systeem neerlegde, met de aanzetten van burgerlijke vrijheden die daarbij horen. Dit systeem maakte de Hongaarse omwenteling van 1989 in maatschappelijke termen de 'minst ingrijpende' van alle Midden- en Oosteuropese revoluties. Ten tweede werd in Hongarije, net als in Polen, de eerste beslissende stap reeds in 1988 gezet toen de vader van het Hongaarse 'goulash'communisme, János Kádár, die het land sinds de opstand van 1956 bestuurd had, afgezet werd door een monsterverbond van radicale hervormers en conservatieve technocraten⁶⁷. Binnen deze coalitie kregen de voorstanders van een meerpartijensysteem in 1989 de overhand. Zij waren georganiseerd in het Hongaars Democratisch Forum (MDF), een coalitie van conservatieve, christen-democratische en populistische interesses. In samenspraak met de democratische oppositiebeweging, een kleine groep intellectuelen die in de jaren 70, toen onder invloed van de Brezjnevdctrine overal (behalve wederom in Polen) hervormingen werden teruggedraaid, de roep om verandering levend hadden gehouden en die eveneens in 1988 een 'partij', de Alliantie van Vrije Democraten (SZDSZ) oprichtten, werden toen het eenmaal duidelijk werd dat Gorbatsjov's Sovjet-Unie radicale hervormingen niet (militair) zou blokkeren, vrije verkiezingen voorbereid, die in maart 1990 plaatsvonden. Hongaarse acties als het openen van de grens met Oostenrijk voor Oostduitsers hadden daaraan voorafgaand in 1989 reeds bijgedragen aan de stroomversnelling waarin de gehele regio meegenomen zou worden.

4.6.2.2 Post-communistische politiek

De rustig verlopen verkiezingen werden gewonnen door het MDF dat met twee kleinere partijen een stabiele coalitieregering installeerde en met de oppositie tot een vergelijk kwam over de te hanteren parlementaire procedures en gedragscodes. Er werd gekozen voor een graduele hervormingspolitiek en tot 1992 leek Hongarije in alle opzichten de Middeneuropese marktleider te zijn. De westerse investeerders hadden dan ook een duidelijke voorkeur voor Hongarije⁶⁸. Maar gaandeweg werd duidelijk dat Hongarije niet zozeer echte hervormingen aan het doorvoeren was maar voorthoobelde op de onder de communisten ingeslagen weg zonder erg veel haast te maken. En deze zeer behoedzame weg bleek ook nog eens de welvaartsverlagende effecten van hervormingen niet te kunnen voorkomen zodat grote delen van de bevolking er in materiële zin op achteruitgingen⁶⁹. Bovendien begon het zich te wreken dat de politieke partijen, op de sociaal-democratische opvolgers van de oude communistische partij na, niet geworteld waren in de samenleving maar weinig anders dan een onderonsje van intellectuelen vertegenwoordigden. De post-communistische Hongaarse Socialistische Partij (MSZP) begon aan populariteit te winnen terwijl tegelijkertijd de belangrijkste coalitie, de MDF, uiteen-

⁶⁷ Zie bijvoorbeeld M. Glenny, op. cit.

⁶⁸ Zie bijvoorbeeld J.F. Brown, op. cit., blz. 159-164.

⁶⁹ De grote schulden van Hongarije ten gevolge van communistische leningen (die voor subsidies en import van luxe goederen gebruikt waren om sociale rust af te kopen) waren daar mede debet aan.

viel in ideologisch coherentere partijen die het gehele politieke spectrum vulden, inclusief de rechterbuitenkant, in de vorm van de Hongaarse Levens- en Waarheidspartij (MIEP) van voormalig MDF partij-ideoloog Csurka. Die buitenkant is potentieel altijd een belangrijke stroming geweest in Hongarije. Beschouwingen over de Hongaarse politiek zullen dan ook dikwijls de traditionele tegenstelling tussen de 'stedelijken' en de 'populisten', tussen de 'modernisten' en de 'nationalistisch-conservatieven' vermelden en deze verbinden aan het gevaar dat de populistische stroming de electorale overhand zou krijgen (hetgeen met name de buurlanden die Hongaars irredentisme vrezden beangstigd). Het lijkt duidelijk dat Csurka c.s. wijdverspreide sentimenten verwoordde: antizigeuner, 'verloren gebieden', anticommunistisch, enzovoorts ⁷⁰. Maar het lijkt eveneens duidelijk dat de overgrote meerderheid van het Hongaarse publiek politiek extremisme afwijst en parlementaire democratie prefereert boven een dictatoriale 'sterke leider'staatsinrichting, hoe nationalistisch en populistisch diens denkbeelden ook mogen zijn ⁷¹. De democratische partijen wijzen extremisme eveneens af en voor zover populistische electorale steun zouden krijgen bestaat er vooralsnog geringe bereidheid tot samenwerking bij de burgerlijke partijen ⁷². Tijdens de tweede post-'89 verkiezingen van mei 1994 werd de groeiende populariteit van de socialisten omgezet in een niet verwachte gigantische verkiezingswinst (54% van de stemmen) die hen een absolute meerderheid in het parlement bezorgde. De kiezers, die in tegenstelling tot de tussentijdse verkiezingen van 1991 weinig apathie vertoonden (een opkomst van 70%), dus schijnbaar een alternatief ontwaarden, keerden alle na de omwenteling ontstane partijen de rug toe, ook de populistische, en kozen de vernieuwde oudcommunisten. Het gevoel dat alles bestuurstechnisch bij het oude gebleven was terwijl er sociaal-economisch slechts achteruitgang gevoeld werd lijkt er debet aan. De nieuwe situatie creëert wel een bijna-monopoliepositie voor de MSZP wier leden nog steeds bijna alle sleutelposities in de Hongaarse maatschappij bezetten, in de media, de vakbonden, het bankwezen, enzovoorts. Wat die machtspositie voor de in gang gezette democratische en economische hervormingen gaat betekenen is vooralsnog onduidelijk. Bovendien is onduidelijk in hoeverre de populistische stroming in de Hongaarse politiek, bij eventueel uitblijven van concrete economische resultaten van de socialisten, het volgende alternatief zou kunnen gaan vormen.

4.6.3 Bevolking

De aanzienlijke verschillen tussen tabel 4.8 en 4.9 weerspiegelen het 'succes' van de felle maygariseringspolitiek van het Hongaarse bewind vanaf de negentiende eeuw. De meeste etnische groepen zijn verregaand geassimileerd. De *Duitsers* wonen in het zuidwesten, in de mijngebieden en ten noordwesten van Budapest. Een deel ervan was al in de middeleeuwen naar het westen van Hongarije getrokken, een ander deel trok, net als de *Slowaken* (zie 4.5.3), in de achttiende eeuw naar Hongarije. De Duitsers zijn net als de Slowaken sterk geassimileerd. Zij hebben dan ook niet, zoals veel van hun Poolse en Tsjechoslowaakse 'volksgenoten' voor massale uit-migratie gekozen toen de mogelijkheid daartoe bestond. De *Roma* concentreren zich in het zuidoosten en het noordwesten van het land (tegen Slowakije aan). Hongarije is, met het oog op de omvangrijke Hongaarse minderheden in haar buurlanden een van de actiefste landen in het kader van de OVSE (was CVSE), en de Hongaarse minderhedenwetgeving is voorbeeldig. Onder met name Duitsers en Roma leidt dit

⁷⁰ Zie bijvoorbeeld J.F. Brown, op. cit., blz. 89.

⁷¹ Zie bijvoorbeeld E. Oltay, april 1994, op. cit.

⁷² Csurka c.s. vormden dan ook een veel ernstiger 'fenomeen' als stroming binnen de brede coalitie van het MDF, een stroming waarmee de andere stromingen tot politieke overeenstemming moesten komen, dan als afzonderlijke partij die in principe genegeerd kon worden zolang de electorale aanhang beperkt bleef.

tot een toename van het georganiseerde verenigingsleven. De Roma zijn echter ook de traditionele zondebokken van de Hongaarse samenleving (net als elders speelt overigens ook antisemitisme een belangrijke rol als uitlaatklep) en het hele scala van intellectuele anti-Roma-opinies, verpersoonlijkt in de populistische politicus Csurka, tot gewelddadige acties van skinheads is, ondanks de liberale wetgeving, verontrustend aanwezig (zie ook 4.6.2).

Tabel 4.8 Etnische groepen in Hongarije, census 1990

Etnische groep	aantal	in %
Hongaren	10.142.000	97,75%
Roma	143.000	1,38%
Overig	90.000	0,87%
Totaal	10.375.000	100 %

Bron: M. Boden, op. cit.; J.F. Brown, op. cit.; 'Minorities in Central and Eastern Europe'; op. cit.; '1993; The Year in Review'; op. cit. en Tussen recht en repressie; op. cit.

Tabel 4.9 Etnische groepen in Hongarije, schattingen 1993

Etnische groep	aantal	in %
Hongaren	9.218.000	88,85%
Slowaken	110.000	1,06%
Duitsers	200.000	1,93%
Roma	600.000	5,78%
Kroaten	80.000	0,77%
Overig	167.000	1,61%
Totaal	10.375.000	100 %

Bron: M. Boden, op. cit.; J.F. Brown, op. cit.; 'Minorities in Central and Eastern Europe'; op. cit.; '1993; The Year in Review'; op. cit. en Tussen recht en repressie; op. cit.

Tabel 4.10 Hongaren buiten Hongarije

Land	aantal inwoners	aantal Hongaren	% Hongaren	% van Hongaren in Hongarije a)
Roemenië b)	22.759.402	1.621.000	7,1 %	17,36%
Slowakije	5.269.000	567.000	10,76%	6,07%
Servië/Vojvodina c)	2.020.000	345.000	17,08%	3,69%
Oekraïne	51.471.000	163.000	0,32%	1,75%
Totaal		2.696.000		28,87%

Bron: M. Boden, op. cit.; J.F. Brown, op. cit.; 'Minorities in Central and Eastern Europe'; op. cit.; '1993; The Year in Review'; op. cit. en *Tussen recht en repressie*; op. cit.

- a) Als aantal Hongaren in Hongarije is 9.337.500 genomen (90% van de bevolking).
- b) Census 1992.
- c) Overschatting want de naar Hongarije gevluchte Hongaren, de toegestroomde Serviërs uit ander regio's, enz. zijn hierin niet verwerkt.

De aanzienlijke Hongaarse minderheden in de omliggende landen vormen het wellicht meest explosieve probleem van Midden-Europa. Op kaart 4.3 zijn de huidige woongebieden van de Hongaarse minderheden weergegeven. Zij bewonen gebieden die langdurig onder Hongaars bewind hebben gestaan en de tegenwoordige Hongaarse minderheden zijn dan ook geworteld, zelfbewust, relatief goed cultureel en politiek georganiseerd en economisch niet achtergesteld (vaak zelfs dominant in de eigen regio). In Roemenië en Slowakije hebben zij te maken met overheden en titulaire nationaliteiten die hen vijandig gezind zijn. In de Vojvodina heerst het agressieve Servische nationalisme: veel elders verdreven Serviërs hebben op hun beurt weer lokale minderheden van huis en haard verjaagd. Talloze Hongaren zijn naar Hongarije gevlucht. Enkel de Hongaren in Oekraïne, dat net als Hongarije zelf een zeer liberaal minderhedenbeleid voert, zijn geen interstatelijk twistpunt.

4.6.4 Mogelijke conflicten

Hongarije's potentiële conflicten hebben alle te maken met de Hongaarse minderheden in de buurlanden. De conflicten rond de Hongaarse minderheden in Slowakije en Roemenië zijn uitgebreid besproken onder de betreffende landen. Het conflictpotentieel van de twee andere landen waar Hongaren in substantiële aantallen wonen, Oekraïne en Servië (Vojvodina) lijkt geringer. De Oekraïense minderhedenwetgeving is uiterst liberaal en vergelijkbaar met die van Hongarije en beide landen hebben ook een bilaterale overeenkomst gesloten over de samenwerking op het gebied van de bescherming van de rechten van minderheden (over de achtergronden van het Oekraïense beleid zie ook 4.3.4). De relatie met Servië is sinds het uitbreken van de oorlog met Kroatië in 1991 en zeker na de uitbreiding van de oorlog naar Bosnië sterk verslechterd. Die verslechtering was al in gang gezet door de Servisch-nationalistische politiek van Milosevic die de autonomie van de provincie Vojvodina inperkte en de minderhedenrechten niet respecteerde. Het risico van een regionalisering van dit conflict door een actieve inmenging van Hongarije lijkt door de oorlog, in tegenstelling tot de oorspronkelijke verwachtingen, eerder afgenomen. De bemoeienissen van de internationale gemeenschap met de Balkancrisis lijken de Hongaarse overheid te vrijwaren voor de noodzaak op agressieve wijze op te moeten komen voor de mede-Hongaren in Vojvodina. Dit soort kwalificaties van conflictpotentieel zijn echter sterk afhankelijk van de ideologische wind die door de Hongaarse politiek waait en zoals verwoord in 4.6.2 is het vooralsnog onduidelijk in hoeverre de geringe invloed van extreem-nationalistische ideeën op het huidige Hongaarse beleid een definitieve marginalisering van dat gedachtengoed inhoudt dan wel slechts als een tijdelijke terugval in populariteit bij de kiezers geïnterpreteerd moet worden.

4.7 De post-communistische economie ⁷³

4.7.1 Het uitgangspunt en de moeilijkheden

Het terrein waarop het communisme op de lange duur het duidelijkst faalde bleek het economische. Het systeem had zichzelf geadverteerd als een betere manier dan kapitalisme om in relatief korte tijd onderontwikkelde maatschappijen te industrialiseren en moderniseren. De nationale planeconomieën werden, toen de groei in de jaren zestig begon te stagneren, enigszins

⁷³ Bronnen: T. Zoethout, op. cit.; J.F. Brown, op. cit.; B. Slay, op. cit., 1994; K. Verdery, 'Ethnic relations, economies of shortage, and the transition in Eastern Europe'; in: *Socialism; Ideals, ideologies, and local practices*; door C. Hann (red.), London, Routledge, 1993, blz. 172-186; P. Murrell, op. cit.; B. Slay, 'The East European economies'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)1, januari 1993, blz. 113-118; en F. Larrabee, 'Eastern Europe and East-West migration'; *RAND Project on migration within and from the former Soviet Union*; november 1993.

hervormd maar de economische 'contrareformatie' die op instigatie van Brezjnef c.s. volgde op de hervormingen van de Praagse Lente, maakte liberaliserings, behalve in Hongarije, gevaarlijk. Eind jaren zeventig liet Solidariteit zien dat het traditionele beleid in Polen voor het failliet stond, en halverwege de jaren tachtig bleek het nergens meer verkoopbaar. Zelfs de meest succesvolle economie van het Comecon, het economische samenwerkingsverband van het Oostblok, die van de DDR, bleek na 1989 volkomen bankroet. Ondertussen waren de Comecon-partnerstaten erg afhankelijk van de handel met elkaar en met name met de Sovjet-Unie die goedkope energie en ander ruwe materialen leverde en een enorme afzetmarkt vormde. Na 1989 stonden alle landen dan ook voor een aantal fundamentele taken. Allereerst natuurlijk een markteconomie worden, en wel via een van twee mogelijke wegen, die van de geleidelijkheid of die van de 'shock-therapie'; het doel was in beide gevallen identiek; vrije prijzen, afschaffen van subsidies, privatiseren van staatsbedrijven, inclusief het creëren van een private banksector, het converteerbaar maken van de nationale munt, en ophouden met alle economisch niet rendabele activiteiten zoals het in dienst houden van mensen waarvoor geen werk is. Dit was een pakket dat op de kortere termijn voor de brede lagen van de bevolking een verlaging van hun levensstandaard teweeg bracht. Verder moesten er handelspartners buiten eigen kring gevonden worden, de DDR was weggefallen en met name de sovjetmarkt was ingestort. Een belangrijke factor hierin was het op instigatie van Moskou overgaan op harde valuta in begin 1991. De Tsjechoslowaakse en Hongaarse export naar de Sovjet-Unie nam met tachtig procent af, de Poolse met zestig procent ⁷⁴. En deze handelsrevolutie betekende ook dat de energie met harde valuta ingekocht moest worden en vooralsnog van een partner die unilateraal bepaalde hoeveel en wanneer er geleverd werd ⁷⁵. De nieuwe markten die bereikt moesten worden, de EU in het bijzonder, bleken niet bijzonder receptief, de leveranciers hadden niet bijster veel te bieden, en op de terreinen waar men kon concurreren, enkele landbouwproducten, textiel, wierpen tariefmuren, ondanks de concessies die vanaf december 1991 met het verwerven van de status van geassocieerd lidmaatschap van de EU gedaan werden, een barrière op. Dan is er de kwestie van het stimuleren van buitenlandse investeringen. Hoewel de wetgeving wat dit betreft (repatriëring van winst enz.) in alle Middeneuropese landen inmiddels zeer liberaal is valt het niveau van de investeringen vooralsnog zwaar tegen ⁷⁶. Zowel private financiers als de bi- en multilaterale financiers blijven achter bij de eerder gewekte verwachtingen. Midden-Europa zal het zonder een Marshall-hulpachtige injectie moeten doen hetgeen betekent dat het grootste deel van het voor economische vernieuwing benodigde kapitaal uit binnenlandse bronnen zal moeten komen. Tot slot moet opgemerkt worden dat de meeste Middeneuropese arbeiders, zelfs de Tsjechische, vergeleken met de Westeuropese arbeiders en die van de Zuidoostaziatische NIC's laaggeschoold zijn, en het is onduidelijk hoe lang het wegwerken van die achterstand zal duren.

4.7.2 Successen

Gegeven de moeilijke uitgangspositie waarin de Middeneuropese economieën zich bevinden zijn de successen opmerkelijk.

Polen, dat een vrij lange periode heeft gehad om zich voor te bereiden op een komende overgang van planeconomie naar markteconomie heeft vanaf het begin gekozen voor shocktherapie en lijkt op grond van economische indica-

⁷⁴ Zie bijvoorbeeld J.F. Brown, op. cit., blz. 153.

⁷⁵ Uit noodzaak worden er nog wel ruilhandeldeals gesloten, maar dat moet nu per contract uitgevochten worden in tegenstelling tot de systematische ruilhandel van het voormalige Comeconsysteem waarin de converteerbare Roebel niet als een echte munt fungeerde maar meer als een boekhoudkundige omrekeningheid om de facto ruilhandelsactiviteiten vast te leggen.

⁷⁶ Zie bijvoorbeeld het overzicht van J.F. Brown, op. cit., blz. 160-161.

toren zoals groei van het BNP, en inflatiecontrole sinds eind 1992 op de goede weg.

Hongarije, dat de nieuwe tijd het meest voorbereid inging doordat er een aantal hervormingen reeds voor 1989 ingezet waren en dat daarom niet voor de weg van de shock 'hoefde' te kiezen, maakt de gekoesterde verwachtingen nog niet waar. Westerse inschattingen die Hongarije in 1991 nog boven aan de lijst van successtories plaatsten zijn nog steeds niet pessimistisch maar gezien de Hongaarse terughoudendheid in het doorvoeren van noodzakelijk geachte hervormingen wel voorzichtiger geworden. Dat de Hongaarse weg van de geleidelijkheid niet de sociaal destabiliserende effecten die met de shock-variant geassocieerd worden, heeft kunnen voorkomen (het voorheen lage Hongaarse werkloosheidspercentage heeft inmiddels Middeneuropese niveau bereikt) heeft mede daaraan bijgedragen. De instabiel ingeschatte politieke situatie in Hongarije, uiteraard gevoed door de achteruitgang in de levensstandaard, is de andere reden voor die voorzichtigheid.

In Tsjecho-Slowakije, waar de omwenteling in tegenstelling tot Polen abrupt verliep, werd de shockvariant een jaar na de introductie in Polen ingevoerd. De abrupte overgang, minder consensus onder de nieuwe machthebbers over de te volgen weg, en de Slowaakse kwestie die het bereiken van consensus nog meer vertraagde waren hieraan debet. Uiteindelijk werd voor de shockvariant gekozen met het oog op het zo snel mogelijk wegwerken van de achterstand op buurlanden Hongarije en Polen en onder zware druk van het Westen om niet te 'dralen'. Net zoals de persoonlijke steun van Walensa aan radicale ingrijpende hervormingen cruciaal is geweest voor het lang genoeg door kunnen voeren van de eerste, micro-economisch uiterst onplezierige maatregelen is de persoon van politicus Václav Klaus belangrijk geweest voor het ingevoerd krijgen van een shocktherapieprogramma in Tsjecho-Slowakije. Voor Tsjechië kwamen de resultaten verbazingwekkend snel, en de economie geldt met haar extreem lage werkloosheid en afwezigheid van budgettaire tekorten (o.a. door de relatief geringe buitenlandse schulden), als de gezondste van Midden-Europa. Slowakije is een heel ander verhaal. De Slowaakse economie is veel afhankelijker van enkele grote staatsindustrieën die hoofdzakelijk voor de sovjetmarkt produceerden. Terwijl de Slowaakse publieke opinie veel minder overtuigd was van de noodzaak van ingrijpende hervormingen dan de Tsjechische ⁷⁷, werd Slowakije veel harder getroffen door de welvaartsverlagende effecten van de initiële maatregelen. Meciár kreeg mede de overhand in de Slowaakse politiek op basis van zijn beloften voor een veel graduelere oplossing met aanzienlijke staatsinterventie om de hoge werkloosheid tegen te gaan. De splitsing bracht voor beide nieuwe landen economisch nadeel waarbij, in het algemeen, de Slowaakse kosten van de onafhankelijkheid hoger geschat worden dan de Tsjechische ⁷⁸. Veel Tsjechen beschouwen de splitsing van Tsjecho-Slowakije op termijn echter als economisch voordeel terwijl voor Slowakije zo'n perspectief niet echt bestaat. Afhankelijk van buitenlandse (EU, IMF) steun wijkt de de facto gevoerde Slowaakse economische politiek ondanks Meciár's retoriek niet al te veel af van de Tsjechische ⁷⁹. Slowaakse cijfers lopen dan ook achter op die van de andere landen maar vertonen wel hetzelfde patroon. Desalniettemin wordt Slowakije steeds meer geschrapt van de lijst van veelbelovende economieën en Slovenië neemt de opengevallen plaats in.

⁷⁷ De Tsjechen waren er vergeleken met hun pre-WO II situatie op achteruit gegaan, de Slowaken echter waren veel welvarender geworden.

⁷⁸ Zie bijvoorbeeld H.W. Hoen en S. Knystra, op. cit.

⁷⁹ Ibid, blz. 23.

Tabel 4.11 Enkele macro-economische indicatoren, 1990-1993

	1990	1991	1992	1993
Polen				
BNP (verandering)	-11,6%	-7,6%	1,0%	4,0%
Inflatie	568,0%	70,3%	43,0%	60,0%
Overheidstekort (% van BNP)	-2,7%	3,8%	8,0%	4,9%
Reële lonen	-23,9%	-1,0%	-5,0%	-1,8%
Werkeloosheid (% van beroepsbevolking)	6,3%	11,8%	13,6%	15,3%
Buitenlandse investeringen (in mln. \$)	11	117	284	300
Tsjechië				
BNP (verandering)	-0,5%	-15,1%	-7,1%	0,0%
Inflatie	9,7%	56,7%	11,7%	20,8%
Overheidstekort (% van BNP)	0,0%	1,9%	0,2%	4,3%
Reële lonen	-5,4%	-23,7%	10,1%	4,0%
Werkeloosheid (% van beroepsbevolking)	0,8%	4,1%	2,6%	3,5%
Buitenlandse investeringen (in mln. \$)	120	511	1244	620
Slowakije				
BNP (verandering)	-2,5%	-15,8%	-6,0%	-4,7%
Inflatie	10,4%	61,2%	10,1%	23,2%
Overheidstekort (% van BNP)	0,2%	3,9%	3,2%	5,8%
Reële lonen	-5,9%	-25,3%	5,0%	1,5%
Werkeloosheid (% van beroepsbevolking)	1,5%	11,8%	10,4%	14,1%
Buitenlandse investeringen (in mln. \$)	52	74	130	163
Hongarije				
BNP (verandering)	-3,7%	-8,3%	-5,0%	-1,0%
Inflatie	28,9%	33,8%	21,8%	23,0%
Overheidstekort (% van BNP)	0,1%	4,3%	7,3%	5,7%
Reële lonen	-8,4%	-3,6%	-0,5%	1,5%
Werkeloosheid (% van beroepsbevolking)	1,7%	6,6%	12,0%	12,6%
Buitenlandse investeringen (in mln. \$)	345	1459	1471	1552

Bron: 'Ander nieuws uit Bratislava; Slowakije na anderhalf jaar onafhankelijkheid'; door H.W. Hoen en S. Knystra, *Oost-Europa verkenningen*; 133, juni 1994.

Enige kanttekingen bij de succesverhalen zijn gepast. De recente (in Europese context) spectaculaire economische groeicijfers moeten geplaatst worden tegen de achtergrond van het uitgangspunt: 1991 was het meest desastreuze jaar voor de Middeneuropese economieën sinds meer dan 40 jaar. Privatisering is vlot verlopen in de kleinschalige sector maar de echte klappen in de grote staatsindustrieën moeten grotendeels nog vallen. Dat betekent bijvoorbeeld dat Tsjechië niet zal ontkomen aan de tot nu toe uitgebleven stijging van de werkeloosheid. De landbouw, die aan een vergeleken met West-Europa, ondanks de inhaalmanoeuvre van de communistische industrialisering, relatief groot percentage van de bevolking een boterham verschaft, kampt met zeker zo grote problemen als de industrie. Markteconomie betekent hier landhervormingen (nog het minst in Polen waar driekwart van de grond niet-collectief, zij het inefficiënt verbouwd werd) en dat kan nauwelijks anders dan een langdurig, pijnlijk en controversieel proces zijn. De achteruitgang in welvaart is relatief groot in deze sector door het wegvallen van de meeste subsidies en een verslechterende ruilvoet ten opzichte van de EU door het slechten van de eigen tariefmuren.

4.7.3 Economie en politiek

Ter afsluiting moge opgemerkt worden dat de Slowaakse ontwikkeling model kan staan voor het gevaar dat dreigt indien de sociale spanningen te hoog oplopen ten gevolge van de economische hervormingen. Zowel wat betreft de politieke invloed van populistische nationalisten als wat de matigende invloed van Westeuropes beleid betreft. Het politieke krachtenveld in Midden-Europa wordt door meerdere commentatoren beschreven als een tegenstelling tussen liberalen en radicalen, eerder dan als een tegenstelling tussen links en rechts. Al naar gelang de lokale context heeft 'radicaal' meer of minder totalitair-nationalistische boventonen. Polen mag politiek chaotisch zijn, die hoek van het politiek spectrum lijkt voornamelijk niet erg populair. In Tsjechië, dat een economische provincie van Duitsland dreigt te worden, mogen sterke anti-Duitse sentimenten zeker niet uitgesloten worden, maar het conflictpotentieel daarvan is beperkt. In Slowakije is die verbinding wel aanwezig en het feit dat de Hongaarse minderheid, in wier 'moederland' Hongarije een vergelijkbaar agressief-nationalistisch potentieel bestaat, daarvan het primaire mikpunt is, zou in de politiek-economische overwegingen van de EU een belangrijke rol moeten spelen ⁸⁰. De DDR lijkt na haar eenwording met de BRD volledig uit het Westeuropese debat over het probleem 'wat te doen met de Middeneuropese burens' verdwenen. En dat terwijl de DDR, het meest geïndustrialiseerde 'Middeneuropese' land, toch aanschouwelijk laat zien hoeveel economisch engagement en sociaal-politieke fijngevoeligheid er nodig is geweest om de huidige zeer 'onaffe' situatie te bereiken. Duidelijk is in ieder geval dat de Middeneuropese landen de omschakeling naar functionerende markteconomieën niet zonder aanzienlijke hulp van buiten tot stand zullen kunnen brengen. Zonder succes op het economische vlak lijkt de democratie op den duur groot gevaar te lopen in Midden-Europa en daarvoor zijn ingrijpende maatregelen onontkoombaar. Maar te weinig rekening houden met de sociaal-politieke risico's, die het stellen van klassieke IMF/WB-eisen aan Middeneuropese overheden oproept, in combinatie met de huidige matige investeringsinteresse van westerse overheden, banken en private ondernemingen, creëert een zelfde risico.

⁸⁰ De aandacht van de Hongaren ligt overigens nog sterker bij de Roemeense dan de Slowaakse volksgenoten.

5.1 Geschiedenis in vogelvlucht ¹

5.1.1 Etnogenese en kerstening

Geopolitiek omvat de Balkan Albanië, Bulgarije, Griekenland, Klein-Joegoslavië (Servië en Montenegro), Macedonië en Bosnië, Moldavië, Roemenië en Europees Turkije, dus op Griekenland en Turkije na voormalige oostbloklanden. De etnogenese van de Balkanvolkeren verloopt in drie golven. In de oudheid wonen op de Balkan Hellenen, Macedoniërs, Illyriërs, Thraciërs en Daciërs/Geten, de mythische voorouders van respectievelijk Grieken, Macedoniërs, Albanen, Bulgaren en Roemenen. Enkel Hellenen vormen een stabiele politieke eenheid, en in een eerste golf worden niet-Helleense Balkanvolkeren grotendeels gehelleniseerd. Soms duiken efemere antieke koninkrijken op in de moderne nationale geschiedschrijving, zoals in Roemenië het Dacische rijk van Decebal en in Macedonië dat van Alexander de Grote. Vanaf 300 voor Christus veroveren de Romeinen de Balkan. Met de komst van Slavische volkeren in de vijfde en zesde eeuw na Christus begint de slavisering van de Balkan. De verspreiding van het Slavisch gebeurt in het kielzog van de kerstening. Kerkslavische vertalingen van byzantijnse teksten en liturgie door de gebroeders Cyrillus en Methodius (negende eeuw) hebben een grote uitstraling, vandaar het latere cyrillische alfabet als symbool van de Slavische orthodoxie. Samengevat hebben de opeenvolgende golven van hellenisering, latinisering en slavisering een aantal grotere en kleinere Balkanvolkeren achtergelaten.

De *Grieken* zien zichzelf graag als nazaten van de oude Grieken (de Griekse continuïteitstheorie), maar de brede assimilerende invloed van het Griekse Patriarchaat op de Balkan heeft in de loop der eeuwen veel Slavische christenen vergriekst.

De *Albanen* zijn nazaten van overgebleven Illyriërs, die zich vanaf de veertiende eeuw vanuit het Noordalbanese bergland verspreiden naar het huidige zuid-Albanië, noord-Griekenland, Macedonië, Montenegro en Zuidwest-Servië (Sandzak en Kosovo).

De *Roemenen* zouden van gelatiniseerde Daciërs afstammen (aldus de Roemeense continuïteitstheorie), die waarschijnlijk in de derde eeuw zuidwaarts verdreven zijn (aldus Hongaarse historici), maar die in de zevende eeuw grotendeels gemigreerd zijn en de nieuwe Slavische bevolking geassimileerd hebben. De Roemenen hebben zich gevestigd in het huidige Roemenië, Moldavië en noordoost-Servië (Vojvodina).

De Zuidslaven in het zuidoostelijk deel van de Balkan vermengden zich met de proto-Bulgaren tot de *Bulgaren*, die zich vestigden in heel de zuidelijke Balkan (het huidige Servië, Macedonië, noord-Griekenland, zuid-Albanië plus Europees Turkije). Hun voortrekkersrol in de Slavische orthodoxie geeft hen een oostwaartse uitstraling tot in Roemenië, Oekraïne en Rusland.

Serven zijn Zuidslaven die zich verspreid hebben in het huidige Servië, Montenegro, Macedonië, Bosnië, noord-Griekenland en Albanië.

De eveneens Zuidslavische *Slovenen en Kroaten* leven in het huidige Slovenië,

¹ Bronnen: I. Banac, 'Historiography of the countries of Eastern Europe. Yugoslavia'; *American Historical Review*; 97, 1992, blz. 1084-1104; *Joegoslavië in crisis*; door M.J. Broekmeyer e.a., Clingendael Reeks, 10, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1985; R. Detrez, *De Balkan; Van burenrucie tot burgeroorlog*; Antwerpen, Hadewijch, 1992; *The Columbia History of Eastern Europe in the twentieth century*; door J. Held (red.), New York, Columbia University Press, 1992; H. Poulton, *The Balkans; Minorities and states in conflict*; London, Minority Rights Publications; 1991; 'Het verdriet van Joegoslavië; Achtergronden van de derde Balkanoorlog'; door J. Neeven en H. Ramkema, *Oost-Europa Verkenningen (special)*; 130, 1993.

Kroatië, Bosnië, Italië, Oostenrijk en Hongarije. Zij behoren niet tot de Balkanvolkeren in strikte zin.

Daarnaast telt de Balkan een aantal staatloze minderheden zoals Walachen, Pomakken, Gagaoezen, zigeuners en joden, en kleinere aantallen voormalige Turkse en Middeneuropese kolonisten. De meeste van deze volkeren hebben soms wel een gewichtige economische maar geen politieke rol gespeeld, tenzij als doorn in het oog van intolerante nationalistes.

5.1.2 Middeleeuwse vorstendommen

Na eeuwen Ottomaanse overheersing zoeken en vinden veel 'staatloze' Balkanvolkeren historisch onderdak voor hun nationale aspiraties in de vergane glorie van middeleeuwse vorstendommen. Een terugkerend thema is de heroïsche strijd van deze Balkanlanden *avant la lettre* tegen de oprukkende Ottomanen.

Meer bepaald zien *Albanezen* een voorafspiegeling van Albanië in het bondgenootschap van Skanderbeg met de Albanese edelen dat decennia lang verzet biedt tegen de Ottomanen (vijftiende eeuw).

De *Roemenen* beschouwen de kortstondige drieëenheid van de Ottomaanse vazalstaten Moldavië en Walachije met Transsylvanië onder vorst Michael de Dappere (1599-1600) als een prefiguratie van hun Groot-Roemenië.

De *Bulgaren* kunnen terugblikken op het grote Eerste Bulgaarse Rijk (in het huidige Bulgarije, Servië, Macedonië en noord-Griekenland) (negende eeuw) en het kleinere Tweede Bulgaarse Rijk (twaalfde-dertiende eeuw), dat later door de Serven teruggedrongen en ten slotte door de Ottomanen verslagen wordt (veertiende eeuw).

De *Macedoniërs* onderscheiden zich van de Bulgaren door het Westbulgaarse Rijk van tsaar Samuil I om te dopen tot middeleeuwse Macedonische staat. De *Serven* zijn geïnspireerd door het koninkrijk van de legendarische Stepan Dusan, dat opgebouwd is vanuit Raska (het huidige Kosovo) en het huidige Klein-Joegoslavië, Macedonië, noord-Griekenland en Albanië omvat (twaalfde-veertiende eeuw). De Servische nederlaag van 1389 tegen de Ottomanen op het Merelveld (in Kosovo) luidde de ondergang van het inmiddels verbrokkelde koninkrijk in.

De *Montenegrijnen* beroepen zich op hun eigen staatje met een traditie van krijgshaftig verzet tegen de Ottomanen.

De *Bosniërs* kunnen bogen op hun eigen vorstendom (twaalfde-veertiende eeuw) dat zijn hoogtepunt bereikt onder koning Tvrtko en tot in de vijftiende eeuw weerstand biedt tegen de Ottomanen.

De *Slovenen* moeten teruggaan tot de zevende eeuw op zoek naar een historische Sloveense staat (Karantanië in het huidige Oostenrijk). Later worden zij door de Franken onderworpen (achtste eeuw) en ten slotte in het Habsburgse Rijk opgenomen (dertiende eeuw).

De *Kroaten* hebben hun eigen koninkrijk gekend onder de Trpimirovici in het huidige Kroatië plus Bosnië (negende-elfde eeuw). De Pacta Conventa (1102) met Hongarije plaatste Kratië in een autonome positie in het Hongaarse Rijk.

5.1.3 Multinationale imperia

De Balkan zit in een historische tang tussen de drie grote imperia: het Russische Rijk, het Habsburgse Rijk en het Ottomaanse Rijk. De drie wereldse imperia hebben elk hun eigen religieuze zending. De rijken vormen ook grote handelszones, waarin de koopwaar de weg effent voor taal- en cultuurexport. Van de veertiende tot de negentiende eeuw maakt de Balkan deel uit van het *Ottomaanse Rijk*. Zelf zijn de Ottomanen geïslamiseerd, maar niet-moslims genieten onder hun bewind beperkte rechten onder de voogdij van de *millets*. Millets zijn geloofsgemeenschappen zonder territoriale verankering, maar met een grote mate van culturele en economische autonomie. De geïslamiseerde Albanese en Bosnische adel heeft belangrijke militaire en

bestuursfuncties bekleed. Niet-moslims zoals Armenen, joden en Grieken hebben een voortrekkersrol gespeeld in de stedelijke handel en cultuur. De godsdienstige verankering van de Balkanvolkeren in het Ottomaanse milletsysteem heeft de weg bereid voor de negentiende-eeuwse nationalisatie van religieuze identificaties ².

De oude rijksgrenzen hebben tegenwoordig de betekenis gekregen van symbolische tijdslijnen tussen de welvarende en toonaangevende westerse beschaving en zogenaamde oriëntaalse cultuurgebieden ³.

De *Ottomaans-Russische grens* loopt door het huidige Roemenië (met Moldavië als twistappel), maar de Russische invloedssfeer omvat de orthodoxe streken van de Balkan, i.e. het Slavisch-orthodoxe Bulgarije, Macedonië, Servië en Montenegro en het Roemeens-orthodoxe Roemenië. Naast een groot deel van Albanië zijn op de Balkan alleen verspreide Turkse, Albanese en Slavische minderheden geïslamiseerd. De religieuze grens tussen christenen en moslims loopt dus niet gelijk met de oude rijksgrenzen, en ook niet met specifiek-etnische identificaties. Nochtans is het nationaliteitenvraagstuk op de Balkan religieus gekleurd. Het Bulgaarse en Servische nationalisme hebben zich ontwikkeld vanuit een eigen autonome kerkelijke structuur. In tegenstelling tot de islamitische minderheden zijn orthodoxe minderheden op de Balkan, zoals Griekse Macedoniërs of Bulgaarse Walachen, meestal opgegaan in de christelijke meerderheid. Van hun kant identificeren Slavische moslims, zoals Pomakken of Muslimanen, zich doorgaans meer met Turkse of Albanese geloofsgenoten dan met hun Slavische volksgenoten. Ondanks het belang van religieuze affiliaties in de Balkanpolitiek, is het moslimfundamentalisme er geen politieke factor.

De *Habsburgs-Ottomaanse grens* loopt door het noorden van de Balkan en scheidt tot op heden katholieke (of protestantse) en orthodoxe christenen. De achttiende-eeuwse Vojna Krajina (Militaire Grens) loopt van de Dalmatische kust door Kroatië en Vojvodina heen tot Transsylvanië. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw is de Ottomaans-Habsburgse grens langzaam teruggereed, zodat gebieden in Hongarije, Roemenië (Transsylvanië), Servië (Sandzak, Vojvodina, Banaat) en Bosnië getekend zijn door een behoorlijke dosis Westeuropese invloed. Nochtans overleven religieuze scheidslijnen de moderne geschiedenis. Aan beide zijden van de Vojna Krajina staan katholieke Kroaten opnieuw tegenover orthodoxe Serven, ondanks hun verwante Zuidslavische taal en origine. En het Roemeense nationalisme neemt nog steeds zijn meest virulente vorm aan in Transsylvanië, waar het ontstaan is als reactie tegen de protestantse Hongaarse adelstand.

5.1.4 Nationalisme en natievorming: Balkanoorlogen en WO I

Vanaf de achttiende eeuw worden de Ottomanen teruggedrongen door de concurrerende imperia, de Donau-Monarchie en Groot-Rusland. Balkannationalisten streven naar nationale staten met een eigen territorium, taal en bestuur. Zij schrijven ambitieuze nationale ontwerpen en codificeren nationale talen in woordenboeken, spraakkunsten en literaire werken. De nieuwe Balkanlanden zijn niet alleen ter plekke bevochten, maar ook en vooral op de tekentafel in Londen, Berlijn en Parijs. De nieuwe Balkanlanden zijn een historisch compromis tussen nationale ambities, militaire slagkracht, en allianties met concurrerende Europese en Russische grootmachten.

Nationalistische ideeën bereiken de Balkan in de negentiende eeuw vooral via het Duitse en Italiaanse succesverhaal. Specifieke historische en economische omstandigheden hebben eveneens hun stempel erop gedrukt. Balkanlanden streven naar politiek zelfbestuur en economische macht vanuit een status van

² R. Detrez, 'Het Osmaanse milletsysteem' in: *Nationalisme; Kritische opstellen*; door R. Detrez en J. Blommaert (red.), Leuven, EPO, 1994, blz. 290-303.

³ Zie hoofdstuk 4 in W. Pfaff, *The wrath of nations*; New York, Simon and Schuster, 1993.

onderdrukking en afwezigheid uit de macht, zodat zij tegelijk een staatsapparaat, een moderne economie en een complete sociale structuur moeten vinden. In de perifere agrarische Balkaneconomie ontbreken economische integratiemechanismen als basis voor natievorming. Bij gebrek aan een inheemse sociaal-mobiele middenklasse wordt de natievorming gerecupereerd door de intelligentia. Nationale bewegingen beroepen zich op wisselende verbandingen van religieuze, taalkundige en historische ingrediënten. Typisch voor de Balkan is de oppositionele rol van het christendom tegenover de islamitische overheersers, die aan de nationale ontvoogding een religieuze impuls heeft gegeven. Hoewel Slavische talen een lange religieuze traditie hebben, zijn de Slavische en Roemeense cultuurtalen in de negentiende eeuw ontwikkeld als nationale bastions in het overjarige imperium. (Alleen Albanees en Macedonisch zijn later ontstaan als twintigste-eeuwse staatstalen). Nochtans zijn noch religie, noch taal doorslaggevend voor concurrerende territoriale aanspraken in de grote nationale ontwerpen van Balkannationalisten. Hun ideale staten berusten op historisch eerherstel voor middeleeuwse koninkrijken die door de grote imperia zijn weggevaagd. Het Joegoslavische cultuurnationalisme is de enige uitzondering op dit historisch nationalisme. Kroaten, Slovenen en Serven moesten versmelten tot Joegoslaven, zoals Pruisen, Saksen en Beiers Duitsers geworden zijn ⁴.

5.1.4.1 *Het voorspel*

Servië wordt in 1817 door de Ottomanen als tributair vorstendom erkend. Montenegro krijgt met de steun van Rusland, Oostenrijk en Frankrijk de vazalstatus (1829). De Grieken komen in 1821 in opstand en worden met steun van Rusland, Engeland en Frankrijk onafhankelijk (1830). De Roemenen in Wallachije en Moldavië (tot dan Ottomaanse vazalstaten) verenigen zich onder Russische protectie en met Franse steun met twee organieke statuten (1831) onder één vorst (1859). De Bulgaren kregen met goedkeuring van St. Petersburg een autonome kerkelijke organisatie die ook Macedonië omvatte (1870).

5.1.4.2 *Het Verdrag van Berlijn*

In 1877 grijpt Rusland de bloedig onderdrukte Bulgaarse opstand aan om tot Istanbul op te rukken. Het verdrag van San Stefano (bij Istanbul) roept een van het Ottomaanse Rijk onafhankelijk Bulgaars Grootvorstendom in het leven (inclusief het huidige Macedonië en stukken van noord-Griekenland en zuid-Albanië). Datzelfde jaar komen de verontruste Westeuropese mogendheden samen in Berlijn. Om de macht van Rusland in te dammen besluiten zij de zuidelijke delen van Groot-Bulgarije (met Macedonië) terug te geven aan de Ottomanen, en dus enkel de noordwestelijke 'rompstaat' Bulgarije te erkennen, een historisch trauma voor de Bulgaren. Verder erkent Berlijn de onafhankelijkheid plus kleine uitbreidingen van de vazalstaten Montenegro, Servië en Roemenië, onder voorwaarde dat men in eigen land geen discriminatie op religieuze gronden zal tolereren. Bosnië-Herzegovina werd onder Oostenrijks bestuur geplaatst en Oostenrijkers kregen het recht om in de Sandzak garnizoenen te legeren. De autonomie-eis van de Albanese Liga van Prizren stuit op een Ottomaans veto.

5.1.4.3 *De Balkanoorlogen*

In de eerste Balkanoorlog (1912) bezetten de christelijke Balkanlanden de resterende Ottomaanse Balkan (Macedonië en het huidige noord-Griekenland). Inzet is vooral Macedonië, dat tegelijk het sluitstuk is van Grootbulgaarse en

⁴ W. Pfaff, op. cit., blz. 106.

Joegoslavische Ontwerpen en van de Griekse Grote Idee. De Ambassadeursconferentie in Londen legt de nieuwe grens met Turkije vast, erkent de onafhankelijkheid van Albanië, en laat verder de verdeling van Macedonië en noord-Griekenland aan de bezetters over. De erkenning van Albanië is een streep door de Servische en Griekse rekening. De benadeelde partijen vinden echter steun voor een akkoord over Macedonië tegen de Bulgaarse bezetter. Bulgarije wil geen terrein prijsgeven en start in 1913 de tweede Balkanoorlog, maar wordt verpletterend verslagen. In het Verdrag van Boekarest wordt Macedonië in drieën gedeeld tussen Servië, Griekenland en Bulgarije. De winnaars worden beloofd: Servië krijgt onder meer Kosovo, en ook Roemenië en Griekenland breiden zich uit ten koste van Bulgarije en Turkije.

5.1.4.4 De Eerste Wereldoorlog

Voor de Balkan is WO I de voortzetting van de Balkanoorlogen. In 1914 vermoordt een Servische nationalist de Habsburgse kroonprins in Bosnië. De afloop van WO I bepaalde de politieke toekomst van de Balkan. Allianties worden gesloten met het oog op gebiedsuitbreiding volgens de beproefde regel: de vijanden van mijn vijanden zijn mijn vrienden. De Turken steunen de centralen tegen hun ervijand Rusland. De Bulgaren zoeken steun bij de centralen tegen het geallieerde Servië (om Macedoniërs). Omgekeerd steunt Griekenland de geallieerden tegen de Turken en Bulgaren (onder meer ook om Macedonië en Albanië). Het geallieerde Italië bezet de Dalmatische kust en deelt Albanië met wapenbroeder Griekenland. Roemenië sluit zich aan bij de geallieerden tegen de Hongaren (om Transsylvanië), maar capituleert voor de centralen (om Moldavië).

Intussen heeft in het oude Russische imperium de communistische revolutie plaatsgevonden. Als tegenwicht bepleit de Amerikaanse president Wilson het Europa van vrije volkeren. Maar in de Parijse vredesconferenties (1919-1920) wordt het Wilsoniaanse zelfbeschikkingsrecht vrijelijk aangepast aan de logica van winnaars en verliezers. Bulgarije wordt afgestraft, en verliest aan Roemenië, Servië en Griekenland (Neuilly). Ook Turkije wordt gekortwiek (Sèvres), maar Atatürk verdrijft de Grieken en bedingt betere voorwaarden voor Turkije (1923). Roemenië daarentegen wordt beloofd met het begeerde Transsylvanië ten nadele van Hongarije (Trianon). Bovendien erkent Parijs de Roemeense soevereiniteit in Bessarabië tegen de wil van de Sovjet-Unie. Griekenland kan zich verder uitbreiden ten koste van Bulgarije en Turkije, maar wordt door Atatürk wel uit Izmir verjaagd. Het zegevierende Servië 'bevrijdt zijn Zuidslavische volksgenoten onder het Habsburgse juk' en gaat samen met Slovenen, Kroaten en Montenegrijnen op in één koninkrijk, het latere Joegoslavië (1918). De oude grenzen van Albanië worden gewoon hersteld (1921).

De Balkanoorlogen en de Parijse Conferenties hebben definitief het tijdperk van nationale Balkanstaten ingeluid. Deze worden het toneel van gedwongen migratie of assimilatie van nieuwe minderheden. Vooral de verliezers van WO I (de 'rompstaten' Bulgarije, Turkije en Hongarije) hebben zich nooit echt met hun nieuwe landsgrenzen verzoend, terwijl vooral de winnaars (Roemenië, Servië en Griekenland) af te rekenen krijgen met minderheden binnen hun landsgrenzen. Vanuit de irredentistische logica van de Balkanoorlogen zijn Balkanlanden bekommerd om hun volksgenoten in de buurlanden, terwijl zij tegelijk minderheden uit die buurlanden in eigen land hardnekkig onderdrukken om hun even bekommerde buurlanden de pas af te snijden. De spiraal van angst en bedreiging die daardoor ontstaat, is tot op heden de achillespees van de Balkan.

Actuele Turks-Griekse, Turks-Bulgaarse, Grieks-Albanese en Roemeens-Hongaarse onenigheden draaien rond minderheden wier lot destijds in Parijs bezegeld is. De Turks-Griekse bevolkingsruil heeft zo'n anderhalf miljoen Grieken en vierhonderdduizend Turken op de vlucht gejaagd. Deze groot-

scheepse ruiloperatie heeft de toon gezet voor migratiestromen van Turken en Grieken uit Bulgarije, Bulgaren uit Macedonië en Griekenland, en Albanen uit Griekenland. Minderheden die niet verhuizen, zijn doorgaans hardhandig geassimileerd. Hét schoolvoorbeeld is het in drieën gedeelde Macedonië, waar de boerenbevolking te maken krijgt met serbisering, hellenisering en bulgariëring. Tenslotte wordt het multinationale Koninkrijk Joegoslavië vooral door Kroaten, Macedoniërs en Albanen als een Servisch keurslijf ervaren.

5.1.5 Fascisme en opportunisme: interbellum en WO II

Het interbellum op de Balkan is de geschiedenis ingegaan als de mislukking van een kortstondig democratisch experiment. In de dertiger jaren worden de parlementaire democratieën één voor één vervangen door autoritaire bestuursvormen. Het politieke landschap is gepolariseerd tussen extremistische groeperingen van oudstrijders, monarchisten, fascist en communisten. In zowat heel Europa zit de parlementaire democratie tussen hamer en aambeeld: aan de ene kant het opkomende fascisme in Duitsland en Italië, en weldra ook in Oostenrijk, Hongarije en Polen, aan de andere kant de communistische dreiging vanuit de Sovjet-Unie. In Bulgarije, Roemenië en Albanië versterkt de economische crisis het historische wantrouwen tussen de conservatieve regeerders en de verarmde boerenstand. Enkel in het Joegoslavische Koninkrijk is de opheffing van het parlement (1929) uitgelokt door etnisch-nationale spanningen, met name tussen Kroatisch federalisme en Servisch centralisme. Bovendien drijft de Servische onderdrukking de nieuw veroverde Albanen en Macedoniërs in de armen van naburige fascist en communisten. Kroatische milities (*Ustasa*) opereren met Italiaanse steun. Macedonische milities (*IMRO*) krijgen Bulgaarse hulp. En de Italiaanse beschermer/bezetter (1926/1939) in Albanië laat zijn oog op Kosovo vallen. Het Servisch-Kroatische Vergelijk komt te laat.

In 1939 breekt WO II uit. Bulgarije, Roemenië en Italië (met Albanië) kiezen de kant van nazi-Duitsland. Joegoslavië en Griekenland worden door de Duitsers bezet. Gewoontegetroou worden de overwinnaars met gebiedsuitbreiding beloond. Bessarabië, dat door het Rode Leger was bezet, wordt door Roemenië aan de zijde van nazi-Duitsland heroverd. Transsylvanië verdeelt Hitler tussen zijn bondgenoten Roemenië en Hongarije, zodat Hongaren in de Roemeense helft en Roemenen in de Hongaarse helft hun leven niet meer zeker zijn. Joegoslavië wordt als verliezer geofferd aan het irredentisme van de overwinnaars. Slovenië gaat deels naar Duitsland, deels naar Italië. Italië annexeert naast Albanië en een deel van noord-Griekenland, ook (het Kroatische) Dalmatië en (het Servische) Kosovo en Montenegro. In Kosovo houdt de Albanese Skanderbeg SS-divisie huis onder de Serviërs. Kroatië en Bosnië-Herzegovina vormen een onafhankelijk land onder *Ustasa*-leider Pavelic, die het vooral op de joodse en Servische minderheden heeft gemunt. Het fascistische Hongarije krijgt Vojvodina 'terug'. Het fascistische Bulgarije 'bevrijdt' Macedonië en een deel van noord-Griekenland, maar door de brutale onderdrukking van Grieken en Macedoniërs maken de Bulgaren zich allesbehalve geliefd. Tenslotte betekent WO II het einde van het jodendom op de Balkan. De wreedheid van WO II kan in geen enkel Balkanland geheel op rekening van de Duits-Italiaanse bezetter worden geschreven. Op grote schaal hebben zowel fascist en patriotten en partizanen oude rekeningen van hun volksgenoten vereffend.

Hoewel de communisten oorspronkelijk streven naar één multinationale Balkanfederatie, wordt daarop afgedongen na de oprichting van landelijke antifascistische volksfronten samen met niet-communistische patriotten (1935). Het fascistische Roemenië en Bulgarije worden door het Rode Leger bevrijd, waarna het volksfront een voorlopige regering instelt tot de communisten onder Russisch toezien de republiek uitroepen. In Joegoslavië en Albanië verslaan communistische partizanen op eigen krachten de Duitse bezetter en hun binnenlandse rivalen. Griekenland's lot wordt na een lange

burgeroorlog in het voordeel van de royalisten beslist (1949). Zowel de fascistische regimes als de burgeroorlogen tussen royalisten en partizanen hebben zeer bloedige sporen nagelaten. Maar het elan van de wederopbouw (sovjet-stijl) en de ijzere greep van de pax sovietica hebben samengespannen met de oorlogsmoedigheid bij de Balkanbevolking om die bloedige episode geleidelijk te verdringen.

5.1.6 De communistische republieken

Na de communistische machtswisseling op de Balkan worden de landsgrenzen van 1918 grotendeels hersteld. De Sovjet-Unie annexeert echter opnieuw Bessarabië. En Joegoslavië krijgt een federale staatsstructuur: naast Slovenië, Kroatië (met Istrië) en Servië krijgen nu ook Bosnië-Herzegovina, Montenegro en Macedonië de status van republiek. De nieuwe Servische republiek is een bewuste inperking van het dominante vooroorlogse Servië, met Servische minderheden in de aangrenzende republieken, en autonome gebieden voor de Hongaren in Vojvodina en de Albanen in Kosovo.

Aanvankelijk volgen alle Balkanlanden de stalinistische koers. Er komt een centralistisch bestuur door de communistische partij en erkende minderheidsgroepen krijgen culturele rechten. Nationaliteiten krijgen in alle Balkanlanden minstens lager onderwijs, culturele verenigingen en publikaties in eigen taal, alsook het recht op vrij gebruik van hun taal in openbare instellingen zoals rechtbanken. Etnische groepen als Walachen, joden of zigeuners worden wel erkend, maar genieten niet dezelfde rechten als nationaliteiten. Stalinisme betekent vooral een centrale planeconomie gericht op collectivisering, modernisering en industrialisering. In alle Balkanlanden heeft het communisme een versnelde modernisering op gang gebracht. Traditionele woon- en produktievormen, culturele en religieuze gebruiken worden geofferd aan de vooruitgang. Modernisering is tevens een dekmantel voor een repressieve politiek van nationale homogenisering. Tegelijk zijn op het vlak van staatsvorming, volksopvoeding, industrialisering en economische groei bergen verzet, die indirect ook aan minderheden meer mondigheid en armslag hebben gegeven.

In de jaren zestig en zeventig is er een geleidelijke verschuiving van het zwaartepunt van de politieke macht: de band van de Balkanrepublieken met Moskou wordt lossen (behalve in Bulgarije), en tegelijk komt er een verstraking in het streven naar nationale eenheid binnen de republieken. Vanaf het begin van de jaren tachtig bepalen nationale gevoeligheden meer en meer openlijk de binnen- en buitenlandse politieke agenda. De communistische regimes zijn in een legitimiteitscrisis terecht gekomen door het einde van de Koude Oorlog en de uitzichtloze economische crisis. Daarbij komt de gemiste politieke generatiewissel en de uitblijvende democratisering. Het Balkancommunisme van de jaren tachtig is een soort *danse macabre* voor de vier bejaarde of dode grote leiders: Hoxha, Tito, Zhivkov en Ceausescu. In alle Balkanlanden komen in de jaren zeventig en vooral tachtig de verworven culturele rechten van minderheden op de helling. De Albanese Hoxha voert met zijn eigen Ideologische en Culturele Revolutie (vanaf 1961) een rabiaat anti-religieuze politiek van nationale eenheid, die vooral de rechten van christelijke Macedoniërs en Grieken beknot. De nieuwe Roemeense en Bulgaarse leiders, Ceausescu (vanaf 1965) en Zhivkov (vanaf 1956), voeren een assimilationistische politiek van nationale eenmaking met drastische romaniserings- en bulgariseringscampagnes, respectievelijk tegen Hongaren en Turken. De grote uitzondering is Joegoslavië, waar de federale staatsstructuur een rem op nationale excessen heeft gezet. Na de breuk met Stalin (in 1948) voert Tito een politiek van economische vernieuwing en bestuurlijke decentralisering. Hoewel openlijke uitingen van nationalisme worden onderdrukt, scheppen economisch zelfbeheer in de bedrijven en machtige nationale

en lokale partij-organen een feitelijke speelruimte voor de verdediging van nationale belangen ⁵.

5.1.7 De fluwelen revolutie en het nieuwe nationalisme

In het kielzog van de sovjetpolitiek van *glasnost* en *perestrojka* komt op de Balkan een moeizaam democratiseringsproces op gang. Dat proces verloopt in verschillende versnellingen. Vooral Slovenië volgt de Middeneuropese trend van democratische verkiezingen, constitutionele hervormingen, politieke vernieuwing aan de top en liberalisering van de economie. Kroatië heeft weliswaar een echte machtswisseling gekend, maar de nieuwe nationalistische machthebbers hebben zich stevig ingenesteld in het nieuw-verworven staatsapparaat, de oppositie is zeer versnipperd, en de nationale eenheid in oorlogstijd krijgt voorrang op politiek pluralisme en sociaal-economische hervormingen. In Klein-Joegoslavië ontbreekt geheel het politieke centrum, en beperkt het partijpolitieke landschap zich tot de regerende pragmatisch-nationalistische ex-communisten en de ultra-nationalistische oppositiepartijen. In Macedonië, Bulgarije, Roemenië en Albanië verloopt de doorbraak van hervormingsgezinde partijen trager en moeizamer dan in Midden-Europa. Vooral in Macedonië, Bulgarije en Roemenië blijven de conservatieve communisten een belangrijke politieke factor. Toch overweegt men momenteel een pragmatische koers van economische liberalisering, verpakt in nationalistische retoriek als pleister op de wonde.

Economisch gezien staan de post-communistische Balkanlanden voor de zeer moeilijke opdracht een vrije-markteconomie in te voeren zonder monetair te ontsporen. In de Balkanlanden - behalve Slovenië - is de economische ontwikkelingsgraad in 1989 minder gunstig dan in Midden-Europa, en het handelsembargo tegen Klein-Joegoslavië blijft stokken in de wielen steken. Albanië kiest voor een shocktherapie (naar Pools model) en toont na een zeer diepe vrije val de eerste tekenen van economisch herstel. In Roemenië en Bulgarije zetten het ex-communistische establishment en de vakbonden een rem op economische hervormingen. De economische liberalisering gebeurt er meer geleidelijk en meer van onderuit (door klein ondernemerschap in landbouw, diensten en lichte industrie), en de recessie houdt er langer aan. Dit jaar heeft de overheid met westerse steun systematische privatiseringsprogramma's aangekondigd, en voor 1995 wordt economische stabilisering verwacht. Maar in alle Balkanlanden - behalve in Slovenië - blijft het productieniveau en het welvaartspeil aanmerkelijk lager dan voor 1989 en ook lager dan in Midden-Europa (hoewel beter dan in Rusland). Bovendien is controle van het staatsapparaat over de grijze economie van nieuwe 'entreprenchiks' beperkt. De economische terugval en de sociale ontwrichting maken de ontgoocheling over het Westeuropese model en de Europese steun even groot als de verwachtingen hoog waren ⁶.

5.2 Etnische conflicten per land

5.2.1 Ex-Joegoslavië

5.2.1.1 Recente ontwikkelingen en etnische compositie

In *Slovenië* en *Kroatië* komen al in 1990 door vrije verkiezingen nieuwe partijen aan de macht met een nationalistisch en anticommunistisch programma. In 1991 scheiden zij zich eenzijdig af van Joegoslavië. De Europese conferentie over Joegoslavië keurt in oktober 1991 met Servische instemming het

⁵ R. Stallaerts, 'Het nationaliteitenprobleem in Joegoslavië'; in: *Nationalisme; Kritische opstellen*; op. cit., blz. 253-271.

⁶ Bronnen: I. Samson, 'Le prix élevé du passage à l'économie de marché'; *Le Monde Diplomatique*; november 1994, blz. 3-4; 'Romania, Bulgaria, Albania'; *Country Report*; 3rd quarter, 1994.

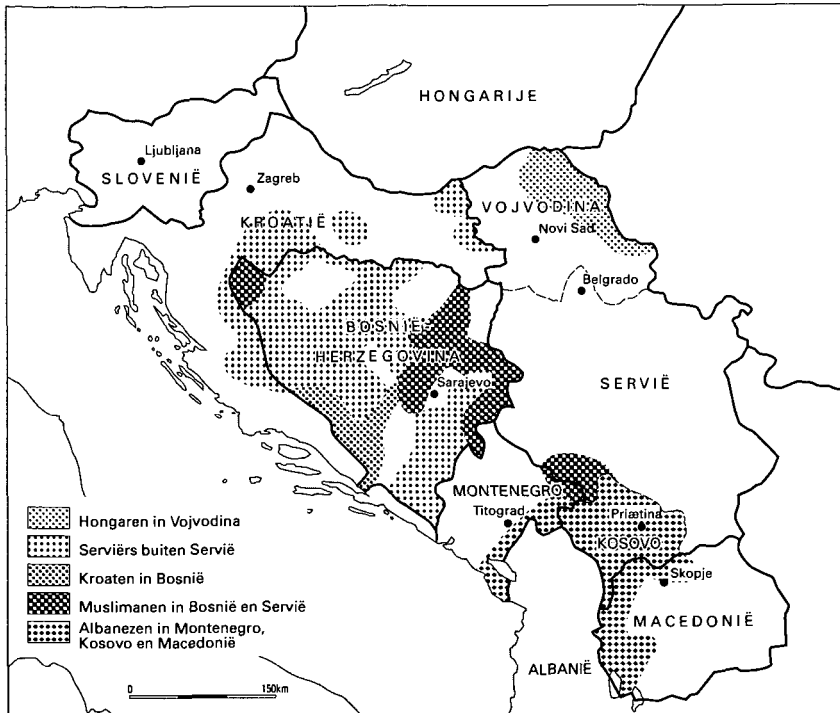
principevoorstel Carrington-Van den Broek goed over een politieke reorganisatie van ex-Joegoslavië binnen de bestaande grenzen van de zes republieken. In 1992 erkent de Europese Gemeenschap vooral onder Duitse druk de Sloveense en Kroatische onafhankelijkheid. *Bosnië* en *Macedonië* volgen hetzelfde scenario met vrije verkiezingen in 1990 en referenda voor nationale onafhankelijkheid in 1992. Bosnië wordt in het spoor van Slovenië en Kroatië meteen internationaal erkend, maar de erkenning van Macedonië stuit vooral op Grieks verzet en laat op zich wachten. In Bosnië haken drie etnische partijen naar de macht, maar de oorlog slaat de grond onder de Bosnische regering weg. In Macedonië zijn de nationalistische de grootste partij, maar binnen de coalitie worden zij afgeremd door de dominante communistenbond en de Albanese nationalistische. In *Servië* versterkt de oude communistische partij haar greep op de macht met een agressieve nationalistische koers: Vojvodina en Kosovo worden in 1988 en 1989 bij Servië ingelijfd, en vormen nu samen Klein-Joegoslavië. Het democratiseringsproces in ex-Joegoslavië heeft een nationalistische kettingreactie veroorzaakt met de Kroatisch-Servische oorlog van 1991 en de Bosnische oorlog van 1992 tot gevolg.

Tabel 5.1 Etnische groepen in Servië, census 1991

Etnische groep	aantal a)	in %	in % van volksgenoten in moederland
Servië			
Serven	6.428.000	65,7 %	100 %
Albanezen	1.687.000	17,2 %	54,1 %
Hongaren	345.000	3,5 %	3,6 %
Joegoslaven	318.000	3,3 %	---
Muslimanen	237.000	2,4 %	12,4 %
Montenegrijnen	140.000	1,4 %	36,8 %
Kroaten	133.000	1,4 %	3,6 %
Overig	503.000	5,1 %	
Totaal	9.791.000	100 %	
[Vojvodina]			
Hongaren	340.946	17,04%	3,6 %
Joegoslaven	168.859	8,4 %	---
Kroaten	97.644	4,9 %	2,6 %
Serven	1.140.000	57,0 %	17,7 %
Overig	253.691	12,66%	
Totaal	2.001.140	100 %	
[Kosovo]			
Albanezen	1.530.000	90,0 %	49,10%
Serven	34.000	2,2 %	0,05%
Overig	136.000	7,8 %	
Totaal	1.700.000	100 %	

Bron: M. Boden, *Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa; Ursprünge, Entwicklungen, Krisenherde*; München, Olzog, 1993.

a) De cijfers zijn afgerond op 100.000 (behalve voor Vojvodina).

De actuele etnische compositie van ex-Joegoslavië is enkel bij benadering bekend (zie kaart 5.1 voor de woongebieden van de diverse etnische groepen). De meest recente cijfers zijn gebaseerd op de census van 1991 (zie tabel 5.1 en 5.2). In Vojvodina en Kosovo werd de census geboycot, zodat het aantal Hongaren en Albanezen waarschijnlijk onderschat is ⁷. Bovendien zijn in Kroatië, Servië en Bosnië de etnische verhoudingen ingrijpend veranderd door de oorlog. In mei 1993 werd het totale aantal doden in ex-Joegoslavië geschat op 130 duizend en het totale aantal ex-Joegoslavische vluchtelingen op meer dan vier miljoen ⁸. Het aantal Joegoslaven in de 1991-census geeft aan hoe sterk de identificatie met ex-Joegoslavië nog is, onder meer in het etnisch gemengde Vojvodina en Bosnië.

⁷ In 1991 was bijna één op vijf inwoners van Vojvodina Hongaars en meer dan één op twee Servisch. Maar sinds de oorlog is de etnische balans gewijzigd ten voordele van de Serviërs door emigratie van etnische Hongaren en immigratie van Servische vluchtelingen. In tegenstelling tot Kosovo (zie par. 5.2.1) is de vruchtbare en olierijke Vojvodina aantrekkelijk voor Servische emigranten. In 1992 zijn in het kader van etnische zuiveringen naar schatting nog eens 17.000 Kroaten uit Vojvodina verjaagd. Sinds Servië in 1988 Vojvodina geannexeerd heeft, vragen etnische Hongaren en Kroaten in Vojvodina autonomie (zonder secessie). Er zijn regelmatig schermutselingen tussen Servische emigranten en Hongaarse boeren, die weigeren om Servië te bevoorraden voor te lage prijzen, of die dienst weigeren of deserteren uit het Servische leger. Het buurland Hongarije vraagt om VN-blauwhelmen in Vojvodina. (B. Szajkowski, *Encyclopedia of conflicts, disputes and flashpoints in Eastern Europe, Russia and the successor states*; Harlow, Longman, 1993, blz. 448-449; S. Markotich, 'Vojvodina; A potential powder keg'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; 2 (46), 1993, blz. 13-18.)

⁸ Het aantal vluchtelingen ten gevolge van de Servisch-Kroatische oorlog bedroeg 244.000 in Kroatië zelf, in de Kroatische VN-gebieden 87.000 en in Servië 167.000. Het aantal Bosnische vluchtelingen in Bosnië zelf wordt op 2.280.000 geschat, in Kroatië op 241.000 en in Servië op 302.000. Daarbij komen een 136.000 vluchtelingen in Montenegro en Macedonië, 800.000 geregistreerde vluchtelingen buiten ex-Joegoslavië, en waarschijnlijk nog eens evenveel ongeregistreerde (UNHCR, mei 1993 in B. Szajkowski, op. cit., blz. 263).

Tabel 5.2 Etnische groepen in Bosnië-Herzegovina, Kroatië, Macedonië, Montenegro en Slovenië, census 1991

Etnische groep	aantal a)	in %	in % van volksgenoten in moederland
Bosnië-Herzegovina			
Muslimanen	1.906.000	43,7%	100 %
1.369.000	31,4%	21,3%	
Kroaten	756.000	17,3%	20,2%
Joegoslaven	240.000	5,5%	---
Overig	280.000	2,1%	
Totaal	4.784.000	100 %	
Kroatië			
Kroaten	3.736.000	78,1%	100 %
Serven	582.000	12,2%	9,1%
Joegoslaven	106.000	2,2%	---
Muslimanen	43.000	0,9%	2,3%
Overig	317.000	6,6%	
Totaal	4.784.000	100 %	
Macedonië			
Macedoniërs	1.314.000	64,6%	100 %
Albanezen	427.000	21,0%	13,75
Turken	97.000	4,8%	---
Zigeuners	56.000	2,8%	---
Pomakken	46.000	3,5%	---
Serven	44.000	2,2%	0,7%
Overig	50.000	1,1%	
Totaal	2.034.000	100 %	
Montenegro			
Montenegrijnen	380.000	61,8%	100 %
Muslimanen	90.000	14,6%	---
Serven	57.000	9,3%	0,9%
Albanezen	41.000	6,7%	1,3%
Joegoslaven	26.000	4,2%	---
Overig	21.000	3,4%	
Totaal	615.000	100 %	
Slovenië			
Slovenen	933.804	85,1%	100 %
Kroaten	54.212	4,9%	1,5%
Serven	47.911	4,4%	0,8%
Muslimanen	26.842	2,5%	1,4%
Joegoslaven	12.307	1,1%	---
Overig	21.921	2,2%	
Totaal	1.096.997		

Bron: M. Boden, op. cit.

a) De cijfers zijn afgerond op 100.000 (behalve voor Slovenië).

Slovenië is de meest etnisch homogene republiek van ex-Joegoslavië, op een groep (vooral Bosnische) gastarbeiders na.

In *Kroatië* woont een belangrijke Servische minderheid (12%). Enkel in de Krajina vormen Serven de numerieke meerderheid, in grote delen van Slavonië is de verhouding Serven-Kroaten een dubbeltje op zijn kant, en in omstreken verbindingsgebieden zijn Serven in de minderheid. Het grote aantal gemengde huwelijken bij Kroatische Serven (29%) is een index van de naoorlogse Servo-Kroatische vermenging⁹. Maar de Servisch-Kroatische oorlog heeft in deze gebieden een nieuwe demografische segregatie ingesteld. In *Servië* wonen in 1991 naast Serven aanzienlijke Albanese (17%), Hongaarse (3,5%) en Muslimaanse minderheden (2,4%). Serven in Servië worden lokaal geminoriseerd door de Albanese in Kosovo. In Vojvodina is goed één op twee inwoners Servisch en bijna één op vijf Hongaars (althans voor de oorlog, zie noot 7). Muslimanen wonen geconcentreerd in Zuidwest-Servië en Montenegro (de Sandzak). Muslimanen zijn geïslamiseerde Servo-Kroaten, die door Tito in 1971 als nationaliteit zijn erkend. Alles samen leeft bijna één op drie etnische Serven buiten Servië (voor de oorlog).

In *Bosnië-Herzegovina* leven drie grotere bevolkingsgroepen: Muslimanen (44%), Serven (31%) en Kroaten (17%). In een groot deel van noordwestelijk Bosnië woont een absolute Servische meerderheid, in zuidoostelijk Bosnië vormen Serven regionale kernen met een relatieve meerderheid, verdeeld tussen gebieden met een stevige moslim-meerderheid (althans voor de etnische zuiveringen). Bosnische Kroaten wonen vooral in het zuidwesten van Bosnië. Kroaten en Serven in Bosnië leven vrij gescheiden, maar de Muslimanen leven vermengd met Serven en Kroaten. Muslimanen zijn gemiddeld meer ontwikkeld en verstedelijkt dan hun Servo-Kroatische landgenoten.

De *Montenegrijnen* leunen nauw aan bij de Serven, en delen hun land met een belangrijke moslimminderheid van Albanese en Muslimanen (samen 21%). In *Macedonië* tenslotte woont naast de Macedonische meerderheid een talrijke moslimminderheid van Albanese en kleinere moslimminderheden van Pomakken, Turken en zigeuners (samen 32%). De Albanese minderheid woont gescheiden van de niet-Albanese in rurale kernen langs de westelijke grens met Albanië en de noordwestelijke grens met Kosovo.

5.2.1.2 *Het Kosovo-conflict*¹⁰

Na de Balkanoorlogen wordt Kosovo bij het zegevierende Servië gevoegd (1913). Kosovo is tot op heden het minst ontwikkelde deel van ex-Joegoslavië, maar heeft als economische troef zijn koper- en zinkmijnen. De Servische minderheid leeft er gescheiden van de Albanese bevolking in relatief welvarende Servische dorpen. Historisch gezien is Kosovo de rode draad door de Servische nationale mythologie heen: het Grootservische Koninkrijk van Stepan Dusan, het Servisch Patriarchaat van Pec, en de verloren Slag van het Merelveld tegen de Ottomanen. In Kosovo hebben Servische helden hun leven opgeofferd voor het christendom. Maar Kosovo is ook de wieg van de Albanese eenmaking door de Liga van Prizren in 1878. Albanese en Serven zijn historische antagonist. Serven zien zich graag als helden van het verzet tegen de Ottomanen in de negentiende eeuw en tegen nazi-Duitsland in WO II. Albanese hebben de beste herinneringen aan hun 'collaboratie' met de islamieten en de fascist. Albanese nationalist benadrukken echter vooral hun seculiere Illyrische taal en origine. Zij zien zichzelf als pre-Slavische autochtonen, en hun Slavische burens, inclusief de Serven in Kosovo, als migranten.

Het nieuwe Joegoslavische Koninkrijk voert tegenover de Albanese bevolking

⁹ W. Pfaff, op. cit., blz. 87.

¹⁰ Bronnen: B. Szajkowski, op. cit., blz. 178-184; R. Detrez, op. cit., 1992, blz. 95-114; H. Poulton, op. cit., blz. 57-86. F. de Vrieze, "Kruitvat Kosovo; Het Servisch-Albanese conflict om Kosovo"; *Oost-Europa Verkenningen*; 132, 1994, blz. 3-13.

in Kosovo een systematische politiek van serbisering (verplicht Servo-Kroatisch onderwijs en geforceerde Servische kolonisering en Albanese uit-migratie). Tijdens WO II herwint Kosovo kortstondig haar culturele vrijheden als deel van het fascistische Groot-Albanië, maar de communisten voegen het gebied opnieuw bij Joegoslavië (1946). Kosovo wordt nu autonoom gebied binnen de Servische republiek, en de Albanese worden erkend als nationaliteit met culturele rechten. Na de breuk met Albanië (1948) worden zij echter gewantwoord en onderdrukt als 'vijfde colonne' tot er in 1966 een einde komt aan dit schrikbewind. Albanese demonstraties in 1968 leiden tot de erkenning van Kosovo als autonome provincie met *de facto* alle rechten van een republiek in 1974. In de loop van de jaren zeventig wordt de Albanese universiteit van Pristina geopend, en worden de banden met Albanië aangehaald. Kosovo wordt echter het hardst getroffen door de economische crisis, met grote werkloosheid en Servische uit-migratie tot gevolg. Servische uit-migratie samen met de traditioneel hoge Albanese nataliteit heeft de demografische balans op korte tijd drastisch veranderd. Tenslotte heeft de Albanese universiteit een generatie werkloze Albanese intellectuelen afgeleverd, die de voortrekkers worden van de Albanese nationale beweging. Na Tito's dood eisen Albanese in Kosovo de volwaardige status van republiek, met formeel recht op afscheiding en volledige beschikking over de inkomsten uit de koper- en zinkmijnen. Maar de Albanese demonstraties van 1981/1982 worden beantwoord met arrestaties, ontslagen en strenge gevangenisstraffen.

Door het veranderende politieke klimaat in Servië komt de Kosovo-kwestie in een stroomversnelling terecht. In het beruchte Memorandum (1986) klagen Servische intellectuelen de albanisering van Kosovo aan als 'genocide' tegen de Serviërs, en eisen zij de inlijving van Kosovo bij Servië. In 1987 wordt meester-demagoog Milosevic voorzitter van de Servische Communistische Partij, maakt van het Memorandum zijn partijprogramma, en organiseert massale Servische protestmarsen in Belgrado en Kosovo. Er ontstaat een kettingreactie: in 1989 breekt Belgrado het Albanese verzet, laat de Albanese regering aftreden, en lijft Kosovo via een wetwijziging in bij Servië. Vanaf 1990 nemen Servische bestuurders, soldaten en politie het roer over. Het Albanese onderwijs wordt ontmanteld of geserbiseerd. Om de 'etnische balans' te herstellen worden Albanese systematisch ontslagen en onteigend, maar Servische kolonisten zijn vooralsnog weinig talrijk door het gebrek aan economisch perspectief. Als tegenreactie breidt de Albanese ondergrondse zich uit naar alle sectoren van de samenleving: economie, scholen, hospitalen, moskeën... . Het Albanese schaduwparlement stemt voor een nieuwe grondwet in 1990, verklaart zich na een referendum eenzijdig onafhankelijk van Servië in 1991, en organiseert niet erkende presidents- en parlamentsverkiezingen in 1992.

Tot op heden zit de situatie muurvast. De Serviërs hebben voorlopig hun handen vol in Bosnië. De Albanese leiding houdt vast aan geweldloos verzet en kiest voor internationalisering van het probleem, maar het Albanese verzoek om VN-protectie blijft onbeantwoord. De internationale gemeenschap beperkt zich tot het vaststellen van schendingen van de mensenrechten. Nochtans is de Kosovo-kwestie de eerste schakel geweest in de kettingreactie van Servisch nationaal ontwaken, die het einde van Joegoslavië heeft ingeluid. Vooralsnog werkt de opmerkelijke zelforganisatie van de Albanese schaduwmaatschappij stabiliserend, maar het conflict kan gemakkelijk escaleren. Allereerst is een uitbreiding mogelijk naar het naburige zuid-Servië (Sandzak), Montenegro en Macedonië, indien de Albanese minderheden zich daar aansluiten bij een onafhankelijk Kosovo. Maar ondanks de aanslepende taal- en schoolstrijd, de recente golf van Albanese protest, en het toegenomen Macedonische en Servische nationalisme, zijn grote inter-etnische incidenten uitgebleven. Ten tweede kan Kosovo aansluiting zoeken bij het buurland Albanië, en zo een internationaal conflict uitlokken, maar Albanië heeft andere (economische) zorgen, en beperkt zich tot verbaal geweld. Ten derde kan Kosovo steun krijgen van andere islamitische minderheden op de Balkan (zoals de Bosnische

Muslimanen) of van islamitische grootmachten in spe (zoals Turkije). Hoewel het Albanees nationalisme in oorsprong niet fundamentalistisch is, speelt de islam in het traditionele Kosovo wel een belangrijke rol. Bovendien heeft de brutale Servische repressie de islamitische gemeenschap in Kosovo, Bosnië, Macedonië en Montenegro in het Albanese kamp geduwd. Maar het spookbeeld van een fundamentalistische alliantie bestaat vooral in de hoofden van Servische en Macedonische nationalistes.

5.2.1.3 *Het Servisch-Kroatisch conflict* ¹¹

In 1918 vormen Slovenië en Kroatië samen met Servië één koninkrijk. De vereniging van Zuidslavische volkeren is geïnspireerd door de negentiende-eeuwse Zuidslavische gedachte. De Servo-Kroatische taalunie in de tweede helft van de negentiende eeuw verenigt Serven en Kroaten in één taal en schriftuur, en de ontmanteling van de dubbelmonarchie bespoedigt hun politieke eenmaking. Tegenover de gemeenschappelijke Servo-Kroatische taal staat echter de eeuwenoude scheiding tussen het katholieke en het orthodoxe christendom, en tussen het Habsburgse en het Ottomaanse imperium. De Servische minderheid in Kroatië zit historisch en geografisch op de wip: zij is grotendeels in de zeventiende eeuw naar de Habsburgse rijksgrens gemigreerd, waar zij in ruil voor militaire steun haar orthodoxe geloof mag behouden. Het Zuidslavische cultuurnationalisme is vooral een uitvinding van Slovenen en Kroaten. Het is ontstaan als spiegelbeeld en tegenhanger voor het dominante Oostenrijk en Hongarije, en als dam tegen het Italiaans irredentisme.

In de ogen van de Serviërs is de eenmaking gewoon een noordwaartse heroriëntatie van hun Joegoslavisch Ontwerp, dat op de onverzettelijkheid van de zuiderburen was stukgelopen (zie par. 5.1.2). Servische nationalistes streven daarom naar de culturele homogenisering van Slovenen, Kroaten en Serven binnen een centrale Servische staat. Tijdens het interbellum blijft de botsing tussen Servisch centralisme en Kroatisch federalisme een voortdurende bron van politieke spanningen. De Servische dictatuur (vanaf 1929) is olie op het vuur van het Kroatische autonomisme. Tegelijk wint het Grootkroatisch nationalisme terrein op het gematigde Sloveens-Kroatische federalisme. Het Grootkroatische gedachtengoed is de tegenhanger van het Grootservisch nationalisme, en staat voor 'herkroatisering' van Bosnië en Slovenië en verknechting van de minderwaardige Serven. In de klem van het opkomende fascisme aanvaardt het Servische regentschap in 1939 het Servisch-Kroatisch Vergelijk met ruime autonomie voor Kroatië plus grote delen van Bosnië.

Tijdens WO II krijgt de fascistische *Ustasa*-leider Pavelic vrij spel in Kroatië en Bosnië. Pavelic propageert een 'etnisch zuiver Kroatië' en vervolgt niet alleen joden, maar ook Kroatische en Bosnische Serven (met als devies één derde uitroeien, één derde deporteren en één derde bekeren). Servische *Cetnik*-milities en communistische partizanen bestrijden eerst de gemeenschappelijke vijand, nazi-Duitsland en de Kroatische *Ustasa*, en rekenen vervolgens af met elkaar. De strijd wordt beslist in het voordeel van Tito's partizanen, die in 1945 de communistische republieken Slovenië, Kroatië, Bosnië, Servië, Montenegro en Macedonië samenbrengen in de nieuwe Joegoslavische Federatie. De bloedige oorlogsjaren worden met de mantel van 'Broederschap

¹¹ Bronnen: R. Detrez, op. cit., 1992, blz. 115-140; 'Het verdriet van Joegoslavië; Achtergronden van de derde Balkanoorlog', op. cit., blz. 63-82; H. Poulton, op. cit., 1991, blz. 15-38; N. Tromp-Vrkic, 'Tudjman's Kroatië'; *Oost-Europa Verkenningen*; 126, 1993, blz. 3-14; B. Denitch, *Ethnic nationalism; The tragic death of Yugoslavia*; Minneapolis, University of Minnesota Press, 1994; M. Glenny, *The fall of Yugoslavia; The third Balkan war*; London, Penguin, 1992; M. Thompson, *A paper house; The endings of Yugoslavia*; London, Vintage, 1992; 'The rise and fall of Yugoslavia; Stations of a European tragedy'; door A. Arato en S. Benhabib (red.), *Praxis International*; 13, 1993, blz. 325-422; 'Europe and the Balkans; Yugoslavia'; door J. Fenske, S.L. Burg e.a. *Current History*; 92, 1993, blz. 353-379.

en Eenheid' bedekt. Het oorlogstrauma speelt echter een belangrijke rol in het huidige Servisch-Kroatische conflict. Serven en Kroaten presenteren elkaar de openstaande rekeningen van WO II. Het aantal oorlogsslachtoffers onder volksgenoten (met interestheffing voor de verloren geboorten!) dient als maatstaf voor collectieve schuld bij de tegenpartij. In feite is niet meer dan een goede helft van de (netto) één miljoen oorlogsslachtoffers Servisch. Moordenaars en slachtoffers zijn etnisch verdeeld (bijv. Hongaarse fascistenaars tegen Serven, Servische Cetniks tegen Bosnische moslims) en er is ook intra-etnisch gemoord (bijv. Kroatische partisanen tegen Ustasa, Servische Cetniks tegen partisanen). Nochtans wordt de huidige Servische en Kroatische agressie gelegitimeerd als herstel van een verstoorde 'etnische balans'.

In het Joegoslavië van Tito zit het Servisch-Kroatische antagonisme ingebouwd in de politieke en economische verhoudingen. Hoewel voor belangrijke bestuursfuncties een strikte nationale verdeelsleutel geldt, zijn de Serven oververtegenwoordigd in het partijkader, het federale leger en de politiemacht. Het Servische overwicht is historisch gegroeid uit het grote aantal Serven die door hun Duitse of Kroatische vervolgers in de armen van de partisanen zijn gedreven. Bovendien appelleert de thematiek van Eenheid en Strijd in Tito's communisme aan een lange Servische traditie van collectivisme en militarisme. In de ogen van veel Kroatische nationalistenaars zijn de Joegoslavische communisten dan ook verholen Servische imperialisten. Economisch zijn Slovenië en Kroatië beter ontwikkeld dan de zuidelijke republieken. Bovendien zorgt het toerisme aan de Adriatische kust en de lucratieve gastarbeid bij de noorderburen begeerde valuta. Vooral Kroatische nationalistenaars verzetten zich tegen economische herverdeling tussen de republieken, en willen vrij over de nationale inkomsten beschikken. Met de Kroatische Lente in 1971 dient zich een nieuwe generatie van Kroatische academici en communisten aan (onder wie president Tudjman), die meer economische en politieke slagkracht voor Kroatië eisen. Tito treedt hard op tegen het Kroatische partijkader. Overigens treffen antinationalistische en antireligieuze vervolgingen in de jaren zeventig en tachtig niet alleen Kroaten, maar ook Albanese, Bosnische en Servische dissidenten. Hoewel de communistische repressie in Kroatië als anti-Kroatisch wordt ervaren, is zij in de eerste plaats antidemocratisch. In 1974 geeft Tito meer macht aan de lokale partijleiders, in ruil voor het behoud van het machtsmonopolie van de communistische partij. Deze lijn - decentraliseren in plaats van democratiseren - wordt na de dood van Tito in 1980 verder doorgetrokken. De dood van de grote scheidsrechter is echter een nekslag voor het regime: het nieuwe collectieve bestuur, op grond van een beurtrol tussen de republieken, blijkt niet in staat om belangrijke politieke en economische knopen door te hakken.

Aan het eind van de jaren tachtig lokt het agressieve Servische nationalisme van de nieuwe communistische partijleider Milosevic (1987) - en vooral de kwestie Kosovo - in Slovenië en Kroatië hevige anti-Servische reacties uit. In de herfst van 1989 stemt het Sloveense parlement voor het recht op afscheiding. De betrekkingen met Servië worden verbroken. In 1990 winnen nieuwe democratische partijen in Slovenië en Kroatië de eerste vrije verkiezingen met een nationalistisch en anticommunistisch programma. Maar de Servische minderheid in Kroatië ervaart de verkiezingscampagne en de eerste symbolische maatregelen van Tudjman als fascistische provocaties. Hoewel Tudjman officieel de culturele rechten van de Servische minderheid erkent, en zich in internationale onderhandelingen opstelt als een pragmatische nationalist, heeft hij wel electorale munt geslagen uit Grootkroatische retoriek, katholieke loyaliteiten en Ustasa-attributen. Bovendien treffen het zogenaamde geboortebewijs (dat Kroatische burgerrechten toekent op grond van een Kroatische afkomst) en de anticommunistische zuiveringen (die het Servische overwicht in het politiekorps en in de ambtenarij moeten corrigeren) vooral de Servische minderheid.

De Kroatisch-Servische oorlog verloopt in een viertal fasen¹². Na de verkiezingsoverwinning voor Tudjman in 1990 komen de Serven in de (Kninska) Krajina met steun van Servië en het plaatselijke federale leger in opstand tegen de Kroatische politie. Servische en Kroatische milities beschermen elk hun volksgenoten in de dorpen, en bestrijden de tegenpartij. Het topoverleg in 1991 tussen de presidenten van de Joegoslavische republieken mislukt. De tweede fase begint met de onafhankelijkheidsverklaring van Slovenië en Kroatië in juni 1991. De Sloveense politie neemt de grensposten over en Sloveense verdedigingseenheden stoppen de opmars van het federale leger. In juli 1991 wordt met EG-bemiddeling het Akkoord van Brioni gesloten en trekt het federale leger zich terug uit Slovenië. In de derde fase bezet het terugtrekkende leger grote delen van Kroatië en vallen Servische milities met steun van het leger Kroatische dorpen aan. Al spoedig gaat het leger zelf tot de aanval over, bezet de veroverde Kroatische dorpen, en bombardeert de grote steden. Geleidelijk is het oorlogsdoel verschoven van behoud van de federatie en volledige herovering van Kroatië naar annexatie van de zuidelijke landstrook met Servische autonome gebieden bij Groot-Servië. In de loop van 1991 verliest Kroatië de feitelijke controle over bijna één derde van zijn grondgebied aan drie autonome Servische gebieden in de Krajina, West- en Oost-Slavonië. Maar de bombardementen van Vukovar en Dubrovnik hebben Servië internationaal geïsoleerd, en in een vierde fase slaagt het militair zwakkere Kroatië erin het conflict te internationaliseren. Begin 1992 erkent de EG voornamelijk onder Duitse druk de onafhankelijkheid van Slovenië en Kroatië. In het voorjaar van 1992 moeten Servië en het leger instemmen met de stationering van een VN-vredesmacht in de bezette gebieden van Kroatië. Verdere ontwikkelingen in Kroatië hangen nauw samen met de Servisch-Kroatische krachtmeting in Bosnië. In elk geval is de VN er niet in geslaagd de overeengekomen demilitarisering en normalisering van Servische enclaves in Kroatië af te dwingen.

De Servisch-Kroatische oorlog is het gevolg van reële strijdige belangen, gepaard aan een merkwaardig symmetrische nationalistische escalatie. Voor Servië verzekert het voortbestaan van Joegoslavië vooral de belangen van de overwegend Servische communistische nomenclatuur en het leger. Voor Kroatië betekende Joegoslavië juist een blok aan het been in de competitie voor economische welvaart en toegang tot Europa. Het Servische nationalisme heeft bijgevolg gediend om de communistische partij een nieuwe bestaansreden te geven. Het Kroatische nationalisme heeft juist een nieuwe anticommunistische elite aan de macht gebracht. Maar er zijn ook treffende overeenkomsten tussen beide landen. Zowel Servische communisten als Kroatische anticommunisten hebben democratie geïnterpreteerd als tirannie van de nationale meerderheid. Aan beide zijden hebben nationalistische intellectuelen een gooi gedaan naar de macht, en zijn vooral verpauperde en werkloze jongeren verleid door de belofte van legitieme plunderingen¹³.

Zolang Europa, Rusland en Amerika zich terughoudend blijven opstellen, lijkt een verdere internationalisering van het Servisch-Kroatische conflict zeer onwaarschijnlijk. Het doemscenario van een derde Balkanoorlog wordt denkbaar, wanneer rivaliserende grootmachten in de verleiding zouden komen het conflict te exploiteren voor eigen politiek of economisch profijt. Binnen de algemene optie voor beperkte internationale interventie, hangt de relatieve actiebereidheid samen met twee interpretatieschema's van het conflict¹⁴. Volgens de Servische-agressiehypothese staat Servië als exponent van het oude communistische systeem tegenover Slovenië en Kroatië, twee jonge democratieën aan de rand van Europa. Deze analyse legitimeert de internationale isolatie van Servië, de snelle erkenning van Slovenië en Kroatië, alsook beperkte

¹² Zie 'Het verdriet van Joegoslavië; Achtergronden van de derde Balkanoorlog'; op. cit., blz. 77-78.

¹³ B. Denitch, op. cit.

¹⁴ M. Kaldor, 'Yugoslavia and the new nationalism'; *New Left Review*; 197, 1993.

vormen van militaire interventie tegen Servië. De alternatieve nationale-belangenhypothese ziet de oorlog als een regionale machtsstrijd tussen rivaliserende staten, en bepleit grotere internationale terughoudendheid.

5.2.1.4 *Het Bosnisch conflict*¹⁵

De Bosnische Muslimanen zijn Serven of Kroaten die in de vijftiende en zestiende eeuw door de Ottomanen zijn geïslamiseerd. Zij maken Bosnië tot het kruispunt van de drie grote godsdiensten. De verwoeste Bosnische hoofdstad Sarajevo is het symbool bij uitstek van deze kruisbestuiving. Vooral de (geïslamiseerde) Bosnische adel heeft in het Ottomaanse Rijk een vooraanstaande rol gespeeld. Na 1878 kent Bosnië-Herzegovina als Oostenrijks protectoraat een versnelde modernisering. In het nieuwe Zuidslavische Koninkrijk na 1918 maken zowel Serviërs als Kroaten aanspraak op Bosnië. De Bosnische moslims stellen zich gezagsgetrouw op tegenover het Servische centrum, maar zoeken gaandeweg steun bij het rebelse Kroatië. Tijdens WO II wordt Bosnië bij het fascistische Kroatië gevoegd, en richten de drie bevolkingsgroepen een waar bloedbad aan: Kroatische Ustase vervolgen Bosnische Serven, terwijl Kroaten en moslims op hun beurt slachtoffer worden van Servische milities. Het Akkoord van Jajce (1943) erkent de autonome republiek Bosnië-Herzegovina als *modus vivendi* voor Bosnische Serven en Kroaten. Tot 1966 worden moslims in Bosnië en elders in Joegoslavië met harde hand onderdrukt, en velen emigreren naar Turkije. In 1971 geeft Tito aan de Servo-Kroatische moslims in Bosnië een aparte Muslimaanse nationaliteit. De Muslimanen als etnisch-religieuze groep zijn een typische Balkancreatie, met als doel het Servisch-Kroatische antagonisme in Bosnië te helpen ontzenuwen. De etnische Muslimanen zijn grotendeels gesecculariseerde moslims, en vallen niet samen met de Joegoslavische islamitische gemeenschap, die in 1918 is opgericht als politiek-religieuze alliantie. In de reeks van antinationalistische en antireligieuze vervolgingen die Bosnië treffen, is er het bekende proces tegen de Sarajevo-moslims (1983), onder wie president Izetbegovitch als auteur van de Islamitische Declaratie. De Declaratie is geïnterpreteerd als oproep om een fundamentalistische moslimstaat te vormen in Bosnië, Kosovo, Montenegro en Zuidwest-Servië, maar Izetbegovitch zelf heeft dat altijd ontkend. De vrees voor een alliantie tussen moslims in Bosnië, Kosovo en Servië-Montenegro is vandaag opnieuw het motief achter Servische gewelddaden tegen Albanese en vooral Bosnische moslims.

Na de eerste vrije verkiezingen in 1990 kiest Bosnië voor een coalitie van de drie etnische partijen en voor toetreding tot een losse Joegoslavische confederatie. President Izetbegovitch behoort tot de confessionele vleugel van de Muslimaanse partij, die overigens meer gemeen heeft met de christen-democratie dan met het moslim-fundamentalisme. Maar de afscheiding van Slovenië en Kroatië in 1991 opent in Bosnië de doos van Pandora. In de herfst van 1991 ontstaan vier autonome Servische gebieden in Bosnië, die in een referendum kiezen voor een onafhankelijke Bosnische republiek van het Servische volk. In een reactie verklaren drie Kroatische gebieden in Bosnië zich autonoom, en vragen aansluiting bij Kroatië in geval van Servische annexatie. Servië wil Bosnië wel annexeren, maar Kroatië aanvaardt een onafhankelijk Bosnië als buffer tegen Servië. In de lente van 1992 erkent de EG de onafhankelijkheid van Bosnië, na een referendum waarin Bosnische Kroaten en Muslimanen quasi unaniem pro stemmen. Dit is het begin van het aanslepende Bosnische conflict, dat de oude religieuze breuklijn volgt tussen orthodoxe Serven en islamitische Muslimanen - terwijl de katholieke Kroaten

¹⁵ Bronnen: R. Detrez, op. cit., 1992, blz. 115-140; 'Het verdriet van Joegoslavië; Achtergronden van de derde Balkanoorlog'; op. cit., blz. 70-82; H. Poulton, op. cit., 1991, blz. 39-56; R.A. Remington, 'Bosnia; The tangled web'; *Current History*, 92, 1993, blz. 364-369.

vooral opportunistische bondgenootschappen sluiten. Tot nu toe verloopt de Bosnische oorlog in een viertal fasen ¹⁶.

In een eerste fase vanaf januari 1992 zetten de Bosnische Serven het federale leger en Servische milities in om de controle over het grondgebied van 'hun' Servische republiek in Bosnië te consolideren. Het oorlogsdoel is ofwel volledige verovering van Bosnië, ofwel een zo voordelig mogelijke opdeling van Bosnië tussen Servië en Kroatië. Maar na de onafhankelijkheidsverklaring van de niet-Serven in Bosnië worden etnische zuiveringen belangrijker. Het federale leger laat zijn militaire infrastructuur achter in handen van Servische milities, die hun overwicht gebruiken in een systematische politiek van etnische zuivering tegen de Muslimanen. Kroatië wacht rustig af tot de Muslimanen hun steun komen vragen, en stelt zijn verholen hoop op een zo gunstig mogelijke verdeling van Bosnië ¹⁷. De Muslimaans-Kroatische alliantie slaagt er niet in meer dan 30 procent van Bosnië effectief te verdedigen, en probeert het Servische militaire overwicht te counteren door het conflict te internationaliseren. De VN-vredesmacht in ex-Joegoslavië wordt uitgebreid, maar de troepen beperken zich tot humanitaire aspecten: het beveiligen van de luchtbrug naar Sarajevo en de begeleiding van hulpkonvooiën. Vanaf eind 1992 geldt ook een vliegverbod boven Bosnië.

Het vredesplan Vance-Owen (VN-EG) in januari 1993 is gebaseerd op de Servische idee van etnische kantonisering, en verdeelt Bosnië in negen districten met wisselend etnisch overwicht en één multi-etnisch district Sarajevo. Het plan wordt uiteindelijk verworpen door de Bosnische Serven, en vormt de aanzet tot een tweede oorlogsfase, waarin de Bosnische Kroaten alvast de controle over 'hun' toekomstige districten uitbreiden, de preciaire alliantie met de Muslimanen opzeggen, en op hun beurt overgaan tot etnische zuiveringen. In augustus 1993 stelt het tweede vredesplan Owen-Stoltenberg een losse Bosnische confederatie van drie republieken voor. President Izetbegovitch verwerpt het voorstel. Het plan betekent voor Serviërs en Kroaten slechts een opstapje naar de definitieve opdeling, maar voor de nieuwe moslimrepubliek in de tang biedt het onvoldoende overlevingskansen. Terwijl de strijd onverminderd doorgaat, wordt verder onderhandeld over extra garanties voor de Muslimanen. In de loop van 1993 wordt de VN-vredesmacht in Bosnië verder uitgebreid met het oog op de creatie van zogenaamde Veilige Zones, maar die blijken allesbehalve waterdicht.

Begin 1994 luiden burgerbeschietingen in Sarajevo een nieuwe oorlogsfase in ¹⁸. Amerika, dat zich tot dan toe afzijdig heeft gehouden, zet de eis tot terugtrekking van Servische zware wapens rond Sarajevo kracht bij met een NAVO-ultimatum en een waarschuwingsbombardement. Op vraag van de Bosnische Serven komen er echter Russische waarnemers in Bosnië om de status quo rond Sarajevo te bewaken. Zo hebben Bosnische Serven opnieuw de handen vrij voor hun programma van etnische zuiveringen. Intussen forceert Amerika de oprichting van een Kroatisch-Muslimaanse confederatie, en voert de druk op Servië verder op. De idee van een overkoepelende Bosnische confederatie lijkt voorgoed begraven. Maar de belangrijkste wending is de terugkeer van de Amerikaanse en Russische grootmachten op de Europese politieke scène. De nieuwe contactgroep met Duitsland, Frankrijk, Engeland, Amerika en Rusland legt in mei 1994 het Vredesvoorstel van Genève voor. Volgens het voorstel behouden de Bosnische Serven 49 procent (van de verderde 72%) van Bosnië-Herzegovina, de andere 51 procent (in plaats van de gevraagde 60%) gaat naar de Muslimaans-Kroatische confederatie. De Bosnische Serven verwerpen het voorstel. Na Russische bemiddeling zegt de

¹⁶ 'Het verdriet van Joegoslavië; Achtergronden van de derde Balkanoorlog'; op. cit., blz. 78; B. Szajkowski, op. cit., blz. 50/147-151/436-438.

¹⁷ M. Glenny, 'Yugoslavia; The revenger's tragedy'; *New York Review of Books*; 13, august 1992.

¹⁸ P.M. de la Gorce, 'La crise Yougoslave prise en main par Washington'; *Le Monde Diplomatique*; avril 1994, blz. 11; M. Glenny, 'The return of the Great Powers'; *New Left Review*; 205, 1994, blz. 125-210.

Servische president Milosevic zijn openlijke steun aan de Bosnische Serven op. Maar in de herfst van 1994 laat de Bosnische oorlog opnieuw op. De Bosniërs gaan hun derde oorlogswinter in en het eind is nog niet in zicht. Toekomstige ontwikkelingen in Bosnië zijn moeilijk te voorspellen¹⁹. De botsing tussen Amerikaanse, Europese en Russische invloedssferen blokkeert een diplomatieke doorbraak, terwijl de Serviërs zich militair sterk maken. De dupering van Muslimanen en de ondoelmatigheid van de VN-operatie liggen gevoelig in het conservatieve Amerikaanse Congres, terwijl Jeltsin rekening moet houden met pro-Servische conservatieven in het Russische Congres. Tegenover de hardere Amerikaanse standpunten *pro* terugtrekking van de VN-vredesmacht, bewapening van de Muslimanen en NATO-luchtaanvallen op Servische doelwitten, staat een meer gereserveerde houding van vooral Engeland en Frankrijk. Terugtrekking zou volgens hen een lokale escalatie uitlokken, en eventuele Amerikaanse represailles tegen een Servisch offensief zijn onaanvaardbaar voor het pro-Servische Rusland. In elk geval ontbreekt internationaal de nodige politieke wil en eensgezindheid om overeenkomsten *manu militari* af te dwingen. De buurlanden op de Balkan hebben genoeg zorgen in eigen land, en kunnen een militaire escalatie en economische sancties best missen. Maar enkele allianties in de zuidelijke Balkan liggen alvast klaar: Albanië en Turkije staan aan Muslimaanse kant, Griekenland aan Servische kant.

5.2.1.5 De Macedonische kwestie²⁰

Als de geschiedenis zich zou herhalen, dan was de Joegoslavische oorlog in Macedonië uitgebroken, en niet in Bosnië. In de Balkanoorlogen is Macedonië het strijdtoneel geweest van Servische, Griekse en Bulgaarse nationale ambities. Het Joegoslavistisch Ontwerp van Garasanin is geïnspireerd op het middeleeuwse koninkrijk van Stepan Dusan dat zich uitstrekt tot Albanië, Macedonië en noord-Griekenland (zie par. 5.1.2). Bovendien moest Macedonië Servië schadeloos stellen voor de toekenning van Bosnië en de Zuidservische Sandzak aan Oostenrijk (Berlijn, 1878). Volgens de Grote Idee van Kolettis is Griekenland de rechtmatige erfgenaam van Alexander de Grote en het latere Byzantijnse Rijk. De Bulgaren tenslotte zien Macedonië als sluitstuk van het Grootbulgaarse exarchaat, en hebben nooit de inkrimping van het Groot-Bulgarije van San Stepano aanvaard (zie par. 5.1.4). Aan het einde van de negentiende eeuw voeren de drie buurlanden een soort schoolstrijd met een opbod van Servische, Griekse en Bulgaarse scholen in Macedonië. In Macedonië zelf wordt de IMRO opgericht (1893), een beruchte terroristische organisatie die ijvert voor de eenmaking van Macedonië (in een communistische Balkanfederatie). Als reactie richten Macedonische uit-migranten in Bulgarije een even beruchte tegenorganisatie op (1895), die de inlijving van Macedonië bij Bulgarije voorstaat. Van in den beginne is de Macedonische nationale beweging dus verdeeld.

Na de Balkanoorlogen verdeelt het Verdrag van Boekarest (1913) het omstreden Macedonië in drie stukken: Egeïsch Macedonië bij Griekenland, Vardar-Macedonië bij Servië en Pirin-Macedonië bij Bulgarije. Tijdens het interbellum voeren de drie landen in *hun* stukje Macedonië een harde assimilatiepolitiek. Voor de Grieken zijn de Macedoniërs slavofone Grieken, die zo snel mogelijk de Griekse taal moeten leren. In het kader van de ruiloperaties na WO I worden Egeïsche Macedoniërs die de Griekse nationaliteit weigeren, verplicht om naar Bulgarije te verhuizen, terwijl Macedonië gekoloniseerd wordt door Griekse landverhuizers uit Turkije. Voor Servië zijn de Macedoniërs Zuidserven. De Macedonische kerk valt onder het Servische Patriarchaat en de Servische taal wordt verplicht. De serbiseringspolitiek

¹⁹ E. Wallon, 'Vers un nouvel hiver de guerre en Bosnie!'; *Le Monde Diplomatique*; octobre 1994, blz. 3.

²⁰ Bronnen: R. Detrez, op. cit., 1992, blz. 141-162; H. Poulton, op. cit., 1991, blz. 39-56; H. Poulton, 'Minorities in the Balkans'; *Minority Rights Group Report*; 82, 1989, blz. 23-34.

voedt de pro-Bulgaarse gevoelens en veel Macedoniërs emigreren naar Bulgarije. In Bulgarije worden Macedoniërs evenmin als minderheid erkend, maar velen zien zichzelf als een bijzonder soort Bulgaren. De Bulgaars-Macedonische affiniteit vindt haar oorsprong in het Bulgaarse Exarchaat en in de nauwe Bulgaars-Macedonische taalverwantschap. Bulgarije grijpt WO I en WO II aan om het verlies van Macedonië ongedaan te maken, maar trekt twee keren aan het kortste eind van de geschiedenis. Door de brutale Bulgaarse bezetting van Vardar-Macedonië en (grote delen van) Egeïsch Macedonië in WO II is de Macedonische bulgarofilie danig bekoeld, en de partizanen verwerven in Macedonië grote aanhang in hun strijd tegen het fascistische Bulgarije.

Tot 1935 voorzagen de communisten in de eenmaking van Macedonië binnen een multinationale Balkanfederatie. Later wordt Vardar-Macedonië bij de Joegoslavische Federatie gerekend, en als bruggehoofd gezien in een toekomstige Joegoslavisch-Bulgaarse confederatie. Maar na WO II scheiden opnieuw de wegen van de drie Macedoniërs. Joegoslavië breekt in 1948 met het stalinistische Bulgarije, en in 1949 keert het vrije Griekenland zich af van zijn communistische burens. In het communistische Joegoslavië krijgt Macedonië de status van autonome republiek, met een aparte Macedonische taal en geschiedenis en eigen Macedonisch onderwijs. Het Macedonische particularisme moet een dam opwerpen tegen historische Bulgaarse aanspraken op het gebied (*transnationalisatie*). Zo is de Macedonische standaardtaal gebaseerd op een dialect dat zo ver mogelijk van het standaard-Bulgaars ligt. Tot ergernis van de Bulgaren zijn niet alleen de Macedonische taal en schriftuur, maar ook ingrediënten voor een Macedonische nationale geschiedenis 'gestolen' uit het Bulgaarse repertoire (Tsaar Samuil I en de Opstand van Illinden). Kroon op de geslaagde Macedonische natievorming is de officiële erkenning van het autonome Macedonische patriarchaat in 1958.

In het naoorlogse Bulgarije genieten de Macedoniërs aanvankelijk culturele rechten als minderheid. Maar na de dood van partijleider Dimitrov en de breuk tussen Tito en Stalin groeit het Bulgaarse ongemak, en in 1956 schaft Zhivkov de Macedonische nationaliteit weer af. Macedonische nationalistenvorden vervolgd. Te oordelen naar de cijfers (een kwart miljoen Macedoniërs in 1946 tegen enkele duizenden in 1991) laten Macedoniërs in Bulgarije zich even vlot bulgariseren, als zogenaamde Bulgaren in Joegoslavië zich laten macedoniseren.

Na de burgeroorlog worden Macedoniërs in Griekenland gezien als een communistische vijfde colonne. Anti-Macedonische maatregelen omvatten de inplanting van Griekse kolonisten, de vergrieksing van plaats- en persoonsnamen, het ontslag van Macedoniërs uit overheidsdienst, verplichte verhuizingen en willekeurige vervolgingen. Na 1974 verbetert de rechtspositie van Macedoniërs in Griekenland, maar schijnbaar hebben het onderwijssysteem en de beperkte carrièrekansen voor Macedoniërs in Griekenland de doorslag gegeven naar assimilatie. De Macedonische kwestie zorgt voor gespannen Bulgaars-Joegoslavische en Grieks-Joegoslavische relaties in de jaren zeventig en tachtig.

Door de democratisering van Bulgarije en ex-Joegoslavië is de Macedonische kwestie opnieuw opgerakeld. In 1989 en 1990 demonstreerden Macedoniërs in Skopje (Joegoslavië) tegen de behandeling van hun volksgenoten in Griekenland en Bulgarije. Steen des aanstoots is vooral het anti-Macedonische visumbeleid van Griekenland. In Bulgarije stichten Macedonische nationalistenv in 1990 de koepelvereniging Illinden, maar die slaagt er niet in massaal te mobiliseren of politiek erkend te worden. De Bulgaarse meerderheid blijft bij haar eensgezinde standpunt dat Macedoniërs etnische Bulgaren zijn. In Joegoslavisch Macedonië ontstaat begin 1990 een nationalistische koepel, van waaruit een groep meer extreme nationalistenv de vooroorlogse IMRO nieuw leven inblaast, zij het in een democratisch kleedje. Eind 1990 behaalt het nieuwe IMRO bijna één op drie zetels in het parlement, maar hun Grootmacedonische programma maakt weinig kans in de coalitie

met ex-communisten en Albanese nationalisten. Hoewel Servië Macedonië altijd heeft gesteund tegen de zuiderburen, bewaart Macedonië slechte herinneringen aan de oude serbiseringspolitiek. Na de afscheiding van Slovenië en Kroatië kiest ook Macedonië in 1991 node voor onafhankelijkheid. Bulgarije erkent als eerste de nieuwe staat Macedonië (maar niet het Macedonische volk). Griekenland is als de dood voor Macedonisch irredentisme, en oefent grote druk uit binnen de EG om de erkenning van Macedonië uit te stellen. Onderhandelingen over de naam van de republiek in de schoot van de EG lopen vast op het Griekse veto, en vanaf april 1993 gaan Europese landen over tot individuele erkenning. In 1993 worden preventief blauwhelmen ingezet in Skopje en langs de grens van Macedonië met Servië en Kosovo ²¹.

Een Macedonisch conflict zou meteen een internationaal conflict zijn, en dat zet waarschijnlijk een rem op een mogelijke escalatie. Servische nationalistten zijn niet gelukkig met het verlies van Macedonië, en nog minder met de nieuwe Bulgaars-Macedonische vriendschap. Maar de Macedonische Serven zijn een kleine minderheid, een 'herserbisering' van de Macedoniërs lijkt geen sinecure, en de Serviërs hebben voorlopig de handen vol aan het Bosnische en Kroatische front. Internationaal zijn er twee allianties ontstaan die elkaar uitbalanceren. Net als in de Balkanoorlogen vinden Servië en Griekenland elkaar in hun oppositie tegen een autonoom Macedonië, dat de deur kan openen voor Bulgaars irredentisme in de zuidelijke Balkan. Omgekeerd vindt Bulgarije aansluiting bij Albanië. Albanië onderschrijft de Bulgaarse bestemming van Macedonië, en wil zich desgevallend over het Albanese west-Macedonië ontfermen. Tenslotte vindt de Grootmacedonische idee weinig steun bij de Macedonische minderheid in de buurlanden Griekenland en Bulgarije. Waarschijnlijk is de overgrote meerderheid van Macedoniërs daar vrij succesvol geassimileerd.

Macedonië is echter niet alleen het historische trauma van haar Bulgaarse en Griekse burens, maar ook een soort Kosovo in het klein. De vrees voor Bulgaars irredentisme wakkert in Macedonië anti-Albanese gevoelens aan: als de Albaneseen zich afscheiden, valt de 'rompstaat' Macedonië als een rijpe appel in de Bulgaarse schoot. De Albanese minderheid woont geconcentreerd in west-Macedonië en dankt haar groeiend bevolkingsaandeel vooral aan haar hoge nataliteit. Albaneseen in Macedonië eisen aansluiting bij een autonome republiek Kosovo. De Macedonische regering voert een harde anti-Albanese politiek, die vooral het Albanese onderwijs en de verspreiding van de islam viseert, en naast Albaneseen ook Turken en Pomakken treft. Buurland Albanië steunt aanvankelijk de radicale vleugel in de Albanese nationalistische partij, maar pleit nu onder druk van zijn westerse geldschieters voor onderhandelingen met de Macedonische regering ²².

5.2.2 Bulgarije ²³

5.2.2.1 Recente ontwikkelingen en etnische compositie

Het symbolische keerpunt in *Bulgarije* is het aftreden van Zhivkov, die in november 1989 plaats maakt voor een overgangsregering. De eerste vrije verkiezingen in Bulgarije in juni 1990 worden gewonnen door de ex-communisten. Oppositieleider Zjeljoe Zjelev wordt president. Maar het regeringsbeleid van economische hervormingen stuit op verzet van het parlement en de vakbonden. In 1992 wint de anticommunistische Unie van Democratische

²¹ B. Szajkowski, op. cit., blz. 198-212.

²² R. Austin, 'Albanian-Macedonian relations; Confrontation or cooperation?'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; 2(42), 1993, 21-24.

²³ Bronnen: R. Detrez, op. cit., 1992, blz. 53-72; H. Poulton, op. cit., 1991, blz. 105-172; H. Poulton, op. cit., 1989, blz. 6-22; I. Ilchev, 'Bulgarian ethnic groups; Politics and perceptions'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; 2(12), 1993, 35-41; L. Troxel, 'Bulgaria; Stable ground in the Balkans?'; *Current History*; 92, 1993, blz. 386-389.

Krachten de verkiezingen. De politieke instabiliteit duurt voort en economische hervormingen laten op zich wachten. Het land wordt geregeerd door wisselende kabinetten van partijloze technocraten. De ex-communisten blijven machtig in het parlement en het establishment, en bereiden een come-back voor in de komende verkiezingen. De economische recessie duurt voort, hoewel voor 1995 een privatisatieprogramma en een schuldenherschikking aangekondigd zijn ²⁴. Als substituut voor 'de gemiste trein naar Europa' winnen autoritaire tendensen en traditionele Slavische waarden opnieuw aan invloed bij de Bulgaarse bevolking ²⁵. Bulgarije handhaaft zijn neutraliteit in de Joegoslavische oorlog, knoopt vriendschap aan met Macedonië, behoudt de Bulgaars-Russische band, en heeft met Griekenland en Turkije pragmatische relaties ²⁶.

In de census van 1991 telt Bulgarije zo'n tien procent Turken (zie tabel 5.3), maar officieuze schattingen liggen dichterbij vijftien procent ²⁷. Op kaart 5.2 zijn de woongebieden van de Turken in Bulgarije aangegeven. Van de 300 duizend Turken die in 1989 naar Turkije zijn gevlucht, is in 1992 reeds de helft teruggekeerd ²⁸. De Bulgaarse Turken leven verspreid over dorpen in het centrale en oostelijke Balkangebergte en in het zuidwestelijke en zuidelijke Rodopengebergte (langs de grens met Turkije). In het Rodopengebergte leven ook Pomakken of Slavische moslims (met uitlopers in Macedonië en noord-Griekenland). Hun aantal in Bulgarije wordt officieus op 150 à 270 duizend geschat ²⁹. Zij ervaren dezelfde discriminatie in mineur en identificeren zich sterk met de Turkse minderheid. Een derde islamitische minderheidsgroep zijn de Bulgaarse zigeuners (3,4%). Hun officiële aantal is waarschijnlijk met de helft onderschat ³⁰. Zij zijn vooral gevestigd in de noordelijke Donauvlakte, en vormen belangrijke gemeenschappen in Sofia en enkele provinciesteden. Ondanks regeringsinspanningen op het vlak van huisvesting en alfabetisering, blijven zij net als elders op de Balkan 'de eeuwige buitenstaanders'. In tegenstelling tot de islamitische minderheden zijn de christelijke minderheden in Bulgarije blijkbaar wel succesvol geassimileerd. Na de oorlog zijn in zuidwestelijk Bulgarije (langs de grens met Macedonië) een kwart miljoen Bulgaarse Macedoniërs geteld, momenteel nog maar enkele duizenden. Hetzelfde geldt voor een kleiner aantal Walachen in het centrale Balkangebergte en noord-Bulgarije ³¹.

Tabel 5.3 Etnische groepen in Bulgarije, census 1991

Etnische groep	aantal	in %
Bulgaren	7.269.843	85,8%
Turken	821.881	9,7%
Zigeuners	288.082	3,4%
Overig	93.203	1,1%
Totaal	8.473.000	100 %

Bron: M. Boden, op. cit.

²⁴) 'Bulgaria'; *Country Report*; 3rd quarter, 1994.

²⁵) Y. Konstantinov, 'Bulgaria'; in: *Nationalism, ethnic conflict and conceptions of citizenship in Western and Eastern Europe*; Vol. 2: *National perspectives*; Utrecht, European Research Center on Migration and Ethnic Relations, 1994, blz. 13-18.

²⁶) 'Bulgaria', op. cit.

²⁷) 'Minorities in the Balkans'; op. cit., blz. 6 en 10.

²⁸) R. Detrez, op. cit., 1992, blz. 60 en 65.

²⁹) H. Poulton, op. cit., 1989, blz. 7; R. Detrez, op. cit., 1992, blz. 87.

³⁰) 'Minorities in the Balkans'; op. cit., blz. 8.

³¹) 'Minorities in the Balkans'; op. cit., blz. 7-8.

Tabel 5.4 Bulgaren buiten Bulgarije, census 1989

Land aantal	Bulgaren	% van Bulgaren in Bulgarije
Moldavië	88.000	1,2%
Oekrane	234.000	3,2%

Bron: M. Boden, op. cit.

5.2.2.2 De Turkse minderheid

Als Bulgarije in 1878 onafhankelijk wordt, is één op vier inwoners Turks. Veel Turkse kolonisten emigreren echter naar Turkije, zodat aan de vooravond van de Balkanoorlogen nog een goede 10 procent Turken overblijven. In het interbellum blijft die verhouding nagenoeg gelijk door de combinatie van gebiedswinst (in Macedonië) en gebiedsverlies (in noord-Griekenland), en van Turkse nataliteit en Turks-Bulgaarse migraties (ca. 125.000 Turkse uit-migranten en ca. 300.000 Bulgaarse en Macedonische in-migranten). De tegenstelling tussen Bulgaarse meerderheid en Turkse minderheid is religieus en historisch. Bulgarije identificeert zich sterk met het Slavische christendom, en vereenzelvigd de Turkse minderheid met een denkbeeldig islamitisch fundamentalisme. In de Bulgaarse onafhankelijkheidsstrijd en de Balkanoorlogen heeft Rusland Bulgarije de hand boven het hoofd gehouden. Tijdens het communisme wordt de band met de Russische beschermer gecultiveerd, en 'het Turkse gevaar' dat die bescherming nodig maakt, danig uitvergroot. De Turken worden gezien als vijfde colonne in dienst van het Turkse irredentisme en het westerse imperialisme (want Turkije is nu eenmaal lid van de NAVO). Bovendien geven vijf eeuwen Ottomaanse overheersing aan de Bulgaarse bevolking een goede eeuw later nog altijd collectief recht op vereffening. Naast dit historisch antagonisme spelen ook actuele demografische en economische factoren een rol. Bulgaren voelen zich bedreigd door de zogenaamde 'demografische bom'. Sinds WO II is het Turkse bevolkingsaandeel nochtans niet verhoogd door de Turkse uit-migratie en de afnemende nataliteit. Maar de Bulgaarse denataliteit maakt dat in de jaren tachtig 15 à 20 procent van de actieve bevolking Turks is. Bovendien heeft de trek van Bulgaarse boeren naar de stad vitale rurale sectoren in Turkse handen achtergelaten (de Bulgaarse graanschuur en de tabaksteelt). Tenslotte maakt hun geografische spreiding en zichtbaarheid in het Turkse grensgebied dat Bulgaren zich ont-eigend voelen in eigen land.

In het interbellum krijgen de overgebleven Bulgaarse Turken aanvankelijk gelijke rechten en eigen Turkse scholen, maar na 1934 onttrekken autoritaire regimes de scholen aan de lokale Turkse bevoegdheid en groeit in Bulgarije net als elders de nationalistische onverdraagzaamheid. Na WO II beginnen de communisten met een schone lei, en krijgt de Turkse minderheid opnieuw haar culturele rechten. Wel zorgt de collectivisering voor een Turks arbeidsoverschot en een nieuwe uit-migratiegolf (ca. 155.000 in 1949-1951). Maar vanaf 1965 geeft Zhivkov aan het Bulgaarse minderhedenbeleid een nieuwe nationalistische wending. In de loop van de jaren zeventig worden de Turkse verworvenheden teruggeschroefd en de Turkse nationaliteit verdwijnt uit de census (*statistische genocide*). De bulgariseringscampagne bereikt een hoogtepunt in 1984-1985 met de repressieve naamsverandering, waarin Turkse familienamen vervangen worden door Bulgaarse namen. Turkije bepleit de Turkse zaak op internationale fora, en tracht Bulgarije diplomatiek en economisch te isoleren, maar zonder veel succes. In mei 1989 gaan enkele Turkse activisten in hongerstaking. De Bulgaarse regering beantwoordt een reeks incidenten met repressie en uitzetting. Die uitzetting wordt echter het startsein voor de grootste volksverhuizing in het naoorlogse Europa: de exodus van

meer dan driehonderdduizend Turken naar Turkije. De ontvolkte Turkse dorpen, landbouwbedrijven en fabrieken betekenen voor Bulgarije een zware economische opdoffer. De Turkse regering vraagt vergeefs internationale opvang van de Bulgaars-Turkse vluchtelingen, en sluit tenslotte de grenzen. Uit economische nood en door de politieke verbeteringen vanaf 1990 keert het merendeel der Turkse landverhuizers na een jaar of twee spontaan terug. Overigens hebben de islamitische gemeenschap in Bulgarije en de islamitische handelspartners van Bulgarije (op Turkije na) zich in de 'Turkse kwestie' opvallend gezagsvriendelijk opgesteld, wat opnieuw pleit tegen het modieuze schrikbeeld van islamitische blokvorming op de Balkan.

In november 1989 wordt Zhivkov door zijn hervormingsgezinde partijgenoten aan de dijk gezet. Zijn voorlopige opvolger belooft democratische verkiezingen en herstel van de rechten van de Turkse minderheid. Ondanks hevig protest van de Bulgaarse bevolking besluit het parlement in januari 1990 tot herstel van de Turkse nationale en religieuze rechten, inclusief de teruggave van zelfgekozen namen. Bij de eerste vrije verkiezingen in juli 1990 wordt de Turkse Beweging voor Rechten en Vrijheden de derde partij in het land. Door haar strategische positie tussen de ex-communisten en de nieuwe democraten te benutten, weet de partij het merendeel van haar eisenpakket door te duwen. Vereenvoudigde procedures voor de teruggave van oude namen, beperkte vormen van Turks onderwijs en enkele religieuze en culturele initiatieven ontdeken de Turkse kwestie van haar scherpe kanten. Vooral de Bulgaarse ex-communisten blijven electorale munt slaan uit anti-Turkse gevoelens, maar de Turkse minderheid zelf stelt zich consequent geweldloos op, en bewandelt democratische wegen. Kortom, de zelforganisatie van de Turkse minderheid in Bulgarije is een zeldzaam succesverhaal.

5.2.3 **Albanië** ³²

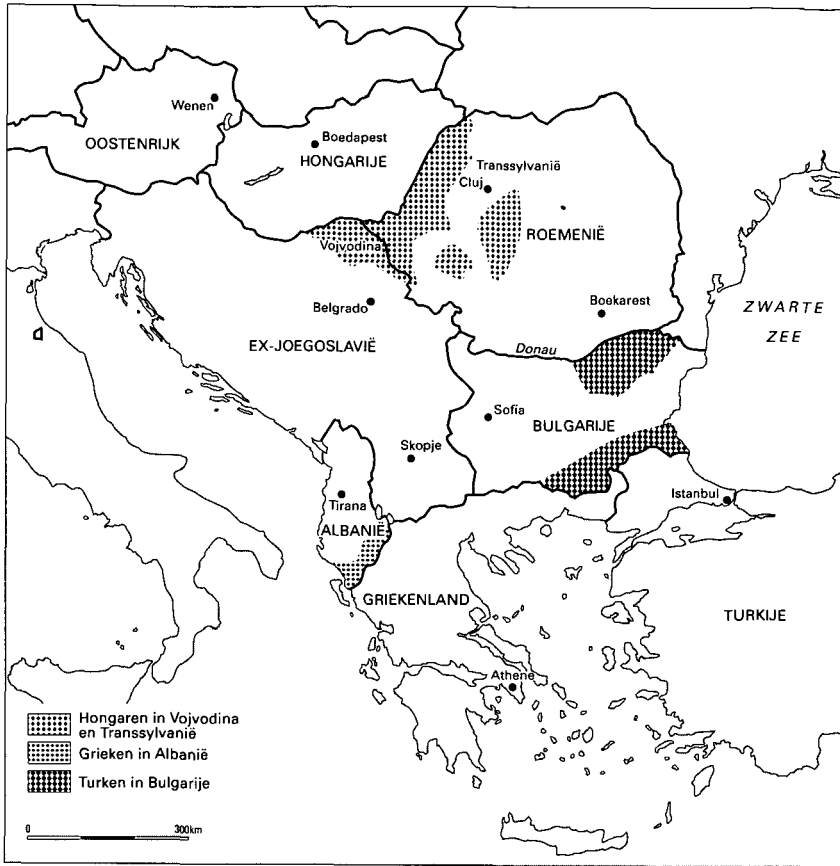
5.2.3.1 *Recente ontwikkelingen en etnische compositie*

Albanië sluit de rij van nieuwe democratieën op de Balkan. Het jaar 1990 staat in het teken van de vruchteloze betogingen en stakingen tegen het repressieve regime (gepersonifieerd in de machtige weduwe van Hoxha), de opening van de Albanese grenzen en de stroom van Albanese en Griekse vluchtelingen. Met de steun van het platteland winnen de oude communisten van president Alia glansrijk de eerste vrije verkiezingen in 1991. De anticommunistische Democratische Partij en de Griekse Omonia-partij komen in de oppositie terecht. De economische schoktherapie lokt stakingen uit. Na een periode van politieke instabiliteit met wisselende combinaties van communisten, democraten en partijloze experts, wint de Democratische Partij in 1992 dan toch de verkiezingen, en wordt de hervormingsgezinde Berisha president. Economisch tekent zich na de vrije val in 1991 en 1992 een beperkte hervatting af van de produktie en de investeringen in 1993 en 1994 ³³. De regerende democraten hebben te kampen met een dalende populariteit en met sociale onrust bij boeren en arbeiders, maar zitten tot op heden stevig in het zadel. Wel zijn de harde showprocessen tegen oudcommunisten, de partijdige media, de zwakke parlementaire oppositie en de lage opkomst van Albanese kiezers tekenend voor het zwakke democratische gehalte van de regering. Berisha's nationalistische bemoeienissen met etnische Albanese in de buurlanden zorgen voor spanningen in de relaties met Servië, Macedonië en vooral Griekenland ³⁴.

³² Bronnen: R. Detrez, op. cit., 1992, blz. 163-172; H. Poulton, op. cit., 1991, blz. 193-204; H. Poulton, op. cit., 1989, blz. 36-39; E. Biberaj, 'Albania's road to democracy'; *Current History*; 92, 1993, blz. 381-385.

³³ 'Albania'; *Country Report*; 3rd quarter, The Economic Intelligence Unit, London, 1994.

³⁴ 'Albania'; op. cit.

De census van 1991 meldt zo'n 60 duizend Albanese Grieken (2%, zie tabel 5.5), maar analisten spreken over 200 à 250 duizend Grieken ³⁵. Zij leven geconcentreerd in de zuidelijke punt van Albanië langs de grens met Griekenland (zie kaart 5.2 voor hun woongebied). Daarnaast telt Albanië kleine aantallen Slavische christenen (Macedoniërs en Montenegrijnen), Walachen en zigeuners ³⁶. De Albanese zelf vallen uiteen in twee etno-linguïstische groepen: de Gegën in het Noordalbanese bergland en Kosovo bewaren tot op heden hun traditionele clansysteem, terwijl de zuidelijke Tosken meer moderne invloeden hebben ondergaan. Het officiële Albanese is op het Toskische dialect gebaseerd. Ook in religieus opzicht zijn de Albanese verdeeld: in het noorden wonen katholieke Gegën (10%), in het zuiden orthodoxe Tosken (20%), en de overwegend Gegische islamitische meerderheid (70%) leeft verspreid over het hele land. Ondanks onderscheiden in taal en origine worden Toskische en Slavische christenen in zuid-Albanië gemakkelijk geïdentificeerd met hun Griekse geloofsgenoten .

³⁵] 'Minorities in the Balkans', op. cit., blz. 36.

³⁶] 'Minorities in the Balkans', blz. 36.

Tabel 5.5 Etnische groepen in Albanië, census 1991

Etnische groep	aantal	in %
Albanezen	3.118.000	98,0%
Grieken	59.000	1,9%
Overig	6.000	0,1%
Totaal	3.183.000	100 %

Bron: M. Boden, op. cit.

Tabel 5.6 Albanezen buiten Albanië

Land	aantal Albanezen	% van Albanezen in Albanië
Griekenland	a) ca. 200.000	6,4%
Klein-Joegoslavië	b)	
[Servië]	1.687.000	54,1%
[Montenegro]	41.000	1,3%
[Kosovo]	1.530.000	49,1%
Macedonië	a) 427.000	13,7%

Bron: a) M. Boden, op. cit. en b) R. Detrez, *De Balkan; Van burenrucie tot burgeroorlog*; Antwerpen, Hadewijch, 1992, blz. 136.

5.2.3.2 De Griekse minderheid

De Griekse minderheid in zuid-Albanië is een oud zeer, net als haar spiegelbeeld: de Albanese minderheid in noord-Griekenland. Er is de traditionele tegenstelling tussen het Griekse Patriarchaat en de overwegend islamitische Albanezen, die tot 1913 onderdanen blijven van het Ottomaanse Rijk. Tot op heden is de Griekse kerk een grote voortrekster van het Griekse nationalisme in het algemeen en de aanspraken op Epirus in het bijzonder. Epirus (inclusief zuid-Albanië) behoort volgens de Griekse Grote Idee tot de historische Griekse staat, op basis van zijn plaats in het rijk van Alexander de Grote en het Byzantijnse Rijk (zie par. 5.1.4). Griekenland heeft zich nooit neergelegd bij de verdeling van Epirus na WO I (Lausanne, 1923). Albanië van zijn kant vrees het Griekse irredentisme. Als meest recente Balkanland, dat tijdens de oorlogen telkens opnieuw bezet en verdeeld is door zijn naaste burens, is Albanië terecht bekommerd om zijn territoriale integriteit.

Tijdens het interbellum voorziet Albanië aanvankelijk in Griekse scholen, die later wel weer afgebroken worden. Bij het begin van WO II valt de Italiaanse bezetter via Albanië Griekenland binnen. Het Griekse tegenoffensief herovert Epirus, maar na de capitulatie van Griekenland wordt Epirus opnieuw bij 'Groot-Albanië' gevoegd. Na WO II wordt de vooroorlogse verdeling van Epirus hersteld, maar Griekenland weigert tot 1987 om het akkoord te tekenen en een punt achter WO II te zetten. In de jaren vijftig en zestig worden de vijandige Grieks-Albanese relaties bevroren door de Koude Oorlog. De Grieken in Albanië gaan door voor vijfde colonne in dienst van Griekenland en het Westen, terwijl de Griekse Albanezen verdacht worden van crypto-communisme. Albanië beperkt de erkenning van de Griekse minderheid tot één regio, en ontkent het bestaan van alle andere Albanese Grieken. Enkele Griekse scholen en publikaties vormen de uitzondering op de regel van albanisering. De onderdrukking van de Griekse taal en godsdienst blijkt uit maatregelen zoals het verbod op religieuze praxis en Grieks taalgebruik, gedwongen naamsveranderingen en deportaties. Toch zijn anti-Griekse maatregelen

slechts één facet van een verregaande en veralgemeende antireligieuze repressie in de 'eerste atheïstische staat ter wereld', die ook orthodoxe Slaven en Tosken treft. De onwelkome religieuze verdeeldheid der Albanesezaten zelf zal wel niet vreemd zijn aan deze 'communistic' bekeringsijver. De jaren zeventig brengen een langzame dooi in de Grieks-Albanese betrekkingen, die onder de socialistische premier Papandreou zelfs een vriendelijk karakter krijgen. Als gevolg van deze ontspanning wordt de anti-Griekse repressie in Albanië minder strak. Na 1985 doorbreekt Alia het Albanese isolement, en breiden de Grieks-Albanese contacten zich verder uit.

Kink in de kabel zijn de Griekse regeringswissel en het Albanese vluchtelingenprobleem sinds 1989. De Griekse conservatieve regering van Mitsotakis schaart zich achter de Griekse kerk en de militante vereniging Noord-Epirus, en herroept de eerdere erkenning van het Albanese recht op Noord-Epirus. Enkele incidenten met Albanese Grieken leiden tot demonstraties en veroordelingen van Griekse kant. Als Albanië vanaf 1989 zijn grenzen opent, wordt Griekenland bovendien geplaagd door een aanhoudende stroom van Griekse en niet-Griekse vluchtelingen uit het weinig welvarende buurland. Griekenland bepleit repatriëring van Albanese Grieken en sluit de grenzen, maar Albanese illegalen blijven de weg naar Athene vinden. In de eerste vrije verkiezingen van 1990 laat Alia de Griekse Omoniapartij toe, naar verluidt om Griekse stemmen weg te halen bij de democratische oppositie. Maar de stevige communistic meerderheid zet de Griekse vertegenwoordiging politiek buiten spel. Als in 1992 de nationalistisch gezinde democraten aan de macht komen, wordt de zogenaamde Mensenrechtenpartij van de Griekse minderheid nog maar node gedoogd. Verschillen met de meer succesvolle Bulgaarse Turken zijn de politieke hegemonie der regerende democraten en de agressief-nationalistische retoriek van het buurland Griekenland. Verder vergroten de economische vrije val van Albanië en de slecht georganiseerde landhervormingen de economische kwetsbaarheid der Albanese Grieken, zodat aansluiting bij de rijkere Griekse bureu een verlokkelijke uitweg wordt.

5.2.4 Roemenië ³⁷

5.2.4.1 *Recente ontwikkelingen en etnische compositie*

In *Roemenië* lokt het bulldozer-plan, dat talloze Roemeense en Hongaarse dorpen moet samenvoegen in grote agrarisch-industriële centra, gemeenschappelijk verzet uit van Roemenen en Hongaren tegen de dictatuur van Ceausescu. Demonstraties in Timisoara (Transsylvanië) slaan over naar Boekarest, waar de menigte het partij-hoofdkwartier bestormt. Het (voornamelijk ex-communistic) Front van Nationale Redding neemt de media en de macht over, krijgt steun van het leger, verslaat de Securitate en laat het echtpaar Ceausescu executeren. De nieuwe president Ion Iliescu en zijn Front winnen de eerste vrije verkiezingen in mei 1990. De economische liberalisering lokt protesten uit van de studenten, de mijnwerkers en de grote vakbonden. Maar ook na de verkiezingen in 1992 blijft het roer in handen van president Iliescu en zijn Sociaal-Democratische Partij (de conservatieve vleugel van het vroegere Front). De Transsylvaanse hoofdstad Cluj is met steun van het conservatieve Front een nationalistisch bolwerk geworden. De aanhoudende recessie en de maatschappelijke impasse vertalen zich in een polarisering van het partij-politieke landschap. De coalitie van conservatieve ex-communisten en extreme nationalistenvindt steun op het platteland en in de

³⁷ Bronnen: R. Detrez, op. cit., 1992, blz. 173-190; J. van Drunen, 'Transsylvaanse tegenstellingen; De precaire positie van de Hongaarse minderheid in Roemenië'; *Oost-Europa Verkenningen*; 132, 1994, blz. 41-47; K. Verdery, *National ideology under socialism; Identity and cultural politics in Ceausescu's Romania*; Berkeley, University of California Press, 1993; A. Liiceanu, 'Romania'; in: *Nationalism, ethnic conflict and conceptions of citizenship and democracy in Western and Eastern Europe*; Vol. 2: *National perspectives*, op. cit., blz. 121-136; N. Ratesh, 'Romania; Slamming on the brakes'; *Current History*; blz. 390-395.

grote industriële sectoren, terwijl de hervormingsgezinde oppositiepartijen (verenigd in de Democratische Conventie) enkel in de steden voet aan de grond krijgen en onderling verdeeld zijn. Recent heeft de pragmatische lijn bij de regerende ex-communisten aan invloed gewonnen, en zijn er tekenen in de richting van meer privatisering en economische stabilisering ³⁸. Maar de conservatieve regering heeft zich stevig ingenesteld in het staatsapparaat, het gerecht en de media. De oppositie beschuldigt Ilescu van protectionisme en autoritarisme, de boeren en de vakbonden blijven onrustig, en de populariteit van de regering daalt gestaag. Ondanks historische onenigheden over de Hongaarse minderheid en het statuut van Moldavië, onderhoudt Roemenië vriendschappelijke en zakelijke relaties met de Hongaarse, Joegoslavische en Russische burens ³⁹.

In de census van 1992 noemt bijna negentig procent van de inwoners van Roemenië zich Roemeens (zie tabel 5.7). De grootste minderheidsgroep zijn de Hongaren (7%), die in Transsylvanië gemiddeld een kleine helft van de bevolking uitmaken. De telling is aan de lage kant in vergelijking met eerdere cijfers, maar sinds 1988 zijn naar schatting ongeveer honderdduizend Hongaren geëmigreerd. De Roemeense Hongaren wonen vooral in de steden, waar zij vermengd zijn met de Roemeense meerderheid en de kleinere Duitse minderheid (0,5%) ⁴⁰. De grootste Hongaarse concentraties komen voor in het grensgebied met Hongarije (zie kaart 5.2 voor het woongebied van de Hongaren), maar bijna overal blijven de Roemenen in de meerderheid. Verder leven in Roemenië een belangrijke groep zigeuners (officieel 1,8%) en kleine aantallen van de meeste naburige volkeren.

Tabel 5.7 Etnische groepen in Roemenië, census 1992

Etnische groep	aantal	in %
Roemenen	20.352.402	89,4%
Hongaren a)	1.620.199	7,1%
Zigeuners	409.723	1,8%
Duitsers	191.546	0,5%
Overig	185.532	1,2%
Totaal	22.759.402	100 %

Bron: M. Boden, op. cit.

a) In % van Hongaren in Hongarije: 17,0%.

³⁸⁾ 'Romania'; *Country Report*; 3rd quarter, The Economic Intelligence Unit, London, 1994.

³⁹⁾ 'Romania', op. cit.

⁴⁰⁾ Roemenië is het enige Oosteuropese land dat na WO II de Duitsers als minderheid heeft erkend met alle culturele rechten vandien. De Roemeense Duitsers bestaan uit Saksische (twaalfde eeuw) en Zwaabse protestantse kolonisten (achttiende eeuw) in Transsylvanië en het Banaat. Door uitzetting na de oorlog en door latere emigratieverdragen met de Bondsrepubliek blijven er aan het einde van de jaren tachtig nog zowat één op drie vooroorlogse Duitsers over (ca. 260.000). De hoge scholing en de goede Roemeens-Duitse handelsrelaties maken van de Duitsers de best geziene minderheid in Roemenië. Vanaf de jaren zeventig wordt het Duitse onderwijs echter mede geofferd aan de nationale homogeniseringspolitiek. Tot grote spijt van Duitsland èn Roemenië betekent de massale emigratie naar Duitsland sinds 1989 het nakende einde van het Duitsdom in Roemenië (R. Detrez, op. cit., 1992, blz. 191-196).

Tabel 5.8 Roemenen of 'Moldaven' buiten Roemenië, census 1989

Land	aantal Roemenen of 'Moldaven'	% van Roemenen in Roemenië
Moldavië 'Mold.'	2.795.000	1,2%
Oekrane Roem.	135.000	
Oekrane 'Mold.'	325.000	(samen) 2,3%

Bron: M. Boden, op. cit.

5.2.4.2 De Hongaarse minderheid

Roemeense en Hongaarse historici zijn het oneens over wie de Transsylvaanse autochtonen zijn. Roemenen in Transsylvanië beschouwen zich als gelatineerde Daciërs die na de terugtrekking van Rome hun soevereiniteit bewaard hebben. Maar Hongaren betwisten de Roemeense continuïteitstheorie, en beschouwen zichzelf als autochtone bewoners van Transsylvanië sinds de negende eeuw, samen met Saksische kolonisten. De Roemenen zijn volgens hen nomadische herders, die zich druppelsgewijs in de vallei hebben gevestigd (zie par. 5.1.1). Vooral tijdens de Ottomaanse overheersing (vanaf de zestiende eeuw) migreerden veel Roemeense boeren naar Transsylvanië. In de census van 1761 vormen zij daar een numerieke meerderheid. Maar door het standenverschil tussen Roemeense lijfeigenen en Hongaarse of Saksische landheren en bestuurders, blijven de Roemenen in sociaal opzicht *quantité négligable* ⁴¹.

Transsylvanië, dat na de val van het Hongaarse koninkrijk voor de Ottomanen (1526) onafhankelijk blijft, is in de ogen van Hongaarse nationalisten het laatste christelijk bastion tegen de oprukkende islam en de redster van de verdrukte Hongaarse taal. Na 1600 wordt Transsylvanië samen met het heroverde Hongarije bij het Habsburgse Rijk ingelijfd en na de Ausgleich (1867) maakt Transsylvanië deel uit van Hongarije. Wettelijk wordt het Roemeens-Hongaarse standenverschil herbenoemd als nationaal verschil: de lijfeigenschap wordt afgeschaft en Roemenen krijgen voor het eerst recht op hun eigen taal en orthodoxe godsdienst. De facto voeren de Hongaren een politiek van magyarisering, met het Hongaars als officiële bestuurs- en onderwijstaal.

De Roemenen in Transsylvanië verwijzen graag naar de Roemeense eenmaking met Walachije en Moldavië onder koning Michael de Moedige (1599-1600). Maar na deze korte episode scheiden zich de historische wegen der Roemeense provincies. Terwijl Transsylvanië Habsburgs wordt, vallen Walachije en Moldavië als Ottomaanse provincies onder Fanariotisch (i.e. Byzantijns) bewind. Voor Roemeense nationalisten blijft Transsylvanië echter de heilige geboorteplaats van hun voorouders, eeuwenlang speelbal van vreemde veroveraars en sluitstuk in de nationale eenmaking van Groot-Roemenië. Roemeense boerenopstanden worden herbenoemd als nationale ontvoogding, en geven aan het Roemeense nationalisme het elan van een sociale strijd tegen vreemde onderdrukkers. Deze historische wederwaardigheden liggen aan de oorsprong van centrale dualiteiten in het Roemeense nationalisme, met name de unieke Dacisch-Romeinse afkomst tegenover de omringende vreemdelingen/in-migranten, de traditionele orthodoxie tegenover Westeuropese nieuwlichterij, de pastorale deugdzaamheid en eenvoud tegenover de zondigheid van (joodse) stedelingen en (Hongaarse) rijkaards, en de eenheid van het Roemeense volk en zijn leiders tegenover de verdeeldheid van corrupte politieke partijen ⁴².

⁴¹ B. Szajkowski, op. cit., blz. 414-418.

⁴² L. Greenfeld, 'Nationalism and aggression; Romania'; *Theory and Society*; 23, 1994, blz. 102-108; K. Verdery, op. cit., blz. 27-71.

Tijdens de wereldoorlogen wordt Transsylvanië betwist door de nieuwe buurlanden Hongarije en Roemenië. Het verdrag van Trianon na WO I (1920) geeft het Hongaarse Transsylvanië aan Roemenië, dat net op tijd de goede kant heeft gekozen. Aldus uitgebreid met Bessarabië en Transsylvanië benadert Roemenië zijn ideale 'ronde vorm' uit de middeleeuwen. Tegelijk is Roemenië terecht beducht voor irredentisme: Hongarije heeft zich nooit bij 'het dictaat van Trianon' neergelegd. In 1940 verdeelt nazi-Duitsland noord- en zuid-Transsylvanië tussen de Hongaarse en Roemeense bondgenoten, en houden fascistische milities lelijk huis onder volksgenoten van de tegenpartij. In 1945 heroveren de Roemenen Transsylvanië aan de zijde van de communisten, en het Verdrag van Parijs (1947) bevestigt de hernieuwde inlijving bij Roemenië. Onmiddellijk na WO II krijgen de Hongaren als erkende nationaliteit uitgebreide culturele rechten (Hongaarse scholen, pers en kunst en zelfs een autonome provincie). Maar Gheorghiu-Dej grijpt de Hongaarse opstand van 1956 aan om de Hongaarse autonomie in onderwijs- en bestuurszaken terug te schroeven. In de loop van de jaren zeventig gaat Ceausescu een radicaal nationalistische koers varen. Ceausescu ziet zichzelf als redder des vaderlands tegenover het 'Hongaarse gevaar'. De Hongaarse nationaliteit moet opgaan in de Roemeense natie, en om dit proces te bespoedigen worden Hongaarse scholen en culturele instellingen afgebouwd, en worden Hongaarse kaderfuncties in het bestuur, de partij en de industrie beperkt. Een discriminerende huisvestings- en tewerkstellingspolitiek moedigt Roemeense in-migratie in Transsylvanië aan. De romaniseringscampagne bereikt een hoogtepunt van repressie in de jaren tachtig. Hoewel Hongaren in Transsylvanië monddood worden gemaakt, voeren historici, schrijvers en politici in Hongarije een oplopende woordenstrijd tegen de onderdrukking van hun volksgenoten in Roemenië.

In 1988 geeft Hongarije asiel aan de stromen Hongaarse vluchtelingen uit Transsylvanië. In 1989 betekent het verzet tegen Ceausescu in Transsylvanië het begin van de bloedige Roemeense revolutie. Het nieuwe Front van Nationale Redding gaat aanvankelijk in op de Hongaarse eis voor herstel van oude culturele rechten, maar stuit op verzet bij de Roemeense bevolking in Transsylvanië. De Hongaarse Mensenrechtenpartij pleit enkel voor culturele autonomie, en onthoudt zich van maximalistische politieke of territoriale eisen. Maar in buurland Hongarije slaan nationalistinnen binnen de regeringspartij van Antall en ter rechterzijde daarvan politieke munt uit de Hongaarse kwestie in Transsylvanië. Bovendien heeft economische concurrentie de solidariteit met de Transsylvanische vluchtelingen in Hongarije danig bekoeld. Hongarije probeert het probleem internationaal aan te kaarten. Roemenië interpreteert die bemoeienissen echter als verholen irredentisme. Dat heeft in 1992 en 1993 tot een verbale escalatie tussen beide buurlanden geleid. Maar de machtswisseling in Hongarije heeft de sociaal-economische problemen bovenaan de agenda geplaatst, en radicale nationalistinnen politiek buiten spel gezet. Bijgevolg is in de Hongaars-Roemeense betrekkingen de pragmatische lijn versterkt. Een goede diplomatieke testcase was de recente heibel rond Roemeense opgravingen bij een Hongaars standbeeld in Cluj ⁴³.

De felle anti-Hongaarse reacties bij de Roemeense bevolking lijken niet te berusten op een reële dreiging, maar veeleer op een historisch spookbeeld dat onder Ceausescu groteske proporties heeft aangenomen. In Transsylvanië komt het enkele keren tot incidenten tussen Hongaren en Roemeense boeren, en groeit de aanhang en invloed van extreem-rechtse Roemeense nationalistinnen zoals Vatra Romanesca. Extreme nationalistinnen krijgen gedoogsteun van het Front. De Hongaarse Mensenrechtenpartij kan weinig beginnen tegen de absolute meerderheid van het Front, en moet toezien hoe onder meer de nieuwe onderwijswetten de rechten van Hongaren beknotten. Verschillen met de succesvolle Turkse minderheidspartij in Bulgarije zijn vooral de politieke overmacht van het Front en de politieke invloed van extreem rechts.

⁴³ 'Romania', op. cit.

5.2.5 Moldavië ⁴⁴

5.2.5.1 Etnische compositie

Het huidige Moldavië valt samen met de voormalige sovjetrepubliek, en omvat het grootste deel van Bessarabië en Boekovina, samen met Transdnestrië, een smalle strook aan gene zijde van de Dnjestr-rivier. Zuid-Bessarabië en noord-Boekovina horen bij Oekraïne. Volgens de census van 1991 leven in de republiek Moldavië een kleine drie miljoen Moldaven (65%, zie tabel 5.9). Moldaven zijn Roemenen, die na WO II binnen de Sovjet-Unie een particuliere nationaliteit hebben gekregen. Ook in de naburige Oekraïense gebieden noord-Boekovina en zuid-Bessarabië wonen grote aantallen Roemenen. De Moldavische Russen (13%) en Oekraïners (14%) zijn oververtegenwoordigd in Transdnestrië (met name in het leger en de zware industrie), waar zij samen meer dan de helft van de bevolking uitmaken. De Gagaoezen (3,5%) tenslotte zijn een gekerstende Turkse minderheid met hun eigen Gagaoezische taal en nationaliteit maar zonder eigen staat. Zij leven geconcentreerd in rurale kernen in de zuidelijke helft van Bessarabië, met kleine uitlopers in het aangrenzende Oekraïne, Bulgarije en Roemenië. In zuidelijk Bessarabië is gemiddeld bijna de helft van de bevolking Gagaoezisch, zodat Moldaven ook daar lokaal geminoriseerd worden.

Tabel 5.9 Etnische groepen in Moldavië, census 1991

Etnische groep	aantal	in %
Moldaven a)	2.795.000	64,5%
Oekraïners b)	600.000	13,8%
Russen c)	562.000	13,0%
Gagaoezen	153.000	3,5%
Overig	225.000	5,2%
Totaal	4.335.000	100 %

Bron: M. Boden, op. cit.

a) In % Roemenen in Roemenië: 13,7%.

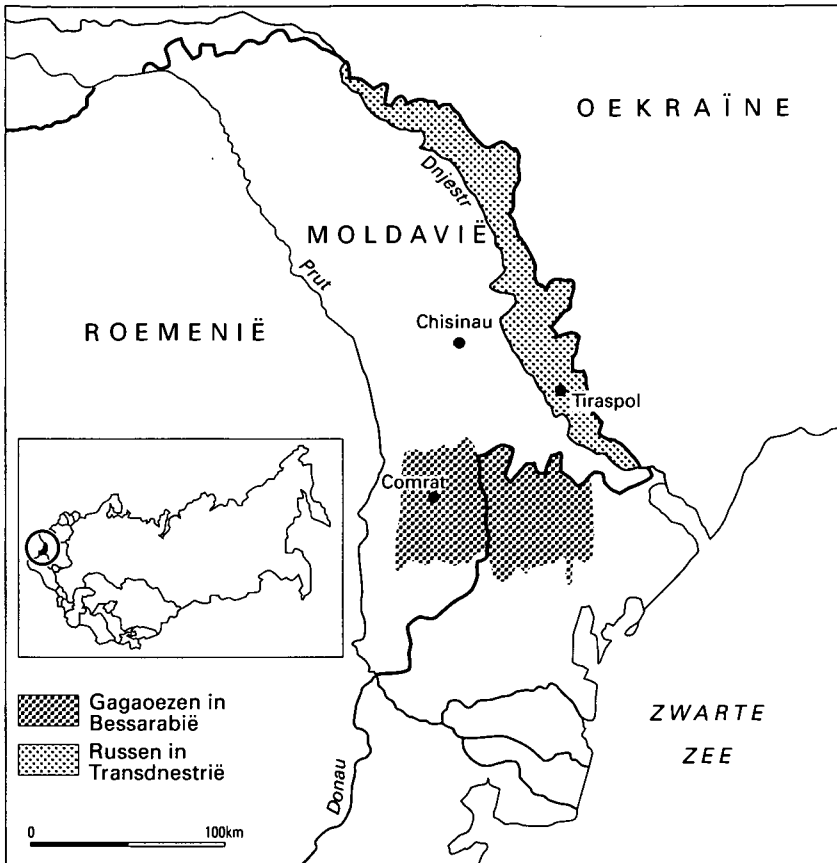
b) In % Oekraïners in Oekraïne: 1,6%.

c) In % Russen in Rusland: 0,5%.

5.2.5.2 De Moldavische taalstrijd

Na een periode van relatieve autonomie in de middeleeuwen, wordt Moldavië (samen met Walachije) vanaf de zestiende eeuw beurtelings door het Ottomaanse Rijk en het Russische Rijk overheerst. Wel kent Moldavië samen met Walachije periodes van relatieve Roemeense autonomie in de zestiende eeuw onder Ottomaanse soevereiniteit en in de eerste helft van de negentiende eeuw als Russische vazalstaat (zie par. 5.1.4). Maar in de zeventiende en achttiende eeuw worden Moldavië en Walachije Ottomaanse provincies onder Fanariotisch bewind. Na de Russisch-Turkse oorlog eisen de Russen in 1812 Bessarabië (of oostelijk Moldavië) op als Donau-bruggehoofd tegen de Ottomanen, en in de loop van de negentiende eeuw wordt de Moldavische autonomie uitgehouden en worden Moldaven in Bessarabië gerussificeerd.

⁴⁴ Bronnen: zie hoofdstuk 4 in J. Balliauw, *Het verloren paradijs*; Antwerpen, Hadewijch, 1994; R. Detrez, op. cit., 1992, blz. 197-226; B. Szajkowski, op. cit., blz. 215-223/409-41; V. Socor, 'Moldova's 'Dniester' Ulcer'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; 2(1), 1993, blz. 13-16; V. Socor, 'Moldova; Democracy advances, independence at risk'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; 3(1), 1994, blz. 47-50.

Moldavische nationalisten beroepen zich echter op hun Latijnse afstamming en hun historische plaats in het Grootroemeense Rijk van koning Michael (zie par. 5.1.2). De opkomst van natiestaten op de Balkan maakt Moldavië tot inzet van rivaliserende Grootrussische en Grootroemeense nationale ambities. Na de communistische revolutie roepen nationalisten in Bessarabië de onafhankelijke republiek Moldavië uit (1918). Als Rusland nationale erkenning weigert, vragen en krijgen zij aansluiting bij Roemenië, dat zo de historische drieëenheid met Walachije en Transsylvanië 'herstelt' (Parijs, 1919). Rusland legt zich daar niet bij neer, en creëert in 1924 Transdnestrië als bruggehoofd voor de sovjetisering van Roemenië. Aan de vooravond van WO II kent het Stalin-von-Ribbentrop Akkoord (1939) Bessarabië toe aan de Sovjet-Unie. Maar in 1941 wordt het door de Roemenen aan de zijde van nazi-Duitsland heroverd. In 1944 tenslotte laten de zegevierende Russen opnieuw hun rechten gelden, en Parijs (1920) erkent de sovjetrepubliek Moldavië. Om de nieuwe republiek los te haken van het najverigste Roemenië, voeren de communisten in Moldavië een dubbele politiek van transnationaliseren en russificeren. In plaats van de Roemeense taal en identiteit wordt een particuliere 'Moldavische' nationaliteit en taal benadrukt. Zo wordt het Moldavisch enerzijds geïsoleerd van het verwante Roemeens, en krijgt het anderzijds concurrentie van het dominante Russisch.

De perestrojka ontketent in Moldavië een ware taalstrijd. In 1988 eisen demonstranten erkenning van het Roemeens als officiële taal, relatinisering

van het alfabet en herziening van de geschiedenis. Het lokale communistische bewind slaat de demonstraties met geweld uiteen. In 1989 forceert het Moldavisch Volksfront, dat ex-communisten en nationalisten verenigt, de nieuwe taalwet, i.e. latinisering en officiële erkenning van het Roemeens. De taalwet lokt hevig protest uit van Russen, Oekraïners en Gagaoezen. Intussen maakt de val van Ceausescu einde 1989 Roemenië toegankelijk en aantrekkelijk, en het Volksfront wint de eerste vrije verkiezingen in 1990 met de Roemeense reünie als electoraal thema. De nieuwe regering van hervormingsgezinde communisten verklaart Moldavië eenzijdig onafhankelijk. Het Volksfront richt zich nu op de aansluiting van de Oekraïense noord-Boekovina en zuid-Bessarabië. Het post-communistische debâcle in Roemenië en de onafhankelijkheid van Moldavië zelf hebben een Roemeense reünie onpopulair gemaakt. Na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in december 1991 wordt de Moldavische soevereiniteit officieel erkend.

Russen, Oekraïners, Bulgaren en Gagaoezen verenigen zich in het pro-Russische Interfront, dat steun krijgt van conservatieve Russische politici en militairen. De tegenstelling tussen het Volksfront en Interfront is tweevoudig: de oude rivaliteit tussen Roemeense en Russische nationalisten, en de nieuwe tegenstelling tussen hervormingsgezinde en conservatieve communisten. Russische nationalisten staan vooral sterk in Transdnestrië, dat steun zoekt in Moskou en de wapens opneemt. Moldavië kondigt in de lente van 1992 de staat van beleg af, en gaat in de tegenaanval. Onder Roemeense druk stemmen Rusland en Oekraïne in met de terugtrekking van het voormalige Rode Leger uit Transdnestrië en de installatie van een driekoppige Moldavisch-Transdnestrisch-Russische vredesmacht (de Zwarte Zee-Akkoorden, zomer 1992). Na de wapenstilstand wordt verder onderhandeld over de autonome status van Transdnestrië. Maar met steun van het leger ter plaatse en de conservatieven in Moskou verklaart Transdnestrië zich in september 1992 eenzijdig onafhankelijk. De afscheuring van Transdnestrië bedreigt niet alleen de Roemeense minderheid ter plaatse, maar het voortbestaan zelf van de Moldavische republiek. Transdnestrië controleert grotendeels de Moldavische zware industrie en elektriciteitsvoorziening en de vitale spoorwegverbinding met Rusland. Bovendien vormt Transdnestrië een militaire bedreiging door de aanwezigheid van legereenheden zonder duidelijke commandostructuur: het voormalige Rode Leger ter plaatse legt terugtrekkingsplannen voorlopig naast zich neer, traint lokale Russische en Gagaoezische milities en krijgt versterking van voormalige Baltische eenheden op zoek naar emplot. Moldavië voert dus een strijd op twee fronten: tegen dreigende 'kolonisering' door Moskou (Moldavië is vragende partij voor VN-bemiddeling), en tegen Grootroemeense aanspraken (een Moldavisch referendum in 1993 beslist tegen Roemeense reünie).

Moldavië vaart een pragmatisch-nationalistische koers, en escalatie is enkel denkbaar indien het land economisch en militair in het nauw wordt gedreven. Het uitblijven van ernstige schermutselingen wekt ook enig vertrouwen in de Russische vredesmacht ter plaatse. Anderzijds is de economische situatie van Moldavië zonder aansluiting bij Rusland en het GOS niet rooskleurig, en kunnen conservatieve communisten in Moskou en extreme nationalisten in Moldavië opnieuw aan invloed winnen. In Transdnestrië blijft het controleprobleem over het oude sovjetleger en zijn wapenarsenaal ter plekke bestaan. Een gewapend Moldavisch-Transdnestrisch conflict kan gemakkelijk escaleren, aangezien de buurlanden Oekraïne, Roemenië en Rusland betrokken partijen zijn.

In het Moldavisch-Transdnestrische opbod hebben de Gagaoezen een bijzondere rol gespeeld. Als kleine minderheid zijn zij vrij succesvol gerussificeerd (7% spreekt Russisch als eerste taal, 63% als tweede taal). De erkenning van de Gagaoezische taal en nationaliteit heeft een Russische wig gedreven in Bessarabië, daar het dominante Russisch als tweede taal voor Gagaoezen aantrekkelijker is dan het plaatselijke Moldavisch. Het Gagaoezisch nationaal bewustzijn is niet zo sterk ontwikkeld. Maar de erkenning van het

Roemeens als staatstaal betekent voor de meeste Gagaoezen dat zij naast Gagaoezisch en Russisch een derde taal moeten bijleren. Nog afgezien van hun taalnadeel, hebben de Gagaoezen als tabak- en druiventelers in de armste en droogste streek van Moldavië weinig goeds te verwachten van economische hervormingen in Moldavië. Zij sluiten zich dan ook aan bij het conservatieve Russische kamp in Transdnestrië. In ruil voor hun bondgenootschap steunen de conservatieven in Transdnestrië en in Moskou de oprichting van een soevereine Gagaoezische republiek. Alleen al door de grote economische afhankelijkheid is een autonoom Gagaoezië moeilijk denkbaar zonder Russisch patronaatschap. Na de wapenstilstand in Transdnestrië en de mislukte coup in Moskou zijn de Gagaoezen dus terug bij af.

6.1 De Russische Federatie

6.1.1 Historische achtergrond ¹

6.1.1.1 Expansie van het Russische rijk

De wortels van Rusland liggen in het negende-eeuwse rijk van Kiev-Rus, waarin Oostslaven zich voor het eerst verenigden. Middeleeuwse heersers verschoven het machtscentrum naar het noordoosten, naar Vladimir en later naar Moskou. Met de expansie van Rusland werd een begin gemaakt door de eerste tsaar Iwan IV, de Verschrikkelijke, die de Tataarse Khanaten van Kazan (in 1552) en Astrachan (in 1556) veroverde. Tot in de zeventiende eeuw verschoof de Russische grens zich in oostelijke en noordelijke richting, door ontginning van de schaars bewoonde en slecht verdedigde gebieden van de Turkse en Finse volkeren aan de Wolga en de volkeren in Siberië. In 1697 bereikten de Russische Kozakken de uiterste punt van het Siberische schiereiland Kamtsjatka. In de Noordse Oorlog in het begin van de achttiende eeuw werden de Baltische landen ingenomen. Bij de Poolse delingen vielen Oost-Oekraïne, Witrusland en Litouwen in handen van de tsaren en in het begin van de negentiende eeuw ook Georgië, Finland, Bessarabië en Congrespolen. Met de annexatie van het laatste Tataarse Khanaat, van de Krim, aan het einde van de achttiende eeuw en met de onderwerping van de bergvolkeren in noord-Kaukasië in 1864 werd in zuidelijke richting de expansie afgesloten. Centraal-Azië werd tenslotte volgens koloniaal model ingenomen aan het einde van de negentiende eeuw.

6.1.1.2 Rusland onder de tsaren

Het tsarenrijk was een autocratische monarchie waarin de adellijke bovenlaag niet louter uit Russen bestond, maar ook uit Duitsers in het Baltikum en uit Georgiërs in de Transkaukasus. Nationalisten bouwden voort op de ideeën van de romantiek en het liberalisme en streefden naar politieke vrijheden en sociale rechten en niet naar eigen soevereine staten. Onder de laatste tsaren, aan het einde van de negentiende eeuw, kwam onder de Russen een agressief Russisch nationalisme op. Er werd een russificatiepolitiek gevoerd die hand in hand ging met het opleggen van het orthodoxe geloof. Niet alleen de islamitische en boeddhistische volkeren en de joden, maar ook christelijke volkeren zoals de Finnen, Polen en Oekraïners, Georgiërs en Armenen leden onder deze agressieve russificatie. Als reactie op de Grootrussische gedachte kwam er een anti-Russische component in verschillende niet-Russische nationalistische bewegingen.

¹ Bronnen: Z.R. Dittrich, "Oost-Europa tot circa 1870-1880"; in: *Veranderende grenzen; Nationalisme in Europa 1815-1919 (I)*; door L. Wessels en A. Bosch (red.), Nijmegen/Heerlen, SUN/OU, 1992, blz. 412-439; S. Dixon, "The Russians: the dominant nationality"; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; door G. Smith (red.), Harlow, Longman, 1992, blz. 21-37; U. Halbach, *Das sowjetische Vielvölkerimperium; Nationalitätenpolitik und nationale Frage*; Mannheim, B.I. Taschenbuch Verlag, 1992; G. Simon, *Nationalism and policy toward the nationalities in the Soviet Union; From totalitarian dictatorship to post-Stalinist society*; Oxford, 1991; M.C. Young, "The national and colonial question and Marxism; A view from the south"; in: *Thinking theoretically about Soviet nationalities*; door A. Motyl (red.), New York, 1992, blz. 67-97.

6.1.1.3 *Ontstaan van de Sovjet-Unie*

Volgens Lenin en Stalin was nationaliteit gebaseerd op een gemeenschappelijke taal, een gemeenschappelijke economie en een eigen territorium. Aan de hand van deze drie criteria (taal, economie, territorium) ontwierpen zij een hiërarchie van naties, nationaliteiten, volkeren en etnische groepen. Naties golden als de meest ontwikkelde organische eenheden en etnische groepen als de minst ontwikkelde. Met deze hiërarchie was de grondslag voor de staatkundige indeling van de Sovjet-Unie gelegd.

Lenin verzekerde zich van steun van de grote nationale minderheden door hen recht op zelfbeschikking binnen de te vormen bolsjewistische staat toe te kennen. Na de ineenstorting van het tsarenrijk en de machtsovername door de bolsjewieken in oktober 1917, maakten Finland, Georgië, Armenië en Azerbeidzjan gebruik van het toegekende recht op afscheiding, evenals Bessarabië dat zich verenigde met Roemenië. In de Baltische landen, Witrusland en Oekraïne werden door de Duitse bezetters nationale regeringen geïnstalleerd. Op het gebied dat overbleef werd in 1918 de Russische Socialistische Federatieve Sovjetrepubliek (RSFSR) opgericht.

Noodgedwongen tekende Lenin een vredesverdrag met de Duitsers, waarbij de westelijke gebieden werden afgestaan. Het verdrag erkende de soevereiniteit van Estland, Letland, Litouwen, Finland en Polen en het verlies van Bessarabië. Onder militaire druk werden met de andere delen van het vroegere tsarenrijk verdragen gesloten en bolsjewistische regeringen werden geïnstalleerd. In plaats van een integratie van deze gebieden in de RSFSR, waar Georgië, Witrusland en Oekraïne niet mee instemden, werd in 1922 een nieuwe federatie gesticht: de Unie van Socialistische Sovjetrepublieken (USSR). Nationale minderheden kregen op grond van de door Lenin en Stalin ontworpen hiërarchie meer of minder zeggenschap in het hun toebedeelde territorium. De hoogste status en de meeste autonomie hadden unierepublieken (SSR's), dan volgden autonome socialistische sovjetrepublieken (ASSR's), autonome provincies (oblasts) en autonome districten (okrugs). De unierepublieken lagen aan de rand van de Sovjet-Unie, terwijl de ASSR's, oblasts en okrugs zich op het grondgebied van één van de unierepublieken bevonden. In iedere unierepubliek werd een autonome Communistische Partij opgericht, die een eigen economisch en cultureel beleid voerde. De ASSR's hadden geen politieke autonomie, maar mochten wel afgevaardigden sturen naar het Volkscongres, dat jaarlijks bijeenkwam, maar geen daadwerkelijke invloed had. Oblasts hadden geen politieke en economische rechten, maar wel culturele autonomie. In okrugs had men slechts recht op onderwijs in de eigen taal. De overkoepelende Communistische Partij van de Sovjet-Unie verzamelde echter al snel zoveel macht, dat de rechten van alle staatkundige eenheden zich in de praktijk beperkten tot meer of minder culturele autonomie. Hierdoor ontstonden de eerste spanningen tussen de republieken en het centrum.

6.1.1.4 *Nationaliteitenpolitiek in de Sovjet-Unie*

Er zijn vier fasen te onderscheiden in de nationaliteitenpolitiek van de Sovjet-Unie. Opvallend is, dat deze parallel lopen aan verschillende fasen van economische planning. De eerste fase begon met het in werking treden van het Unieverdrag in 1922 en liep tot aan het begin van de dertiger jaren. In deze fase van de Leninistische nationaliteitenpolitiek hadden niet-Russische nationaliteiten vergaande culturele autonomie. In alle delen van het land werd het spreken van de lokale taal bevorderd en nam het aantal mensen dat kon lezen en schrijven toe. Een aantal talen werd voor het eerst op schrift gesteld. Door de nadruk op culturele verschillen, nam de eenheid van de islamitische volkeren af. Vooral toen in 1925 het Arabische alfabet werd ingewisseld voor het Latijnse kwamen de verschillen tussen de dialecten duidelijker naar voren.

Door actieve training van nationale kaders nam het aandeel van de titulaire nationaliteiten in de lokale bestuursapparaten van de Communistische Partij snel toe ². Met dit beleid, de '*korenizatsija*', verankerde de Communistische Partij haar macht in alle delen van de Sovjet-Unie. *Korenizatsija* ging gepaard met de Nieuwe Economische Politiek (NEP). De NEP was, net als *korenizatsija*, een stap terug op de weg richting socialisme en was bedoeld om de rust te brengen die voor de opbouw van het land nodig was. Privé-eigendom werd op kleine schaal toegestaan, zowel in de industrie als in de landbouw.

In 1928 werd de NEP vervangen door het eerste vijfjarenplan. Doel van dit plan was ten eerste industriële groei en ten tweede het in evenwicht brengen van de economieën van alle regio's in de Sovjet-Unie. De nadruk werd echter gelegd op versnelde industrialisatie, waardoor de Sovjet-Unie binnen tien jaar het westen zou passeren. Naast industrialisatie, was collectivisatie van de landbouw een deel van het vijfjarenplan. Collectivisatie zou de samenleving homogeniseren en zou tevens de landbouw van de hele Sovjet-Unie integreren door specialisatie per regio. In deze tweede fase van nationaliteitenpolitiek maakte Stalin een eind aan de culturele autonomie. Om de centralisatie van de economie en met name de collectivisatie van de landbouw door te kunnen voeren had hij dwangmiddelen nodig. In Centraal-Azië en Siberië maakte collectivisatie een einde aan het nomadenbestaan van verschillende volkeren en werd de monocultuur van de katoenproductie opgelegd. In Oekraïne, de graanschuur van de Sovjet-Unie, leidde de collectivisatie door de chaos en de inefficiëntie van de kolchozen (staatsboerderijen) tot het mislukken van de oogst met als gevolg een hongersnood, waardoor in de hele Sovjet-Unie tussen de 7 en 14 miljoen doden vielen. Grote delen van het veebestand gingen verloren, toen boeren uit protest tegen de centralisatiepolitiek hun eigen vee slachtten. De invoering van de planeconomie ondermijnde niet alleen de zelfstandigheid van de nationale minderheden, maar vergrootte bovendien de invloed van de Russen. Vanwege hun numerieke overwicht en hun economische voorsprong werden Russische arbeiders en specialisten uitgezonden naar alle delen van de Sovjet-Unie. De Russische taal werd de lingua franca. Pas halverwege de jaren dertig draaide de retoriek van de Partijtop mee met deze omkering van het beleid. Vanaf toen werd niet-Russisch nationalisme beschouwd als een bedreiging van het sovjetpatriottisme en werden nationalistische afwijkingen van de partijpolitiek met terreur de kop ingedrukt. Veel nationaliteiten raakten hierdoor hun elite kwijt. In plaats van de verschillen tussen de nationale groepen uit te wissen (sovjetisering) werd de macht van de Russen steeds groter. Alleen de Armenen en in mindere mate ook de joden, Georgiërs en Esten konden de positie van Russen op de sociale ladder benaderen ³. Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog werd een aantal nationaliteiten onder beschuldiging van collaboratie met de Duitse bezetters massaal gedeporteerd, met name naar Kazachstan en Siberië. De bekendste gedeporteerde groepen zijn de Polen uit Witrusland, de Duitsers uit Oekraïne en het Wolgagebied, de Krimtataren en verschillende Kaukasische volkeren. In de Midden- en Oosteuropese landen die door de Sovjet-Unie bevrijd waren bleven Russische militairen achter. Communistische regeringen werden, al dan niet met behulp van deze militairen, geïnstalleerd en een netwerk van staten die afhankelijk waren van de Sovjet-Unie werd opgebouwd. De satellietstaten gingen op economisch gebied samenwerken in de COMECON.

Na Stalin's dood in 1953 begon de derde fase. De destalinisatie zette in met een periode van liberalisering onder Chroesjtsjov. Deze voerde in eerste instantie een politiek van vergaande economische decentralisatie. Chroesjtsjov achtte decentralisatie onontkoombaar, omdat het onmogelijk

² In tien jaar steeg het percentage niet-Russen in de lokale partij-apparaten van 28 % tot 54 %, U. Halbach, op. cit., blz. 34.

³ G. Simon, op. cit., blz. 130.

was gebleken de economie van de hele Sovjet-Unie centraal te beheersen. De nationaliteiten kregen meer autonomie dan ooit tevoren, echter niet op het gebied van onderwijs en taal, zoals in de jaren twintig. Steeds meer lokale leiders streefden naar de uitbreiding van hun zeggenschap ook op deze gebieden. Dit bevestigde de angst van de Communistische Partij voor nationalisme in de periferie en zij protesteerden met succes tegen de decentralisatiepolitiek: reeds in 1957 werden religie en nationalisme als laatste uitwassen van het kapitalisme bestempeld en in 1958 begon de asymmetrische taalpolitiek waarin Russisch als tweede taal voor iedere sovjetburger verplicht werd, maar Russen niet verplicht werden de regionale taal te leren. Vanaf 1959 werden niet-Russische nationalisten weer massaal vervolgd en werden overal weer Russen aan de top van de bestuurlijke kaders gesteld. In 1963 had het centrale machtsapparaat ook de hele economie weer in handen.

De jaren zestig en zeventig stonden in het teken van versnelde industrialisatie, urbanisatie en een enorme ontwikkeling van het onderwijs. Er ontstonden verschillende nationale bewegingen omdat de hoger opgeleide lokale elites onevenredig geringe kansen op banen hadden. Zij eisten grotere participatie op hogere politieke niveaus en meer autonomie op het gebied van taal en cultuur⁴. Brezjnef voerde echter een consequente politiek van sovjetisering: nationaliteiten zouden naar elkaar toe moeten groeien (*sblizjenije*) om uiteindelijk te versmelten (*slijanije*) in één sovjetvolk. Niettemin werd in het hele land het bestuursapparaat door Russen gedomineerd en werd de Russische taal de lingua franca.

In 1985 begon de vierde fase, met de aanstelling van Gorbatsjov als secretaris-generaal van de Sovjet-Unie. In eerste instantie ging Gorbatsjov door met de internationaliseringspolitiek door regionale politieke kaders uit te wisselen. Hij wilde hiermee aantonen dat nationale verschillen onbelangrijk waren. Dit leverde echter massaal protest op, onder andere toen in 1986 de Kazachse partijleider vervangen werd door een Rus. Toen het conflict tussen Armenië en Azerbeidzjan over Nagorno-Karabach oplaaide en Moskou er niet in slaagde de gemoederen te sussen, moest Gorbatsjov toegeven dat hij te weinig oog had gehad voor de verschillende nationaliteiten en hun eisen. Het economische failliet, onder andere door het uiteenvallen van de COMECON in 1989, en de frustraties van de bevolking over de ongelijkheid en de lage levensstandaard luidden de eindfase van de Sovjet-Unie in.

De monopoliepositie van de Communistische Partij werd doorbroken en de Russische Federatie begon zich los te maken van de Unie. Jeltsin werd in 1990 bij de eerste vrije verkiezingen tot voorzitter van het parlement gekozen en hij werd de pleitbezorger voor radicale hervormingen. Op 12 juni 1990 verklaarde het Congres van Afgevaardigden dat de eigen wetten (van de Russische Federatie) voorrang hadden boven de uniewetten. In juni 1991 werd Jeltsin gekozen tot president van de Russische Federatie en door zijn optreden bij de mislukte conservatieve coup in augustus 1991 nam zijn macht en aanzien, ook in het buitenland, toe. De Communistische Partij van Rusland en die van de Sovjet-Unie werden verboden op Russisch grondgebied. De Sovjet-Unie hield op te bestaan toen in december 1991 de Russische Federatie met Oekraïne en Witrusland het Gemenebest van Onafhankelijke Staten oprichtte.

⁴ De nieuwe nationale elites waren goed vertegenwoordigd in de regionale politieke top. In de unierepublieken was de eerste secretaris van de Communistische Partij afkomstig uit de nationale elite, terwijl de tweede secretaris een Rus was. In ASSR's was het vaak andersom.

6.1.2 Russisch nationalisme ⁵

6.1.2.1 In het tsarenrijk

Het Russisch nationalisme van de tweede helft van de vorige eeuw bestond uit twee stromingen. De slavofielen, voornamelijk romantische intellectuelen, vertegenwoordigden de adel met een ideologie die de superioriteit en de sacrale missie van het Russische, orthodoxe volk uitdroeg. Zij legden nadruk op het boerenkarakter van de Russische samenleving en steunden de autocratie. De slavofielen ijverden wel voor afschaffing van de lijfeigenschap en voor een aantal andere hervormingen op het gebied van de burgerlijke vrijheden. Naast de slavofielen ontwikkelde zich een tweede nationalistische stroming van democraten, die zich op het Westen richtten, de *zapidniki*. Zij wilden de politieke ontwikkelingen en de maatschappelijke hervormingen uit het Westen in Rusland verbeteren. De ideologie van de *zapidniki* was niet gebaseerd op de orthodoxie of een nostalgisch verleden. De twee stromingen stonden niet op alle punten tegenover elkaar. Zowel slavofielen als *zapidniki* gingen uit van de Russische superioriteit en hadden geen begrip voor de niet-Russische volkeren die in opstand kwamen tegen de tsaristische russificatiepolitiek ⁶.

6.1.2.2 Onder de communisten

In de eerste jaren na de revolutie en de oprichting van de Sovjet-Unie werd het Russisch nationalisme overschaduwd door de internationalistische communistische ideologie, die het nationale bewustzijn als uitdrukking zag van een te overwinnen fase in de geschiedenis: die van het burgerlijk kapitalisme. Maar in de jaren dertig vielen de communistische leiders zelf terug op symbolen uit de Russische geschiedenis; zij het slechts tijdelijk, want na de Tweede Wereldoorlog werd Russisch chauvinisme weer bestreden. Na Stalin's dood en de openlijke afkeuring van diens beleid door Chroesjtsjov, kreeg het nationalisme als alternatief voor het marxistisch leninisme weer meer kans. In 1965 werd de Al-Russische Maatschappij voor Bescherming van Historische en Culturele Monumenten opgericht. Deze droeg een conservatief chauvinisme uit, waarin werd teruggegrepen op religieuze waarden en symbolen. Vanwege het antireligieuze beleid van de Communistische Partij in de jaren zeventig en tachtig, zetten de nationalistische verspreiding van hun ideeën ondergronds voort.

Door de glasnostpolitiek van Gorbatsjov, konden Russische nationalistische werken op grotere schaal verspreiden ⁷. Hierin werd gepleit voor de terugkeer naar het sobere Russische (boeren)familieleven, voor een onderzoek naar de houding van de communistische staat ten opzichte van de Russisch-orthodoxe kerk en werd de aandacht gevestigd op de enorme schade die het regime had toegebracht aan het milieu in het hele land.

6.1.2.3 Recent Russisch nationalisme

Het Russisch nationalisme dat onder Gorbatsjov opkwam heeft verschillende gezichten. Gematigde nationalistische steunden Gorbatsjov's hervormings-

⁵ Bronnen: R. Does, "Rusland en de imperiale erfenis"; in: *De Unie in stukken*; door R. Does en H. Ramkema (red.), Utrecht, 1993, blz. 11-42; L. Greenfeld, *Nationalism, five roads to modernity*; Cambridge, Cambridge University Press, 1992, blz. 189-274; A. Kozyrev, "The lagging partnership"; *Foreign Affairs*; 73, 3, 1994, blz. 72-86; N. Riasanovskij, *A History of Russia*; Oxford, Oxford University Press, 1984.

⁶ L. Greenfeld, op. cit., blz. 265.

⁷ 'Samizdat' betekent letterlijk 'zelfuitgegeven' en is een verzamelnaam voor de ondergronds verspreide anticommunistische, vaak nationalistische werken.

politiek. Zij zetten zich niet af tegen andere nationaliteiten maar vroegen slechts aandacht voor de Russische cultuur. Zij stelden vast dat de geschiedenis van de Sovjet-Unie ook voor de Russen een periode was van repressie, met name door Stalin. Extremere nationalistten beschouwden Gorbatsjov's hervormingen als te westers en als een bedreiging van de Russische identiteit. Zij grepen terug op de denkbeelden van slavofielen uit de vorige eeuw; autocratie en orthodoxie vormden wederom elementen van deze ideologie. Een radicale poot is de beweging *Pamjat* (geheugen) die een zeer antiliberaal en antisemitische ideologie uitdraagt.

Motyl maakt onderscheid tussen de bovenstaande nationalistische stromingen en de imperialistische stromingen, die na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie zijn opgekomen⁸. Ook de neo-imperialisten grijpen terug op slavofiele denkbeelden: zij menen dat de Russen de sacrale missie hebben hun beschaving te verspreiden onder minder ontwikkelde volkeren. Omgekeerd hebben de minder ontwikkelde volkeren in de Sovjet-Unie zich kunnen ontwikkelen ten koste van het Russische volk. Deze slachtofferrol werd onder andere verwoord door Solzjenitsyn.

Momenteel viert het neo-imperialisme hoogtij in Rusland. Rusland wordt gezien als de hoedster van de oude tradities en functies van het Russische Rijk en de Sovjet-Unie. Zij pleit voor een speciale rol als vredeshandhaver in het 'nabije buitenland' (de oude sovjetinvloedssfeer). Tezamen met de orthodoxe communisten streven deze neo-imperialisten in een rood-bruine coalitie naar een Groot-Rusland, dat in ieder geval Oekraïne en Witrusland, en indien mogelijk het gehele gebied van de voormalige Sovjet-Unie omvat. In de landen die zich sinds 1991 van de Sovjet-Unie hebben afgescheiden wordt de rood-bruine retoriek met ongerustheid aangehoord.

6.1.3 Recente ontwikkelingen in de Russische politiek en economie⁹

In de huidige Russische politiek staan twee zaken centraal: de machtsstrijd tussen president en parlement en de wankelende federale structuur van het land. Onderdeel van de erfenis van de Sovjet-Unie aan Rusland is een zeer machtig parlement, waardoor het voor president Jeltsin moeilijk is hervormingen door te voeren. Jeltsin probeert daarom een presidentieel in plaats van een parlementair systeem te vestigen. Het conservatieve parlement maakt echter geen aanstalten om het politieke systeem te hervormen. In het referendum van april 1993 kreeg Jeltsin wel het vertrouwen van het volk, maar met zijn hervormingspolitiek stemden weinig mensen in. Steun van het Westen kreeg Jeltsin in oktober van dat jaar bij rellen rond het parlamentsgebouw. De verkiezingen van december 1993 maakten duidelijk hoe moeilijk Jeltsin's positie is. Deze werden gewonnen door de Liberaal Democratische Partij (LDP) onder leiding van de extreem-rechtse conservatief Zjirinovski¹⁰.

De LDP verwierf met name aanhang onder jonge, hoog opgeleide mannen in grote steden, oudere, laag opgeleide mannen in kleine steden, teleurgestelde boeren en een groot deel van het leger. Zjirinovski trok zijn kiezers met zeer uiteenlopende beloften: voorrang voor Russische zakenlieden boven buitenlanders, vergroten van de wapenexport en stoppen met investeringen en

⁸ A.J. Motyl, *Sovietology, Rationality, Nationality; Coming to grips with nationalism in the USSR*; New York, 1993, blz. 162 en 165, zoals aangehaald in: *De Unie in stukken*; op. cit., blz. 19.

⁹ Bronnen: Y. Afanasyev, "Russian reform is dead"; *Foreign Affairs*; 73, 2, 1994, blz. 21-26; J. Kipp, "The Zhirinovsky Threat"; *Foreign Affairs*; 73, 3, 1994, blz. 72-86; "1992: Experimenting with democracy"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)1, januari 1993; "1993: The year in review"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994; A. Sheehy, "Russia's republics: a threat to its territorial integrity?"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)20, mei 1993; E. Teague, "Russia and Tatarstan sign power-sharing treaty"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)14, april 1994; V. Tolz, "Regionalism in Russia: the case of Siberia"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)9, februari 1993; M. Yoffe, "Vladimir Zhirinovsky, the unholy fool"; *Current History*; oktober 1994.

¹⁰ Het is onduidelijk in hoeverre Zjirinovski en zijn denkbeelden representatief zijn voor de LDP en haar aanhangers.

humanitaire hulp buiten Rusland. Bovendien beloofde hij ongetrouwde vrouwen aan een man te helpen en stelde hij goedkope wodka voor iedereen in het vooruitzicht ¹¹. Zjirinovski wil de grenzen van tsaristisch Rusland van 1900 herstellen. In westelijke richting betekent dit een uitbreiding van het grondgebied met Witrusland en Oekraïne, eventueel in een Slavische Unie, oost-Polen en Finland. In het zuiden wil Zjirinovski het Russische grondgebied uitbreiden met de Transkaukasische landen, Iran, Afghanistan en Turkije. Alle niet-Russische volkeren zouden vreedzaam in het nieuwe Russische Rijk worden opgenomen, maar zij zouden wel gerussificeerd moeten worden en de orthodoxe religie zou dominant moeten worden ¹². Ondanks het veelvuldig gebruik dat Zjirinovski maakt van dergelijke imperialistische taal zegt Kipp dat hij voortdurend overschat wordt ¹³. Volgens Kipp is niet Zjirinovski zelf de grootste bedreiging voor de Russische democratie, maar zijn de aanpassingen door Jeltsin en andere hervormers aan allerlei reactionaire invloeden gevaarlijker voor de ontwikkeling van een democratisch Rusland.

Alle autonome republieken, provincies en districten binnen de Federatie hebben inmiddels formeel dezelfde status. In de eenentwintig Russische republieken heeft men recht op een dubbel staatsburgerschap en mag naast Russisch ook de eigen taal tot staatstaal verheven worden. Volgens het Federatieverdrag van maart 1992 betreffen de bevoegdheden van de centrale regering van de Russische Federatie het buitenlands beleid, het bevel over het federale leger, de controle van interne grenzen, het federale economische beleid waaronder het heffen van belasting, het energiebeleid, de wapenproductie en de buitenlandse handel. De republieken en de centrale regering zijn gezamenlijk verantwoordelijk voor het handhaven van de wet, bescherming van de burgers, garantie van rechten van minderheden, bescherming van het milieu, de volksgezondheid, cultuur en onderwijs. Tot de exclusieve rechten van de republieken behoren die staatsbevoegdheden die niet aan de centrale regering of aan de gezamenlijke verantwoordelijkheid zijn toevertrouwd. Het is de republieken niet gelukt recht op afscheiding te bedingen ¹⁴. Het nieuwe Federatieverdrag is niet ondertekend door Tsjetsjenië en Tatarstan, deze hebben zich beide onafhankelijk verklaard van de Rusland.

De discussies over grondwetswijzigingen en de onderhandelingen met de leiders van de republieken laten weinig aandacht over voor de economie. De berichten over de economische ontwikkelingen in de Federatie zijn wisselend positief en negatief, hoewel het laatste overheerst. Door het vrijgeven van de prijzen is er sprake van een enorme inflatie en de levensstandaard daalt. In 1993 daalde het Bruto Nationaal Produkt met dertien procent en voor 1994 is eenzelfde daling voorspeld ¹⁵. Ook de grote bedragen die de Russische Federatie krijgt van de Verenigde Staten en het IMF lijken nog niet tot het herstel te leiden. Veel geld verdwijnt in het leger en in subsidies die verstrekt worden aan de kansloze industrieën die in handen zijn van de oude nomenclatuur.

Ook op het gebied van de buitenlandse politiek lijkt het voor hervormingsgezinde politici moeilijk om hun beleid door te zetten. In 1991 richtte minister van Buitenlandse Zaken Kozyrev zich nog op West-Europa en de Verenigde Staten, maar in de loop van 1992 en met name 1993 kwam er steeds meer aandacht voor de GOS-landen. De Russen zijn er algemeen van overtuigd dat Rusland de grootste der gelijken binnen het GOS is. Rusland gebruikt economische en militaire drukmiddelen om de andere GOS-landen over te halen tot verdere integratie. Zelfs gematigde politici noemen het grondgebied van de

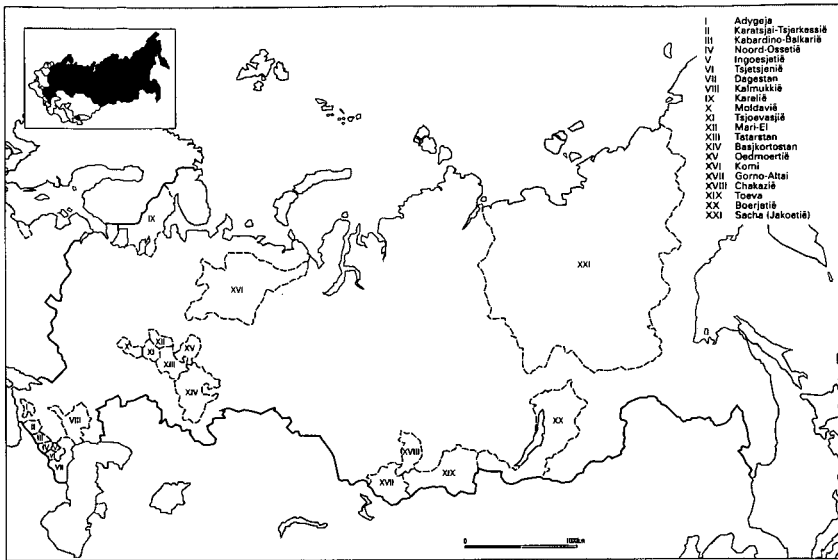
¹¹ J. Kipp, op. cit.

¹² M. Yoffe, op. cit.

¹³ J. Kipp, op. cit.

¹⁴ E. Teague, op. cit.

¹⁵ TROUW; 20-10-1994.

voormalige Sovjet-Unie een 'voor Rusland van levensbelang zijnde invloedssfeer'¹⁶. Men heeft in de Verenigde Naties gevraagd om militaire mogelijkheden voor de vredeshandhaving in het gebied. In de gewapende etnische conflicten in Transdnestrië en Zuid-Ossetië heeft het Russische leger ingegrepen. Met verschillende GOS-landen heeft de Russische Federatie een problematische relatie. De verhoudingen met Oekraïne zijn verstoord omdat de Russen de onafhankelijkheid van 'Klein-Rusland' als zeer pijnlijk ervaren. Oekraïne en Rusland verschillen van mening over het doel van het GOS: Oekraïne beschouwt het als een overgangsfase naar ontbinding van de sovjetstructuren, terwijl Rusland het als een veiligheidsstructuur ziet ('de verdediging van Rusland vindt plaats aan de buitengrenzen van het GOS')¹⁷. Verder bestaan er diverse grensgeschillen tussen beide landen, met name over de Donbass en de Krim en bovendien wordt er getwist over de vroegere sovjetvloot die bij de Krim ligt. In Oekraïne woont het grootste deel (ruim 11 miljoen) van de 25 miljoen Russen buiten Rusland (zie kaart 3.1). In Kazachstan wonen ruim zes miljoen Russen, vooral in het gebied langs de grens met de Russische Federatie in het noorden van Kazachstan. De Federatie wil, uiteraard tegen de zin van Kazachstan, dit gebied bij zich voegen omdat de Russische bevolking er in de meerderheid is. De Russische diaspora zorgt eveneens voor problemen met Moldavië, Tadzjikistan, Estland en Letland. Ondanks haar imperialistische houding krijgt Rusland in militaire en nucleaire kwesties nog steeds volle steun uit het Westen en het maakt hiervan ook gebruik. Voor de potentiële conflicten van de Russische Federatie met andere voormalige sovjetlanden wordt verwezen naar de stukken over desbetreffende landen.

6.1.4 Nationaliteiten

Behalve de Russen, die een ruime meerderheid vormen (81,5% van de ruim 147 miljoen inwoners), wonen er bijna 130 volkeren in de Russische Federatie. De meeste daarvan zijn kleine volkeren; slechts 22 zijn groter dan één miljoen. De culturele verschillen zijn enorm. De talen die gesproken worden behoren tot

¹⁶ R. Does, op. cit., blz. 30.

¹⁷ G. Simon, "Russland: Hegemon in Eurasien?"; *Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien*; 6, 1994, blz. 19.

zeer verschillende taalgroepen (de Fin-Oeigrische, Indo-Europese, Jiddische, Slavische, Mongoolse en Turkse taalgroep) en ook de verscheidenheid aan religies is groot (boeddhisme, christendom, jodendom, islam en sjamanisme). In tabel 6.1 staat een aantal grotere volkeren (> 500.000 mensen), zonder eigen territorium. Deze volkeren leven verspreid over het grondgebied van de gehele Russische Federatie.

Tabel 6.1 Etnische groepen (> 500.000) zonder republiek in de Russische Federatie, census 1989

Etnische groep	aantal	Etnische groep	aantal
Armenen	532.000	Kazachen	636.000
Awaren a)	544.000	Oekrainers	4.363.000
Duitsers	842.000	Tataren c)	5.543.000
Joden b)	551.000	Witrusen	1.206.000

Bron: A. McAuly, *Soviet Federalism; Nationalism and economic decentralisation*; Leicester, Leicester University Press, 1991.

a) Awaren leven voornamelijk in Dagestan.

b) Aan de joden is in 1934 een autonome oblast toegewezen. Slechts 16% van de joden in de Russische Federatie woont in deze oblast, in het uiterse zuidoosten, waar zij 4,2% van de bevolking van het gebied uitmaken.

c) Tataren zijn in deze tabel opgenomen omdat slechts 32% van de 5.543.000 Tataren in de Russische Federatie in Tatarstan woont.

De volkeren die in een eigen republiek wonen staan in tabel 6.2. In deze tabel is het aandeel van de titulaire nationaliteit en het aandeel van de Russen in de bevolking van de republiek aangegeven.

6.1.5 Potentiële conflicten binnen de Russische Federatie ¹⁸

In de Russische Federatie liggen eenentwintig republieken. Op twee na, Tsjetsjenië en Tatarstan, hebben zij allemaal in maart 1992 het Federatieverdrag getekend. Tsjetsjenië ligt in de noord-Kaukasus, net als Adigeja, Karatsjai-Tsjerkessië, Kabardino-Balkarië, Noord-Ossetië, Ingoesjetië, Dagestan en Kalmukkië. Op deze Noordkaukasische republieken wordt ingegaan in paragraaf 6.5. Tatarstan ligt aan de Wolga. Daar liggen ook Mordvinië, Tsjoevasjië, Mari El, Oedmoertië en Basjkortostan. Een derde groep republieken ligt in Siberië. Dit zijn Sacha (Jakoetië) in noordoost-Siberië, en Gorno-Altai, Chakazië, Toeva en Boerjatië langs de grens met Mongolië. In het noorden van westelijk Rusland liggen Karelië, langs de Finse grens, en Komi, zuidelijk van Nova Zembla. In de meeste Russische republieken vormen de Russen de meerderheid van de bevolking of zijn zij de grootste groep. Dit is niet het geval in Tatarstan, Tsjoevasjië, Toeva en de meeste republieken in de Kaukasus waar de grootste groep de titulaire nationaliteit is (zie tabel 6.2).

Onder Gorbatsjov zijn in alle republieken bewegingen opgekomen die streefden naar erkenning van culturele autonomie. In een aantal republieken, met name in Tatarstan en in Siberië, is dit streven uitgegroeid tot een streven naar politieke onafhankelijkheid.

¹⁸⁾ Bron: M. Boden, *Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa; Ursprünge, Entwicklungen, Krisenherde*; München, 1993, blz. 243-264.

Tabel 6.2 Republieken in de Russische Federatie, census 1989

Republiek	aantal inwoners	titulaire nationaliteit in %	Russen in %
Adigeja	432.000	22,1%	68,0%
Basjkortostan	3.943.000	21,9%	39,3%
Boerjatië	1.038.000	24,0%	69,9%
Chakazië	567.000	11,1%	79,4%
Dagestan	1.802.000	80,1%	9,2%
Gorno-Altai	191.000	31,0%	60,4%
Kabardino-Balkarië	754.000	(Kabardijnen) 48,2%	31,9%
		(Balkaren) 9,4%	
Kalmukkië	323.000	45,3%	37,7%
Karatsjal-Tsjerkessië	415.000	(Karatsjiërs) 31,0%	42,4%
		(Tsjerkessen) 9,7%	
Karelië	790.000	10,0%	73,6%
Komi	1.251.000	23,3%	57,7%
Mari El	749.000	43,2%	47,5%
Mordvinië	964.000	32,5%	60,8%
Noord-Ossetië	632.000	52,9%	29,9%
Oedmoertië	1.606.000	30,9%	58,9%
Sacha (Jakoetië)	1.094.000	33,4%	50,3%
Tatarstan	3.642.000	48,5%	43,3%
Tsjetsjeno-Ingosjetië	a) 1.270.000	(Tsjetsjenen) 57,8%	23,1%
		(Ingosjenen) 12,9%	
Tsjoevasjië	1.338.000	67,7%	26,7%
Toeva	309.000	64,3%	32,0%

Bron: A. McAuly, *Soviet Federalism; Nationalism and economic decentralisation*; Leicester, Leicester University Press, 1991.

a) Tsjetsjenië en Ingosjetië zijn pas in 1992 uit elkaar gegaan. Cijfers van de afzonderlijke republieken zijn niet bekend.

6.1.5.1 Tatarstan ¹⁹

De Tataren zijn met 5,5 miljoen, na de Russen, de grootste etnische groep in de Russische Federatie. De bevolking van het huidige Tatarstan bestaat voor bijna de helft uit Tataren (48,5%), maar er wonen bijna evenveel Russen (43,2%). De meeste Tataren wonen echter niet in Tatarstan, maar verspreid over Siberië, Centraal-Azië, de andere Wolgarepublieken en in grote steden in Rusland. Hun voorouders hadden al in de tiende eeuw een welvarende staat, waarin de islam de verbindende kracht vormde. Na de val van het Mongolenrijk van 'de Gouden Horde', stichtten de Tataren vier Khanaten, in Kazan, op de Krim, in Astrachan en in west-Siberië. Halverwege de zestiende eeuw werden de Khanaten door de Russen veroverd. Na deze verovering begon de in-migratie van Russen naar het gebied, en hiermee de eerste poging tot kerstening van de islamitische Tataren ²⁰. Velen verlieten in deze tijd het gebied en gingen in het islamitische Centraal-Azië wonen. De Tataarse

¹⁹ Bronnen: M. Benningsen-Broxup, "Volga Tatars"; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; op. cit., blz. 277-289; J. Raviot, "Territoire et ethnicité au Tatarstan"; *Archives Européennes de Sociologie*; 24, 2, 1993, blz. 169-195; V. Ziatdinov en S. Grigoriev, "Between west and east: Tartars in the former USSR"; in: *'Race', ethnicity and nation*; door P. Ratcliffe (red.), Londen, 1994, blz. 222-242; E. Teague, op. cit.

²⁰ Sinds het einde van de achttiende eeuw waren de Russen in het huidige Tatarstan in de meerderheid; M. Benningsen-Broxup, op. cit., blz. 278.

bourgeoisie, die een belangrijke positie innam in het tsarenrijk, behield haar tradities en religie en verschillende vrijheidsbewegingen deden van zich spreken. De Tataren hebben altijd een centrale rol gespeeld in de emancipatie van de islamitische volkeren in het Russische rijk. De zeer invloedrijke beweging van het panturkisme werd vanaf 1917 geleid door sultan Galiev. Na beloften van Lenin en Stalin over rechten van de moslims, steunde Galiev de communisten en liet zijn ideeën over een Tataarse staat varen²¹. In 1920 kregen de Tataren een eigen autonome republiek met Kazan als hoofdstad. Het was onvermijdelijk dat veel Tataren onder het sovjetbewind russificeerden. Het Tataarse streven naar erkenning als unierepubliek heeft tot niets geleid. Nu is Tatarstan een van de eenentwintig Russische republieken binnen de Russische Federatie. Om het streven naar onafhankelijkheid te ondersteunen koos de republiek in 1990 een eigen president, Chaïmiev. Deze hervormde de communistische partij tot een progressieve beweging en trok de macht naar zich toe. In een referendum in maart 1992 stemde 61,7 procent van de bevolking, dus ook een deel van de Russen, voor de soevereiniteit van Tatarstan. Tatarstan heeft geweigerd het Federatieverdrag te ondertekenen. Het heeft belang bij meer onafhankelijkheid omdat het rijk is aan bodemschatten als olie, petroleum en gas en de belangrijke auto-industrie Kamaz bezit. Tatarstan draagt geen belasting meer af aan Rusland en het heeft een eigen grondwet aangenomen, die boven die van de Federatie is gesteld. Van strategisch belang zijn de oliepijpleidingen die vanuit Siberië door Tatarstan naar het westen lopen: afsluiting van deze pijpen door Rusland maakt transport van olie uit Tatarstan onmogelijk, afsluiting door Tatarstan houdt het transport tegen van olie uit Siberië naar het westen van Rusland (en andere voormalige sovjetlanden). Met diverse landen en Russische republieken heeft het bilaterale verdragen gesloten. In 1994 werd uiteindelijk een dergelijk verdrag ook met Rusland gesloten²². In dit Verdrag ter Verdeling van de Macht wordt de soevereiniteit van Tatarstan niet vermeld, maar is wel vastgelegd dat Tatarstan recht heeft op het voeren van een eigen buitenlandse politiek (geen leger), een eigen grondwet, het heffen van eigen belastingen, het beheren en exploiteren van bodemschatten (tot een in overleg vastgesteld quotum), het beheren van staatsondernemingen op haar grondgebied (niet de militaire industrieën en ander federaal bezit als de spoorwegen) en beslissingsrecht inzake burgerschap. Tot de gezamenlijke verantwoordelijkheid behoort de bescherming van de rechten van de etnische minderheden in Tatarstan en van de Tataren in de Russische Federatie. Het Verdrag wijkt nauwelijks af van het Federatieverdrag, maar heeft wel meer duidelijkheid gebracht in de invulling van de rechten. Ondanks het Verdrag lijkt een conflict in de toekomst onvermijdelijk omdat er twee grondwetten gelden in Tatarstan: in een daarvan is Tatarstan een soevereine staat met eigen wetten, in de andere wordt de soevereiniteit van Tatarstan niet vermeld en zijn de Tataarse wetten ondergeschikt aan die van de Federatie. Het is bovendien waarschijnlijk dat de Tataren in de toekomst zullen streven naar nog meer (economische) vrijheid. Met name de invloed van de Federatie op de productie en het transport van de olie is de Tataren een doorn in het oog.

6.1.5.2 Siberië²³

De Siberische volkeren tellen samen nog geen anderhalf miljoen zielen. De grotere volkeren hebben eigen republieken, maar de kleinere volkeren, samen 184.448 mensen, wonen in nationale provincies of districten met nauwelijks enige autonomie of hebben helemaal geen eigen gebied.

²¹ Sultan Galiev werd in 1939 tijdens Stalin's zuiveringsprocessen geëxecuteerd.

²² E. Teague, op. cit.

²³ Bronnen: G. Groot Koerkamp, "De inheemse volkeren van Siberië"; in: *De Unie in stukken*; op. cit., blz. 128-143; C. Humphrey, "Buryats"; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; op. cit., blz. 290-303; V. Tolz, op. cit.; P. Vitebsky, "Yakut"; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; op. cit., blz. 304-319.

Al vanaf de elfde eeuw waren er handelscontacten tussen Russen en de volkeren aan de oostzijde van de Oeral. In de zestiende eeuw werd hun land door de Moskouse vorsten ingelijfd en eind zeventiende eeuw hoorde heel Siberië bij het tsarenrijk. De Siberische volkeren leefden voornamelijk van jacht, visserij en rendierhouderij. Vaak waren het nomadische volkeren en de meesten hadden natuurgodsdiensten. De Russische kolonisten, die aan het einde van de zeventiende eeuw al in de meerderheid waren, vestigden zich vooral langs de rivieren om landbouw te bedrijven. De autochtonen betaalden belasting in bont. Na de val van de tsaren bleef Siberië deel van Rusland. In 1925 werden de volkeren gegroepeerd op basis van hun (kleine) omvang, traditionele levenswijze en lage sociaal-economische ontwikkeling en er werden nationale districten gesticht²⁴. In het begin van de jaren dertig werden de talen van achttien Siberische volkeren op schrift gesteld, eerst met behulp van het Latijnse alfabet, later van het cyrillische. Er werd eigen onderwijs georganiseerd, vaak echter in internaten, waardoor de jeugd vervreemde van de eigen cultuur en de nomadische levenswijze. De alfabetiseringscampagne was ook antireligieus, waardoor veel bijzondere natuurgodsdiensten verloren zijn gegaan. De collectivisatie van de landbouw maakte een einde aan het nomadische bestaan. Vaak verzette de bevolking zich en slachtte de rendieren, waardoor evenals in de rest van het land veel vee verloren ging. De centrale overheid van de Sovjet-Unie leek onverschillig met betrekking tot Siberië: de industriële exploitatie van de regio was nietsontziend en vooral de oliewinning had desastreuze gevolgen voor het milieu. In 1989 werd de Vereniging van Noordelijke Volkeren opgericht om in Moskou de gemeenschappelijke belangen te behartigen. De vereniging protesteerde tegen de industrieën met hun enorme milieuschade, de exploitatie van de Siberische grondstoffen en natuurlijke rijkdommen door de Unie, het gebruik van Siberië als Goelag en de lage levensstandaard van de bevolking, onevenredig aan de rijkdom van de grond. Ondanks de samenwerking van de autochtone bevolking met de Siberische Russen had de vereniging nauwelijks invloed. In zijn strijd met Gorbatsjov probeerde Jeltsin aanhang te verwerven in Siberië door de volkeren meer zeggenschap te beloven. Toen Jeltsin president was, kwam er in 1991 een regeringsbesluit om de ecologische situatie te verbeteren: er werden reservaten ingesteld waarin industriële exploitatie van grondstoffen niet was toegestaan en waarin de Siberische volkeren de vrijheid kregen om op eigen wijze in hun onderhoud te voorzien. De vrijheden werden echter nauwelijks benut: de sovjetnomenclatuur was bang dat de uitvoerende organen van Jeltsin de lokale etnische groepen te veel zeggenschap over de grond en de bodemschatten zouden geven en weigerde daarom de macht over te dragen. Een aantal districten en autonome republieken (van de Tsoektsji, Korjaken, Nentsy, Gorno-Altaiën, Jakoeten en Boerjaten) riep de soevereiniteit uit en promoveerde zichzelf tot Russische republiek. Erkenning van deze status kregen echter alleen de vroegere autonome republieken. Het onafhankelijkheidsstreven is het sterkst in Sacha en Toeva.

In de republiek Sacha (voormalig Jakoetië) eisen de 550.000 Russen en de 360.000 Jakoeten meer autonomie om controle over de aanwezige bodemschatten te verkrijgen. In 1992 werd een economisch akkoord bereikt: Sacha kreeg het eigendomsrecht over twintig procent van de diamant, 11,5 procent van de goudmijnen en 55 procent van de harde valuta die ermee verdiend worden. Samen met Tatarstan en Basjkortostan waarschuwde Sacha president Jeltsin om de rechten van de republieken niet te negeren onder bedreiging van verdere stappen in de richting van onafhankelijkheid. In de realiteit blijft Sacha echter liever binnen de Federatie. Het heeft wel als enige Siberische republiek een eigen grondwet.

De republiek Toeva heeft 309 duizend inwoners: daarvan zijn 64,3 procent

²⁴ Groot-Koerkamp wijst op de overeenkomsten met de situatie van de indianen in Amerika; ook daar is de inheemse bevolking ondergebracht in reservaten en op alle fronten achtergesteld; G. Groot-Koerkamp, op. cit., blz. 131.

Toeven, een volk van Mongools-Turkse oorsprong en 32 procent Russen. Toeva hoort pas sinds 1944 bij de Sovjet-Unie, voordien was het een Russisch protectoraat. In 1990 kwamen de frustraties van de Toeven tot uitdrukking in gewelddadige rellen, waarna drieduizend Russen vertrokken. Ondanks de sterkte van het Toevense Volksfront, werd in het referendum van 1992 afscheiding verworpen, omdat de republiek economisch (voor de bewerking van grondstoffen) te afhankelijk is van de rest van de Federatie.

6.1.6 Desintegratie of consolidatie van de Russische Federatie

De economieën van de verschillende eenheden in de Russische Federatie zijn zo verweven met elkaar, dat het voor de republieken en districten bijna onmogelijk is om autonoom te bestaan. Het streven naar onafhankelijkheid is hierdoor beperkt. Toch is het mogelijk dat de republieken meer aandacht voor hun streven krijgen door de machtsstrijd in het centrum: door Jeltsin's verlies van steun voor zijn hervormingen in het parlement zocht hij deze bij de lokale leiders van republieken. Deze waren eerder door Jeltsin niet betrokken bij de besluitvorming en weigerden om die reden zijn beleid uit te voeren.

Tolz stelt dat de situatie in de Russische Federatie instabiel zal blijven, zolang de regio's weinig politieke en economische zeggenschap hebben, en zolang de verhouding tussen de Russische republieken en de andere administratieve eenheden (krais, oblasts en okrugs) ongelijk blijft²⁵. Ook Simon stelt vast dat de kansen van Rusland om een stabiele natie te worden afhangen van haar vermogen de macht te delen met de nationale groepen in het land²⁶. Rusland zou voor het ontstaan van een stabiele situatie bovendien haar imperialistische houding ten aanzien van de ex-sovjetgebieden buiten de Russische Federatie moeten opgeven.

6.2 Witrusland²⁷

6.2.1 Historische achtergrond

Het gebied van het huidige Witrusland werd al in de zesde eeuw door Slaven bewoond. Vanaf de negende eeuw maakten de Witruzen als Oostslaven deel uit van het rijk Kiev-Rus. Na de Mongoolse invasies halverwege de dertiende eeuw kwamen een aantal Kievse vorstendommen in het noordoosten onder heerschappij van het Grootvorstendom Litouwen. De Litouwse, later Poolse-Litouwse, overheersing duurde vierhonderd jaar. In deze tijd ontstond door de scheiding van de andere Oostslaven een Witrussische identiteit. Er begon zich een Witrussische taal te ontwikkelen en in 1596 werden de orthodoxe bisdommen, als de zogeheten uniatenkerk, in het gebied onder het gezag van de katholieke paus geschaard. Ze behielden echter hun orthodoxe riten, liturgie en organisatievormen. Aan het eind van deze periode werd het moeilijker een Witrussische identiteit te handhaven, vooral omdat de adel sterk poloniseerde. Tijdens de Poolse delingen annexeerden de Russische tsaren de Witrussische gebieden en begonnen een russificatiecampagne: de uniatenkerk werd opgedoekt en van 1859 tot 1906 werd het publiceren in de Witrussische taal verboden. In de steden woonden vooral Polen en joden, de Witrussische boerenbevolking woonde op het platteland. Rond 1900 richtte een zeer kleine nationalistische elite uit de lage adel een Witrussische politieke organisatie op, die streefde naar autonomie. Vanwege de slechte sociaal-economische positie van de Witruzen, het hoge percentage analfabeten en de bezetting door Duitse, Poolse en 'Rode' legers in het begin van de twintigste eeuw lukte

²⁵ V. Tolz, op. cit.

²⁶ G. Simon, op. cit., 1994.

²⁷ Bronnen: M. Boden, op. cit., blz. 320-323; R. Clem, "Belorussians"; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; op. cit., blz. 109-122; R. Mark, "Oekraïne en Witrusland"; in: *De Unie in stukken*; op. cit., blz. 43-62.

het niet het nationalisme wijd te verbreiden. In 1917 was met behulp van de Bolsjewieken wel een eigen staat opgericht. Deze werd echter al in 1919 bij de Russische Federatie gevoegd. Na de Pools-Russische oorlog viel in 1921 het westelijke deel van Witrusland aan Polen. In het oostelijk deel kreeg Witrusland als unierepubliek in de Sovjet-Unie haar eerste staatsstructuur. In de jaren twintig ontwikkelde zich een wijd verbreid Witruussisch nationalisme. Vanuit Moskou werd dit gestimuleerd en de Witrussen begonnen een inhaalrace op sociaal-economisch terrein. In de jaren dertig volgde een terugslag onder Stalin's regime: door centralisatie en de-nationalisatie verdween de net ontstane elite in de Siberische Goelag. Tijdens de gedwongen collectivisatie van de landbouw en de terreur van Stalin, die ermee gepaard ging, vielen ongeveer twee miljoen slachtoffers. Volgens afspraken in het Hitler-Stalin pact van 1939 werd het westelijk deel van Witrusland weer bij het oosten gevoegd. In de Tweede Wereldoorlog, waarin Witrusland bezet werd door de Duitsers, vielen 2,2 miljoen slachtoffers²⁸. Tussen de oorlogen was het Witruussische aandeel in de bevolking gedaald door een toename van de Poolse en joodse bevolking, maar na de oorlog waren de joden bijna allemaal omgebracht en migreerde de Poolse bevolking naar Polen. Door de grote Witruussische verliezen ontbraken de mensen die in de wederopbouw een nieuwe nationale elite hadden kunnen vormen. Al snel kwam een Russische in-migratie op gang, om de lege plaatsen te vullen en om een kader voor de wederopbouw en de controle van het grensgebied met het Westen te vormen. Witrusland maakte een snelle industrialisatie door en veel Witrussen trokken naar de steden om het vacuüm, achtergelaten door de joden en de Polen, op te vullen. In de jaren zestig en zeventig assimileerden veel Witrussen met de Russen. Er waren zelfs geen scholen meer waar onderwijs in het Witruussisch werd gegeven. Volgens censusgegevens hadden de Witrussen de minste affiniteit met de eigen taal en het hoogste percentage Russischtaligen van alle unierepublieken. De acculturatie werd versterkt door de verspreiding van Witrussen over het hele gebied van de Sovjet-Unie. Onder invloed van de sociaal-economische modernisering van de jaren tachtig ontstond een nationalistische beweging, die echter weer niet in staat was massale aanhang te verwerven. De ramp met de kerncentrale in Tsjernobyl werkte als een katalysator: in 1988 werd het Volksfront *Adrazjennije* (wedergeboorte) opgericht. Dit vond plaats in Litouwen, met steun van het radicalere Litouwse Volksfront *Sajudis*, omdat in Witrusland de macht van de Communistische Partij nog steeds te groot was. De Witruussische Communistische Partij was een van de meest orthodoxe in de Sovjet-Unie. Ten aanzien van de CPSU had zij een weinig kritische houding. In het referendum van maart 1991 stemde 82,7 procent van de bevolking voor het handhaven van de Sovjet-Unie²⁹. Na de koppeling verklaarde Witrusland zich op 26 augustus 1991 toch onafhankelijk, waarschijnlijk om invloed van Gorbatsjov's hervormingen en daarmee opheffing van de Communistische Partij van Witrusland te voorkomen.

6.2.2 Het Volksfront

Het Witruussische Volksfront is ontstaan onder invloed van een drietal factoren, welke tevens de speerpunten van het Witruussisch nationalisme vormen. De eerste factor is de bedreiging van de Witruussische cultuur door de russificatiepolitiek in de Sovjet-Unie. Het Volksfront maakt zich zorgen over de ondergeschikte positie van de Witruussische taal aan het Russisch, met name in de hoofdstad Minsk, waar veel Russische arbeiders wonen. De tweede factor is de ontdekking van massagraven bij de Kuropaty-bossen. De regering heeft geprobeerd de schuld af te schuiven op de Duitse bezetters in de Tweede Wereldoorlog, maar men acht het toch bewezen dat de ongeveer dertigduizend

²⁸] Persoonlijke mededeling woordvoerder president Loekasjenko, december 1994.

²⁹] R. Mark, op. cit., blz. 61.

doden slachtoffer zijn geweest van executies door de NKVD, later KGB, tussen 1937 en 1941. De derde factor is de ramp met de kerncentrale in het Oekraïense Tsjernobyl. Ondanks het feit dat een groot gedeelte van de radioactiviteit neerkwam op Witrussische bodem (hetgeen overigens pas lang na de ramp bekend gemaakt werd), kwamen slechts vier procent van de beschikbare fondsen in Witrusland terecht ³⁰.

6.2.3 Recente ontwikkelingen

Na de onafhankelijkheidsverklaring werd de Communistische Partij tijdelijk verboden, hoewel de industrie, de landbouw en het staatsapparaat nog in handen bleven van de oude nomenclatuur. Hoewel er vanwege de late industrialisatie moderne industriële sectoren zijn ontwikkeld blijkt Witrusland daar niet van te kunnen profiteren. Het land is nog steeds in hoge mate afhankelijk van Rusland, vooral voor de toevoer van energie. Meer dan tachtig procent van de handel gaat nog naar Rusland ³¹. Economische hervormingen zijn nog niet van de grond gekomen: de staat heeft nog steeds ongeveer tachtig procent van de particuliere sector in handen en in oktober 1994 verwachtte men voor dat jaar een daling van het Bruto Nationaal Produkt met dertig procent ³². De ex-communist Kjebitsj en zijn parlement waren incapabel, inefficiënt en voerden, volgens waarnemers, een beleid dat achter de feiten aanliep. De oppositie onder leiding van Sjoesjkevitsj, parlementsvoorzitter, meende dat de regering via een dergelijk passief beleid de integratie met Rusland bevorderde en dat deed om eigen macht en privileges veilig te stellen. Belangrijke steunpilaren van de communisten zijn het Witrussische leger, waarin zestig procent van de officieren Russisch is ³³, en het militair-industrieel complex. Door een monetaire en economische unie met Rusland aan te gaan in september 1993 heeft Witrusland veel van haar onafhankelijkheid ingeleverd. De steun voor het Volksfront is sinds 1991 weggeëbd, evenals de euforie over de onafhankelijkheid. Het Volksfront en Sjoesjkevitsj zitten niet meer op één lijn. Sjoesjkevitsj verwijt het Front een gebrek aan realiteitszin, omdat het weigert de banden met Moskou aan te halen.

Bij de verkiezingen in de zomer van 1994 waren zowel Sjoesjkevitsj als het Volksfront kansloos. De strijd speelde zich af tussen de door Moskou gesteunde Kjebitsj en de populistische nationalist Loekasjenko. Loekasjenko, die evenals Sjoesjkevitsj in zijn campagne gebruik maakte van de missers van het Kjebitsj-regime, sprak met zijn conservatisme en pleidooi voor nauwere banden met Rusland en Oekraïne de bevolking het meest aan en kreeg tachtig procent van de stemmen.

6.2.4 Nationaliteiten

Volgens het census van 1989 is 77,9 procent van de bevolking Witrussisch. De grootste minderheid is de Russische (13,2%). Andere minderheidsgroepen zijn Polen (4,1%), Oekraïners (2,9%) en joden (1,1%). De Russen bevinden zich vooral in de hoofdstad Minsk en zijn voornamelijk arbeiders. De Polen wonen met name langs de Poolse en Litouwse grens. In het rayon Voronovo hebben zij een meerderheid. De Poolse bevolking is de minst geurbaniseerde minderheidsgroep, maar is wel de meest gewortelde ³⁴.

³⁰ Hoff en Timmermann zeggen dat 30 procent van de radio-actieve deeltjes in Witrusland neerkwam, Marples noemt zelfs 70 procent; M. Hoff en H. Timmermann, "Belarus in der Krise; Die 'Partei der Macht' drängt auf Rückwendung nach Russland"; *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*; 22, 1994; D. Marples, "Belarus: the illusion of stability"; *Post-Soviet Affairs*; 9, 1993, blz. 253-277.

³¹ W. van Meurs, "Achter de brede rug van Moskou"; *Oost-Europa Verkenningen*; 134, augustus 1994, blz. 33.

³² *TROUW*; 20-10-1994.

³³ Persoonlijke mededeling woordvoerder president Loekasjenko, december 1994.

³⁴ T. Szayna, *Ethnic Poles in Lithuania and Belarus*; RAND, augustus 1993, blz. 34.

Tabel 6.3 Etnische groepen in Witrusland, census 1989

Etnische groep	aantal	in %
Witrusen	7.900.000	77,8%
Russen	1.342.000	13,2%
Polen	418.000	4,1%
Oekraïners	291.000	2,9%
Joden	112.000	1,1%
Totaal	10.152.000	100 %

Bron: M. Boden, *Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa; Ursprünge, Entwicklungen, Krisenherde*; München, Olzog, 1993.

Kaart 6.2 Estland, Letland, Litouwen en Witrusland

De Witrusen zijn verspreid over het hele grondgebied van de voormalige Sovjet-Unie. Zij wonen vooral in de steden en industriegebieden, maar zijn nergens zo geconcentreerd dat er sprake is van een meerderheid buiten Witrusland. Buiten eigen land worden de Witrusen vaak over één kam geschoren met de Russen. Met geen van de landen waar de Witrusen wonen heeft Witrusland een conflict.

Tabel 6.4 Witrusen buiten Witrusland, census 1989

Land	aantal Witrusen	in %	in % van Witrusen in Witrusland
Rusland	1.206.000	0,82%	15,3%
Oekraïne	440.000	0,85%	5,6%
Kazachstan	183.000	1,11%	2,3%
Letland	120.000	4,5 %	1,5%
Litouwen	63.100	1,72%	0,8%
Estland	27.700	1,77%	0,4%

Bron: M. Boden, op. cit.

6.2.5 Potentiële conflicten

Met de verkiezingswinst van Loekasjenko mogen de oudcommunisten dan aan de kant gezet zijn, de buitenlandse politiek zal zich voorlopig gekenmerkt zien door een sterke oriëntatie op Rusland. Hierdoor lijkt het uiterst onwaarschijnlijk dat de Russen in Witrusland zich zullen gaan roeren.

Een eventueel gevaar van extreem nationalisme lijkt ook niet groot: de eenheid van het Witruisische volk is gering. Een bindende factor als religie of een territoriale historie ontbreekt. Het nationalistische Volksfront is niet in staat gebleken de bevolking massaal warm te laten lopen door de aandacht te vestigen op de ramp in Tsjernobyl en de massagraven van terreurslachtoffers. De bevolking is vooral gericht op economisch overleven en is politiek apathisch. De winst van Loekasjenko geeft aan dat men genoeg heeft van hervormingen en (economische) oplossingen uit Moskou verwacht.

De Polen vormen na de Russen de grootste minderheidsgroep. In een onderzoek van Szayna (1993) gaven Poolse respondenten aan zich achtergesteld te voelen. Desondanks verwachtten zij geen massale uitmigratie naar Polen. Van afscheidingstendenzen is geen sprake, ook al omdat Polen geen aanspraak maakt op het gebied ³⁵. De vraagtekens in de relatie tussen Witrusland en Polen zijn meer een gevolg van de grensverschuivingen na de beide wereldoorlogen dan van de Poolse minderheid in Witrusland.

Witrusland was erg laat met het oprichten van een eigen leger en is ook op dit gebied zeer afhankelijk van Rusland gebleven. Het heeft Rusland toestemming verleend op Witruisisch grondgebied militairen te stationeren. Dit heeft het gevoel van dreiging van Russisch imperialisme in Polen en Oekraïne versterkt.

³⁵⁾ T. Szayna, op. cit.

6.3 Oekraïne

6.3.1 Historische achtergrond ³⁶

Net als de Russen en Witrusen hebben de Oekraïners hun wortels in het rijk van Kiev-Rus, dat in 1240 ten onder ging aan de strooptochten van de Mongools-Tataarse Gouden Horde en de expansie van het Grootvorstendom Litouwen, dat zich in 1569 verenigde met Polen. Halverwege de zeventiende eeuw slaagden Kozakkenhetmannen erin, na lang verzet tegen Poolse overheersing, een eigen staat te stichten ten oosten van de Dnjepr. Deze staat kwam echter steeds meer onder Russische invloed. Het gebied ten westen van de Dnjepr, Galicië, bleef net als Witrusland tot de laatste Poolse deling in 1795 bij Polen horen. In 1596 werden de orthodoxe Oekraïners door de katholieke Polen gedwongen zich onder de jurisdictie van Rome te scharen. Door het behoud van de oosterse riten ontstond een nieuwe kerk: de uniatenkerk. Doordat Galicië vanaf 1795 bij Oostenrijk kwam, bleef de uniatenkerk bestaan en kreeg zij zelfs een belangrijke rol in het Oekraïense nationalisme. Omdat de adel hetzij gerussificeerd, hetzij gepoloniseerd was, was er geen sprake van een massale nationalistische beweging. In de achttiende eeuw begonnen kleine groepjes Oekraïense nationalisten, afstammelingen van de Kozakkenadel, autonomie op te eisen. De tsaren reageerden met een verbod van de Oekraïense taal. In de revolutionaire chaos van 1917 werd in het oostelijk deel van Oekraïne de Oekraïense Volksrepubliek opgericht. Terwijl de Oekraïners in het westen nog streidden tegen Polen om het westelijke deel bij deze republiek te kunnen voegen, werd het oosten reeds veroverd door de bolsjewieken. Aan beide kanten werd verloren: in 1919 werd het westen weer bij Polen gevoegd en werd in het oosten de Oekraïense SSR opgericht, vanaf 1922 deel van de Sovjet-Unie. Het agrarische Oekraïne werd versneld geïndustrialiseerd en er ontstond een grote Oekraïense arbeidersklasse. De liberale nationaliteitspolitiek van de jaren twintig bevorderde het gebruik van de Oekraïense taal en het Oekraïense onderwijs. In de Russisch gedomineerde steden werd dit echter ervaren als een geforceerde oekraïnisering. Moskou besloot dat Oekraïne haar eigen 'kerkafdeling' binnen de Russisch-orthodoxe kerk moest krijgen, als tegenwicht tegen de uniatenkerk ³⁷. In 1921 werd de autocephale orthodoxe kerk van Oekraïne gesticht. In de jaren dertig begon Stalin zijn beleid van denationalisatie, later ook russificatie. Zowel de uniatenkerk als de autocephale orthodoxe kerk werd verboden. Omdat Oekraïne vanwege haar economisch gewicht, de ligging en de omvang van de bevolking zo belangrijk was voor de Sovjet-Unie stond het onder strikte controle. Met het eerste vijfjarenplan bracht Stalin de hele Sovjet-Unie onder de centrale regie van Moskou. De daarop volgende gedwongen collectivisatie van de landbouw leidde tot een rampzalige hongersnood in 1932-1933, die aan miljoenen mensen het leven kostte. Door arrestaties en deportaties verdween tevens de elite, zodat pas na de Tweede Wereldoorlog een nieuwe generatie in staat was het onafhankelijkheidsstreven van Oekraïne door te zetten. In het westen was onder de Poolse overheersing een radicaler nationalisme ontstaan, dat zowel anti-Russisch als ook tegen de Poolse staat gericht was. In de Tweede Wereldoorlog zocht men daarom samenwerking met de Duitsers. Door de verschuiving van de Poolse grens naar het westen, konden west- en oost-Oekraïne na de Tweede Wereldoorlog verenigd worden. Tot in de jaren vijftig voerde de Organisatie der Oekraïense Nationalisten (OUN) met terreur en

³⁶ M. Boden, op. cit., blz. 307-312; P. Duncan, "Ukrainians"; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; op. cit., blz. 95-109; P. Magocsi, *Ukraine, a historical atlas*; University of Toronto Press, Toronto, 1985; R. Mark, "De Oekraïne en Witrusland"; in: *De Unie in stukken*; op. cit., blz. 43-55.

³⁷ De Russisch-orthodoxe kerk was te zeer belast met haar aandeel in de russificatie en haar rol als Russische staatskerk en kon daarom niet dezelfde rol spelen in het Oekraïense nationalisme in het oosten als de uniatenkerk in het westen; R. Mark, op. cit., blz. 55.

partizanenacties strijd voor een eigen republiek. Na Stalin's dood leefde de Oekraïense identiteit direct op. Onder Chroesjtsjov en Brezjnef werden de Oekraïners, als 'Kleinrussen' opgenomen in de elite van de Communistische Partij, waardoor ook zij, naast de Russen, de vertegenwoordigers van de Communistische Partij in de andere sovjetrepublieken werden. Als blijk van goed nabuurschap gaf de Russische Federatie in 1954 de Krim aan Oekraïne kado. Uit-migratie van Oekraïners en in-migratie van Russische arbeidskrachten zorgden ervoor dat het aandeel van de Oekraïners in de bevolking van de eigen republiek daalde. Dit proces werd versterkt doordat de Oekraïense boerenbevolking naar de Russisch overheerste steden en gebieden trok. In deze steden was de voertaal Russisch, ook in het onderwijs. In de jaren zestig en zeventig deden verschillende Samizdatboeken de ronde, waarin gepleit werd voor het behoud van de Oekraïense taal en cultuur. Er werd vanuit Moskou echter hard opgetreden tegen dissidenten. Met nadruk werd gewezen op het 'bloedbroederschap' van Russen, Witrussen en Oekraïners.

6.3.2 Roech

In 1976 richtte een aantal dissidenten de Helsinkigroep op, met als doel de internationale aandacht te vestigen op het ontbreken van de burgerrechten en democratie in Oekraïne, zoals die in het Helsinki Verdrag van 1975 waren vastgelegd. Onder invloed van de glasnostpolitiek van Gorbatsjov werd de Unie van Oekraïense Schrijvers een vertolker van de Oekraïense nationale identiteit. Na de ramp met de kerncentrale in Tsjernobyl in 1986 kwamen ook uit de hoek van de milieu-activisten steeds meer nationalistische geluiden. De roep om religieuze vrijheid van de twee verboden Oekraïense kerken droeg verder aan het Oekraïens nationalisme bij. De nationalistische groepen verenigden zich echter pas in 1989 toen Roech, de Oekraïense Volksbeweging voor Perestrojka, werd opgericht. Roech erkende de leidende rol van de Communistische Partij maar eiste dat in Oekraïne het Oekraïens tot staats-taal benoemd werd. Roech kwam ook op voor de culturele rechten van Oekraïners buiten Oekraïne. Aan het einde van dat jaar verdween na lange tijd de conservatieve partijleider Tsjerbitskiy, die al sinds Brezjnef in de Oekraïense partijtop zat en hervormingen in Oekraïne had tegengehouden. Bij de verkiezingen van 1990 kreeg Roech 25 procent van de stemmen, waaraan met name het westen van Oekraïne bijdroeg. In het oosten probeerde Roech het nationaal bewustzijn te stimuleren door in te spelen op het Kozakkenverleden, dat vooral in de folklore van het centrum en oosten van Oekraïne een rol speelde. Roech benadrukte het feit dat de Kozakkenhetmannen de eerste onafhankelijke Oekraïense staat bestuurden en organiseerde herdenkingen van belangrijke gebeurtenissen uit de Kozakkentijd. Sinds 1990 radicaliseerde Roech en startte een pleidooi voor de onafhankelijkheid van Oekraïne onder het motto 'Oekraïne aan de Oekraïners'.

Het Oekraïense parlement onder leiding van Kravtsjoek, verklaarde in 1990 de soevereiniteit van Oekraïne, maar benadrukte, in tegenstelling tot Roech, dat ook de niet-Oekraïeners betrokken moesten worden bij het streven naar een onafhankelijke staat. Kort na de coup van augustus 1991 werd de onafhankelijkheid verklaard, hetgeen in een referendum in december 1991 door de hele bevolking gesteund werd.

6.3.3 Recente ontwikkelingen

Het gaat slecht met de Oekraïense economie. De regering van ex-communist Kravtsoek bezat te weinig economische expertise voor hervormingen. In plaats van te investeren in nieuwe banen werden subsidies verleend aan verlieslijdende industrieën³⁸. Politieke elites bleven het eigen voordeel zoeken. Het parlement was te verdeeld en te conservatief om effectieve hervormingen door te voeren. Er ontstond een economische crisis in de industriegebieden in het oosten en zuiden van het land. In 1993 bedroeg de inflatie 4735 procent en daalde het Bruto Nationaal Produkt met 14 procent³⁹.

Bij de verkiezingen van 1994 werd Kravtsoek in de laatste ronde voor het presidentschap verslagen door Koetsjma, een voorstander van langzame hervormingen en het aanhalen van banden met Rusland. Door toenadering tot Rusland beloofde Koetsjma de economische problemen op te lossen. Hij sprak hiermee vooral de kiezers in het oosten en zuiden van het land aan⁴⁰.

Roech was te verdeeld om sterke oppositie te voeren. Het was in 1992 gesplitst in twee kampen: in oost-Oekraïne bleven de Roech-leiders Kravtsoek steunen, in west-Oekraïne voerden de Roech-leiders oppositie tegen hem. Het aantal zetels dat Roech in de verkiezingen van 1994 behaalde was teleurstellend, in oost-Oekraïne werden zelfs nauwelijks stemmen behaald.

Door het ontbreken van een politiek centrum zijn de politieke tegenstellingen in het land verscherpt. Zonder een stabiele regering zullen ook economische hervormingen niet slagen. Voorlopig lijkt de economische crisis in Oekraïne niet opgelost te zullen worden: voor 1994 werd een daling van het Bruto Nationaal Produkt verwacht van 20 procent⁴¹.

6.3.4 Nationaliteiten⁴²

Oekraïne zegt 110 nationaliteiten binnen haar grenzen te hebben. Van de 51,5 miljoen inwoners zijn er 37,4 miljoen Oekraïners, dat is 72,7 procent. De grootste minderheid is de Russische: 11,4 miljoen (22 procent). In Oekraïne wonen 487 duizend joden, maar deze groep wordt steeds kleiner. Veel joden emigreren naar Israël, vaak hopen op betere economische perspectieven, hoewel angst voor een groeiend antisemitisme ook een rol speelt. De achtergebleven joden zijn, evenals de Duitsers die na de Tweede Wereldoorlog in Oekraïne zijn gebleven, in hoge mate geïntegreerd in de Oekraïense samenleving. Een activistische minderheid is de groep van 135 duizend Roemenen en 325 duizend Moldaven. Deze groepen wonen in noord-Boekovina, een grenszone met Roemenië. De activisten willen meer vrijheid in dit gebied. In de Roemeense politiek speelt de idee van een 'Groot-Roemenië', maar om de relaties met Oekraïne niet te verstoren spreekt men dit ideaal niet hardop uit. De meest actieve groep zijn de Hongaren (163 duizend) en de Roethenen, naar schatting ongeveer zeshonderdduizend. Zij streven naar meer economische en politieke rechten. De Hongaren willen een vrije economische zone en meer zeggenschap over Transcarpathië, het gebied waar zij wonen. Zij worden gesteund door Hongarije, dat met Oekraïne in gesprek is over de positie van deze minderheid. Ook de Roethenen willen een autonoom Transcarpathië. Zij zijn een Oekraïens volk en worden internationaal als Oekraïners beschouwd. Een ander gebied waarop dubbele aanspraak wordt gemaakt is

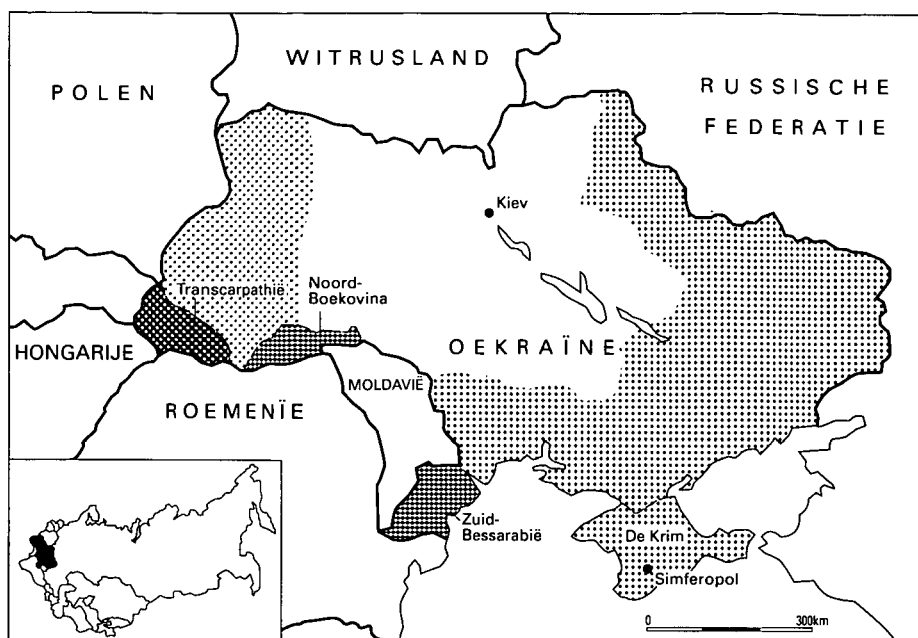
³⁸⁾ Deze subsidies werden onder andere gebruikt om de vrede te handhaven onder de Russische arbeiders; F. Umbach, "Russia and the problems of Ukraine's cohesion: results of a fact-finding mission"; *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*; 13, 1994.

³⁹⁾ TROUW; 20-10-1994.

⁴⁰⁾ A. Ott, "Die Ergebnisse der Parlamentswahlen in der Ukraine"; *Aktuelle Analysen des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*; 07-06-1994.

⁴¹⁾ TROUW; 20-10-1994.

⁴²⁾ Bronnen: M. Boden, op. cit.; R. Mark, op. cit.

- Russen in het oosten en zuiden
- Roemenen in Noord-Boekovina en Zuid-Bessarabië
- Polen in het westen
- Roethenen en Hongaren in Transcarpathië

de Krim. De door Stalin gedeporteerde Tataren keren hier op individuele basis terug, maar zij vormen slechts een kleine minderheid op het schiereiland. De meerderheid bestaat uit Russen, die de Krim graag bij Rusland gevoegd zien. Verder wonen er in Oekraïne 219 duizend Polen. De relatie tussen Polen en Oekraïne is goed. Tenslotte wonen er 440 duizend Witrusen, die als etnische groep niet actief zijn en 234 duizend Bulgaren.

Tabel 6.5 Etnische groepen in Oekraïne, census 1989

Etnische groep	aantal	in %
Oekraïners	37.419.000	72,7 %
Russen	11.356.000	22,0 %
Joden	487.000	0,95 %
Witrusen	440.000	0,85 %
Moldaven	325.000	0,63 %
Bulgaren	234.000	0,45 %
Polen	219.000	0,43 %
Hongaren	163.000	0,32 %
Roemenen	135.000	0,26 %
Totaal	51.471.000	100 %

Bron: M. Boden, op. cit.

Het Oekraïense minderhedenbeleid is liberaal en relatief succesvol. De regering zag op tijd in dat problemen met de grote Russische minderheid voorkomen moesten worden. In 1990 werd een wet aangenomen die alle nationaliteiten het recht gaf op een eigen nationaal-culturele ontwikkeling. Burgerschap werd verleend aan ieder die op het moment van in werking treden van de wet in oktober 1991 inwoner van Oekraïne was. Ook dubbel burgerschap werd mogelijk gemaakt. Voor een overgangperiode werd zowel Oekraïens als Russisch als staats taal vastgesteld. In 1993 werd een apart ministerie voor nationaliteiten en migratie ingesteld.

Net als de Witrussen worden de Oekraïners buiten Oekraïne vaak beschouwd als vertegenwoordigers van het (vroegere) Russische gezag. Zij wonen verspreid over het hele voormalige sovjetgrondgebied en zijn vooral geconcentreerd in industriegebieden en steden.

Tabel 6.6 Oekraïners buiten Oekraïne, census 1989

Land	aantal Oekraïners	in %	in % van Oekraïners in Oekraïne
Rusland	4.363.000	2,97%	11,7%
Kazachstan	896.000	5,44%	2,4%
Moldavië	600.000	13,84%	1,6%
Witrusland	291.000	2,87%	0,8%
Letland	92.000	3,45%	0,2%
Estland	48.200	3,08%	0,1%
Litouwen	44.700	1,22%	0,1%

Bron: M. Boden, op. cit.

6.3.5 Potentiële conflicten

6.3.5.1 De splitsing van Oekraïne

De kloof tussen west- en oost-Oekraïne is niet verdwenen tijdens de zeventig jaren dat beide delen verenigd waren als de unierepubliek Oekraïne. In west-Oekraïne heeft de vroegere Poolse overheersing een Europese oriëntatie blijvend verankerd. In dit deel van Oekraïne, dat qua oppervlakte een klein gebied is, is Oekraïens nationalisme en de angst voor Russisch imperialisme het grootst. In het oosten en zuiden, verreweg het grootste deel van het land, zoekt men juist nauwere samenwerking met Rusland en het GOS. De oriëntatie op Rusland heeft vooral onder invloed van de economische problemen in de industrieën in het oosten en zuiden van het land terrein gewonnen. De verkiezingsuitslag van 1994 weerspiegelt de tweespalt. De Communistische Partij kreeg al haar 86 zetels door stemmen uit het oosten en zuiden, terwijl Roech en radicalere nationalistische partijen de meerderheid van hun 35 zetels kregen door stemmen uit het westen. Of de communisten met hun bondgenoten de meerderheid van de 338 zetels in het Oekraïense parlement hebben hangt af van de houding van de 170 gekozen partijlozen. Het aantal zetels van Roech en andere Oekraïense nationalistische partijen is te klein om een sterke oppositie te vormen⁴³.

In het oosten van het land woont het grootste deel van de Russische minderheid. In 1991 stemden de meeste Russen en Russisch sprekenden nog voor Oekraïense onafhankelijkheid, maar als gevolg van de economische achteruitgang zijn er verschillende Russisch-nationalistische groeperingen ontstaan, die allen nauw contact onderhouden met nationalistische groepen in

⁴³ A. Ott, op. cit.

Rusland. Zij streven naar een federaal Oekraïne, met meer vrijheden voor de Russisch (sprekende) gebieden en goede contacten met Rusland en het GOS. Alleen extremisten streven naar eenwording met Rusland ⁴⁴. Het Gemeenbest van Onafhankelijke Staten is als compromis opgericht omdat Oekraïne geen federatieverdrag wilde tekenen met Rusland en Witrusland. Rusland en Witrusland zagen het GOS als een overgang naar een federatie, terwijl Oekraïne het als de overgang naar volledige onafhankelijkheid beschouwde. Vanwege de moeite die Rusland heeft om Oekraïne als een zelfstandige natie te beschouwen, blijft de relatie tussen beide landen instabiel. De regering in Kiev maakte zich in 1993 ongerust over Jeltsin's voorstel om Rusland de vredeshandhaver te laten zijn in haar oude invloedssfeer ('het nabije buitenland'). Dat deze ongerustheid niet geheel onterecht is bleek uit de verkiezingswinst, eind 1993, van Zjirinovski, die Oekraïne tot te heroveren gebied rekent. Rusland's imperialistische uitlatingen vertragen de overdracht van de Oekraïense nucleaire wapens aan Rusland. In 1993 werd het START I verdrag uiteindelijk geratificeerd, echter onder vele voorwaarden. Ondanks deze spanningen werd door de winst van Koetsjma in de verkiezingen van 1994 duidelijk dat de meerderheid van de bevolking toch heil verwacht van (economische) samenwerking met Rusland.

6.3.5.2 De Krim ⁴⁵

Op de Krim spelen een aantal conflicten door elkaar. Omdat de perestroika de Krim pas laat bereikte zijn de oude communistische 'apparatsjiks' er nog aan de macht. Zij worden in het zadel gehouden door steun van de Russische meerderheid en worden financieel gesteund door de 'rood-bruinalliantie' in Rusland. De meeste Russen op de Krim zijn verbonden aan de Zwarte Zeevloot in Sevastopol. Deze vloot is onderwerp van een slepend conflict tussen Rusland en Oekraïne waardoor er problemen zijn gerezen omtrent de uitbetaling en bevoorrading van de vloot. Na veel onderhandelingen werd in juni 1993 een vijftig-vijftigverdeling overeengekomen. De Russische militaire top protesteerde en in juli 1993 vervolgde het Russische parlement met de claim dat Sevastopol Russisch grondgebied moest zijn. Jeltsin nam de claim niet over, maar stelde wel een ultimatum aan Oekraïne: het moest zijn schulden afbetalen, op straffe van afsluiting van de energietoevoer. Op het voorstel van Rusland om delen van de vloot als afbetaling te verkopen wilde Kravtsoek wel ingaan, maar het parlement stemde er niet mee in. Kravtsoek verspeelde hierdoor zijn krediet onder de Oekraïense nationalist.

Een andere factor op de Krim is de terugkeer van de Krimtataren. Na het uiteenvallen van de Gouden Horde ontstond in de vijftiende eeuw een Tataars Khanaat op de Krim. Het was een islamitische staat, waarin volkeren woonden die verwant waren aan Mongolen, Turken, Grieken en andere. De taal die er gesproken werd was verwant aan het Turks. De Krimtataren werden gevreesd vanwege hun strooptochten in het noorden en vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw volgden er Russische strafexpedities. In 1783 werd het schiereiland door Rusland geannexeerd. Vanaf deze tijd vormden de Russen de grootste groep op het schiereiland. Dit leidde tot de eerste uitmigratiegolven naar Turkije. Na de Turks-Russische oorlog van 1877-87 vertrokken opnieuw Tataren, uit angst voor vervolging vanwege hun Turkse

⁴⁴ B. Szajkowski, op. cit., blz. 355; In Donbass bijvoorbeeld, hebben de Russen al voorstellen gedaan tot het instellen van zelfstandige zones; E. Kurilo, "Ukraine, Ökonomie und ethnische Beziehungen"; *Aktuelle Analysen des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*; 29-3-1994; A. Wilson, "The growing challenge to Kiev from the Donbass"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)33, augustus 1993.

⁴⁵ Bronnen: I. Bremmer, "Ethnic issues in Crimea"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)18, april 1993; A. Langeler, "Gedeporteerde volkeren: Sovjetduitsers en Krimtataren"; in: *De Unie in stukken*; op. cit., blz. 144-168; S. Stewart, "The Tatar dimension"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)19, mei 1994.

sympathieën in die oorlog. Aan het einde van de negentiende eeuw vormden de Tataren nog maar een derde deel van de bevolking. In 1917 riepen de nationalistische de autonomie uit. In de Russische burgeroorlog kozen de Tataren de zijde van de bolsjewieken tegen de witten. De Krimtataren werden voor deze hulp beloofd met een autonome sovjetrepubliek. Net als alle andere volkeren hadden de Krimtataren tot 1927 een grote culturele en intellectuele vrijheid, maar daarna werden zij het slachtoffer van vervolging en Stalinterreur. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de Krim door Duitsland veroverd. Onmiddellijk na de herovering door de Russen werd begonnen met de massale deportatie van Krimtataren, zogenaamd als represaille voor collaboratie met de Duitsers, maar naar later bleek op grond van veel oudere plannen. De Krimtataren werden naar de Oeral, Siberië, Kazachstan en andere Centraalaziatische landen gedeporteerd, terwijl op de Krim iedere herinnering aan de Tataren werd uitgewist. Na Stalin's dood werd de Krim in 1954 overgedaan aan Oekraïne en volgde in 1956 eerherstel voor de Krimtataren. Ondanks een actieve lobby in Moskou kregen de Tataren hun autonome republiek niet terug, in tegenstelling tot andere gerehabiliteerde groepen. Individuele terugkeer werd toegestaan, maar voor een massale in-migratie van Krimtataren was geen plaats: na de deportaties waren de bezittingen verdeeld onder Russen en Oekraïners. Een andere reden voor de weigering om de Tataarse republiek te herstellen was dat de Krim een 'strategisch gebied' was dat men moeilijk kon overlaten aan 'potentieel onbetrouwbare landslieden' (doelend op de Turkse sympathieën van de Tataren)⁴⁶. In maart 1994 schatte men dat er ongeveer 280 duizend Tataren waren teruggekeerd, en dat er nog ongeveer honderdduizend te verwachten zijn⁴⁷. Ook als alle Tataren zijn teruggekeerd, zullen zij slechts twaalf procent van de bevolking op de Krim uitmaken. De kans dat zij een gewelddadig conflict om het gebied aangaan is gering: ten eerste is hun aantal te klein en ten tweede zijn zij zeer verdeeld. De meest invloedrijke vertegenwoordiger van de Krimtataren is het met de hulp van Oekraïne opgerichte presidium, de 'Mejlis'. Oekraïne en in het bijzonder Roech, heeft zich opgeworpen als pleitbezorger van de Krimtataren in de hoop dat zij samen sterker staan tegen de Russen.

6.3.5.3 *Transcarpathië*

Een ander gebied waar meerdere groepen om zeggenschap strijden is Transcarpathië. Voor de Eerste Wereldoorlog hoorde het gebied bij Oostenrijk-Hongarije. Onder de Habsburgers kende de bevolking grotere culturele en religieuze vrijheden dan hun volksgenoten onder Poolse en tsaristische overheersing. Na de Eerste Wereldoorlog kwam het hele gebied bij Tsjecho-Slowakije. De grenzen werden regelmatig verlegd tot in 1945 de regio in zijn geheel door de Sovjet-Unie geannexeerd en bij Oekraïne gevoegd werd. Na Oekraïne's onafhankelijkheid in 1991 sprak bij een referendum bijna tachtig procent van de bevolking zich uit voor autonomie binnen Oekraïne. Voor de Roethenen is het voornaamste doel dat zij erkenning krijgen als aparte etnische groep. Verder probeert de Roetheense Vereniging internationaal de aandacht te vestigen op de sovjetannexatie van 1945, maar noch de Verenigde Naties, noch Slowakije zijn ingegaan op voorstellen voor onafhankelijkheid of aansluiting bij Slowakije. Ook de Hongaren vragen internationale aandacht voor de regio. Zij zoeken aansluiting bij Hongarije. De verhoudingen tussen Oekraïne en Hongarije zijn echter goed en het gevaar van een escalatie van dit conflict lijkt gering⁴⁸.

⁴⁶ A. Langeler, op. cit., blz. 166.

⁴⁷ S. Stewart, "Ukraine's policy toward its ethnic minorities"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. International Report*; (2)36, september 1993.

⁴⁸ Hongarije heeft meer aandacht voor de Hongaarse minderheid in Roemenië; B. Szajkowski, op. cit., blz. 361, 393, 408; C. Royen, "The Visegrad triangle and the western CIS"; in: *East European security reconsidered*; door J. Lampe en D. Nelson, Washington, The Woodrow Wilson Center Press, 1993, blz. 99, 100.

6.3.5.4 Noord-Boekovina

De relaties tussen Oekraïne en Roemenië zijn minder goed, onder andere vanwege de Roemeense minderheid in noord-Boekovina. Na de Tweede Wereldoorlog werd dit gebied voor het grootste deel bij Moldavië gevoegd, maar een klein gedeelte kwam bij Oekraïne. De Roemenen die er wonen streven naar aansluiting bij Roemenië, dat evenals Moldavië aanspraak maakt op het gebied. Het referendum van 1991 waarin de bevolking van Oekraïne stemde voor onafhankelijkheid, is door Roemenië afgekeurd omdat het geen rekening zou hebben gehouden met de bevolking in noord-Boekovina.

6.3.5.5 Polen

Door de verschuiving van de grens tussen Polen en Oekraïne speelt ook hier een grensconflict. Net als in Witrusland voelen de Polen in Oekraïne zich achtergesteld in verhouding tot de rest van de bevolking. Polen voert onderhandelingen met beide landen over de grenzen van 1939, maar is er tevens op gericht de oosterbuur te vriend te houden.

6.3.6 Escalatie van conflicten

Het is mogelijk dat de conflicten in Oekraïne escaleren. Weliswaar heeft de winst van Koetsjma bij de laatste verkiezingen de gemoederen van de Russische arbeiders in het oosten voorlopig gesust, maar wanneer hij niet in staat is de economische situatie te doen verbeteren, zullen de separatistische neigingen in oost-Oekraïne weer toenemen. Dit kan leiden tot steun van de Russische nationalistes in Rusland die beschikken over paramilitairen en mogelijk bereid zijn deze in te zetten tegen het Oekraïense leger. Ook de strijdkrachten op de Krim, die waarschijnlijk de Russische zijde zullen kiezen, kunnen in een dergelijk conflict betrokken raken. Omgekeerd kan ook een te sterke oriëntatie van Koetsjma op Rusland tot escalatie van conflicten leiden. Een dergelijke oriëntatie kan in het westen afscheidingsbewegingen oproepen. Het is de vraag of de regeringen in Kiev en Moskou voldoende middelen hebben om een eventueel conflict, wanneer het eenmaal uitgebroken is, te sussen. Wanneer Roemeense of Hongaarse activisten proberen van de situatie gebruik te maken en de soevereiniteit uitroepen bestaat de kans dat er meer landen in Midden-Europa betrokken raken. Voor West-Europa kan een conflict in de regio zeer negatieve gevolgen hebben, vanwege de economische belangen van de Europese Unie en met name van Duitsland in de Middeneuropese landen. Umbach en Timmermann pleiten voor een 'containmentpolitiek' in deze door het Westen ⁴⁹. Zij vinden dat actieve politieke betrokkenheid van het Westen legitiem is omdat Oekraïne, Rusland en de Midden- en Oosteuropese landen partners zijn van de Europese Unie.

⁴⁹ F. Umbach en H. Timmermann, op. cit.

6.4 Baltische landen

6.4.1 Historische achtergronden ⁵⁰

6.4.1.1 Estland

Vanaf de Middeleeuwen tot aan de achttiende eeuw is Estland overheerst door respectievelijk de Duitse Orde en de Zweden. In 1721 werd het gebied door Rusland geannexeerd. De sociale elite werd gevormd door de Duitse adel en burgerij terwijl de boerenbevolking voornamelijk uit Esten bestond. Na de afschaffing van de lijfeigenschap in 1819, eerder dan in Rusland, trokken veel boeren naar de steden. Deze migranten vormden de basis van een beweging van nationaal ontwaken. De opleving van de Estse taal en cultuur in de negentiende eeuw, leidde tot het streven naar onafhankelijkheid. Na de Eerste Wereldoorlog kregen de Esten inderdaad een eigen staat. In 1939 sloten Hitler en Stalin een geheim pact, waarin zij afspraken dat Estland tot de invloedssfeer van de Sovjet-Unie behoorde. Tijdens de oorlog was het land nog bezet door de Duitsers, maar na de oorlog werd het, als unierepubliek, weer deel van de Sovjet-Unie.

De integratie van de Estse economie in de Sovjet-Unie ging gepaard met gedwongen collectivisatie van de landbouw en integratie van de industrie in de Unie. Nadruk werd gelegd op de zware, met name militaire industrie en de Esten werden economisch uitgebuit door Moskou. De Estse Communistische Partij bestond voor een groot deel uit Russen of sterk gerussificeerde Esten. Sinds de inlijving bij de Sovjet-Unie is het Russische aandeel in de bevolking sterk gestegen. Dit was niet alleen het gevolg van Russische in-migratie, maar ook van deportatie van een deel van de Estse bevolking in 1940 naar Centraal-Azië en Siberië. Tussen de oorlogen was het percentage Russen nog maar 8,2 procent (Esten 88,2%), in 1959 was dit reeds 20,1 procent (Esten 74,6%) en in 1989 was 30,3 procent van de bevolking van Estland Russisch (61,3% Ests) ⁵¹. De Russen kwamen in drie in-migratiegolven naar Estland: ten eerste waren er arbeiders nodig ten gevolge van de deportaties van 1940, vervolgens vanwege de nieuwe industrieën en tenslotte immigreerden veel Russen om het leidinggevend kader in te vullen. Onder Gorbatsjov werd het nationalistisch debat gestart met als eerste aandachtspunt de ecologische problemen van de republiek. In 1988 werd het Ests Volksfront opgericht, dat samen met andere groepen het politieke spectrum verbreedde. In 1990 maakte de Estse Communistische Partij zich los van de Unie. Op 20 augustus 1991 verklaarde Estland zich onafhankelijk.

6.4.1.2 Letland

Net als Estland kent Letland een geschiedenis van overheersing door andere volkeren, respectievelijk de Duitse Orde, Polen, Zweden en vanaf 1721 Russen. De Duitsers brachten de Letten de luthers-protestantse godsdienst. In het westelijk deel van Letland, dat pas in 1795 na de derde Poolse deling bij Rusland kwam, hadden de Letten een behoorlijke mate van economische en culturele autonomie. Het oostelijk deel, onder de tsaren geregeerd door Poolse en Duitse adel, had minder autonomie. Het ontstaan van een Lets nationaal bewustzijn ging net als in Estland samen met de overgang van een feodale naar een kapitalistische samenleving in de negentiende eeuw. Na de afschaffing van de lijfeigenschap werden nieuwe Letse landeigenaren op het

⁵⁰ M. Boden, op. cit., blz. 82-88, 175-181, 183-187; R. Kionka, "Estonians"; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; op. cit., blz. 40-53; G. Smith, "Latvians"; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; op. cit., blz. 54-71; V. Vardys, "Lithuanians"; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; op. cit., blz. 72-91.

⁵¹ Tussen recht en repressie; *Minderheden in Oost-Europa*; door E. van Schaik en H. Ramkema (red.), Amsterdam, 1994, blz. 30, 34 en 36.

platteland en van het platteland weggetrokken boeren in de steden de dragers van het nationale gedachtegoed. Toen vanaf 1880 een agressieve russificatiepolitiek gevoerd werd, richtte de nationale beweging zich niet alleen meer tegen de adel, maar ook tegen de Russen. In 1918 riepen de Letten hun onafhankelijkheid uit. De Letse taal werd tot officiële staatstaal benoemd en de binnen de grenzen wonende minderheden (Duitsers, joden, Russen en Polen) werden erkend. Letland bleef in het interbellum overwegend agrarisch en groeide uit tot een exportland. Onder het autoritaire bewind, dat zich in 1934 vestigde, kreeg het Letse nationalisme een antisemitische en anti-Duitse component. Tijdens de Tweede Wereldoorlog organiseerden de Duitse bezetters een massale evacuatie van Duitsers uit Letland en Estland naar Duitsland. Door het geheime Hitler-Stalinpact viel Letland na de Tweede Wereldoorlog binnen de Russische invloedssfeer en is kort daarna als unierepubliek in de Sovjet-Unie opgenomen.

In de Sovjet-Unie werd de Letse economie in ijtempo omgevormd van agrarisch naar industrieel. Massale in-migratie van Russische arbeiders kwam op gang om de groei van de vooral zware industrie bij te houden. Ook de collectivisatie bracht, met machtsmiddelen als deportatie, in drie jaar zo goed als alle boeren samen in kolchozen. In het machtsapparaat van de Communistische Partij werden vooral de Letten toegelaten die tussen de oorlogen in de Sovjet-Unie hadden gewoond. Zij waren vaak sterk gerussificeerd. In de jaren zestig en zeventig belangrijk deel van de landbouw zich enigszins en ontwikkelde zich in Letland een belangrijk deel van de elektronica- en communicatie-industrie van de Sovjet-Unie, hetgeen directe gevolgen had voor de levensstandaard van de bevolking. Deze hogere levensstandaard was een aanzet voor een nieuwe in-migratiegolf uit met name de Russische Federatie. Het Letse aandeel in de bevolking is dan ook aanzienlijk afgenomen tussen 1959 (62,0%) en 1989 (50,7%).

In 1985 en 1986 vonden in Riga de eerste massademonstraties tegen de Russische overheersing plaats. In 1988 werd het Letse Volksfront opgericht in samenwerking met de Schrijversunie. In hetzelfde jaar verklaarde de Letse Communistische Partij de Letse taal weer tot officiële staatstaal en in 1990 splitste zij zich af van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie. Op 25 augustus 1991 riep Letland haar onafhankelijkheid uit.

6.4.1.3 *Litouwen*

Vanaf 1231 begonnen Litouwse stammen zich te verenigen onder één vorst en verspreidde het Litouwse Rijk zich in de volgende honderdvijftig jaar over grote delen van Rusland tussen de Oostzee en de Zwarte Zee. In 1387 accepteerde de Litouwse vorst de Poolse kroon en vestigde daarmee een persoonlijke unie tussen de twee staten, die meer dan 400 jaar stand hield. Door deze unie werden de Litouwers definitief gekerstend.

Met de Poolse delingen werd Litouwen geannexeerd door Rusland. Na polonisering volgde nu de russificatie onder de tsaren, waarmee vooral gepoogd werd de orthodoxie ten koste van de katholieke kerk te verbreiden. Net als in Estland en Letland werden aan het einde van de negentiende eeuw de na de afschaffing van de lijfeigenschap geëmancipeerde boeren dragers van een nationaal bewustzijn. De Litouwse wens verenigd te zijn in een eigen autonome staat kon pas na de Eerste Wereldoorlog in 1918 verwezenlijkt worden. Het gebied rond Vilnius verloor men echter aan Polen: dit kwam in 1939 pas weer terug bij Litouwen. In 1926 kwam er een autoritair bewind aan de macht. Het autoritaire bewind hield stand tot Litouwen, volgens het Hitler-Stalin pact, in 1940 door de Sovjet-Unie bezet werd. In de Tweede Wereldoorlog vielen door toedoen van zowel de Duitsers als de sovjets veel Litouwse slachtoffers, waaronder veel joden. Tot in het begin van de jaren vijftig vochten partisanen tegen het sovjetbewind. Als unierepubliek in de Sovjet-Unie verloor Litouwen haar agrarische karakter: er werd een industrialisatie volgens sovjetmodel ingevoerd. Litouwen werd voor de invoer van

ruwe grondstoffen en voor haar afzetmarkt volledig afhankelijk van andere republieken. Ook op het gebied van de energielevering was Litouwen in hoge mate aangewezen op de grote oliepijpleidingen uit Rusland. Ondanks de verviervoudiging van de Russische bevolking tot 9,3 procent in 1989, bleef het aandeel van de Litouwse bevolking constant op 80 procent. In tegenstelling tot in Estland en Letland maakten de Litouwers een steeds groter deel uit van de communistische partij. Toch kon het de russificatie van de bevolking niet voorkomen. Tegen deze russificatie kwam steeds meer opstand, met name vanuit de katholieke kerk. Bovendien kwam een uitgebreide stroom Samizdatpublicaties op gang.

Onder Gorbatsjov organiseerden de nationalistenvan zich in de Beweging voor Hervorming van Litouwen 'Sajudis'. Sajudis verwierf massale steun van de bevolking door vragen te stellen over de gevaren van de atoomindustrie, de exploitatie van de natuur, de deportaties van het begin van de jaren veertig en de onderdrukking van de nationale cultuur en de katholieke kerk. In reactie hierop verenigden de Russen zich in een Comité ter Verdediging van de Sovjetregering. Ook de Poolse minderheid, die met name woont in de regio's Vilnius en Salcininkai, organiseerde zich en verklaarde zich in 1989 zelfs onafhankelijk. In de eerste verkiezingen in het voorjaar van 1989 won Sajudis verpletterend van de Communistische Partij. Vanaf toen werd onafhankelijkheid het streven. Aan het einde van 1989 brak de Litouwse Communistische Partij met die van de Sovjet-Unie. Op 11 maart 1990 werd de republiek Litouwen opgericht.

6.4.2 Recente ontwikkelingen ⁵²

In 1992 vonden in Estland de eerste vrije verkiezingen plaats. Minister-president Meri stelde op grond daarvan een centrum-links nationalistisch kabinet van technocraten en specialisten in. Dit kabinet is op economisch terrein redelijk succesvol: de kroon is ook na vertrek uit de roebelzone stabiel gebleven en is gelieerd aan de Duitse mark. In 1993 bedroeg de inflatie slechts dertig procent, hetgeen een kleine koopkrachtdaling tot gevolg had. Het lijkt erop dat de bodem van het economisch verval is bereikt, onder andere door investeringen en steun uit het buitenland. Estland voert meer handel met Finland dan met Rusland. Het probleemgebied ligt in het noordoosten. Daar bevindt zich de zware militaire industrie, die in het verleden sterk geïntegreerd was in de sovjeteconomie en ook tegenwoordig nog wordt geleid door vroegere nomenclatuur. De werkloosheid wordt in deze gebieden geschat op 30 tot 35 procent ⁵³.

De problemen in de Letse economie zijn groter maar wel vergelijkbaar met die in Estland. Ook hier is de ineenstorting van de sovjeteconomie gepaard gegaan met een daling van de produktie en een enorme inflatie. De Letten hebben nog weinig succes zich uit het oude netwerk terug te trekken en hebben problemen bij de overgang naar een markteconomie. De werkloosheid onder Russen en andere niet-Letten is hoog omdat zij voor het grootste deel industrie-arbeiders zijn. Na verkiezingen in 1993 ging gematigd rechts een coalitie aan met de boerenpartij. Ook deze coalitie lijkt echter niet in staat de recessie te stoppen. Met name de levensstandaard van bejaarden en kinderen is zorgwekkend. Zowel in Estland als in Letland ontstond een conflict met Rusland over het terugtrekken van de sovjettroepen van hun grondgebied. Rusland koppelde de terugtrekking aan de rechten van de Russische inwoners

⁵² Bronnen: D. Bungs, "Latvia: transition to independence completed"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994; S. Girnius, "Lithuania: former communists fail to solve problems"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994 en V. Kand, "Estonia: a year of challenges"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994.

⁵³ P. Hanson, "Estonia's Narva problem, Narva's Estonian problem"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)18, april 1993.

van beide landen. Omdat in Letland de burgerschaps- en naturalisatiewetten nog niet aangenomen zijn, is het nog niet toegelaten tot de Raad van Europa. In Litouwen rommelt het enorm in de politiek. Het ontbreekt aan efficiëntie met name bij het doorvoeren van economisch hervormingen. De verkiezingen in oktober 1992 zijn onverwachts gewonnen door de opvolger van de Communistische Partij. Winnaar Brazauskas wilde een coalitie aangaan met de zittende Landsbergis, maar deze verkoos de oppositie. In 1993 zette de versplintering in de politiek zich voort. Ook het Volksfront Sajudis lijdt onder de politieke apathie van de bevolking. Brazauskas richtte zijn buitenlandse politiek zowel op uitbreiding van relaties met de GOS-landen, als met Westeuropese landen. Ook in Litouwen waren er problemen met de terugkeer van de sovjettroepen. Dit was echter niet gekoppeld aan problemen met de Russische minderheid, maar aan het feit dat Rusland eigenlijk geen plaats heeft voor de uit-migranten. Litouwen krijgt economische hulp van onder andere het IMF, maar vanwege de voorwaarden die aan deze hulp gekoppeld zijn wordt een strikt beleid gevoerd zodat de levensstandaard nog steeds daalt. Eind 1993 bleek dat er onvoldoende gebruik is gemaakt van de leningen voor de opbouw van een Litouwse economie: ze zijn gebruikt om schulden aan Rusland af te betalen. Litouwen wordt economisch steeds afhankelijker van Rusland. Litouwen is als enige van de Baltische landen toegelaten tot de Raad van Europa.

6.4.3 Nationaliteiten

In alle drie de Baltische landen vormt de titulaire nationaliteit de meerderheid (Letland 52,4%, Estland 62,0% en Litouwen 79,8%) en bestaat de grootste minderheid uit Russen (Letland 34,2%, Estland 30,6% en Litouwen 9,4%). In Letland en Estland vormen de Russen een meerderheid in een aantal steden. In Narva in Estland bijvoorbeeld, is 86 procent van de bevolking Russisch⁵⁴. Andere minderheidsgroepen zijn Witrussen, Polen, Oekraïners en joden. De Poolse minderheid in Litouwen is geconcentreerd in het zuidoosten, de voormalig Poolse gebieden langs de grens met Polen. In de regio's Vilnius en Salcininkai zijn de Polen in de meerderheid⁵⁵.

6.4.4 Minderhedenbeleid en burgerschapswetten⁵⁶

In Litouwen krijgt ieder van wie één van de (groot-)ouders op Litouws grondgebied geboren is, automatisch het staatsburgerschap. De rest van de inwoners moest zich binnen twee jaar melden en burgerschap aanvragen. Tussen 1989 en 1991 werden alle aanvragen gehonoreerd om problemen met de Russische minderheid te voorkomen. In Letland en Estland is het staatsburgerschap van degenen die voor 1940 in hun land woonden (en hun nakomelingen) automatisch hersteld. In Estland kon de rest van de bevolking, bijna veertig procent, na twee jaar inwoning burgerschap aanvragen, in Letland mag dat volgens het huidige wetsvoorstel na zestien jaar⁵⁷. Van de staatsburgers wordt verwacht dat zij de meerderheidstaal van het land spreken en een eed van trouw zweren. Ex-KGB agenten en sovjetmilitairen zijn uitgesloten van burgerschap.

In alle drie de landen zijn in wetten de rechten van minderheden vastgelegd: er is onderwijs in Russisch (in Letland zelfs in zes verschillende talen) en recht op culturele en religieuze uitingen is gegarandeerd. In Litouwen hoeven

⁵⁴ A. Ost, "De Russen in Estland"; in: *Tussen recht en repressie*; op. cit., blz. 35.

⁵⁵ T. Szayna, op. cit., blz. 8.

⁵⁶ Bronnen: M. Boden, op. cit.; D. Bungs, "Latvia, toward full independence"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)1, januari 1993 en R. Kionka, "Estonia, a difficult transition"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)1, januari 1993.

⁵⁷ A. Ost, op. cit., blz. 36 en 37.

Tabel 6.7 Etnische groepen in Estland, Letland en Litouwen, census 1989

Etnische groep	aantal	in %
Estland		
Esten	963.000	61,5%
Russen	474.800	30,3%
Oekraïners	48.200	3,1%
Witrusen	27.700	1,8%
Finnen	16.000	1,0%
Letten	3.100	0,2%
Litouwers	2.500	0,2%
Overig	30.700	1,9%
Totaal	1.566.000	100 %
Letland		
Letten	1.388.000	52,0%
Russen	906.000	34,0%
Witrusen	120.000	4,5%
Oekraïners	92.000	3,5%
Polen	60.000	2,3%
Litouwers	35.000	1,3%
Esten	3.300	0,1%
Overig	62.700	2,3%
Totaal	2.667.000	100 %
Litouwen		
Litouwers	2.924.000	79,6 %
Russen	344.400	9,4 %
Polen	257.900	7,0 %
Witrusen	63.100	1,7 %
Oekraïners	44.700	1,2 %
Letten	4.200	0,11%
Overig	36.700	0,99%
Totaal	3.675.000	100 %

politieke partijen van minderheden niet te voldoen aan de kiesdrempel van vier procent voor toelating tot het parlement.

De Estse Wet op Culturele Autonomie voor Nationale Minderheden is zeer liberaal, maar is alleen van toepassing verklaard op staatsburgers, terwijl de meeste leden van minderheidsgroepen, met name Russen, geen staatsburger zijn. Wie geen burger is, is een buitenlander en heeft dus ook geen stemrecht. In Letland zijn niet-staatsburgers ook uitgesloten van deelname aan verkiezingen, maar gelden de minderhedenwetten wel voor 'buitenlanders'.

6.4.5 Potentiële conflicten

De belangrijkste bron van spanningen in Letland en Estland is de aanwezigheid van een grote Russische minderheid⁵⁸. De meeste Russischtaligen zijn geen staatsburger van het land waar ze wonen en worden op grond daarvan uitgesloten van deelname aan de nationale politiek. In Letland mag ongeveer 34 procent van de bevolking niet stemmen⁵⁹. In Narva in Estland hebben slechts zesduizend van de 85 duizend inwoners stemrecht in nationale verkiezingen. Omdat niet-staatsburgers wel mogen stemmen in lokale verkiezingen bestaan er grote spanningen tussen de regering in Tallinn en de gemeenteraad in Narva⁶⁰. In Estland kunnen niet-staatsburgers bovendien geen aanspraak maken op de culturele rechten zoals die zijn vastgelegd in de Wet op Culturele Autonomie. Rusland voelde zich geroepen de rechten van de Baltische Russen te beschermen en oefende druk uit door de daar nog gelegerde sovjettroepen niet terug te trekken van Baltisch grondgebied. Na veel onderhandelingen en afkeurende geluiden uit het Westen, beloofde Rusland de troepen voor 31 augustus 1994 naar Rusland te halen, zoals ook gebeurde. Daarmee is de dreiging van een gewapend conflict verdwenen. Ondertussen blijven de Russen in Letland en Estland wel opkomen voor hun positie. Ondanks de economische problemen in de gebieden met een concentratie van Russen, is een massale uitmigratie naar Rusland zo goed als uitgesloten. Er is in Rusland geen plaats voor zo veel migranten, en bovendien beseffen de Russen dat ze in de Baltische landen economisch beter af zijn. Wel is het mogelijk dat de Letse en Estse regeringen de 'Russische' steden en regio's, onder druk van het buitenland of vanwege dreiging van een escalerend conflict met plaatselijke overheden, meer autonomie zullen verlenen.

Hetzelfde geldt eigenlijk voor de Polen in Litouwen. In het kader van de privatisering van de landbouw wordt het land rond de hoofdstad Vilnius, waarop voornamelijk Poolse boeren wonen en werken, afgenomen door de plaatselijke overheid en verkocht aan Litouwers. De Poolse boeren durven nauwelijks te protesteren vanwege de angst voor nationalistische paramilitaire eenheden⁶¹. Ook in Letland wordt een politiek van privatisering gevoerd met 'positieve actie' ten aanzien van de Letse bevolking bij de aankoop van land en grondstoffen. Dit gaat ook hier ten koste van de niet-Letse boeren. Deze potentiële conflicten worden echter overschaduwd door de zorg om rond te komen in de huidige economische crisissituatie.

Vanwege de regelmatige verschuivingen van de grens tussen de Baltische landen en Rusland bestaan er claims van de Balten en Russen op wederzijds gebied. Mede door het vertrek van de Russische troepen in augustus 1994 is de kans op het uitbreken van grensconflicten klein.

6.5 De Kaukasus, Transkaukasus, en Kazachstan

6.5.1 De Kaukasus: historische achtergronden

Het gebied ten noorden van het Kaukasus Gebergte wordt de Kaukasus genoemd. Het gebied ten zuiden van het Kaukasus Gebergte dat Georgië, Armenië en Azerbeidzjan omvat heet de Transkaukasus (zie kaart 6.4). Het Kaukasus Gebergte vormde tot in de veertiende eeuw de zuidgrens van het Mongoolse Khanaat van de Gouden Horde. Na het uiteenvallen van het Khanaat verspreidde zich de islam in dit gebied en werd het gaandeweg

⁵⁸ Bronnen: P. Hanson, op. cit.; R. Krickus, "Latvia's 'Russian Question'"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)18, april 1993; A. Ost, op. cit.

⁵⁹ D. Bungs, "Latvia: transition to independence completed"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994, blz. 96.

⁶⁰ P. Hanson, op. cit.

⁶¹ T. Szayna, op. cit.

ingevoegd in het Turkse Khanaat van de Krim. Een derde fase trad in toen Rusland het Khanaat van de Krim in 1783 inpalmde. Na de islamitische penetratie in het gebied werd vervolgens de invloed van het orthodoxe christendom voelbaar.

Inmiddels strekte het Russische Rijk zich reeds uit tot aan de Stille Oceaan, maar omvatte nog niet de noordelijke Kaukasische berggebieden. De Russen gebruikten de christelijke Georgiërs in de Transkaukasus en de Osseten, die zowel ten noorden als ten zuiden van het Kaukasus Gebergte woonden, als bondgenoten en uitvalsbasis voor de verovering van het door eigenzinnige, islamitische bergstammen bewoonde noordelijke deel van de Kaukasus. Binnen dit noordelijk gebied was er eigenlijk maar één bergvolk van oudsher pro-Russisch: de Karbardijnen. De andere volkeren zochten de bescherming van het islamitische Turkse Rijk. Deze Turks-Russische omarming is sindsdien kenmerkend voor dit gebied gebleven.

Pas in 1828, toen het verzet van het meest woeste bergvolk, de Tsjetsjenen, was gebroken, kwam de Kaukasus grotendeels onder Russische controle. De Kaukasus (en ook Transkaukasus) werd dus relatief laat aan het Russische Rijk toegevoegd. De Russische controle over de Kaukasus was pas in de tweede helft van de vorige eeuw compleet. Mentaal hebben de Kaukasische bergvolkeren zich altijd tegen de Russische overheersing verzet en heeft het de Russen veel gekost om het gebied onder controle te krijgen en te houden. Dat is ook momenteel nog het geval.

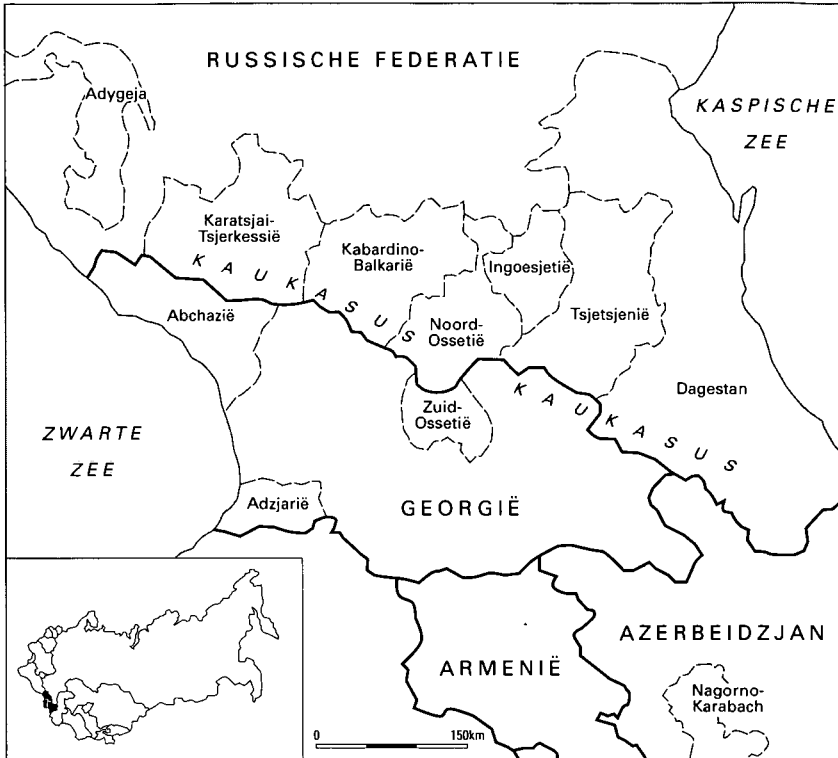
Het steeds latent aanwezige verzet tegen de Russische overheersing van de Kaukasus manifesteerde zich onmiddellijk bij de ineenstorting van het Russische Rijk in 1917. Alle volkeren verklaarden zich onafhankelijk. De bolsjewieken ondersteunden deze onafhankelijkheidsverklaringen om de ondergang van het Russische Rijk te bespoedigen en erkenden direct na de communistische machtsovername de zelfstandigheid van de Kaukasus. Dit duurde echter niet lang. Toen het communistische regime de strijd tegen de Witten had gewonnen, kreeg men de handen vrij om de communistische controle over de Kaukasus veilig te stellen. Door celvorming en propaganda van binnen uit werden de gebieden van de zes belangrijke Kaukasische bergvolkeren, Ingoesjetië, Tsjetsjenië (islamitisch), Noord-Ossetië (christelijk), Kabardino-Balkarië, Karatsjai-Tsjerkessië en Adygeja (islamitisch) min of meer geïnfiltrerd en tenslotte systematisch door de communisten overgenomen⁶². Toen dit was gelukt, werden deze zes 'etnische eenheden' (volkeren) ondergebracht in de zogenaamde Russische Bergrepubliek, waarin elk ervan een apart district vormde en als unie-republiek in de Sovjet-Unie opgenomen.

De Russische Bergrepubliek vormde het complement van de Transkaukasische Socialistische Sovjetrepubliek (Georgië, Armenië en Azerbeidzjan). Het werd de communisten echter duidelijk dat er een wezenlijk gevaar school in de vereniging van de Kaukasische bergvolkeren in de Bergrepubliek; deze eenheid bevorderde immers de ontwikkeling van een gezamenlijke 'Kaukasisch-Turkse' identiteit. Daarom besloot men in 1936 de Bergrepubliek weer op te splitsen, evenals de Transkaukasische Republiek. Georgië, Armenië en Azerbeidzjan (Transkaukasus) werden nu autonome *unierepublieken* en de zes Kaukasische gebieden werden, evenals het meer oostelijk gelegen Dagestan en Kalmukkië, autonome republieken binnen de Russische Federatie.

6.5.1.1 Bevolking

De Kaukasische volkeren zijn niet groot in omvang. De sovjetcensus van 1989 geeft als aantallen: Kalmukkiërs: 146 duizend, Awaren (Dagestan): 500 duizend, Ingoesjen: 163 duizend, Tsjetsjenen: 734 duizend, Osseten: 334 duizend,

⁶² In Tsjetsjenië was deze infiltratie het minst succesvol.

Karbardinen: 363 duizend, Balkaren: 71 duizend, Karatsjaiers: 130 duizend, Tsjerkessiërs: 40 duizend en Adygejers: 95 duizend. Deze volkeren zijn sinds de jaren dertig getalsmatig niet sterk toegenomen, mede door de enorme dodentallen ten gevolge van de deportaties naar Azië tijdens de Tweede Wereldoorlog⁶³. In het gebied van deze volkeren wonen tevens ongeveer 1,5 miljoen Russen. In tabel 6.8 wordt per (Russische) republiek of gebied het totale inwonertal, de omvang van de belangrijkste etnische groepen en hun godsdienst aangegeven.

De Sovjet-Unie heeft in dit labyrint van etnische groepen territoriale grenzen getrokken. In 1989 waren er in de Kaukasus binnen de Russische Federatie (RSFSR) vijf autonome republieken (Kabardino-Balkarië, Tsjetsjenië-Ingoesjetië, Noord-Ossetië, Kalmukkië en Dagestan) en twee autonome gebieden (Karatsjai-Tsjerkessië en Adygeja). De grenzen zijn gegeven de etnische samenstelling van het gebied niet adequaat, er zijn volkeren samengevoegd binnen één republiek of autonoom gebied; dit wordt weerspiegeld in de dubbele naam van bepaalde republieken en gebieden. Er zouden eigenlijk meer republieken/gebieden moeten zijn⁶⁴. Bepaalde republieken, zoals Tsjetsjenië-Ingoesjetië, zijn inmiddels dan ook uiteengevallen.

⁶³) R. Conquest, *The nation killers, the Soviet deportation of nationalities*; London, Macmillan, 1970.

⁶⁴) L. Schwartz, "Regional population redistribution and national homelands in the USSR"; in: *Soviet nationalities policy; Ruling ethnic groups in the USSR*; door R. Huttenbach (red.), London, Mansell, 1990, blz. 121-161.

Tabel 6.8 Etnische compositie van republieken en gebieden in de Kaukasus

Republieken/ gebieden	aantal inwoners	etnische groepen	aantal	in %	dominante godsdienst
Kabardino-Balkarië (r)	754.000	Kabardijnen	363.000	48%	soennieten
		Balkaren	71.000	9%	soennieten
		Russen	240.000	32%	
Tsjetsjeno- Ingoesjetië (r)	1.270.000	Tsjetsjenen	734.000	58%	soennieten
		Ingoesjen	164.000	13%	soennieten
		Russen	293.000	23%	
Noord-Ossetië (r)	632.000	Osseten	334.000	53%	orthodoxe christenen/ moslims
		Russen	293.000	9%	
Dagestan (r)	1.800.000	Awaren	500.000	28%	soennieten
		Overig	1.136.000	43%	
		Russen	166.000	9%	
Kalmukkië (r)	323.000	Kalmukken	146.000	45%	boeddhisten
		Russen	122.000	38%	
Karatsjai- Tsjerkessië (g)	420.000	Karatsjiërs	130.000	31%	soennieten
		Tsjerkessiers	40.000	9%	soennieten
		Russen	176.000	41%	
Adygeja (g)	432.000	Adygejers	95.000	22%	soennieten
		Russen	293.000	68%	
Totaal	5.631.000	Russen	1.479.000	26%	

Bron: A. McAuley, op. cit.

De etnische samenstelling van de Kaukasische Republieken is uitermate complex. Alleen al Dagestan met 1,8 miljoen inwoners kent 14 'officiële' en nog eens twintig andere 'nationaliteiten'. Het onderwijs in Dagestan vindt plaats in 12 officiële talen. In de gehele Kaukasus wonen ongeveer twintig grotere (> 25 duizend personen) etnische groepen. Het gebied vormt een mengeling van bevolkingen met Kaukasische, Altaïsche en Indo-Europese talen. Van de ongeveer 5 miljoen bewoners zijn er 4 miljoen moslim. Een opvallend kenmerk van de etnische structuur is dat de meeste volkeren voor bijna honderd procent zijn geconcentreerd in hun eigen gebied, maar hierbinnen meestal niet de meerderheid vormen. Alleen de Tsjetsjenen en Osseten zijn binnen hun eigen republiek in de meerderheid. De Tsjetsjenen zijn altijd anti-Russisch en de Osseten zijn altijd pro-Russisch geweest. De Osseten zijn echter weer verspreid over twee republieken: Noord-Ossetië in de Russische Federatie en Zuid-Ossetië in Georgië. Zuid-Ossetië wil zich aansluiten bij Noord-Ossetië en als autonome republiek opgenomen worden in de Russische Federatie.

De Russen zijn verspreid over alle gebieden, met numerieke concentraties in Adygeja en Tsjetsjeno-Ingoesjetië. De Russen vormen echter nergens de numerieke meerderheid, behalve in Adygeja. Dit is vergeleken met de overige republieken binnen de Russische Federatie een uitzonderlijk gegeven. In Dagestan vormen de Russen slechts een gering deel van de bevolking (9%), maar vergeleken met de andere gebieden is het aantal Russen nog steeds substantieel. Op grond van hun aandeel in de bevolking is de invloed van de

Russen in Adygeja, Karatsjai-Tsjerkessië en Kalmukkië groot en in Dagestan klein. Op grond van getalsmatige overwegingen zal de Russische Federatie geen specifieke voorkeur hebben voor de bescherming van Russen in één van de genoemde republieken of gebieden; alle concentraties Russen liggen ongeveer tussen de twee- en de driehonderdduizend personen.

6.5.1.2 *Recente ontwikkelingen en mogelijke conflicten*

Tsjetsjenië scheidde zich in november 1991 van Ingoesjetië af en verklaarde zich, direct na de verkiezing van luchtmachtgeneraal Doedajev tot president, onafhankelijk. Dit had verstrekkende gevolgen voor de gehele Kaukasische regio omdat Doedajev meteen steun verleende aan de verdreven Georgische president Chamsachoerdia en omdat, tevens in 1991, vanuit het tijdelijk van Georgië afgescheiden autonome gebied Abchazië de 'Confederatie van (Kaukasische) Bergvolkeren' werd uitgeroepen. Deze confederatie omvatte de belangrijkste van de vanouds anti-Russische islamitische Kaukasische volkeren. Dit reactiveerde de oude tegenstelling tussen pro-Russisch christelijke en pro-Turkse islamitische volkeren in de Kaukasus.

Ingoesjetië beschouwt zich nog steeds als een autonome republiek binnen de Russische Federatie. De grenzen tussen Tsjetsjenië en Ingoesjetië zijn niet helemaal duidelijk en men betwist deze. Ingoesjetië claimt op zijn beurt gebied van Noord-Ossetië (het Prigorodny District, een gebied dat de Osseten kregen toegewezen na de deportatie van de Ingoesjen tijdens de Tweede Wereldoorlog). Dit was in 1922 de aanleiding tot ongeregeldheden rond de hoofdstad van Noord-Ossetië.

Noord-Ossetië zelf kijkt ook over de grenzen en streeft naar vereniging met het autonome gebied Zuid-Ossetië in Georgië. Zuid-Ossetië heeft 98 duizend inwoners, waarvan er 70 duizend Osseten zijn en 29 duizend Georgiërs. De Georgische regering is bereid de Georgiërs in Zuid-Ossetië en hun bezittingen met geweld te verdedigen. Hier tekent zich een mogelijke keten van territoriale conflicten af waarbij zowel Georgië als Rusland zijn betrokken (dit punt komt terug onder Georgië).

In *Dagestan* zijn er nationale bewegingen onder de Awaren, Laken, Darginiërs en andere etnische groepen. Deze groepen eisen autonomie en hebben tevens al aanspraken op elkaars gebieden geformuleerd. Een ander conflict kan ontstaan door de nationale beweging van de Lesgiërs in Dagestan (aantal onduidelijk) en Azerbeidzjan (171 duizend). In Dagestan zet deze etnische groep zich af tegen de overheersing door de Awaren en in Azerbeidzjan tegen gedwongen assimilatie.

Adygeja. Het autonome gebied der Adygejers riep zichzelf in 1992 uit tot autonome republiek binnen de Russische Federatie. De Russische regering lijkt dat te accepteren.

Kozakken. De noordelijke Kaukasus vormt sinds lang een van de vestigingsgebieden van de Kozakken, die zich sinds kort sterk maken voor het herstel van het Russische Rijk. Vanaf 1990 is er een beweging van Kozakken in het gehele zuidelijke gebied van Rusland ontstaan. De Kozakken stellen enerzijds territoriale eisen, zoals de afscheiding van een eigen gebied na de autonomieverklaring van Karatsjai-Tsjerkessië, en zoeken aansluiting bij Rusland.

Samengevat gaat het in de Kaukasus om twee typen conflicten: a. oudere territoriale conflicten tussen etnische groepen en b. conflicten ontstaan door afscheidingsbewegingen binnen etnische gemengde gebieden. Sommige waarnemers stellen het aantal territoriale meningsverschillen in de Kaukasus dat kan uitlopen op gewelddadige conflicten op ongeveer twintig ⁶⁵.

⁶⁵ U. Halbach, "Ethno-territoriale Konflikte in der GUS"; *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*; 1992.

6.5.1.3 *Strategische betekenis van de Kaukasus voor Rusland*

Wat de situatie in de Kaukasus zo ingewikkeld maakt, is dat het Kaukasus Gebergte voor Rusland een natuurlijke militaire grenslijn vormt, terwijl de oude culturele invloed van Turkije en de islam over deze grens heen loopt. De Kaukasus is een overwegend islamitisch gebied dat via Azerbeidzjan met Turkije en de islamitische wereld is verbonden. Deze strook van islamitische republieken en volkeren loopt van oost naar west boven de Russische grens te beginnen met Dagestan, Ingoesjetië en Tsjetsjenië, wordt dan onderbroken door het (orthodox) christelijke Noord-Ossetië en zet zich voort met Kabardino-Balkarië, Adygeja en Karatsjai-Tsjerkessië. Dat laatste gebied is direct verbonden met Abchazië in Georgië en de Abchazische minderheid aldaar is eveneens islamitisch. De lijn van islamitische gebieden loopt dus als het ware vanuit Turkije en Iran via Azerbeidzjan door Rusland heen naar Abchazië. Aan de onderkant ervan bevinden zich echter weer traditioneel orthodox christelijke gebieden. Hoewel de religie op zich misschien niet een sterk bindende factor is, leidt de overeenkomst in historische en culturele achtergronden in de islamitische gebieden tot een gevoel van saamhorigheid tegenover Rusland.

Ossetië is een noord-zuidwig door dit islamitische (Trans)kaukasische gebied en verbindt Rusland met Georgië en Armenië. Door de christelijke religie heeft er altijd een sterke verwantschap tussen deze drie landen bestaan. Armenen en Georgiërs hebben altijd een belangrijke rol gespeeld in het Russische bestuur en binnen de Communistische Partij. Door de band met Armenië en Georgië kan Rusland de islamitische as doormidden knippen en de strategische en economische rijkdom van dit gebied behouden. Het ligt echter voor de hand dat kleine conflicten op het orthodox-islamitische 'kruis' gemakkelijk kunnen uitgroeien tot confrontaties tussen de grotere buurlanden Rusland, Turkije en Iran. Het conflict tussen Armenië en Azerbeidzjan over Nagorno-Karabach heeft deze potentie, evenals het nu nasmeulende conflict tussen Georgië en Abchazië en de nog onopgeloste afscheiding van Tsjetsjenië uit de Russische Federatie.

6.5.2 **De Transkaukasus: historische achtergronden**

Met de Transkaukasus worden Georgië, Armenië en Azerbeidzjan, drie kleinere voormalige republieken van de Sovjet-Unie, aangeduid. De Transkaukasus ligt aan de zuidzijde van het Kaukasus Gebergte en grenst aan Turkije en Iran. De bevolking van Armenië en Georgië is overwegend christelijk orthodox, de Armenen hebben een eigen nationale kerk. De bevolking van Azerbeidzjan is islamitisch (overwegend sjiïeten).

Armenië heeft een bevolking van 3,3 miljoen mensen, waarvan 93 procent Armenen, 2,5 procent Azeri, 1,5 procent Russen en 1,5 procent Koerden. *Georgië* heeft 5,4 miljoen inwoners. Zeventig procent van de bevolking bestaat uit Georgiërs, 8 procent is Armeens, 6 procent is Russisch, 5 procent is Azeri (islamitisch), 3 procent is Zuid-Osseet en 2 procent is Abchaziër (islamitisch). Abchazië en Zuid-Ossetië zijn autonome republieken binnen Georgië. Zuid-Ossetië heeft 99 duizend inwoners waarvan 66 procent Osseten, 29 procent Georgiërs en 2 procent Russen. *Azerbeidzjan* heeft 7 miljoen inwoners, waarvan 83 procent Azeri, 6 procent Armenen, 6 procent Russen en 2 procent Lesgiërs. Binnen Azerbeidzjan ligt de autonome provincie Nagorno-Karabach met 189 duizend inwoners, waarvan 77 procent Armenen, 21 procent Azeri en 1 procent Russen. Azerbeidzjan omvat tevens de autonome provincie Nachitsjevan die tussen Armenië en Turkije ligt.

Armenië heeft een lange geschiedenis van invasies en buitenlandse overheersing. Het oorspronkelijke Armeense gebied was veel groter dan het huidige Armenië en omvatte het noordoostelijke deel van Anatolië in Turkije. In de zestiende eeuw werd het verdeeld in een westelijk Ottomaans en een oostelijk Perzisch gebied. Dientengevolge ontwikkelde zich een Turkse en een Perzische variant van de Armeense taal. In het begin van de negentiende eeuw veroverde Rusland het oostelijke deel en een stukje van het westelijke deel van Armenië. Pogingen om deze controle verder naar het zuiden uit te breiden, resulteerden in een reeks van conflicten met het Ottomaanse Rijk en er was een voortdurende dreiging dat het Ottomaanse Rijk de Russische veroveringen ongedaan zou maken. Dit werd niet alleen gevreesd door de Russen, maar ook door de Armeense stedelijke handelselite die in Rusland haar beschermer zag.

Tengevolge van dit conflict verslechterde de relatie tussen de Turkse bevolking en de Armenen in Turkije en trokken grote groepen Armenen uit Turkije (en Iran) naar Russisch Armenië en het huidige Azerbeidzjan (met name Nagorno-Karabach - een van de achtergronden van het huidige conflict aldaar). Het wantrouwen van de Ottomanen ten opzichte van de Armenen leidde tenslotte in 1915 tot het grote trauma uit de Armeense nationale geschiedenis: de moord op tenminste 1,5 miljoen Armenen in oost-Turkije door Turkse troepen.

In 1917 verloor Rusland de controle over de Transkaukasus. Armenië, Georgië en Azerbeidzjan verklaarden zich onafhankelijk. Turkije zag zijn kans schoon en probeerde in 1920 het nu zwakke Armenië te veroveren, maar Armenië riep de steun in van de Russische communisten. Via deze ingang konden de communisten de macht na korte tijd overnemen. In 1920 werd de sovjetrepubliek Armenië uitgeroepen. Bij het verdrag tussen Rusland en Turkije werd Nachitsjevan in 1921 toegevoegd aan de sovjetrepubliek Azerbeidzjan en werden kleinere gebieden van Armenië aan Georgië toegewezen. In 1922 werden Armenië, Georgië en Azerbeidzjan samengevoegd tot de Federale Transkaukasische Sovjetrepubliek. Deze republiek bleef tot 1936 bestaan.

Vanaf 1929 werd Armenië door de communisten ingrijpend veranderd. Er volgde een gedwongen collectivisatie van de landbouw en een versnelde industrialisering. Dit ging gepaard met een snelle urbanisering en een scherpe stijging van het gemiddelde opleidingsniveau. Eind 1980 woonde 65 procent van de bevolking van Armenië in de steden en was 38 procent werkzaam in de industrie, 42 procent in de dienstensector en 20 procent in de landbouw ⁶⁶. Mede door het vroege hoge opleidingsniveau speelden Armenen een disproportioneel grote rol bij de opbouw van de Sovjet-Unie en in de Communistische Partij.

Armenië behield (tezamen met Georgië en Azerbeidzjan als enige republieken binnen de Sovjet-Unie) steeds een volledig onderwijssysteem in eigen taal. Toch gold het Russisch altijd als het belangrijkste en was er een sterk pro-Russische houding. Rusland bleef de historische beschermer tegen islamitische overheersers. Het latent aanwezige Armeense nationalisme was daarom niet anti-Russisch en nooit op afscheiding van de Sovjet-Unie gericht. Pas in 1988 veranderde dit door het conflict om Nagorno-Karabach, omdat het presidium dit gebied niet aan Armenië wilde toewijzen. Toen ontstond de roep om zelfstandigheid.

Het conflict om Nagorno-Karabach vormde de katalysator van het nationalisme in Armenië en Azerbeidzjan. In Armenië leidde het tot de oprichting van het Karabach Comité, dat economische en culturele autonomie van Nagorno-Karabach binnen Azerbeidzjan nastreefde. Vanuit dit Comité ontstond in 1989

⁶⁶ G. Smith, op. cit.

de Armeense Pan-Nationale Beweging (APNB), die in 1990 de meerderheid in het parlement kreeg. Dit parlement verklaarde in hetzelfde jaar Armenië onafhankelijk en besloot tot de opbouw van een eigen strijdmacht, de vestiging van een nationale bank, een meerpartijstelsel, en een eigen buitenlands beleid. De leider van de APNB, Ter-Petrosjan, werd president. In het Nagorno-Karabach conflict opereerde Ter-Petrosjan te voorzichtig en er vormde zich in 1992 tegen hem een coalitie van Nationale Overeenstemming die zijn positie ondergroef.

6.5.2.2 Bevolking Armenië

Armenië is een van de etnisch meest homogene staten van de voormalige Sovjet-Unie. Van de in totaal 3.305.000 inwoners zijn er 3.084.000 Armenen, dat is 93 procent. Het probleem is niet de etnische diversiteit van Armenië, maar de spreiding van de Armenen over de andere landen van de voormalige Sovjet-Unie. Van de 4.450.000 Armenen in de voormalige Sovjet-Unie wonen er 1.366.000 buiten Armenië (zie tabel 6.10). Dat is ongeveer dertig procent. De grootste groep woont in Rusland, namelijk 532 duizend (17 procent van het aantal Armenen in Armenië). Dan volgen Georgië met 437 duizend Armenen (15 procent van de Armenen in Armenië) en Azerbeidzjan (onder meer Nagorno-Karabach: 145 duizend) met 391 duizend Armenen (13 procent van de Armenen in Armenië). Aangezien dit censusgegevens betreft uit 1989, zullen de getallen voor Azerbeidzjan inmiddels niet meer kloppen vanwege de vluchtelingenstromen tussen Armenië en Azerbeidzjan. Tenslotte bevinden zich kleinere aantallen Armenen in de Baltische landen (in totaal ongeveer 6.200). Op de totale Russische bevolking is het percentage Armenen te verwaarlozen (0,4%), maar in Georgië en Azerbeidzjan vormen de Armenen substantiële minderheden van 8 procent en 5,6 procent. De centrale spanningsrelatie ligt dus richting Georgië en Azerbeidzjan en natuurlijk met name het laatste vanwege de religieuze en culturele verschillen en het conflict om Nagorno-Karabach.

Tabel 6.9 Etnische groepen in Armenië, census 1989

Etnische groepen	aantal	in %
Armenen	3.084.000	93,3%
Azeri	85.000	2,6%
Koerden	56.000	1,7%
Russen	52.000	1,6%
Overig	28.000	0,8%
Totaal	3.305.000	100 %

Bron: M. Boden, op. cit.

Tabel 6.10 Armenen buiten Armenië, census 1989

Land	aantal inwoners	aantal Armenen	% Armenen	% van Armenen in Armenië
Rusland	147.000.000	532.000	0,4 %	17 %
Georgië	5.401.000	437.000	8 %	15 %
Azerbeidzjan	7.021.000	391.000	5,6 %	13 %
Letland	2.667.000	3.000	0,1 %	0,1 %
Estland	1.566.000	1.600	0,1 %	0,05%
Litouwen	3.675.000	1.600	0,04%	0,05%
Totaal		1.366.200		45,2 %

Bron: M. Boden, op. cit.

Azerbeidzjan omvatte vroeger een groter gebied waarvan een deel momenteel in Iran ligt. In de zevende eeuw werd dat gebied onderdeel van de Arabische kalifaten en geïslamiseerd. In de achttiende eeuw streden Rusland en Engeland om de controle over deze regio. Rusland veroverde in 1828 het noordelijke deel en beschouwde het als een kolonie. Onder Russische heerschappij werd Azerbeidzjan snel geïndustrialiseerd en ontwikkelde zich aan het begin van deze eeuw tot het meest moderne deel van de islamitische wereld. Daarbij speelde de olieindustrie rond Bakoe aan de Zwarte Zee een centrale rol. Dit leidde enerzijds tot de ontwikkeling van een lokaal industrieel proletariaat dat vatbaar was voor communistische opvattingen, terwijl anderzijds het besef aanwezig bleef overheerst te worden door een niet-islamitische bezetter. Dat laatste leidde tot een latent islamitisch en pan-Turks sentiment onder de bevolking dat de basis vormde voor een islamitisch nationalisme.

In 1918 greep de rijke liberale burgerij haar kans aan om Azerbeidzjan onafhankelijk te verklaren. In 1920 trok het Rode Leger echter binnen, grepen de communisten de macht en werd Azerbeidzjan een sovjetrepubliek. De vaststelling van de grenzen met Armenië liet ook in Azerbeidzjan negatieve gevoelens achter. Weliswaar werd Nagorno-Karabach bij Azerbeidzjan gevoegd, maar wel met de status van autonome regio, terwijl de Azerbeidzjaanse provincie Nachitsjevan van Azerbeidzjan gescheiden bleef door Armeens grondgebied.

Als deel van de Sovjet-Unie werd Azerbeidzjan krachtig gesovjetiseerd. Het Arabische schrift werd eerst vervangen door het Latijnse en daarna door het cyrillische. De landbouw werd gecollectiviseerd, nomaden moesten zich vast vestigen en de islam werd onderdrukt. Etnisch-regionale bewegingen van Thats, Talysh en islamitische Georgiërs werden door de Azerbeidzjaanse communisten bestreden omdat men deze groepen geen lokale autonomie wilde toestaan.

In 1980 was de bevolking gegroeid tot 7 miljoen. Er was een groot geboortenoverschot, 54 procent van de bevolking woonde in de steden en de werkloosheid nam toe. Een grote groep van jonge, hoog gekwalificeerde, werkloze Azeri werd de kern van een anti-Russische beweging die het gevoel onder woorden bracht door de Russen te worden gediscrimineerd in eigen land. Hierop speelde het Azerbeidzjaanse Volksfront in en eiste economische onafhankelijkheid. In 1988 volgden er anticomunistische demonstraties.

Ook het conflict om Nagorno-Karabach en de vermeende sovjetsteun aan Armenië, versterkten de anti-Russische en antisovjetgevoelens. Het Volksfront zette in 1990 aan tot een anti-Armeense pogrom in Bakoe, hetgeen tot ingrijpen van het sovjetleger leidde. Daardoor laaiden de anti-Russische gevoelens opnieuw op. Toch wist de communistische partij onder leiding van Moetalibov aan de macht te blijven. Moetalibov, in 1990 tot president gekozen, kon echter het verval van de Communistische Partij niet tegenhouden. In 1990 verklaarde Azerbeidzjan zich onafhankelijk. Moetalibov en de Azerbeidzjaanse nomenclatuur behielden echter ook na de onafhankelijkheid hun posities.

Na de moord op honderden Azerbeidzjaanse burgers in Nagorno-Karabach door Armeense troepen in 1992, werd Moetalibov tot aftreden gedwongen. Het Volksfront stelde Elcibey als presidentskandidaat. Elcibey was voor de invoering van een strikt democratisch systeem, voor onafhankelijkheid ten opzichte van het GOS, maar streefde ook naar economische en politieke samenwerking met Rusland en Turkije. Door de militaire tegenslagen in de strijd om Nagorno-Karabach werd hij echter al in 1992 gedwongen af te treden. Hij werd opgevolgd door de ex-communist Aliev. Dit versterkte de positie van de oude nomenclatuur. Ook Aliev blijkt echter te laveren tussen Rusland en Turkije/Iran. Azerbeidzjan is sindsdien nog niet tot het GOS toegetreden.

6.5.2.4 Bevolking Azerbeidzjan

Azerbeidzjan is etnisch veel minder homogeen dan Armenië. Van de in totaal 7.021.000 inwoners zijn er 5.805.000 Azeri, dat is 83 procent. Bijna 6 procent van de bevolking bestaat uit Armenen, 6 procent uit Russen en 2,5 procent uit Lesgiërs. Evenals bij Armenië het geval was, woont een belangrijk deel - zij het verhoudingsgewijs minder - van de Azeri buiten Azerbeidzjan (afgezien van de Iraanse Azeri). Van de 6.534.000 Azeri in de voormalige Sovjet-Unie wonen er 729 duizend buiten Azerbeidzjan (zie tabel 6.13). Dat is ongeveer elf procent. De grootste groep woont in Rusland, namelijk 336 duizend (5,8% van het aantal Azeri in Azerbeidzjan). Dan volgt Georgië met 308 duizend Azeri (5,3% van de Azeri in Azerbeidzjan) en Armenië met 85 duizend Azeri (1,5% van de Azeri in Azerbeidzjan). Aangezien dit censusgegevens betreft uit 1989 zullen de getallen voor Armenië inmiddels niet meer kloppen, vanwege de vluchtelingenstromen. Op de totale Russische bevolking is het percentage Armenen te verwaarlozen (0,23%) en hetzelfde geldt voor Armenië (2,6%). Alleen de minderheid van Azeri in Georgië heeft enige omvang (5,7% van de Georgische bevolking). De centrale spanningsrelatie ligt dus richting Georgië.

Tabel 6.11 Etnische groepen in Azerbeidzjan, census 1989

Etnische groepen	aantal	in %
Armenen	391.000	5,6%
Azeri	5.805.000	82,7%
Lesgiërs	171.000	2,4%
Russen	391.000	5,6%
Overig	263.000	3,7%
Totaal	7.021.000	100 %

Bron: M. Boden, op. cit.

Tabel 6.12 Etnische groepen in Nagorno-Karabach, census 1989

Etnische groepen	aantal	in %
Armenen	145.000	77%
Azeri	41.000	22%
Russen	2.000	1%

Bron: A. McAuley, op. cit.

Tabel 6.13 Azeri buiten Azerbeidzjan, census 1989

Land	aantal inwoners	aantal Azeri	% Azeri	% van Azeri in Azerbeidzjan
Rusland	147.000.000	336.000	0,23%	5,8%
Georgië	5.401.000	308.000	5,7%	5,3%
Armenië	3.305.000	85.000	2,5%	1,5%
Totaal		729.000		12,6%
[Nachitsjevan]	294.000	291.000	95,9%	5,0%

Bron: M. Boden, op. cit. en A. McAuley, op. cit.

6.5.2.5 Georgië

Georgië was in de elfde eeuw een groot koninkrijk dat een gebied van de Kaspische zee tot in Turkije en Iran onder controle had. In de latere eeuwen raakte Georgië versplinterd in een aantal kleinere vorstendommen. In de achttiende eeuw herenigde koning Irakli II Georgië tijdelijk, later kwam het onder protectie van Rusland. Zo ontstond een sterk Russisch georinteed, modern Georgië. Aan het einde van de negentiende eeuw ontstond er een sterke nationalistische beweging onder de Georgische intelligentsia. In 1918 riep Georgië de onafhankelijkheid uit en bleef tot 1921 zelfstandig.

In 1921 grepen de communisten via een interventie bij een opstand in het grensgebied tussen Georgië en Armenië de kans aan om Georgië weer te annexeren. Georgië werd in 1922 onderdeel van de Transkaukasische sovjet-republiek. Rond 1930 begon een versnelde collectivisatie van de landbouw en de opbouw van de industrie. Een nieuwe binnen het sovjetsysteem opgeleide elite kwam aan de macht. Georgiërs speelden evenals de Armenen een grote rol in het bestuur van de Sovjet-Unie door hun betere opleiding. In 1936 werd Georgië een autonome republiek binnen de Sovjet-Unie.

In 1989 was de Georgische bevolking gegroeid tot 5,5 miljoen. Een goed georganiseerd onderwijssysteem in de Georgische taal droeg bij aan het voortbestaan van een gevoel van eigen Georgische identiteit. In 1924, 1965 en 1978 waren er nationalistische oplevingen. Onder Gorbatsjov ontstond er een echte nationale beweging, waarin zich de woede over de vernietiging van het milieu en de christelijke cultuurmonumenten door de Russen uitte. De Georgische orthodoxe kerk werd een nationaal symbool.

In 1987 keerden Georgische dissidenten terug uit de strafkampen in de Sovjet-Unie en vormden de kern van de nieuwe nationale oppositie. Hieruit kwam in 1988 de naar onafhankelijkheid strevende Nationaal-Democratische Partij (NDP) voort. In 1989 verklaarde Abchazië zich zelfstandig (ondanks de minderheidspositie van de 17% islamitische Abchaziërs tegenover 45% Georgiërs in Abchazië), waardoor het nationalisme van de NDP tevens anti-Abchazische en anti-islamitische trekken kreeg. Bij de verkiezingen van oktober 1990 hadden inmiddels alle Georgische partijen de onafhankelijkheid van Georgië op het programma staan, inclusief de CP. De partij 'Ronde Tafel/Vrij Georgië Coalitie' van Chamsachoerdia kreeg de meerderheid in het parlement. Chamsachoerdia werd parlamentsvoorzitter en riep op 9 april 1991 de onafhankelijkheid uit.

Als nieuwe president ontpopte Chamsachoerdia zich echter als een tiran. De oppositie bundelde zich en zette hem in 1992 af. Chamsachoerdia vluchtte naar Abchazië en in maart 1992 werd Sjevardnadze, omringd door personen uit de oude nomenclatuur, voorzitter van de nieuwe Militaire Staatsraad. Chamsachoerdia begon echter een guerilla vanuit het platteland tegen de nieuwe Georgische regering. Er ontstond een burgeroorlog, parallel aan de (etnische) conflicten in en met Abchazië en Zuid-Ossetië en in het Marneuli district ⁶⁷.

6.5.2.6 Bevolking Georgië

Georgië is de etnisch minst homogene republiek van de drie Transkaukasische staten. Van de in totaal 5.401.000 inwoners zijn er 3.787.000 Georgiërs, dat is zeventig procent (zie tabel 6.14). Ruim 8 procent van de bevolking bestaat uit Armenen, 7 procent uit Russen en 6 procent uit Azeri. Ondanks het feit dat Georgië niet etnisch homogeen is, zijn de Georgiërs wel sterk in Georgië geconcentreerd. Alleen in Rusland woont een substantiële groep Georgiërs (131 duizend personen, dat is 3,5% van de Georgiërs in Georgië). Op de totale Russische bevolking is het percentage

⁶⁷ G. Smith, op. cit.

Georgiërs te verwaarlozen (0,09%), maar de Georgiërs in Rusland hebben als regel wel een hoger opleidingsniveau dan de overige minderheden en dus ook hogere posities. Armenen (8% van de Georgische bevolking), Russen (7%) en Azeri (6%) vormen kleine maar belangrijke minderheden binnen de Georgische bevolking. Vooral de Armeense en Azerbeidzjaanse minderheid zijn vanuit de betreffende landen gezien van behoorlijke omvang. Het aantal Armenen in Georgië komt overeen met 15 procent van het totale aantal Armenen in Armenië. Het aantal Azeri in Georgië staat gelijk aan 5,3 procent van de Azeri in Azerbeidzjan. In dat opzicht is de groep van Russen in Georgië te verwaarlozen: zij vormt niet meer dan 0,3 procent van de Russische bevolking in Rusland.

Veel belangrijker is de inbeddingsstructuur van autonome republieken en gebieden binnen Georgië (zie kaart 6.4). Binnen Georgië bevinden zich de autonome republiek Abchazië, de autonome provincie Zuid-Ossetië en de autonome republiek Adzjarië. In Abchazië zijn de christelijke Georgiërs numeriek de grootste etnisch-nationale groep (238 duizend personen, dat is 45% van de bevolking in Abchazië), maar de minderheid der islamitische Abchaziërs (90 duizend personen, dat is 17% van de bevolking van Abchazië) vormt de titulaire etnische groep en speelt dus de hoofdrol in het lokale bestuur. Er woonden relatief weinig Abchaziërs buiten Abchazië in het overige deel van Georgië (ongeveer 6 procent). Abchazië heeft zich in 1989 afgescheiden van Georgië en zich tot een zelfstandige republiek uitgeroepen. Georgië heeft de afscheiding niet geaccepteerd en militair ingegrepen. Dit heeft echter niet tot een definitieve oplossing geleid (zie volgende paragraaf). De Zuidosseten zijn evenals de Georgiërs orthodoxe christenen. De Osseten zijn de numeriek grootste groep in Zuid-Ossetië (66 duizend personen, dat is 66% van de lokale bevolking) en de Georgiërs vormen een relatief kleine minderheid (29%), waarvan inmiddels het grootste deel is gevlucht naar Georgië (80% van de totale groep). Omgekeerd woonde er altijd een relatief grote groep Osseten in Georgië (98 duizend, dat is substantieel meer dan het aantal van 66 duizend Osseten in Ossetië).

De Adzjaren zijn van oorsprong Georgiërs die zich onder de Turkse overheersing bekeerden tot de islam. Zij vormen ongeveer de helft van de bevolking van de autonome republiek Adzjarië. In Adzjarië bestaat wel grote distantie ten opzichte van Georgië, maar de republiek heeft zich niet van Georgië afgescheiden.

De spanningsrelaties in Georgië zijn veelvormig en in geen enkele van de overige ex-sovjetstaten liggen ze zo complex. Intern is Georgië verscheurd in drie delen: klein Georgië, Abchazië met een relatief grote groep Georgiërs, en Zuid-Ossetië. Gezien de grote groep Georgiërs vormt Abchazië hier het hoofdprobleem. Extern liggen er potentiële spanningsrelaties met Armenië en Azerbeidzjan. Hoewel de minderheid van Armenen in Georgië numeriek en gezien vanuit Armenië groter is dan de minderheid van Azeri, lijkt de primaire spanningsrelatie die tussen de Georgiërs en de Azeri te zijn. Tussen deze twee groepen bestaat het grootste verschil (christelijk versus islamitisch) en dit verschil wordt geaccentueerd door het conflict tussen de Georgiërs en Abchazië. Een potentieel conflictpunt tussen Georgië en Azerbeidzjan is de controle over het Saingilo gebied in Azerbeidzjan waar de meerderheid van de bevolking uit christelijke Georgiërs bestaat. Het Saingilo gebied werd in 1922 bij Azerbeidzjan gevoegd. De Azeri hebben sindsdien dit gebied pogen te assimileren (sluiting van Georgische scholen en kerken, vernietiging van nationale monumenten, in-migratie van Azeri, enz.), hetgeen veel verzet bij de Georgiërs heeft opgeroepen. Dit potentiële conflict tussen Georgië en Azerbeidzjan heeft tot op heden weinig aandacht gekregen.

Tabel 6.14 Etnische groepen in Georgië, Abchazië, Zuid-Ossetië en Adzjarië, census 1989

Etnische groepen	aantal	in %
Georgië		
Abchazen	96.000	1,8%
Armenen	437.000	8 %
Azeri	308.000	6 %
Georgiërs	3.787.000	70 %
Grieken	100.000	2 %
Osseten	164.000	3 %
Russen	341.000	7 %
Overig	168.000	2,2%
Totaal	5.401.000	100 %
Abchazië		
Abchazen	90.000	17,3%
Armenen	76.000	14,5%
Georgiërs a)	242.000	46,2%
Russen	74.000	14,2%
Overig	42.000	7,8%
Totaal	524.000	100 %
Zuid-Ossetië		
Georgiërs b)	29.000	29 %
Osseten	66.000	66 %
Russen	2.000	2 %
Overig	3.000	3 %
Totaal	99.000	100 %
Adzjarië		
Adzjaren	190.000	50 %
Georgiërs c)	190.000	50 %
Totaal	380.000	100 %

Bron: M. Boden, op. cit. en A. McAuley, op. cit.

a) Dit aantal is 6% van de Georgiërs in Georgië, b) resp. 8% en c) 5%.

Tabel 6.15 Georgiërs in Rusland, census 1989

Land	aantal inwoners	aantal Georgiërs	% Georgiërs	% van Georgiërs in Georgië
Rusland	147.000.000	131.000	0,09%	3,5%

Bron: M. Boden, op. cit.

1. *Het conflict om Nagorno-Karabach*

Het conflict om Nagorno-Karabach dateert al uit de periode van de Russische veroveringen in de Transkaukasus in de tweede helft van de vorige eeuw. Het is niet primair een religieus of etnisch conflict, maar een territoriaal conflict⁶⁸. Na de verovering van de oostelijke Transkaukasus vluchtten veel Armenen uit Turkije en Iran naar het nieuwe Armenië. De Russen stelden een zelfstandig Armeens bestuur in, maar sloten het vooral door Armenen bewoonde (1926: 89%, in 1989: 75% van de 188 duizend inwoners) gebied van Nagorno-Karabach hiervan uit. Aldus werden Nagorno-Karabach (oblast) en het door Azeri bewoonde Nachitsjevan (autonome republiek) ten zuiden van Armenië in 1923 onder Azerbeidzjaans bestuur geplaatst.

Sinds dat moment is de hereniging met Nagorno-Karabach een centraal thema in Armenië geweest. Armenië stelt dat Azerbeidzjan een 'ont-armeniseringspolitiek' in Nagorno-Karabach heeft gevolgd, door het onderwijs in het Armeens te verbieden en Armeense kerken te sluiten. Azerbeidzjan stelt echter het omgekeerde: van oorsprong was de islamitische bevolking van Nagorno-Karabach in de meerderheid en is sinds het einde van de vorige eeuw systematisch door de Armenen verdreven.

In 1991 hief Azerbeidzjan de autonomie van het Nagorno-Karabach op en stelde het onder direct Azerbeidzjaans bestuur. Armenië heeft het gebied echter sindsdien grotendeels veroverd, ten koste van duizenden slachtoffers en zo'n 170 duizend Azerbeidzjaanse vluchtelingen uit Armenië en 350 duizend Armeense vluchtelingen uit Azerbeidzjan (1992). Armenië zocht de steun van het Westen bij het conflict en Azerbeidzjan die van Turkije (en de islamitische wereld).

Nagorno-Karabach heeft inmiddels zijn eigen onafhankelijkheid uitgeroepen. Dat kan leiden tot een onderling Armeens conflict tussen Armenië en Nagorno-Karabach. Turkije en Iran hebben troepen aan de grenzen gestationeerd om in te kunnen grijpen bij een verdere Armeense opmars. Turkije heeft gedreigd in te zullen grijpen als Armenië de status van Nachitsjevan, dat aan Turkije grenst, wil veranderen. Het grote gevaar van het Nagorno-Karabachconflict is dat het tot een conflict kan leiden tussen Rusland, Turkije en Iran.

2. *Het conflict tussen Georgië en Abchazië*

Abchazië in het noordwestelijke deel van Georgië werd in 1922 bij de oprichting van de Sovjet-Unie een autonome republiek binnen de Federale Transkaukasische Sovjetrepubliek. In 1930 werd het een autonome republiek binnen de unierepubliek Georgië. Van de 529 duizend inwoners van Abchazië zijn er 90.000 Abchaziërs (tot de islam bekeerde Georgiërs) en 238 duizend Georgiërs (zie tabel 6.14). In de jaren veertig probeerden de Georgiërs het land te 'georgiseren' door de invoering van het Georgische alfabet. Onderwijs in het Abchazisch werd verboden en de in-migratie van Georgiërs werd gestimuleerd. Deze georgisering is tot op heden een hoofdthema in het verzet van Abchazië tegen Georgië.

In 1977 tekende Abchazië bezwaar aan bij de Opperste Sovjet tegen de georgisering van het onderwijs. De Opperste Sovjet kwam Abchazië tegemoet door het toekennen van het recht op een eigen universiteit. Toen in 1989 het Georgisch als verplicht vak op de Abchazische scholen werd ingevoerd, vroegen de Abchaziërs opnieuw steun aan de centrale regering in Moskou. Georgië interpreteerde dit echter als een Russisch-Abchazisch spel waarin Abchazië aan de Russen een voorwendsel zou verschaffen om in Georgië te interveniëren met als tegenprestatie dat Abchazië een unierepubliek zou worden.

⁶⁸ B. Szajkowski, op. cit.

Bij het aantreden van Chamsachoerdia in Georgië liepen de inter-etnische spanningen binnen Abchazië opnieuw op. Abchazië vroeg hulp aan de regering in Moskou en deze stuurde Russische veiligheidstroepen. De Georgiërs zagen dat als de bevestiging van de juistheid van hun wantrouwen. In 1989 verklaarde Abchazië zich onafhankelijk van Georgië.

Na de val van Chamsachoerdia vluchtte deze naar Abchazië en zo viel de strijd van Georgië tegen Abchazië samen met die tegen Chamsachoerdia. Midden 1992 nam het conflict de vorm aan van een rechtstreekse oorlog tussen Georgië en Abchazië. Wederzijds werd er 'etnisch gezuiverd'. Door ingrijpen van Rusland, dat eerst de Abchaziërs steunde en dat die steun vervolgens als uitgangspunt gebruikte om te bemiddelen, is het conflict als het ware bevroren. De Russische interventie heeft de zelfstandigheid van Abchazië echter niet beëindigd. In ruil voor de Russische bemiddeling heeft Georgië de stationering van Russische troepen op Georgisch grondgebied moeten toestaan en werd het gedwongen lid te worden van het GOS.

3. *Het conflict tussen Georgië en Ossetië*

De Osseten zijn een Iraans sprekend volk, woonachtig in Noord-Ossetië in Rusland en Zuid-Ossetië in Georgië. De meeste Zuid-Osseten zijn christenen. Een deel van de Noordosseten is moslim, een ander deel is christelijk. Noord-Ossetië werd in 1930 een autonome republiek binnen de Russische Federatie en Zuid-Ossetië een autonoom gebied binnen de unierepubliek Georgië.

De tegenstelling tussen de Georgiërs en (Zuid-)Osseten is al oud. De Osseten (herders) waren sinds de zestiende eeuw horigen van Georgische landeigenaren. De communisten verwierven onder hen aanhang door het verzet tegen de landeigenaren te propageren. Zo ontstond een sterke anti-Georgisch gerichte communistische beweging in Ossetië. In 1918 kozen de Osseten aan de zijde van de bolsjewieken tegen Georgië, maar werden verslagen. Na de communistische machtsovername van Georgië werd Zuid-Ossetië beloond met de status van autonome provincie (oblast) binnen de Georgische Republiek. Het lokale bestuur bleef zo in handen van Osseten, ondanks het feit dat een grote minderheid van Georgiërs in Ossetië woonde (in 1989 29% van de bevolking; zie tabel 6.14).

In reactie op het uittreden van Georgië uit de Sovjet-Unie verklaarde Zuid-Ossetië zich in 1990 onafhankelijk van Georgië en vroeg om opname in de Sovjet-Unie (ten tijde van de beslissing over Gorbatsjov's nieuwe Unieverdrag). De reden van deze afscheiding van het afgescheiden Georgië was dat de Osseten vreesden dat zij in een zelfstandig Georgië de controle over het bestuur en de economie zouden verliezen. Zij hadden een goede reden voor deze vrees omdat slechts 14 procent van de Osseten Georgisch spreekt en de Georgiërs de beheersing van de officiële taal als een selectiecriterium voor toegang tot officiële en belangrijke posities zouden hanteren.

Na de afscheiding van Zuid-Ossetië heeft Georgië militair ingegrepen en zijn inmiddels ongeveer 23 duizend Georgiërs uit Ossetië gevlucht. Van de 100 duizend Osseten in Georgië zijn 50 à 80 duizend naar Ossetië gevlucht. Sindsdien heeft Zuid-Ossetië geprobeerd gebieden met veel Georgiërs 'etnisch te zuiveren'. Begin 1992 hadden de Osseten inmiddels de militaire controle over het grootste deel van hun grondgebied.

Ook het Ossetisch-Georgische conflict is door Rusland gebruikt om de Russische controle over Georgië te herstellen. In 1992 tekende Sjvardnadze met Jeltsin een bestand voor Ossetië waarbij Ossetische, Georgische en Russische veiligheidstroepen aan de grens van Georgië en Ossetië werden gestationeerd ⁶⁹.

4. *Georgië en Adzjarië*

De Adzjaren zijn in de zeventiende eeuw bekeerde islamitische Georgiërs. Zij

⁶⁹ E. Wesselink, "Georgische minderheden; De achtergronden van de conflicten in Zuid-Ossetië en Abchazië"; *Oost-Europa Verkenningen*; 124, november/december 1992.

kregen in 1921 een autonome republiek binnen de Transkaukasische Federatie. Adzjarië heeft 380 duizend inwoners, waarvan de helft uit Adzjaren en de helft uit christelijke Georgiërs bestaat. Chamsachoerdia kondigde tijdens zijn verkiezingscampagnes aan dat hij het gebied bij Georgië zou inlijven. In Adzjarië zag men dat als een indicatie van de anti-islamitische intenties van de Georgische nationalist. Dus stemden de Adzjaren tegen Chamsachoerdia en voor de Georgische Communistische Partij. Adzjarië heeft zich in 1990 onafhankelijk verklaard. De facto heeft Georgië de controle over Adzjarië verloren. Vanwege het grote aandeel van moslims in de bevolking werpt Turkije zich sindsdien op als verdediger van de Adzjariërs⁷⁰. Dit conflict kan derhalve uitlopen op een groter conflict tussen Georgië en Turkije.

6.5.2.8 *Transkaukasische afhankelijkheid van Rusland*

Toen de nationale elites in Armenië, Azerbeidzjan en Georgië aan het einde van de jaren tachtig naar onafhankelijkheid afstevenden, meenden zij dat ze door deze onafhankelijkheid pas ten volle hun economisch potentieel zouden kunnen benutten. De welvaart zou het eigen land ten goede komen en niet allereerst de Sovjet-Unie. Er was ook een historische reden voor dit optimisme. Van oudsher was de Transkaukasus een handelsroute geweest tussen Europa, Rusland, Centraal-Azië en het Midden-Oosten. Armenië hoopte nu de noordelijke poort naar Iran en Turkije te worden. Azerbeidzjan zou de nieuwe doorgangsroute van Turkije naar Centraal-Azië worden en de oliestroom controleren van Bakoe naar Batumi in Abchazië. Georgië hoopte de doorgangsroute te worden van Rusland naar de zuidelijke landen aan de Zwarte Zee. De economisch sterke punten van de Transkaukasus waren subtropische landbouw (van citrusvruchten tot katoen), minerale grondstoffen (enorme voorraden olie en metalen), hydro-elektrische installaties en industriële capaciteit. Voorts lag er de mogelijkheid voor het ontwikkelen van het toerisme, vanwege het milde klimaat. Dit alles was niet volstrekt onrealistisch, ware het niet dat het gebied verscheurd raakte door oude regionale en etnische tegenstellingen en Rusland een prijs vroeg voor de zelfstandigheid.

Als eerste reactie op de afscheiding en als drukmiddel bij de beslechting van de bovengenoemde conflicten blokkeerde Rusland de aanwezige transportroutes (wegen en pijpleidingen). De oliepijpleiding van Bakoe naar Batumi en van de noord-Kaukasus naar Centraal-Azië werd afgesloten. De buitenlandse handel bleek geen succes voor de Transkaukasus. De landbouwproducten waren te slecht voor wereldmarkt. Een retour van de handelsstromen naar Rusland was moeilijk omdat Rusland inmiddels allerlei handelsbarrières opwierp. De toeristische faciliteiten waren minimaal. De opening naar Turkije en Iran bleek een illusie. Armenië kwam in een neerwaartse economische spiraal terecht.

Azerbeidzjan ging het economisch iets beter. De grote voorraden en hoge kwaliteit van de aardolie was een factor van internationaal economisch gewicht, zeker toen er nieuwe olievelden werden vastgesteld. Maar Azerbeidzjan was voor de doorvoer van olie via de pijpleiding naar Batumi afhankelijk van Armenië. Westerse investeerders wilden geen alternatieve route via Iran. Het derde alternatief is een pijpleiding via Rusland, maar dat maakt Azerbeidzjan opnieuw afhankelijk.

De situatie in Georgië is kritiek. Industrie en landbouw liggen stil. Het land is in feite in delen uiteen gevallen die elk min of meer door Rusland worden gecontroleerd. De blokkades van de transportroutes hebben de drie landen duidelijk gemaakt hoezeer zij van Rusland afhankelijk zijn. Hoog gekwalificeerde werknemers (waaronder Russen) zijn naar het buitenland vertrokken.

⁷⁰ B. Szajkowski, op. cit.

Georgië kon niet anders dan lid worden van het GOS, in ruil voor Russische bemiddeling in het conflict met Abchazië.

Rusland heeft inmiddels eigen plannen om nieuwe grote havens te bouwen aan de Kaspische Zee (Rostov aan de Don, Sochi en Astrakan), om zodoende van haar kant ook niet meer van de Transkaukasus afhankelijk te zijn. Maar tevens maakt Rusland gebruik van de in de Transkaukasus ontstane chaos om zijn militaire invloed te herstellen. Dit leidde er toe dat in oktober 1993 de drie Transkaukasische landen een overeenkomst met Rusland tekenden, waarbij interventie door Rusland werd toegestaan indien transportroutes zouden zijn geblokkeerd. Dit verschaft Rusland in feite de controle over deze routes (wegverkeer en oliepijpleidingen). Georgië ging bovendien akkoord met de vestiging van nieuwe Russische bases. Zo lijkt de Russische invloed en militaire controle over de Transkaukasus zich te hebben hersteld ⁷¹.

6.5.3 Kazachstan: historische achtergronden ⁷²

Kazachstan is geografisch de grootste van de niet-Russische unierepublieken van de voormalige Sovjet-Unie. Het heeft 16,7 miljoen inwoners. Veertig procent van de bevolking bestaat uit Kazachen en 38 procent uit Russen. Daarnaast wonen er minderheden van andere etnische groepen en nationaliteiten. De Kazachen spreken Kazachs, een Turkse taal.

De Kazachen vestigden zich in de dertiende eeuw in het gebied na de veroveringen van Dzjengis Khan. Aan het einde van de vijftiende eeuw verenigden de nomadische Kazachse clans zich tot een federatie: de Kazach Orda. In de zestiende eeuw breidden de Kazachen hun territorium verder uit om meer weidegronden in bezit te krijgen. De federatie werd losser, maar de clans verenigden zich in de zeventiende eeuw weer tot drie grote stamfederaties (hordes).

Om de territoriale expansie van de Oirat Mongolen te stoppen riepen de Kazachen in achttiende eeuw de hulp in van de Russen. Daarmee begon de Russische penetratie in Kazachstan. De Russen beschouwden Kazachstan als een nuttige buffer tegen China en gebruikten de gevraagde protectie als middel om Kazachstan onder controle te krijgen. Rond 1820 probeerden de Russen het Russische bestuursstelsel in te voeren, hetgeen op verzet stuitte van de aan een nomadisch en onafhankelijk bestaan gewende clans. De Russen onderdrukten het Kazachse verzet en in 1847 onderschikten de drie Hordes zich aan het Russische bestuur.

De afschaffing van de lijfeigenschap in Rusland in 1861 leidde tot een sterke in-migratie van Russische boeren in Kazachstan. Voor deze migranten vormde Kazachstan een eindeloos areaal van in bezit te nemen weidegronden. De Kazachse clans werden gedwongen met hun kuddes nieuwe weidegebieden te zoeken in het oosten van Kazachstan. Tussen 1906 en 1912 volgde er een nieuwe golf van Russische migranten. In deze zes jaar werden 19 miljoen hectaren van de Kazachse steppen door Russische boeren in bezit genomen en in cultuur gebracht.

De Russische in-migratie had tot gevolg dat de Kazachse clans zich bewust werden van hun gezamenlijke belang tegenover de Russen. Er ontstond een Kazachse nationale beweging. De afkondiging van Russische dienstplicht voor Kazachen in 1916 leidde tot een grote revolutie die uitmondde in de afkondiging van de Kazachse onafhankelijkheid in 1917. De communisten veroverden Kazachstan echter snel na de machtsovername in Moskou. De Kazachen werden als een van de volkeren (nationaliteiten) van de Russische Federatie erkend. In 1920 werd Kazachstan opgenomen in de Sovjet-Unie als onderdeel van de Kirgizische Republiek. In 1936 werd Kazachstan een afzonderlijke unierepubliek.

In de tweede helft van de jaren 1920 werd de landbouw in Kazachstan gecollectiviseerd. Dit proces liep op een ramp uit. Door de gedwongen vestiging en

⁷¹ J. Radvanyi, "Observations on independence and statehood in Transcaucasia"; *Past Soviet Geography*, 1994, 35, blz. 178-183.

⁷² G. Smith, op. cit. en U. Halbach, op. cit.

tewerkstelling in de landbouw moesten de Kazachen hun kuddes doden. Dat betekende het einde van de Kazachse nomadische economische infrastructuur. De prijs daarvoor was dat in de jaren dertig naar schatting 1,5 miljoen Kazachen van de honger omkwamen.

In de jaren 1950 volgde een derde grote stroom van migranten uit Rusland (de zogenaamde 'braakliggend land' campagne, die Russische boeren grond in Kazachstan aanbod). Het gehele noordelijke deel van Kazachstan werd nu inmiddels door Russen bewoond. Momenteel wonen in Kazachstan ten gevolge van de drie grote migratie golven evenveel Russen als Kazachen.

De Russen voerden in Kazachstan een voorzichtige, maar gestage politiek van russificatie. In 1928 werd het Latijnse schrift voor de Kazachse taal ingevoerd. In 1940 werd het Latijnse schrift vervangen door het cyrillische. De pogingen tot russificatie hadden echter weinig effect op het gebruik van de Kazachse taal: momenteel spreekt slechts de helft van de Kazachen vloeiend Russisch en de Russen spreken geen Kazachs. Er zijn weinig gemengde huwelijken tussen Kazachen en Russen; de Kazachen zijn sterk etnisch endogaam (91%).

De Kazachen hadden weinig invloed op het grotere sovjetsysteem. Kazachstan werd in feite bestuurd als een kolonie, evenals de andere Centraal-Aziatische republieken. Pas onder Brezjnejev werd de regel ingevoerd dat de eerste partijsecretaris van de unierepublieken altijd een vertegenwoordiger van de titulaire etnische groep moest zijn. Op grond daarvan kon de Kazachse eerste secretaris Kunaev in 1964 een plaats veroveren in het politiebureau en zo de positie van Kazachstan in de Sovjet-Unie versterken, evenals die van de Kazachen in het lokale Kazachse bestuur.

Na 1964 steeg het gemiddelde opleidingsniveau van de Kazachen gestaag en nam de levensstandaard snel toe. Deze beide factoren, de greep van de Kazachen op het lokale bestuur en de stijging van de levensstandaard, leidden tot een versterking van het etnisch zelfbewustzijn onder de Kazachen en vormden de voedingsbodem voor een hernieuwd Kazachs nationalisme gedragen door de bestuurlijke en technische elite van de republiek.

6.5.3.1 Bevolking

Kazachstan is etnisch gezien een dubbelstructuur: in noord-Kazachstan zijn de Russische migranten in de meerderheid en in zuid-Kazachstan de Kazachen (zie kaart 6.5).

Van de in totaal 16.464.000 inwoners van de republiek Kazachstan zijn er 6.334.000 (38%) Kazachen - een aantal dat niet veel groter is dan het aantal Azeri in het veel kleinere Azerbeidzjan. Er wonen 6.228.000 (38%) Russen in Kazachstan, dus bijna evenveel als Kazachen. Vanaf 1980 is het aantal Russen in Kazachstan langzaam gedaald door uit-migratie naar Rusland, een trend die zich tot op heden doorzet.

Zes procent van de bevolking van Kazachstan bestaat uit Duitsers en vijf procent uit Oekraïners. Kleinere groepen zijn de Oezbeken (2%), de Tataren (2%), de Oeigoeren (1%) en de Witrussen (1%) - (zie tabel 6.16). Van de in totaal bijna acht miljoen Kazachen in Azië wonen er ruim een half miljoen in Rusland (636 duizend) en bijna één miljoen in China (900 duizend). Op de Russische en Chinese bevolking is dat een te verwaarlozen aantal, maar voor de Kazachen kunnen de groepen in Rusland en China gelijkgesteld worden met 10 procent, respectievelijk 14 procent van de Kazachse bevolking in Kazachstan. Het is evident dat de verhouding met Rusland voor Kazachstan de meest belangrijke is en sterk afhankelijk is van eventuele conflicten tussen Kazachen en Russen in Kazachstan ⁷³.

⁷³ B. Brown, "Central Asia; The first year of unexpected statehood"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; januari 1993, blz. 25-31.

Tabel 6.16 Etnische groepen in Kazachstan, census 1989

Etnische groepen	aantal	in %
Kazachen	6.335.000	38,5%
Russen	6.228.000	37,8%
Duitsers	958.000	5,8%
Oekraïners	896.000	5,4%
Oezbeken	332.000	2,0%
Tataren	331.000	2,0%
Oeigoeren	185.000	1,1%
Witrusen	183.000	1,1%
Koreanen	103.000	0,6%
Overig	913.000	5,7%
Totaal	16.464.000	100 %

Bron: M. Boden, op. cit. en A. McAuley, op. cit.

Tabel 6.17 Kazachen buiten Kazachstan, census 1989

Land	aantal inwoners	aantal Kazachen	% Kazachen	% van Kazachen in Kazachstan
Rusland	147.000.000	636.000	0,43%	10 %
China		900.000		14 %
Mongolië		84.000		1,3%
Afghanistan		24.000	0,4%	

Bron: M. Boden, op. cit.

6.5.3.2 Recente ontwikkelingen en etnische conflicten

Het sinds de jaren 1960 gegroeide nationale zelfbewustzijn van de Kazachen ontwikkelde zich pas tot nationalisme toen Gorbatsjov in 1986 van de regel van Brezjnejev, dat de eerste secretaris van een unierepubliek altijd iemand moest zijn uit de titulaire etnisch groep, afweek. Gorbatsjov wees de Rus Kolbin aan als opvolger van Kunaev. Dat activeerde een aantal Kazachse grieven tegen de Sovjet-Unie: de verregaande aantasting van het milieu in Kazachstan (monocultuur, kernproeven), de ondergeschikte positie van de Kazachse taal en de geschiedvervalsing met betrekking tot de terreur en onderdrukking die de sovjetperiode voor Kazachstan betekend had (de onteigening van gronden, collectivisatie en hongersnood). Na de ramp met de kerncentrale in Tsjernobyl bood met name de milieubeweging een draagvlak voor een nationalistische beweging onder de Kazachse bevolking.

De nieuwe eerste secretaris Kolbin werd onmiddellijk na zijn benoeming in 1986 geconfronteerd met anti-Russische rellen. Hij diende een voorstel in om de uiteenlopende etnische groepen een gelijkwaardige positie in de regeringsorganen te verschaffen en benoemde een Kazach als tweede secretaris van de Kazachse communistische partij. Dat suste de anti-Russische gevoelens echter niet en Kolbin werd terug geroepen naar Moskou. De Kazach Nazerbaev werd in zijn plaats benoemd als eerste secretaris van de Kazachse CP.

Nazerbaev kwam direct tegemoet aan de nationalistische gevoelens in Kazachstan door de invoering van het Kazachs als officiële taal⁷⁴. Ook dit dempte het etnisch-nationale bewustzijn onder de bevolking niet. Er deden zich golven van geweld voor in het olieraffinage-gebied van Novi Uzen, waar werkloze Kazachse arbeiders eisten dat migranten uit de Kaukasus zouden worden uitgewezen, in Alma Ata brak een oproer uit als protest tegen de inmenging van 'Moskou' in het lokale bestuur en in het noorden van Kazachstan kwam het tot spontaan geweld tegen de Russische bevolking. De Kaukasische migranten sloegen op de vlucht en de Russen in Kazachstan werden zich bewust van hun gevaarlijke positie.

De Kazachse nationale beweging was echter niet sterk genoeg om in 1990 de politieke macht in Kazachstan over te nemen. Het belangrijkste gevolg van de protesten en het opkomend nationalisme was dat de communistische elite in Kazachstan zich heroriënteerde in de richting van economische hervormingen en politieke zelfstandigheid. Met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991 verklaarde Kazachstan zich onafhankelijk.

Nazerbaev heeft, eerst als parlementsvoorzitter en daarna als president van Kazachstan, tot op heden kunnen voorkomen dat de spanningen tussen de Russische meerderheid in het noorden van Kazachstan en de Kazachse meerderheid in het zuiden zich hebben ontladen in gewelddadige etnische

⁷⁴ J. Chritchlow, "Democratization in Kazakhstan"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; juli 1992, blz. 12-14; J. Chritchlow, "Kazakhstan and Nazerbaev: political prospects"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; januari 1992, blz. 31-34.

conflicten. Gegeven de etnische compositie en geografische concentratie van de beide etnische groepen in Kazachstan is er een voortdurend gevaar van een burgeroorlog die het land in tweeën kan delen ⁷⁵. Nazerbaev lijkt zich van dit risico bewust te zijn en legt daarom de nadruk op het gezamenlijke burgerschap van de inwoners van Kazachstan. Kazachstan werd lid van het GOS en de contacten met Moskou werden onderhouden.

Onder leiding van Nazerbaev werd een economisch hervormingsprogramma opgesteld dat consequent werd uitgevoerd. Kazachstan hoopt de ontwikkeling van de 'Aziatische Tijgers' te kunnen volgen. Kazachstan laat de voordelen zien van een overgang naar autonomie en economische hervormingen onder leiding van een voormalige communistische elite met goede contacten in Rusland en belang bij het voorkomen van etnische conflicten.

⁷⁵ J. Chritchlow, "Kazakhstan; The outlook for ethnic relations"; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; januari 1992, blz. 34-39.

Hoofdstuk 1. De wereld na het communisme

In dit hoofdstuk worden drie analyses besproken van de veranderingen in de internationale situatie na de koude oorlog. De eerste is van Samuel Huntington, die voorspelt dat de oude tegenstelling tussen kapitalisme en communisme wordt opgevolgd door een nieuwe tegenstelling tussen godsdiensten en beschavingen. De tegenstelling tussen de islamitische wereld en het Westen zal daarbij de meest explosieve zijn. De tweede analyse is van Fred Riggs. Deze ziet de explosie van etnische conflicten na de koude oorlog als het begin van een nieuwe fase in de geschiedenis, evenwaardig aan de vorming van nationale staten en hun koloniale expansie en de daarop volgende fase van dekolonisatie. De nieuwe fase zal de etnische fragmentatie van zwakke nationale staten te zien geven. De derde analyse is van het Duitse *Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien*. Hierin wordt gesteld dat de politieke desintegratie van de voormalige communistische wereld en de Sovjet-Unie historisch bepaalde grenzen heeft. De Sovjet-Unie is uiteengevallen langs de etnische scheidslijnen die in haar staatsstructuur besloten lagen. De huidige conflicten in de voormalige Sovjet-Unie, op de Balkan en in Midden-Europa moeten worden gezien als de consequentie van een onderbroken en onvolledige vorming van etnische staten in de gebieden van het voormalige Russische, Ottomaanse en Oostenrijks-Hongaarse Rijk.

Tegen de analyse van Huntington kan worden ingebracht dat de huidige conflicten in de voormalige communistische wereld zich op een lager niveau af spelen dan dat van de grote civilisaties. Riggs' analyse treft wel het juiste niveau, maar de extrapolatie van de huidige etnische conflicten tot een lange historische trend is ongefundeerd. De analyse lijkt meer van toepassing op de willekeurig gevormde post-koloniale 'quasi-staten' in Afrika en Azië dan op de nieuwe ex-communistische staten. Het is te vroeg om vast te stellen dat de post-communistische staten niet levensvatbaar zijn en door etnische conflicten verscheurd zullen worden. De Middeneuropese landen lijken zich tot politiek zelfstandige en levensvatbare staten te ontwikkelen en voor enkele ex-Sovjetstaten mag hetzelfde worden verwacht. De overige ex-Sovjetstaten zijn nog zo afhankelijk van Rusland dat de vraag naar hun levensvatbaarheid nog niet aan de orde is.

Hoofdstuk 2. De etnische factor in de post-communistische wereld

In hoofdstuk twee wordt geschetst hoe de belangstelling voor etnische verschillen in de laatste eeuw is verschoven. In de negentiende eeuw stond de bestudering van 'primitieve culturen' centraal, in het begin van deze eeuw en na de Tweede Wereldoorlog de assimilatie van etnische groepen in migrantenamenlevingen, terwijl nu de aandacht is gericht op het conflictpotentieel van etnische tegenstellingen in de post-koloniale en ex-sovjetstaten. Het begrip 'etnische groep' dekt in elk van deze contexten een andere lading. Er wordt vastgesteld dat het begrip etniciteit niet naar een vaste verzameling van kenmerken verwijst. Taalverschillen, godsdienstverschillen, herkomst en nationaliteit kunnen een rol spelen bij het tot stand komen van etnische identificaties en het gebruiken van etnische indelingen. Het bewustzijn van de etnische identiteit en het gebruik maken van etnische indelingen is afhankelijk van de situatie en de omstandigheden en kan zowel aan expressieve als aan instrumentele behoeften tegemoet komen. In de sociale wetenschappen worden uiteenlopende accenten gelegd bij de bestudering van de contextuele factoren die het proces van etnische identificatie en etnische categorisering bepalen.

In de voormalige Sovjet-Unie had etniciteit een politieke betekenis. De volkeren van de Sovjet-Unie werd officieel een bepaalde mate van autonomie toegestaan. Aan de feitelijke autonomie werd echter door de centrale planning afbreuk gedaan. Door de pendelbeweging tussen meer lokale autonomie en centrale planning in de geschiedenis van de Sovjet-Unie werden afwisselend vormen van defensief en agressief lokaal nationalisme opgeroepen.

Een analyse van de etnische verhoudingen in de voormalige communistische wereld kan worden toegespitst op de numerieke, sociale, historische en internationale aspecten van de verhouding tussen etnische groepen (etnische compositie). Het numerieke aspect betreft de getalsverhoudingen tussen etnische groepen. Het sociale aspect betreft de machtsrelaties, waarvan de dominantiestructuur van staten en volkeren en de titulaire status van groepen in de voormalige Sovjet-Unie een belangrijk onderdeel vormde. Het historische aspect betreft vroegere overheersingsrelaties en het bestaan van historische vijandschappen. Het internationale aspect betreft de relaties tussen etnische minderheden en 'moederlanden'. De etnische compositie van de Russische Federatie, Georgië en het vroegere Joegoslavië wordt gekenmerkt door een inbeddingsstructuur van titulaire republieken en triangulaire relaties tussen minderheden, meerderheden en moederlanden. Voor de overige ex-sovjetlanden zijn triangulaire relaties tussen de meerderheid, Russische minderheden en Rusland kenmerkend. In de Middeneuropese en Balkanlanden geldt hetzelfde voor de meerderheid en minderheden uit buurlanden. Deze minderheden worden door nationalistische 'politieke entrepreneurs' tot inzet van electorale strijd gemaakt. De nationalistische doelstellingen kunnen variëren van het uitsluiten van minderheden tot het streven naar autonomie, afscheiding of onafhankelijkheid en irredentisme.

De gevoeligheid voor etnische verschillen onder de bevolking wordt bevorderd door een etnische definitie van staatsburgerschap, gevoelens van politieke machteloosheid, de behoefte aan een nieuwe sociale identiteit, anomie ten gevolge van het verdwijnen van het communistische systeem en door het voortbestaan van onder het communisme geleerde 'verwijjt-schema's'. Bedreigde lokale elites kunnen hiervan gebruik maken om kiezers aan zich te binden. Door steun aan nationalistische bewegingen en partijen, die zich ten doel stellen andere etnische of nationale groepen uit te sluiten, of culturele, economische of politieke autonomie te realiseren, denkt men de economische en politieke belangen van de eigen etnische groep veilig te stellen.

Demografische bedreiging van de eigen groep, relatieve deprivatie in vergelijking met andere groepen of het moederland, economische concurrentie tussen groepen en omstreden territoriale competenties kunnen de verhoudingen tussen etnische groepen verslechteren. De factoren die de verhouding tussen etnische groepen doen verslechteren worden samengevat in een model (*broei-nest*) dat is ontleend aan een analyse van het conflict om Nagorno-Karabach. De factoren die de perceptie van groepstegenstellingen in dit geval versterken wordt geschetst in drie 'modellen': *fragmentatie*, *anomie* en *paternalisme*. De instrumentele factoren die de deelname of steun aan nationalistische bewegingen bepalen worden beschreven in de vorm van twee modellen (*opdeling* en *taalstrijd*) gebaseerd op een analyse van de nationalistische bewegingen in Estland en Oekraïne aan het einde van de jaren tachtig.

Hoofdstuk 3. Conflictpotentieel in Midden- en Oost-Europa

In hoofdstuk drie wordt de etnische compositie van de landen van Midden- en Oost-Europa geschetst aan de hand van het materiaal beschreven in hoofdstuk vier, vijf en zes en worden de bestaande, potentiële en mogelijke etnische conflicten geïnventariseerd. Er wordt een fasering aangebracht in het fragmentatieproces van de diverse staten en de optredende conflicten. Het oudste conflict (Nagorno-Karabach) blijkt door de complexe structuur van inbeddings- en triangulaire verhoudingen tussen de betrokken groepen een uitzonderlijk geval te zijn. De afscheidingen van de Sovjet-Unie en Joegoslavië en de

opdeling van Tsjecho-Slowakije verlopen in eerste instantie geweldloos. Pas in het stadium van de afscheidingen binnen afgescheiden gebieden treden er gewelddadige conflicten op (Abchazië, Zuid-Ossetië, Tsjetsjenië, Transdnestrië, de Krajina en Bosnië). Naar een mogelijke volgende fase verwijzen dreigende afscheidingen (Tatarstan, Basjkortostan, de Krim en de Gagaoezen) en omstrede minderheden in diverse landen.

Alle afscheidingen en conflicten blijken samen te hangen met bestaande of dreigende overheersingsrelaties. De eerste golf van afscheidingen betreft uitsluitend etnisch-nationale meerderheden met een zekere mate van (officiële) administratief-territoriale autonomie. Bij de afscheidingen binnen afgescheiden eenheden en dreigende afscheidingen is dat slechts ten dele het geval en bij de omstrede minderheden niet. Bij deze laatste categorieën zijn meestal groepen in het geding die vroegere overheersers waren (Russen, Hongaren, moslims) en zich van de meerderheid onderscheiden in taal, godsdienst en cultuur.

De kans op toekomstige conflicten wordt ingeschat op grond van (a) relevant gebleken kenmerken van de etnische compositie (substantiële numerieke omvang, geografische concentratie grenzend aan moederland, reeds bestaande vormen van autonomie) en (b) vergelijkbaarheid (in termen van etnische compositie) met de gewelddadige conflicten die hebben plaatsgevonden. Op grond van het eerste criterium zou men conflicten rond compacte minderheden in Litouwen, Witrusland, Slowakije, Roemenië, Kroatië en Bulgarije mogen verwachten, naast opdelingsconflicten en irredentisme in Estland, Letland, Oekraïne, Kazachstan, Servië en Macedonië en een kans op afscheiding van Kabardino-Balkarië en Noord-Ossetië (naast Tsjetsjenië) van de Russische Federatie. Op grond van het tweede criterium is het aantal risicogevoallen geringer. Het blijkt dat (a) een situatie vergelijkbaar met die van Nagorno-Karabach nergens voor komt, (b) de situatie van *Jakoetië* en *Kalmukkië* (Rusland) overeenkomt met die van Abchazië, (c) de verhoudingen in *Kabardino-Balkarië*, *Noord-Ossetië* en *de Krim* overeenkomen met die in Tsjetsjenië en Zuid-Ossetië en (c) de verhoudingen binnen het afgescheiden *Abchazië* overeenkomen met die in Moldavië/Transdnestrië en Bosnië. Naast de etnische compositie bepalen ook aanspraken van buurlanden en repressie in het binnenland het risico van etnische conflicten. Hierdoor bestaat er een risico van conflicten om *Macedonië* en in *Kosovo* (Servië).

Tenslotte wordt er een inventarisatie gegeven van de conflictremmende factoren, een afweging gemaakt van de huidige situatie in Rusland en wordt de mogelijke rol van West-Europa bij het beperken van de risico's van etnische conflicten in Midden- en Oost-Europa aangestipt. Er wordt een opsomming gegeven van kenmerken van de etnische compositie en van politieke en internationale factoren die het ontstaan van etnische conflicten kunnen tegengaan.

Hoofdstuk 4. Midden-Europa

In dit hoofdstuk worden de historische achtergronden, numerieke gegevens en actuele ontwikkelingen met betrekking tot de etnische verhoudingen in de Middeneuropese landen Polen, Tsjechië, Slowakije en Hongarije besproken.

Er wordt een schets gegeven van de historische ontwikkelingen die ertoe geleid hebben dat de Middeneuropese staten anders zijn dan de Westeuropese en de Oosteuropese. Vervolgens wordt beschreven hoe het specifieke verloop van de economische (onder)ontwikkeling van het gebied tussen Duitsland en Rusland, de daarmee samenhangende maatschappelijke positie van de bourgeoisie en de etnolinguïstische verdeeldheid de achtergronden vormden van het politieke nationalisme, in het negentiende-eeuwse en twintigste-eeuwse Midden-Europa.

De geschiedenis van de regio wordt geschetst als een gefaseerde homogenisering van de etnolinguïstische lappendeken. De drie multinationale rijken die het gebied onderling verdeelden, het Russische, het Ottomaanse en het Habsburgse, werden opgesplitst in natiestaten die door grensverschuivingen,

etnische zuiveringen en een post-communistische deling uiteindelijk resulteerden in de huidige, 'maximaal' etnisch homogene landen Polen, Tsjechië, Slowakije en Hongarije. Uit deze geschiedenis komt Midden-Europa naar voren als het speelveld van de grootmachten Duitsland en Rusland. Binnen de mogelijkheden die het veld biedt lijkt het uiteindelijke verloop van de gebeurtenissen, met name de al dan niet gewelddadige ontwikkeling ervan, vooral door de internationale politiek bepaald te zijn.

Hierna komen de afzonderlijke landen aan bod waarbij de respectieve paragrafen voorafgegaan worden door overzichten van de nationale geschiedenissen. Er wordt aandacht besteed aan recente politieke ontwikkelingen, de huidige etnische samenstelling, regionale verdeling en maatschappelijke positie van minderheden, de eigen bevolkingsgroep in omringende landen en potentiële intra- en internationale etnische conflicten.

Polen is nagenoeg etnisch homogeen en kent geen openlijke conflicten tussen meerderheid en minderheidsgroepen. De potentiële conflicten met buurlanden over Poolse minderheden en sporadische irredentistische geluiden uit de mond van Poolse populistten lijken weinig bedreigend.

Tsjechië is eveneens zeer homogeen en kent geen intra- of internationale etnische conflicten. Hoewel Tsjechië West-Europa het meest nabij komt van alle Middeneuropese landen is de economische en culturele dominantie van Duitsland in combinatie met mogelijke toekomstige negatieve effecten van de economische hervormingen een potentieel destabiliserende factor.

Slowakije is het enige Middeneuropese land met een minderhedenprobleem: de Hongaren. De relatie tussen Slowaken en Hongaren is er één van gecontroleerde animositeit. Indien het economisch beter zou gaan in Hongarije dan in Slowakije, terwijl de Slowaakse assimilatie-druk op de Hongaren zou voortduren of zelfs toenemen, zou onder de Slowaakse Hongaren een afscheidingsbeweging kunnen ontstaan.

De omvangrijke Hongaarse minderheden in de landen rondom *Hongarije*, met name in Slowakije en Roemenië, vormen het meest explosieve probleem van Midden-Europa. Deze Hongaarse minderheden bewonen de grensgebieden met Hongarije en zijn zelfbewust. De post-communistische regeringen hebben garanties voor minderhedenrechten via internationale controle (OVSE) nagestreefd. Het politieke spectrum kent echter een extreem-nationalistische onderstroom, die in geval van het uitblijven van concrete economische resultaten van het huidige socialistische bewind een alternatief zou kunnen vormen voor de huidige regering.

Afgesloten wordt met een paragraaf waarin de communistische en post-communistische economische ontwikkelingen besproken worden. De overeenkomsten tussen de Middeneuropese landen zijn groter dan hun verschillen: de doelstellingen van hun economische politiek zijn gelijk, zij het dat Polen en Tsjechië voor een snellere ('shock')weg gekozen hebben dan Slowakije en Hongarije. De successen van met name de shockvariant zijn opvallend, maar de cruciale en ongetwijfeld pijnlijke hervormingen van de zware (staats)industrie en de landbouw zijn nog nauwelijks begonnen. Het lijkt duidelijk dat voor een *democratische* omschakeling naar functionerende markteconomieën meer buitenlands engagement en investeringen nodig zijn dan waarvoor het Westen momenteel bereid is zich te committeren.

Hoofdstuk 5. De Balkan

In dit hoofdstuk worden de historische achtergronden, numerieke gegevens en actuele ontwikkelingen met betrekking tot de etnische verhoudingen in ex-Joegoslavië, Bulgarije, Albanië, Roemenië en Moldavië behandeld.

Er wordt een schets gegeven van wat elk van de Balkanvolkeren als zijn legendarische oorsprong ziet. De Balkan wordt geplaatst als het historische grensgebied tussen het Ottomaanse, het Habsburgse en het Russische Rijk. Met het terugdringen en verval van het Ottomaanse Rijk komt in de negentiende eeuw het nationalisme onder de Balkanvolkeren op. Door de Balkanoorlogen en de Eerste Wereldoorlog komen de grenzen tussen Balkanstaten voorlopig vast te liggen, maar deze zijn wankel en omstreken omdat zij onvoldoende worden geschraagd door interne economische integratiemechanismen (industrialisering en het bestaan van een sterke middenklasse) binnen de diverse staten en sterk door de grote mogelijkheden worden bepaald. Daardoor blijven reconstructies van legendarische nationale identiteiten en identificaties gebaseerd op taal, godsdienst en geschiedenis de wederzijdse territoriale aanspraken van de Balkanstaten bepalen. In het interbellum worden de parlementaire democratieën op de Balkan succesief vervangen door autoritaire regimes. Tijdens de Tweede Wereldoorlog worden de nationale en etnische tegenstellingen op de Balkan verscherpt, wat diepe sporen nalaat. Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog wordt de situatie van 1918 weer grotendeels hersteld. Alle genoemde Balkanlanden komen onder een communistische bewind, waarbij Joegoslavië echter reeds vroeg (1948) een eigen koers vaart. In het kielzog van de sovjetpolitiek van glasnost en perestrojka komt op de Balkan na 1985 een traag democratiseringsproces op gang. Dit mondt uit in de val van de communistische regimes en het uiteenvallen van Joegoslavië.

Na dit overzicht volgt een analyse van de nationale geschiedenis, de verhoudingen tussen de etnische groepen en de recente politieke ontwikkelingen per land.

Eerst worden de nieuwe ex-Joegoslavische staten besproken: *Slovenië*, *Kroatië*, *Servië*, *Montenegro*, *Bosnië-Herzegovina* en *Macedonië*. De analyse wordt toegespitst op vier grote etnische conflicten: het Kosovo-conflict in Servië, het Servisch-Kroatische conflict, het conflict in en om Bosnië en de Macedonische kwestie. Het etnisch homogene Slovenië valt buiten de conflictgebieden. In de overige gebieden lopen twee tegenstellingen door elkaar heen: die tussen Serven en Kroaten en die tussen christelijke en islamitische groepen.

In *Bulgarije* staat de tegenstelling tussen de van oorsprong orthodoxe Bulgaren en moslimgroepen (Turken en Pomakken) centraal. Er wordt ingegaan op de bulgariseringscampagnes in de communistische periode en op de verbetering van de positie van de Turkse minderheid na 1990. De kans op een conflict rondom deze minderheid wordt niet groot geacht.

In *Albanië* beïnvloeden de verhouding met Griekenland en de positie van de zeer kleine Griekse minderheid (2%) elkaar in hoge mate. De economische omstandigheden in Albanië na 1990 maken de Griekse minderheid kwetsbaar en de soms nationalistische opstelling van Griekenland kan irredentistische sentimenten onder de Griekse minderheid in Albanië stimuleren.

In *Roemenië* staan de problemen met de Hongaarse minderheid centraal. Tijdens het regime van Ceausescu wordt een krachtige romaniseringscampagne gevoerd, die Hongaren uit Transsylvanië doet vluchten, maar tevens in 1989 leidt tot het begin van de Roemeense revolutie en de val van het regime. Onder het nieuwe regime verbeteren de verhoudingen, maar de positie van de Hongaarse minderheid wordt tot een twistappel tussen Hongarije en Roemenië ten gevolge van nationalistische tendensen in Hongarije. Momenteel lijken beide landen een gematigde weg te kiezen in hun onderlinge verhouding. De kans op een gevaarlijk conflict rond de Hongaarse minderheid

in Roemenië wordt in belangrijke mate door de verhouding tussen (de regeringen in) Hongarije en Roemenië bepaald.

In *Moldavië* vormen de Oekraïners en Russen de belangrijkste nationale minderheden. Deze groepen zijn overwegend woonachtig in Transdnestrië, een van oorsprong Oekraïens gebied dat tijdens de sovjetperiode aan Bessarabië werd toegevoegd om een Russische component aan dit Roemeense cultuurgebied toe te voegen. Na de Tweede Wereldoorlog werd tevens een sterke russificatie van het gebied nagestreefd. Niettemin scheidde Transdnestrië zich in 1992 onder leiding van Russische nationalistena af van het zelfstandig geworden Moldavië. Er volgde een gewapend conflict dat sindsdien bevroren is door een wapenstilstand. Het Moldavisch-Transdnestrische conflict is echter niet opgelost en kan weer oplaaien.

Hoofdstuk 6. De voormalige Sovjet-Unie

In dit hoofdstuk wordt achtereenvolgens een overzicht gegeven van de verhoudingen tussen etnische groepen in de Russische Federatie, Witrusland, Oekraïne, de Baltische landen, de Kaukasus, de Transkaukasus en Kazachstan en de historische achtergronden, recente politieke en economische ontwikkelingen en numerieke gegevens die daarmee verband houden.

Eerst wordt een beschrijving gegeven van de expansie van Rusland tot aan het ontstaan van de Sovjet-Unie. Daarna worden verschillende fasen in de nationaliteitenpolitiek van de Sovjet-Unie geschetst. Vervolgens wordt beschreven hoe na het uiteenvallen van de Unie nationale republieken binnen de huidige *Russische Federatie* gingen streven naar meer autonomie. Een aantal republieken heeft in onderhandelingen met de centrale regering een grotere autonomie gerealiseerd (bijv. Tatarstan en de Siberische republieken). Hiermee is de beweging naar (nog) meer autonomie nog niet ten einde. Een stabilisering van de Russische Federatie lijkt pas in zicht als het vraagstuk van de verdeling van de politieke en economische zeggenschap tussen Moskou en de republieken is opgelost.

In *Witrusland* zijn de Russen de grootste minderheid, maar vanwege de Witruisische oriëntatie op Rusland is het niet waarschijnlijk dat er problemen zullen ontstaan. De Poolse minderheid is te klein om de verhoudingen tussen Witrusland en Polen te verstoren.

In *Oekraïne* is de Russische minderheid de grootste. De Russen wonen geconcentreerd in het oostelijke deel van het land. Op de Krim zijn de Russen zelfs in de meerderheid. De banden van Russische nationalistena in Oekraïne met nationalistische groeperingen in de Russische Federatie worden door de Oekraïense regering als bedreigend ervaren. Imperialistische uitlatingen van Russische politici vergroten deze dreiging, vooral in het westelijk deel van het land waar het Oekraïense nationalisme haar basis heeft. Met het oplopen van de spanningen tussen beide landen neemt het gevaar voor een opsplitsing van Oekraïne in een oostelijk en westelijk deel toe.

Behalve de Russische nationalistena streven ook andere groepen in Oekraïne naar meer autonomie: gedeporteerde Krimtatarena die terugkeren naar hun oorspronkelijke republiek, Hongaren en Roethenen in Transcarpathië en Roemenen en Moldaven in Noord-Boekovina. Met de meeste buurlanden heeft Oekraïne echter een goede relatie, waardoor gevaar van deze conflicten gering is.

In *Estland* en *Letland* protesteren de omvangrijke Russische minderheden tegen de nieuwe burgerschapswetten. Het gevaar voor een escalatie van conflicten is afgenomen met het terugtrekken van de Russische legers uit deze landen in 1994. In *Litouwen* zijn de meeste Russen Litouws staatsburger. Zij vormen geen bedreiging voor de eenheid van Litouwen. Ook de Poolse min-

derheid wordt niet als een bedreiging ervaren: Litouwen onderhoudt een goed contact met Polen.

De situatie op de *Kaukasus* is de meest gevaarlijke binnen de Russische Federatie. Niet alleen streven verschillende republieken naar meer autonomie binnen de Russische Federatie, of hebben zich afgescheiden, maar er zijn ook spanningen tussen de etnische groepen onderling. Hierbij speelt het verschil in godsdienst (christelijk en islamitisch) en cultuur een belangrijke rol.

Armenië is etnisch homogeen en heeft geen interne etnische conflicten. *Armenië* is in conflict met *Azerbeidzjan* om Nagorno-Karabach. Het is mogelijk dat dit gewapende conflict zich uitbreidt door betrokkenheid van Rusland, Turkije en Iran. *Georgië* is etnisch de minst homogene van de drie Transkaukasische staten. *Georgië* is met de autonome republiek *Abchazië* en met de autonome provincie *Zuid-Ossetië* in een conflict verwickeld. *Georgië* heeft bovendien een gespannen relatie met *Azerbeidzjan* vanwege de *Azerbeidzjaanse* minderheid. Evenals in de *Kaukasus* speelt ook in de *Transkaukasus* de tegenstelling tussen islam en christendom een belangrijke rol.

In *Kazachstan* zijn de Russen in de meerderheid in het noorden en de Kazachen in het zuiden. De Kazachse regering heeft kunnen voorkomen dat de spanningen tussen de Russische meerderheid in het noorden en de Kazachse meerderheid in het zuiden zijn opgelopen. Een burgeroorlog zou kunnen leiden tot een tweedeling van het land.

Geraadpleegde literatuur

Afanasyev, Y., 'Russian reform is dead'; *Foreign Affairs*; 73, 2, 1994, blz. 21-26.

Amsden, A., 'Beyond shock therapy; The path to East European recovery'; *The American Prospect*; spring 1993, blz 87-98.

Anderson, B., *Imagined communities; Reflections on the origin and spread of nationalism*; London, Verso, 1983.

Arato, A. en S. Benhabib (red.), 'The rise and fall of Yugoslavia; Stations of a European tragedy'; *Praxis International*; 13, 1993, blz. 325-422.

Austin, R., 'Albanian-Macedonian relations; Confrontation or cooperation?'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; 2(42), 1993, 21-24.

Bakker, E., 'De Hongaarse minderheid na de fluwelen revolutie'; *Geografie*; 3, oktober 1994.

Balliauw, J., *Het verloren paradijs*; Antwerpen, Hadewijch, 1994.

Banac, I., 'Historiography of the countries of Eastern Europe; Yugoslavia'; *American Historical Review*; 97, 1992, blz. 1084-1104.

Barth, F., *Ethnic groups and boundaries*; Boston, Little, Brown, 1969.

Benningsen-Broxup, M., 'Volga Tatars'; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; blz. 277-289.

Biberaj, E., 'Albania's road to democracy'; *Current History*; 92, 1993, blz. 381-385.

Boden, M., *Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa; Ursprünge, Entwicklungen, Krisenherde*; München, Olzog, 1993.

Bosch, A. en L. Wessels (red.), *Veranderende grenzen; Nationalisme in Europa, 1815-1919 (I)*; Nijmegen/Heerlen, SUN/OU, 1992.

Bosch, A. en L. Wessels (red.), *Veranderende grenzen; Nationalisme in Europa, 1919-1989 (II)*; Nijmegen/Heerlen, SUN/OU, 1992.

Bosch, A., 'Veranderende grenzen: nationalisme in Europa, 1919-1989'; in: *Veranderende grenzen I*; blz. 13-22.

Brada, J., 'The transformation from Communism to Capitalism'; *Post-Soviet Affairs*, 1993, 9, blz. 87-110.

Bremmer, I., 'Ethnic issues in Crimea'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)18, april 1993.

Brewer, M., H. Ho, J. Lee e.a., 'Social identity and social distance among Hong Kong schoolchildren'; *Personality and Social Psychology Bulletin*; 13, 2, 1987, blz. 156-165.

- Brezinski, Z., 'The premature partnership'; *Foreign Affairs*; 1994, 73, blz. 67-82.
- Broekmeyer, M.J. e.a., *Joegoslavië in crisis*; Clingendaal Reeks, 10, 's Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1985.
- Brown, B., 'Central Asia: the first year of unexpected statehood'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; januari 1993, blz. 25-31.
- Brown, J.F., *Hopes and Shadows; Eastern Europe after communism*; Harlow, Longman, 1994.
- Brubaker, R., *Nationalism reframed; The new national question in Eastern Europe*; Los Angeles, UCLA, unpublished paper, 1994.
- Buck, W. de, 'De Hongaren in Roemenië'; in: *Tussen recht en repressie*; blz. 110-130.
- Bungs, D., 'Latvia, toward full independence'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)1, januari 1993.
- Bungs, D., 'Latvia: transition to independence completed'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994, blz. 96.
- Country Report*; 'Romania, Bulgaria, Albania'; 3rd quarter, London, The Economist Intelligence Unit, 1994.
- Chazan, N., 'Irredentism, separatism and nationalism'; in: *Irredentism in international politics*; door N. Chazan (red.), Boulder, Lynne Rienner and Adamantine Press, 1991.
- Chritchlow, J., 'Democratization in Kazakhstan'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; juli 1992, blz. 12-14.
- Chritchlow, J., 'Kazakhstan and Nazerbaev: political prospects'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; januari 1992, blz. 31-34.
- Chritchlow, J., 'Kazakhstan; The outlook for ethnic relations'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; januari 1992, blz. 34-39.
- Cinerella, M., 'The United Kingdom' in: *Nationalism, ethnic conflict and conceptions of citizenship and democracy in Western and Eastern Europe; Vol. 2: National Perspectives*; Utrecht, European Research Centre on Migration and Ethnic Relations, blz. 205-225.
- Clem, R., 'Belorussians'; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; blz. 109-122.
- Commins, B. en J. Lockwood, 'The effects on intergroup relations of mixing Roman Catholics and Protestants: an experimental investigation'; *European Journal of Social Psychology*; 8, 1978, blz. 383-386.
- Connor, W., 'Nation building or nation destroying?'; *World Politics*; 24, 1972, blz. 329-355.
- Conquest, R., *The nation killers, the Soviet deportation of nationalities*; London, Macmillan, 1970.

- Conway, P., 'Kazakhstan: land of opportunity'; *Current History*; 93, 1994, blz. 164-168.
- Crowther, W., 'Moldova after independence'; *Current History*; 93, 1993, blz. 342-347.
- Csepeli, G. en A. Orkény, *Ideology and political beliefs in Hungary; The twilight of State Socialism*; London, Pinter, 1992.
- Csikós, P., 'Hongaarse hervormers; De verwachte terugkeer van de Hongaarse ex-communisten'; *Oost-Europa Verkenningen*; 131, februari 1994, blz. 31-37.
- De la Gorce, P.M., 'La crise Yougoslave prise en main par Washington'; *Le Monde Diplomatique*; avril 1994, blz. 11.
- Dekker, H. en D. Malova, 'The concept of nationalism' in: *Nationalism, ethnic conflict and conceptions of citizenship and democracy in Western and Eastern Europe; Vol. 1: Theories and concepts*; Utrecht: European Research Center on Migration and Ethnic Relations, 1994, blz. 15-56.
- Denitch, B., *Ethnic nationalism; The tragic death of Yugoslavia*; Minneapolis, University of Minnesota Press, 1994.
- Detrez, R., *De Balkan; Van burenruzie tot burgeroorlog*; Antwerpen, Hadewijch, 1992.
- Detrez, R., 'Het Osmaanse millet-systeem' in: *Nationalisme; Kritische opstellen*; door R. Detrez en J. Blommaert (red.), Leuven, EPO, 1994, blz. 290-303.
- Dittrich, Z.R., 'Oost-Europa tot circa 1870-1880'; in: *Veranderende grenzen; Nationalisme in Europa 1815-1919 (I)*; door L. Wessels en A. Bosch (red.), Nijmegen, 1992, blz. 412-439.
- Dittrich, Z.R., 'Stagnerende verzoening; De moeizame relatie tussen Duitsers en Tsjechen'; *Oost-Europa Verkenningen*; 135, oktober 1994, blz. 12-25.
- Dixon, S., 'The Russians: the dominant nationality'; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; door G. Smith (red.), Harlow, Longman, 1992, blz. 21-37.
- Does, R., 'Rusland en de imperiale erfenis'; in: *De Unie in stukken*; door R. Does en H. Ramkema (red.), Utrecht, 1993, blz. 11-42.
- Doob, L., *Patriotism and nationalism; their psychological foundations*; New Haven, Yale University Press, 1964.
- Drunen, J. van, 'Transsylvaanse tegenstellingen; De precaire positie van de Hongaarse minderheid in Roemenië'; *Oost-Europa Verkenningen*; 132, 1994, blz. 41-47.
- Duncan, P., 'Ukrainians'; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; blz. 95-109.
- 'How many Chechnias?'; *The Economist*; 1995, blz. 23-25.
- Etzioni, A., 'The evils of self-determination'; *Foreign Policy*; 1992/1993, 89, blz. 20-30.

Fenske, J., S.L. Burg e.a., 'Europe and the Balkans; Yugoslavia'; *Current History*; 92, 1993, blz. 353-379.

Fischer, S., 'Slovakia'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (3)16, april 1994, blz. 68-71.

Fischer, S., 'Slovakia; The first year of independence'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994, blz. 87-91.

Furtado, C. en M. Hechter, 'The emergence of nationalist policies in the USSR: A comparison of Estonia and the Ukraine'; in: *Thinking theoretically about Soviet Nationalities*; door A. Motyl (red.), New York, Colombia University Press, 1992, blz. 169-204.

Gaertner, S., J. Mann, A. Murrell e.a., 'Reducing intergroup bias: the benefits of recategorization'; *Journal of Personality and Social Psychology*; 57, 2, 1989, blz. 239-249.

Geertz, C., 'The integrative revolution: primordial sentiments and civil politics in the new states'; in: *Old societies and new states: the quest for modernity in Asia and Africa*; door C. Geertz (red.), New York, Free Press, 1960, blz. 107-113.

Gellner, E., *Nations and nationalism*; Oxford, Basil Blackwell, 1983.

Gerrits, A., 'Nationalisme en politieke veranderingen in Centraal- en Oost-Europa'; in: *Nationalisme in Europa en de Sovjet-Unie*; blz. 59-100.

Girnius, S., 'Lithuania: former communists fail to solve problems'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994.

Glenny, M., 'The return of the Great Powers'; *New Left Review*; 205, 1994, blz. 125-210.

Glenny, M., 'Yugoslavia; The revenger's tragedy'; *New York Review of Books*; 13, august 1992.

Glenny, M., *The fall of Yugoslavia; The third Balkan war*; London, Penguin, 1992.

Glenny, M., *The rebirth of history; Eastern Europe in the age of democracy*; London, Penguin, 1990.

Goble, P., 'The Baltics: three states, three fates'; *Current History*; 93, 1994, blz. 332-336.

Goudoever, A. van, 'Het nationaliteitsvraagstuk in Oostenrijk-Hongarije, 1867-1918'; in: *Veranderende Grenzen I*.

Greenfeld, L., 'Nationalism and aggression; Romania'; *Theory and Society*; 23, 1994, blz. 102-108.

Greenfeld, L., *Nationalism; Five roads to modernity*; Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

Groot Koerkamp, G., 'De inheemse volkeren van Siberië'; in: *De Unie in stukken*; blz. 128-143.

Gurr, T., *Minorities at risk: a global view of ethno-political conflicts*; Washington, Institute of Peace Press, 1993.

Hagendoorn, L., 'Sociaal-psychologische aspecten van politieke fragmentatieprocessen na de Koude Oorlog'; *Psychologie en Maatschappij*; 66, 1994, blz. 38-49.

Hagendoorn, L. en R. Henke, 'The effect of multiple category membership on intergroup evaluations in a North-Indian context; Caste, class and religion'; *British Journal of Social Psychology*; 30, 1991, blz. 247-260.

Hagendoorn, L., 'Intergroup biases in multiple group systems: the perception of ethnic hierarchies'; *European Review of Social Psychology*; 6, 1995 (forthcoming).

Hagendoorn, L., 'The mechanism of fragmentation after the Cold War'; 1994, in: *Collective identities and development in Europe*; door K. Von Benda-Beckman en M. Verkuyten (red.), London, London College University Press, (forthcoming).

Halbach, U., "Failing States"? Nationale, staatliche und ökonomische Festigkeit der südlichen GUS-Länder'; *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*; Heft 20/21, 1994.

Halbach, U., *Das sowjetische Vielvölkerimperium; Nationalitätenpolitik und nationale Frage*; Mannheim, B.I.Taschenbuch Verlag, 1992.

Halbach, U., 'Ethno-territoriale Konflikte in der GUS'; *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*; 1992.

Hanson, P., 'Estonia's Narva problem, Narva's Estonian problem'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)18, april 1993.

Held, J. (red.), *The Columbia history of eastern Europe in the twentieth century*; New York, CUP, 1992.

Helman, G. en S. Ratner, 'Saving failed states', *Foreign Policy*; 1992/1993, 89, blz. 3-19.

Hewstone, M., M. Islam en C. Judd, 'Models of crossed categorization and intergroup relations'; *Journal of Personality and Social Psychology*; 64, 5, 1993, blz. 779-793.

Hobsbawm, E., 'Ethnicity and nationalism in Europe today'; *Anthropology Today*; 8, 1992, blz. 3-8.

Hoen, H.W. en S. Knypstra, 'Ander nieuws uit Bratislava; Slowakije na anderhalf jaar onafhankelijkheid'; *Oost-Europa Verkenningen*; 133, juni 1994, blz. 19-29.

Hoff, M. en H. Timmermann, 'Belarus in der Krise; Die 'Partei der Macht' drängt auf Rückwendung nach Russland'; *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*; No. 22, 1994.

Horowitz, D., *Ethnic groups in conflict*; Berkely, University of California Press, 1991.

Humphrey, C., 'Buryats'; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; blz. 290-303.

- Huncik, P., *The Hungarian minority of Slovakia; An overview*; Mimeograph, 1993.
- Huntington, S., 'The Clash of Civilizations'; *Foreign Affairs*; Summer 1993, blz. 22-49.
- Hutchinson, J. en A. Smith, *Nationalism*; Oxford, Oxford University Press, 1994, blz. 18-21.
- Ilchev, I., 'Bulgarian ethnic groups; Politics and perceptions'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; 2(12), 1993, 35-41.
- Jenkins, R., 'Rethinking ethnicity: identity, categorization and power'; *Ethnic and Racial Studies*; 17, 1994, blz. 197-223.
- Kaldor, M., 'Yugoslavia and the new nationalism'; *New Left Review*; 197, 1993.
- Kand, V., 'Estonia: a year of challenges'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994.
- Karklins, R., *Ethnic relations in the USSR*; Boston, Unwin Hyman, 1986.
- Karvonen, L, *Fragmentation and consensus; Political organization and the interwar crisis in Europe*; New York, Columbia University Press, 1993.
- Katz, M., 'Nationalism and the legacy of empire'; *Current history*; 93, 1994, blz. 327-331.
- Kionka, R., 'Estonia, a difficult transition'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (2)1, januari 1993.
- Kipp, J., 'The Zhirinovsky Threat'; *Foreign Affairs*; Vol. 73, No. 3, 1994, blz. 72-86.
- Kloskowska, A., 'Nation, race and ethnicity in Poland; in: *Race, ethnicity and nation; International perspectives on social conflict*; door P. Ratcliffe (red.), London, UCL Press, 1994, blz. 199-221.
- Kok, J., 'Samenvlewingen in een stroomversnelling; Demografische, economische en sociale ontwikkelingen'; in: *Veranderende grenzen I*; blz. 155.
- Konstantinov, Y., 'Bulgaria'; in: *Nationalism, ethnic conflict and conceptions of citizenship in Western and Eastern Europe; Vol. 2: National perspectives*; Utrecht, European Research Center on Migration and Ethnic Relations, 1994, blz. 13-18.
- Kosterman R. en S. Feshbach, 'Towards a measure of patriotic and nationalistic attitudes'; *Political Psychology*; 10, 1989, blz. 257-274.
- Kozyrev, A., 'The lagging partnership'; *Foreign Affairs*; 73, 3, 1994.
- Krickus, R., 'Latvia's 'Russian Question''; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (2)18, april 1993.
- Kruyzen, H., 'De Hongaren in Slowakije'; in: *Tussen recht en repressie*.
- Kruyzen, H., 'Praag en Bratislava: verdeeld erfgoed; De nazaten van het communisme in Tsjechië en Slowakije'; *Oost-Europa Verkenningen*; 131, februari 1994, blz. 22-30.

- Kurilo, E., 'Ukraine, Ökonomie und ethnische Beziehungen'; *Aktuelle Analysen des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*; 29-3-1994.
- Laitin, D., R. Petersen en J. Slocum, 'Language and the state: Russia and the Soviet Union in comparative perspective'; in A. Motyl (red.), blz. 129-160.
- Lampe, J. en D. Nelson (red.), *East European Security Reconsidered*; Washington, Woodrow Wilson Center Press, 1993.
- Langeler, A., 'Gedeporteerde volkeren: Sovjetduitsers en Krimtataren'; in: *De Unie in stukken*; blz. 144-168.
- Larrabee, F., 'Eastern Europe and East-West migration'; *RAND Project on migration within and from the former Soviet Union*; november 1993.
- Lenin (zj), *Het nationale vraagstuk en het proletarisch internationalisme*; Moskou, Uitgeverij Progres.
- Lewis, P., *Central Europe since 1945*; London, Longman, 1994.
- Liiceanu, A., 'Romania'; in: *Nationalism, ethnic conflict and conceptions of citizenship and democracy in Western and Eastern Europe*; Vol. 2: *National perspectives*, blz. 121-136.
- Lynch, A., 'Postcommunist political dynamics; Ex uno Plura'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994.
- Magocsi, P., *Historical atlas of East Central Europe*; Seattle, University of Washington Press, 1993.
- Magocsi, P., *Ukraine, a historical atlas*; University of Toronto Press, Toronto, 1985.
- Maital, S. en B-Z. Milner, 'Russia and Poland; The anatomy of transition'; *Challenge*; september/oktober 1993, blz. 40-47.
- Marác, L., 'Aardverschuiving in Hongarije; De nieuwe politieke verhoudingen in Hongarije'; *Oost-Europa Verkenningen*; 133, juni 1994, blz. 3-11.
- Marác, L., 'De zigeuners in Hongarije'; in: *Tussen recht en repressie*; blz. 95-109.
- Mark, R., 'Oekraïne en Witrusland'; in: *De Unie in stukken*; blz. 43-62.
- Markotich, S., 'Vojvodina; A potential powder keg'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; 2 (46), 1993, blz. 13-18.
- Markus, U., 'Belarus: you can't go home again?'; *Current History*; 93, 1994, blz. 337-341.
- Marples, D., 'Belarus: the illusion of stability'; *Post-Soviet Affairs*; 9, 1993, blz. 253-277.
- McKay, J., 'An exploratory synthesis of primordial and mobilisationist approaches to ethnic phenomena'; *Ethnic and Racial Studies*; 5, 4, 1982, blz. 395-420.

- Meching, W., 'Natie, identiteit en nationalisme'; in: *Veranderende grenzen I*; blz. 23-58.
- Meurs, W. van, 'Achter de brede rug van Moskou'; *Oost-Europa Verkenningen*; 134, augustus 1994, blz. 33.
- 'Transit migration in Poland'; *Migration Information Programme*; april 1994.
- 'Transit Migration in the Czech Republic'; *Migration Information Programme*; mei 1994.
- Muhs, R., 'Ethnic Germans in Poland, Czechoslovakia and Hungary'; *Minority Rights Group International Report*; 93/1, blz. 37-40.
- Murrell, P., 'What is Shock Therapy? What did it do in Poland and Russia?'; *Post-Soviet Affairs*; (9)2, 1993, blz. 111-140.
- Nagel, J., 'Constructing ethnicity: creating and recreating ethnic identity and culture'; *Social Problems*; 41, 1994, blz. 152-176.
- Neeven, J. en H. Ramkema, 'Het verdriet van Joegoslavië; Achtergronden van de derde Balkanoorlog'; *Oost-Europa Verkenningen (special)*; 130, 1993.
- NRC-Handelsblad*; 7 januari 1995.
- Oakes, P. en J. Turner, 'Is limited information processing capacity the cause of social stereotyping?'; in: *European Review of Social Psychology*; Vol. 1; door W. Stroebe & M. Hewstone (red.), Chichester, Wiley, 1990, blz. 11-135.
- Obrman, J., 'Suden Germans controversy in the Czech Republic'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (3)2, januari 1994, blz. 9-16.
- Oltay, E., 'Hungary'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (3)16, april 1994, blz. 55-61.
- Oltay, E., 'Hungary, political fragmentation and economic recession'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994, blz. 76-80.
- Ost, A., 'De Russen in Estland'; in: *Tussen recht en repressie*; blz. 35.
- Osta, J. van, 'Nationalisme en natievorming, 1815-1870: Italië en Duitsland'; in: *Veranderende grenzen I*.
- Ott, A., 'Die Ergebnisse der Parlamentswahlen in der Ukraine'; *Aktuelle Analysen des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*; 07-06-1994.
- Pehe, J., 'Slovaks in the Czech Republic: a new minority'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (2)23, juni 1993, blz. 59.
- Pehe, J., 'The Czech Republic'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (3)16, april 1994, blz. 50-54.
- Pehe, J., 'The Czech Republic: a succesful transition'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994, blz. 70-75.
- Pfaff, W., *The wrath of nations; Civilisations and the furies of nationalism*; New York, Simon and Schuster, 1993.

- Plamenatz, J., 'Two types of nationalism'; in: *Nationalism, the nature and evolution of an idea*; door E. Kamenka, (red.), London, Edward Arnold, 1976, blz. 22-36.
- Plichtová, J., 'Czechoslovakia as a multi-cultural state in the context of the region: 1918-1992'; *Minority Rights Group International Report*; 93/1, blz. 11-18.
- Polonski, A., *The little dictators*; London, 1975.
- Poulton, H., 'Minorities in the Balkans'; *Minority Rights Group International Report*; 82, 1989, blz. 23-34.
- Poulton, H., 'The Hungarians, Croats, Slovaks, Romanians and Rusyns/Ukrainians of the Vojvodina'; *Minority Rights Group International Report*; 93/1, blz. 27-31.
- Poulton, H., 'The Balkans; Minorities and states in conflict'; *Minority Rights Group International Report*; 1991.
- Puxon, G., 'Roma; Europe's gypsies'; *Minority Rights Group International Report*; 1987.
- Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; '1992: Experimenting with democracy'; (2)1, januari 1993.
- Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; '1993: The year in review'; (3)1, januari 1994.
- Radvanyi, J., 'Observations on independence and statehood in Transcaucasia'; *Post Soviet Geography*, 1994, 35, blz. 178-183.
- Ramkema, H., 'De Duitsers in Polen'; in: *Tussen recht en repressie*; blz. 57-73.
- Ratesh, N., 'Romania; Slamming on the brakes'; *Current History*; blz. 390-395.
- Raviot, J., 'Territoire et ethnicité au Tatarstan'; *Archives Européennes de Sociologie*; Vol. 24, No. 2, 1993, blz. 169-195.
- Reisch, A., 'Hungarian Slovak relations; A difficult first year'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc.*; (2)50, december 1994.
- Remington, R.A., 'Bosnia; The tangled web'; *Current History*; 92, 1993, blz. 364-369.
- Riasanovskij, N., *A History of Russia*; Oxford, Oxford University Press, 1984.
- Riggs, F., 'Ethnonational rebellions and viable constitutionalism'; Preliminary Draft, prepared for presentation at the *International Political Science Association (IPSA) Congress*, Berlin, August 1994.
- Roeder, P., *Politicians' incentives and the ethnic agenda in the Soviet successor states*; University of California, unpublished paper, 1994.
- Roobol, W., 'De Europese internationale betrekkingen tussen de twee wereldoorlogen'; in: *Veranderende grenzen II*; blz. 227-257.

- Royen, C., 'The Visegrad triangle and the western CIS'; in: *East European security reconsidered*; door J. Lampe en D. Nelson, Washington, The Woodrow Wilson Center Press, 1993, blz. 99, 100.
- Rozemond, S., 'Etnocentrisme'; *Notitie Clingendaal*; 1994.
- Rupnik, J., *The other Europe*; London, George Weidenfeld & Nickolson, 1989.
- Sabbat-Swidlicka, A., 'Poland; The end of the solidarity era'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994.
- Samson, I., 'Le prix élevé du passage a l'économie de marché'; *Le Monde Diplomatique*; november 1994, blz. 3-4.
- Sas, N. van, 'Het Europese statenstelsel, 1814/1815-1870'; in: *Veranderende grenzen I*.
- Schaik, E. van, 'De Polen in Litouwen'; in: *Tussen recht en repressie; Minderheden in Oost-Europa*.
- Schaik, E. van, 'Warschause wederwaardigheden; De Poolse ex-communisten terug aan de macht'; *Oost-Europa Verkenningen*; 131, februari 1992, blz. 15-21.
- Schaik, E. van, en H. Ramkema (red.), *Tussen recht en repressie; Minderheden in Oost-Europa*; Amsterdam, 1994.
- Schöpffin, G. en H. Poulton, 'Romania's ethnic Hungarians'; *Minority Rights Group Report*; 1990.
- Schwartz, L., 'Regional population redistribution and national homelands in the USSR'; in: *Soviet nationalities policy; Ruling ethnic groups in the USSR*; door R. Huttenbach (red.), London, Mansell, 1990, blz. 121-161.
- Sheehy, A., 'Russia's republics: a threat to its territorial integrity?'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (2)20, mei 1993.
- Sherif, M. en C. Sherif, *Social Psychology*; New York, Harper & Row, 1969.
- Simon, G., 'Russland: Hegemon in Eurasien?'; *Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien*; No. 6, 1994, blz. 19.
- Simon, G., *Nationalism and policy toward the nationalities in the Soviet Union; From totalitarian dictatorship to post-Stalinist society*; Boulder, Westview press, 1991.
- Skovierova, Z., 'Ethnic consciousness and cohabitation in a Slovak-Hungarian community'; *Ethnologia Europaea*; 24, 1994, blz. 51-58.
- Slay, B., 'The East European economies'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (2)1, januari 1993, blz. 113-118.
- Slay, B., 'The macroeconomics of transition in Eastern Europe'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (3)1, januari 1994, blz. 43.
- Smith, A., *National identity*; London, Penguin, 1991.
- Smith, A., *The ethnic origins of nations*; New York, Basil Blackwell, 1986.

- Smith, G., *The nationalities question in the Soviet Union*; London, Longham, 1992.
- Socor, V., 'Moldova's 'Dniester' Ulcer'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; 2(1), 1993, blz. 13-16.
- Socor, V., 'Moldova; Democracy advances, independence at risk'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; 3(1), 1994, blz. 47-50.
- Stalin, J., 'Marxism and the national question' in: B. Franklin, *The essential Stalin: Major theoretical writings 1905-1952*; London, Croom Helm, 1973, blz. 57-61.
- Stallaerts, R., 'Het nationaliteitenprobleem in Joegoslavië'; in: *Nationalisme; Kritische opstellen*; blz. 253-271.
- Stewart, S., 'The Tatar dimension'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)19, mei 1994.
- Stewart, S., 'Ukraine's policy toward its ethnic minorities'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. International Report*; (2)36, september 1993.
- Sword, K., 'Ethnic Poles in Ukraine, Belarus and Lithuania'; *Minority Rights Group International Report*; 93/1, blz. 19-22.
- Szajkowski, B., *Encyclopedia of conflicts, disputes and flashpoints in Eastern Europe, Russia and the successor states*; London, Longman, 1993.
- Szayna, T., 'Ethnic Poles in Lithuania and Belarus; Current situation and migration potential'; *RAND Project on Migration Within and From the Soviet Union*; augustus 1993.
- De terugkeer van Midden-Europa; Historische atlas 1914-1994*; Amsterdam, Volkskrant, 1994.
- Tajfel, H., C. Flament, M. Billig e.a. 'Social categorization and intergroup behaviour'; *European Journal of Social Psychology*; 1, 1971, blz. 149-178.
- Teague, E., 'Russia and Tatarstan sign power-sharing treaty'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (3)14, april 1994.
- Thompson, M., *A paper house; The endings of Yugoslavia*; London, Vintage, 1992.
- Tishkov, V., 'The Soviet Empire before and after Perestroika'; *Theory and Society*; 20, 1992, blz. 603-630.
- Tolz, V., 'Regionalism in Russia: the case of Siberia'; *Radio Free Europe/Radio Liberty inc. Research Report*; (2)9, februari 1993.
- Tromp-Vrkic, N., 'Tudjmans Kroatië'; *Oost-Europa Verkenningen*; 126, 1993, blz. 3-14.
- TROUW*; 20 oktober 1994.
- Troxel, L., 'Bulgaria; Stable ground in the Balkans?'; *Current History*; 92, 1993, blz. 386-389.

- Turner, J., 'A Self-Categorization Theory' in: *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*; door J. Turner (red.), Oxford, Basil Blackwell, 1987, blz. 42-67.
- Umbach, F., 'Russia and the problems of Ukraine's cohesion: results of a fact-finding mission'; *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*; No. 13, 1994.
- Veen, J., 'Terugkeer naar Europa: De veiligheidsaspiraties van de Oosteuropese landen'; *Oost-Europa Verkenningen*; 133, juni 1994, blz. 3- 11.
- Verdery, K., 'Comment: Hobsbawn in the East'; *Anthropology Today*; 8, 1992, blz. 8-10.
- Verdery, K., 'Ethnic relations, economies of shortage, and the transition in Eastern Europe'; in: *Socialism; Ideals, ideologies, and local practices*; door C. Hann (red.), London, Routledge, 1993, blz. 172-186.
- Verdery, K., *National ideology under socialism; Identity and cultural politics in Ceausescu's Romania*; Berkeley, University of California Press, 1993.
- Verschuuren, S. e.a. (red.), *Nationalisme in Europa en de Sovjet-Unie; Emancipatie of onderdrukking in een nieuw gewaad*; Amsterdam, van Genneep, 1991, blz. 59-100.
- Vinton, L., 'Poland'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (3)16, april 1994, blz. 62-67.
- Vitebsky, P., 'Yakut'; in: *The nationalities question in the Soviet Union*; blz. 304-319.
- Vrieze, F. de, 'Kruitvat Kosovo; Het Servisch-Albanese conflict om Kosovo'; *Oost-Europa Verkenningen*; 132, 1994, blz. 3-13.
- Wallon, E., 'Vers un nouvel hiver de guerre en Bosnie?'; *Le Monde Diplomatique*; octobre 1994, blz. 3.
- Wesselink, E., *Georgische minderheden; De achtergronden van den conflicten in Zuid-Ossetië en Abchazië*; 1993.
- Wilson, A., 'The growing challenge to Kiev from the Donbass'; *Radio Free Europe / Radio Liberty inc. Research Report*; (2)33, augustus 1993.
- Yamskov, A., 'Ethnic conflict in the Transcaucasus: the case of Nagorno Karabach'; *Theory and Society*; 20, 1991, blz. 631-660.
- Yergin, D. en T. Gustafson, *Russia 2010 and what it means for the world*; New York, Random House, 1993.
- Yoffe, M., 'Vladimir Zhirinovsky, the unholy fool'; *Current History*; oktober 1994.
- Young, M.C., 'The national and colonial question and Marxism; A view from the south'; in: *Thinking theoretically about Soviet nationalities*; door A. Motyl (red.), New York, 1992, blz. 67-97.
- Ziatdinov, V. en S. Grigoriev, 'Between west and east; Tartars in the former USSR'; in: *Race, ethnicity and nation*; door P. Ratcliffe (red.), Londen, 1994, blz. 222-242.

Zoethout, T., 'Oosteuropese dilemma's; Economische hervormingen in Polen en Hongarije'; *Oost-Europa Verkenningen*, 135, oktober 1994, blz. 12-25.

Rapporten aan de Regering

Eerste raadsperiode:

- 1 Europese Unie*
- 2 Structuur van de Nederlandse economie*
- 3 Energiebeleid
Gebundeld in één publikatie (1974)*
- 4 Milieubeleid (1974)*
- 5 Bevolkingsgroei (1974)*
- 6 De organisatie van het openbaar bestuur (1975)*
- 7 Buitenlandse invloeden op Nederland: Internationale migratie (1976)*
- 8 Buitenlandse invloeden op Nederland: Beschikbaarheid van wetenschappelijke en technische kennis (1976)*
- 9 Commentaar op de Discussienota Sectorraden (1976)*
- 10 Commentaar op de nota Contouren van een toekomstig onderwijsbestel (1976)*
- 11 Overzicht externe adviesorganen van de centrale overheid (1976)*
- 12 Externe adviesorganen van de centrale overheid (1976)*
- 13 Maken wij er werk van? Verkenningen omtrent de verhouding tussen actieven en niet-actieven (1977)*
- 14 Interne adviesorganen van de centrale overheid (1977)*
- 15 De komende vijfentwintig jaar – Een toekomstverkenning voor Nederland (1977)*
- 16 Over sociale ongelijkheid – Een beleidsgerichte probleemverkenning (1977)*

Tweede raadsperiode:

- 17 Etnische minderheden (1979)*
 - A. Rapport aan de Regering
 - B. Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid?
- 18 Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- 19 Beleidsgerichte toekomstverkenning
Deel I: Een poging tot uitdocking (1980)*
- 20 Democratie en geweld
Probleemanalyse naar aanleiding van de gebeurtenissen in Amsterdam op 30 april 1980*
- 21 Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1981)*
- 22 Herwaardering van welzijnsbeleid (1982)*
- 23 Onder invloed van Duitsland
Een onderzoek naar gevoeligheid en kwetsbaarheid in de betrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek (1982)*
- 24 Samenhangend mediabeleid (1982)*

Derde raadsperiode:

- 25 Beleidsgerichte toekomstverkenning
Deel 2: Een verruiming van perspectief (1983)*
- 26 Waarborgen voor zekerheid; een nieuw stelsel van sociale zekerheid in hoofdlijnen (1985)
- 27 Basisvorming in het onderwijs (1986)
- 28 De onvoltooide Europese integratie (1986)
- 29 Ruimte voor groei; kansen en bedreigingen voor de Nederlandse economie in de komende tien jaar (1987)
- 30 Op maat van het midden- en kleinbedrijf (1987)
Deel 1: Rapport aan de Regering;
Deel 2: Pre-adviezen
- 31 Cultuur zonder grenzen (1987)*
- 32 De financiering van de Europese Gemeenschap; een interimrapport (1987)
- 33 Activerend arbeidsmarktbeleid (1987)
- 34 Overheid en toekomstonderzoek; een inventarisatie (1988)

* Uitverkocht

Vierde raadsperiode:

- 35 Rechtshandhaving (1988)
- 36 Alloctonenbeleid (1989)
- 37 Van de stad en de rand (1990)
- 38 Een werkend perspectief; arbeidsparticipatie in de jaren '90 (1990)
- 39 Technologie en overheid (1990)
- 40 De onderwijsverzorging in de toekomst (1991)
- 41 Milieubeleid; Strategie, instrumenten en handhaafbaarheid (1992)
- 42 Grond voor keuzen; Vier perspectieven voor de landelijke gebieden in de Europese Gemeenschap (1992)
- 43 Ouderen voor ouderen; Demografische ontwikkelingen en beleid (1993)

Vijfde raadsperiode:

- 44 Duurzame risico's; Een blijvend gegeven (1994)
- 45 Belang en beleid; Naar een verantwoorde uitvoering van de werknemersverzekeringen (1994)
- 46 Besluiten over grote projecten (1994)
- 47 Hoger onderwijs in fasen (1995)
- 48 Stabiliteit en veiligheid in Europa; het veranderende krachtenveld voor het buitenlands beleid (1995)

Rapporten aan de Regering en publicaties in de reeks *Voorstudies en achtergronden* zijn verkrijgbaar in de boekhandel of via Sdu Servicecentrum Uitgeverijen, Plantijnstraat, Postbus 20014, 2500 EA 's-Gravenhage, tel. 070-3789880, fax 070-3789783.

'Voorstudies en achtergronden'

Eerste raadsperiode:

- V1 W.A.W. van Walstijn e.a.: Kansen op onderwijs; een literatuurstudie over ongelijkheid in het Nederlandse onderwijs (1975)*
- V2 I.J. Schoonenboom en H.M. In 't Veld-Langeveld: De emancipatie van de vrouw (1976)*
- V3 G.R. Mustert: Van dubbeltes en kwartjes: een literatuurstudie over ongelijkheid in de Nederlandse inkomensverdeling (1976)*
- V4 IVA/Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Katholieke Hogeschool Tilburg: De verdeling en de waardering van arbeid; een studie over ongelijkheid in het arbeidsbestel (1976)*
- V5 'Adviseren aan de overheid', met bijdragen van economische, juridische en politicologische bestuurskundigen (1977)*
- V6 Verslag Eerste Raadsperiode: 1972-1977*

Tweede raadsperiode:

- V7 J.J.C. Voorhoeve: Internationale macht en interne autonomie – Een verkenning van de Nederlandse situatie (1978)*
- V8 W.M. de Jong: Techniek en wetenschap als basis voor industriële innovatie – Verslag van een reeks van interviews (1978)*
- V9 R. Gerritse/Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven: De publieke sector: ontwikkeling en waardevorming – Een vooronderzoek (1979)*
- V10 Vakgroep Planning en Beleid/Sociologisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht: Konsumptieverandering in maatschappelijk perspectief (1979)*
- V11 R. Penninx: Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid? Opgenomen in rapport nr. 17 (1979)*
- V12 De quartaire sector – Maatschappelijke behoeften en werkgelegenheid – Verslag van een werkconferentie (1979)*
- V13 W. Driehuis en P.J. van den Noord: Productie, werkgelegenheid en sectorstructuur in Nederland 1960-1985 Modelstudie bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- V14 S.K. Kuipers, J. Muysken, D.J. van den Berg en A.H. van Zon: Sectorstructuur en economische groei: een eenvoudig groeimodel met zes sectoren van de Nederlandse economie in de periode na de tweede wereldoorlog. Modelstudie bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- V15 F. Muller, P.J.J. Lesuis en N.M. Boxhoorn: Een multisectormodel voor de Nederlandse economie in 23 bedrijfstakken F. Muller: Veranderingen in de sectorstructuur van de Nederlandse industrie (1980)*
- V16 A.B.T.M. van Schaik: Arbeidsplaatsen, bezettingsgraad en werkgelegenheid in dertien bedrijfstakken Modelstudie bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- V17 A.J. Basoski, A. Budd, A. Kalf, L.B.M. Mennes, F. Racké en J.C. Ramaer: Exportbeleid en sectorstructuurbeleid Pre-adviezen bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- V18 J.J. van Duijn, M.J. Ellman, C.A. de Feyter, C. Inja, H.W. de Jong, M.L. Mogendorff en P. VerLoren van Themaat: Sectorstructuurbeleid: mogelijkheden en beperkingen Pre-adviezen bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- V19 C.P.A. Bartels: Regio's aan het werk: ontwikkelingen in de ruimtelijke spreiding van economische activiteiten in Nederland Studie bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*

* Uitverkocht

- V20 M.Th. Brouwer, W. Driehuis, K.A. Koekoek, J. Kol, L.B.M. Mennes, P.J. van den Noord, D. Sinke, K. Vijlbrief en J.C.van Ours: Raming van de finale bestedingen en enkele andere grootheden in Nederland in 1985
Technische nota's bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- V21 J.A.H. Bron: Arbeidsaanbod-projecties 1980-2000 (1980)*
- V22 P. Thoenes, R.J. In 't Veld, I.Th.M. Snellen, A. Faludi: Benaderingen van planning
Vier pre-adviezen over beleidsvorming in het openbaar bestuur (1980)*
- V23 Beleid en toekomstVerslag van een symposium over het rapport Beleidsgerichte toekomstverkenning deel I (1981)*
- V24 L.J. van den Bosch, G. van Enckevort, Ria Jaarsma, D.B.P. Kallen, P.N. Karstanje, K.B. Koster: Educatie en welzijn (1981)*
- V25 J.C. van Ours, D. Hamersma, G. Hupkes, P.H. Admiraal: Consumptiebeleid voor de werkgelegenheid
Pre-adviezen bij het rapport Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1982)*
- V26 J.C. van Ours, C. Molenaar, J.A.M. Heijke: De wisselwerking tussen schaarsteverhoudingen en beloningsstructuurPre-adviezen bij het rapport Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1982)*
- V27 A.A. van Duijn, W.H.C. Kerkhoff, L.U. de Sitter, Ch.J. De Wolff, F. Sturmans:Kwaliteit van de arbeid
Pre-adviezen bij het rapport Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1982)*
- V28 J.G. Lambooy, P.C.M. Huigsloot en R.E. van de Lustgraaf: Greep op de stad?
Een institutionele visie op stedelijke ontwikkeling en de beïnvloedbaarheid daarvan (1982)*
- V29 J.C. Hess, F. Wielenga: Duitsland in de Nederlandse pers – altijd een probleem?
Drie dagbladen over de Bondsrepubliek 1969-1980 (1982)*
- V30 C.W.A.M. van Paridon, E.K. Greup, A. Ketting: De handelsbetrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek Duitsland (1982)*
- V31 W.A. Smit, G.W.M. Tiemessen, R. Geerts: Ahaus, Lingen en Kalkar; Duitse nucleaire installaties en de gevolgen voor Nederland (1983)*
- V32 J.H. von Eije: Geldstromen en inkomensverdeling in de verzorgingsstaat (1982)*
- V33 Verslag van de tweede Raadsperiode 1978-1982*
- V34 P. den Hoed, W.G.M. Salet en H. van der Sluijs: Planning als onderneming (1983)*
- V35 H.F. Munneke e.a.: Organen en rechtspersonen rondom de centrale overheid (1983); 2 delen*
- V36 M.C. Brands, H.J.G. Beunders, H.H. Selier: Denkend aan Duitsland; Een essay over moderne Duitse geschiedenis en enige hoofdstukken over de Nederlands-Duitse betrekkingen in de jaren zeventig (1983)*
- V37 L.G. Gerrichhauzen: Woningcorporaties; Een beleidsanalyse (1983)*
- V38 J. Kassies: Notities over een heroriëntatie van het kunstbeleid (1983)*
- V39 Leo Jansen: Sociocratische tendenties in West-Europa (1983)*

* Uitverkocht

'Voorstudies en achtergronden mediabeleid'

- M1 J.M. de Meij: Overheid en uitingsvrijheid (1982)*
- M2 E.H. Hollander: Kleinschalige massacommunicatie: lokale omroepvormen in West-Europa (1982)*
- M3 L.J. Heinsman/NOS: De kulturele betekenis van de instroom van buitenlandse televisieprogramma's in Nederland – Een literatuurstudie (1982)*
- M4 L.P.H. Schoonderwoerd, W.P. Knulst/Sociaal en Cultureel Planbureau: Mediagebruik bij verruiming van het aanbod (1982)*
- M5 N. Boerma, J.J. van Cuilenburg, E. Diemer, J.J. Oostenbrink, J. van Putten: De omroep: wet en beleid; een juridisch-politologische evaluatie van de omroepwet (1982)*
- M6 Intomart b.v.: Etherpiraten in Nederland (1982)*
- M7 P.J. Kaff/Instituut voor Grafische Techniek TNO: Nieuwe technieken voor productie en distributie van dagbladen en tijdschriften (1982)*
- M8 J.J. van Cuilenburg, D. McQuail: Media en pluriformiteit; Een beoordeling van de stand van zaken (1982)*
- M9 K.J. Alsem, M.A. Boorsma, G.J. van Helden, J.C. Hoekstra, P.S.H. Leeflang, H.H.M. Visser: De aanbodstructuur van de periodiek verschijnende pers in Nederland (1982)*
- M10 W.P. Knulst/Sociaal en Cultureel Planbureau: Mediabeleid en cultuurbeleid; Een studie over de samenhang tussen de twee beleidsvelden (1982)*
- M11 A.P. Bolle: Het gebruik van glasvezelkabel in lokale telecommunicatienetten (1982)*
- M12 P. te Nuyt: Structuur en ontwikkeling van vraag en aanbod op de markt voor televisieproducties (1982)*
- M13 P.J.M. Wilms/Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven: Horen, zien en betalen; Een inventariserende studie naar de toekomstige kosten en bekostiging van de omroep (1982)*
- M14 W.M. de Jong: Informatietechniek in beweging; consequenties en mogelijkheden voor Nederland (1982)*
- M15 J.C. van Ours: Mediaconsumptie; Een analyse van het verleden, een verkenning van de toekomst (1982)*
- M16 J.G. Stappers, A.D. Reijnders, W.A.J. Möller: De werking van massa-media; Een overzicht van inzichten (1983)*
- M17 F.J. Schrijver: De invoering van kabeltelevisie in Nederland (1983)*

* Uitverkocht

Derde raadsperiode:

- V40 G.J. van Driel, C. van Ravenzwaaij, J. Spronk en F.R. Veeneklaas: Grenzen en mogelijkheden van het economisch stelsel in Nederland (1983)*
- V41 Adviesorganen in de politieke besluitvorming. Symposiumverslag onder redactie van A.Th. van Delden en J. Kooiman (1983)*
- V42 E.W. van Luijk, R.J. de Bruijn: Vrijwilligerswerk tussen betaald en huishoudelijk werk; een verkennende studie op basis van een enquête (1984)
- V43 Planning en beleid; verslag van een symposium over de studie Planning als onderneming (1984)
- V44 W.J. van der Weijden, H. van der Wal, H.J. de Graaf, N.A. van Brussel, W.J. ter Keurs: Bouwstenen voor een geïntegreerde landbouw (1984)*
- V45 J.F. Vos, P. de Koning, S. Blom: Onderwijs op de tweesprong; over de inrichting van basisvorming in de eerste fase van het voortgezet onderwijs (1985)*
- V46 G. Meester, D. Strijker: Het Europese landbouwbeleid voorbij de scheidslijn van zelfvoorziening (1985)
- V47 J. Pelkmans: De interne EG-markt voor industriële producten (1985)
- V48 J.J. Feenstra, K.J.M. Mortelmans: Gedifferentieerde integratie en Gemeenschapsrecht: institutioneel- en materieel-rechtelijke aspecten (1985)
- V49 T.H.A. van der Voort, M. Beishuizen: Massamedia en basisvorming (1986)
- V50 C.A. Adriaansens, H. Priemus: Marges van volkshuisvestingsbeleid (1986)
- V51 E.F.L. Smeets, Th.J.N.N. Buis: Leraren over de eerste fase van het voortgezet onderwijs (1986)
- V52 J. Moonen: Toepassing van computersystemen in het onderwijs (1986)
- V53 A.L. Heinink (red.), H. Riddersma, J. Braaksma: Basisvorming in het buitenland (1986)*
- V54 Zelfstandige bestuursorganen; verslag van de studiedag op 12 november 1985 (1986)
- V55 Europese integratie in beweging; verslag van een conferentie, gehouden op 16 mei 1986 (1986)
- V56 C. de Klein, J. Collaris: Sociale ziektekostenverzekeringen in Europees perspectief (1987)
- V57 R.M.A. Jansweijer: Private leefvormen, publieke gevolgen; naar een overheidsbeleid met betrekking tot individualisering (1987)
- V58 De ongelijke verdeling van gezondheid; verslag van een conferentie gehouden op 16-17 maart 1987 (1987)
- V59 W.G.M. Salet: Ordening en sturing in het volkshuisvestingsbeleid (1987)
- V60 H.G. Eijgenhuijsen, J. Koelewijn, H. Visser: Investerings en de financiële infrastructuur (1987)
- V61 H. van der Sluijs: Ordening en sturing in de ouderenzorg (1988)
- V62 Verslag en evaluatie van de derde raadsperiode 1983-1987*

* Uitverkocht

Vierde raadsperiode:

- V63 Milieu en groei; Verslag van een studiedag op 11 februari 1988 (1988)
- V64 De maatschappelijke gevolgen van erfelijkheidsonderzoek; Verslag van een conferentie op 16-17 juni 1988 (1988)
- V65 H.F.L. Garretsen, H. Raat: Gezondheid in de vier grote steden (1989)
- V66 P. de Grauwe e.a.: De Europese Monetaire Integratie: vier visies (1989)
- V67 Th. Roelandt, J. Veenman: Alloctonen van school naar werk (1990)
- V68 W.H. Leeuwenburgh, P. van den Eeden: Onderwijs in de vier grote steden (1990)
- V69 M.W. de Jong, P.A. de Ruijter (red.): Logistiek, infrastructuur en de grote stad (1990)
- V70 C.A. Bartels, E.J.J. Roos: Sociaal-economische vernieuwing in grootstedelijke gebieden (1990)
- V71 W.J. Dercksen (ed.): The Future of Industrial Relations in Europe; Proceedings of a conference in honour of prof. W. Albeda (1990)
- V72 Sociaal-economische gezondheidsverschillen en beleid; preadviezen (1991)
- V73 F.J.P.M. Hoefnagel: Cultuurpolitiek: het mogen en moeten (1992)
- V74 K.W.H. van Beek, B.M.S. van Praag: Kiezen uit sollicitanten; Concurrentie tussen werkzoekenden zonder baan (1992)
- V75 Jeugd in ontwikkeling: Wetenschappelijke inzichten en overheidsbeleid (1992)
- V76 A.M.J. Kreukels, W.G.M. Salet (ed.): Debating institutions and Cities; Proceedings of the Anglo Dutch Conference on Urban Regeneration (1992)
- V77 H.R. van Gunsteren en P. den Hoed: Burgerschap in praktijken (1992)
- V78 F. Bletz, W. Dercksen and K. van Paridon (ed.): Shaping Factors for the Business Environment in the Netherlands after 1992 (1993)
- V79 N.T. Bischoff, R.H.G. Jongman: Development of Rural Areas in Europe: The Claim for Nature (1993)
- V80 Verslag en evaluatie van de vierde raadsperiode (1993)
- V81 F.J.P.M. Hoefnagel m.m.v. H.G.M. Hendriks en M.D. Verdaasdonk: Het Duitse Cultuurbeleid in Europa (1993)

Voorstudies en achtergronden technologiebeleid:

- T1 W.M. de Jong: Perspectief in innovatie: de chemische industrie nader beschouwd (1991)
- T2 C.L.J. van der Meer, H. Rutten, N.A. Dijkveld Stol/ Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek/ Landbouw Economisch Instituut: Technologie in de landbouw: effecten in het verleden en beleidsoverwegingen voor de toekomst (1991)
- T3 F.H. Mischgofsky/ Grondmechanica Delft: Overheid en innovatiebevordering in de grond-, water- en wegensector: een verkenning (1991)
- T4 F.M. Roschar (red.), H.L. Jonkers, P. Nijkamp: Meer dan transport alleen: 'veredeling' als overlevingsstrategie (1991)
- T5 B. Dankbaar, Th. van Dijk, L. Soete, B. Verspagen/ Maastricht Economic Research Institute on Innovation and Technology: Technologie en wetenschapsbeleid in veranderende economische theorievorming (1991)

T6 J.M. Roobeek, E. Broesterhuizen: Verschuivingen in het technologiebeleid: een internationale vergelijking vanuit de praktijk (1991)

T7 H.L. Jonkers, F.M. Roschar: Samenhang in doen en laten; de ontwikkeling van wetenschaps- en technologiebeleid (1991)

Vijfde raadsperiode:

V82 W.J. Dercksen e.a.: Beroepswijs onderwijs; Ontwikkelingen en dilemma's in de aansluiting van onderwijs en arbeid (1993)

V83 W.G.M. Saleet: Om recht en staat; Een sociologische verkenning van sociale, politieke en rechtsbetrekkingen (1994)

V84 J.M. Bekkering: Private verzekering van sociale risico's (1994)

V85 C. Lambers, D.A. Lubach, M. Scheltema: Versnelling juridische procedures grote projecten (1994)

V86 CSHOB: Aspecten van hoger onderwijs; een internationale inventarisatie (1995)

V87 T. van der Meij e.a.: Ontwikkelingen in de natuur; visies op de levende natuur in de wereld en scenario's voor het behoud daarvan (1995)

V88 L. Hagendoorn e.a.: Etnische verhoudingen in Midden- en Oost-Europa (1995)

V89 H.C. Posthumus Meyjes, A. Szász, Christoph Bertram, W.F. van Eekelen: Een gedifferentieerd Europa (1995)

Overige publikaties:

Voor de eenheid van beleid; Beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken (1987)

Eigentijds burgerschap; WRR-publikatie vervaardigd onder leiding van H.R. van Gunsteren (1992)

* Uitverkocht